

SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.

TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72

148. ÉVFOLYAM 2014. 1. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BARÁTH MAGDOLNA, VOJTECH DANGL, ROBERT JOHN WESTON EVANS,
FODOR PÁL, FONT MÁRTA, HORN ILDIKÓ, IZSÁK LAJOS, KLANICZAY GÁ-
BOR, OROSZ ISTVÁN, PÁL JUDIT, PAPP KLÁRA, PÓK ATTILA, PRITZ PÁL,
RESS IMRE, ROMSICS IGNÁC, SAJTI ENIKŐ, SZARKA LÁSZLÓ, SZÁSZ ZOL-
TÁN, VESZPRÉMY LÁSZLÓ, ZSOLDOS ATTILA (a szerkesztőbizottság elnöke)

E-mail: pallajos@szazadok.hu

Szerkesztők:

CSUKOVITS ENIKŐ, FAZEKASNÉ TOMA KATALIN, GECSÉNYI LAJOS,
HERMANN RÓBERT, KENYERES ISTVÁN,
PÁL LAJOS (felelős szerkesztő)

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

<i>Sipos Balázs:</i> Modern amerikai lány, új nő és magyar asszony a Horthy-korban. Egy nőtörténeti szempontú médiatörténeti vizsgálat	3
<i>Fejérdy Gergely:</i> A belga–magyar hivatalos kapcsolatok első évtizede	35
<i>Gábor Péter:</i> A Jugoszláviának fizetendő magyar jóvátétel (1945–1949)	49
<i>Mitrovits Miklós:</i> Együtt vagy külön utakon a szocializmushoz? A desztalinizáció első szakasza Kelet-Közép-Európában	91
<i>Varga Zsuzsanna:</i> Kiútkeresés az agrárszektor válságából az „Új szakasz” (1953–1954) idején	117

KÖZLEMÉNYEK

<i>Hamerli Petra:</i> A magyar–olasz kapcsolatok alakulása 1918–1919-ben	133
<i>Glant Tibor:</i> A Ford-kormány és a Szent Korona, 1974–1977	151

FIGYELŐ

<i>Karsai László</i> : A végső döntésképtelenség	183
<i>Krausz Tamás</i> : Hogyan írta át Ungváry Krisztián a nagy honvédő háború történetét?	201
<i>Ungváry Krisztián</i> : Üllő és simogatás között. Válasz Krausz Tamásnak	229

TÖRTÉNET IRODALOM

<i>Gyurgyák János</i> : Magyar fajvédők. Eszmetörténeti Tanulmány (Ism.: <i>Vonyó József</i>)	235
<i>L. Balogh Béni</i> : Küzdelem Erdélyért. A magyar-román viszony és a kisebbségi kérdés 1940–1944 között (Ism.: <i>Nové Béla</i>)	239
<i>Bálint József</i> : Magyarország nemzeti vagyronvesztése 1941–1947 (Ism.: <i>Honvári János</i>)	243
<i>Varga Éva Mária</i> : Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956) Az oroszországi levéltári források tükrében (Ism.: <i>Szabó A. Ferenc</i>)	246
<i>Barna Ildikó – Pető Andrea</i> : A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború utáni Budapesten (Ism.: <i>Bartha Eszter</i>)	249
<i>Fr. Kálmán Peregrin OFM</i> : Dokumentumok Grösz József kalocsai érsek hagyatékából 1956–1957 (Ism.: <i>Sági György</i>)	250
Négy könyv a Vajdaság történetéből (Ism.: <i>Vukman Péter</i>)	251
Szovjet diplomáciai jelentések Magyarországról a Hruscsov-korszakban (Ism.: <i>Pritz Pál</i>)	256
<i>Szabó István</i> életútja Nádudvartól Nádudvarig (Ism.: <i>Varga Zsuzsanna</i>)	260
<i>Ilko-Sascha Kowalczyk</i> : Stasi Konkret. Überwachung und Repression in der DDR (Ism.: <i>Wencz Balázs</i>)	265
<i>Bartha Eszter</i> : Magányos harcosok. Munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Németországban és Magyarországon (Ism.: <i>Vázsonyi Dániel</i>)	268

KRÓNIKA

Magyar történettudomány kultúrnemzeti alapokon, határokon túl és határokon innen, 1920–2013. Beszámoló az MTA BTK Tudománytörténeti és az Európa-történeti Témacsoport 2013. november 21-én megrendezett műhelykonferenciájáról. (<i>Guth Réka – Péterffy Gergely</i>)	271
<i>Szabolcs Ottó</i> (1927–2013) (<i>Pók Attila</i>)	283

E számunk megjelenését támogatta a

Magyar Tudományos Akadémia

és a Nemzeti Kulturális Alap

TANULMÁNYOK

Sipos Balázs

MODERN AMERIKAI LÁNY, ÚJ NŐ ÉS MAGYAR ASSZONY A HORTHY-KORBAN

Egy nőtörténeti szempontú médiatörténeti vizsgálat¹

Bár a Horthy-kor médiatörténetének számos résztémája feldolgozott (többek között egyes lapok és másféle médiumok története, egyes szerkesztők, újságírók, médiavezérek pályája, a média és a hatalom viszonya, egyes sajtópolémiai története, az újságírói kultúra változása, egyes kultuszok, a médiáról való gondolkodás története), még sok olyan részkérdés vizsgálatára van szükség, amelyek nélkül nem készíthető el egy korszerű médiatörténeti összefoglaló mű. És itt nem csak további laptípusok, további „médiamunkások”, további kultuszok (és így tovább) történetének megírására kell gondolni, hanem olyan problémákra, amelyekről alig tudunk valamit: ilyen hiányzó terület például a történeti közönségkutatás vagy a médiagazdaság – illetve a média nőtörténeti (társadalmi nemek történeti) szempontú vizsgálata. Tanulmányom célja, hogy hozzájáruljak eme hiány pótlásához, a nemzetközi szakirodalom bizonyos megállapításait, eljárás módjait követve. Ennek során nem érintem a férfiak és a gyerekek történetét (noha a nőiesség változása hatott a férfias-férfiasság jelentésére is, valamint a gyerekeknek szóló médiumok tartalmát is befolyásolta), ahogy témaszűkítés az is, hogy konkrét kutatásom a női szerepeket és a nőiességet (a „mi a nőies?” kérdését) tárgyaló úgynevezett médiaszövegek vizsgálata. Egészen pontosan a különféle nőideálok képét elemzem előbb inkább hetilapokban, utóbb inkább két napilap kiadványaiban (emellett megemlítek bizonyos regényeket és magyar filmeket). Ezek az ábrázolások azért is fontosak, mert mintákat adtak, azonosulási lehetőségeket kínáltak az olvasóknak. Mivel igyekeztem a kor népszerű sajtótermékei, az úgynevezett populáris kultúra produktumai közül választani, nem is kevés olvasóról van szó. Fontosak továbbá azért, mert arról is tudósítanak, hogy egyes szerzők és orgánusok miként látták: milyen nőtípusok terjedtek el, lettek népszerűek Magyarországon – azaz például mi ellen kell hadakozni.

A nőtípusok leírására a szakirodalomban elterjedt két fogalmat használok: az új nő az egyik, és a modern lány a másik. A 20. század első felében mind a kettő ismert volt Magyarországon is, és olykor angol eredetijüket (new woman,

¹ A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíja támogatásával készült.

modern girl, esetleg postwar girl) is emlegették.² Írásomban előbbi a Magyarországon, mondjuk úgy, feltűnő módon a 19. század végén felbukkant, valamilyen szintű önállóságra törekvő nőt jelenti, aki mint nőtípus a Horthy-korban már-már megszokottnak számított (hogy mennyire és mennyire nem, azt próbálom megmutatni a későbbiekben). Ezzel szemben a modern lány típusa a Horthy-kori Magyarországon is újdonság: a forrása, az eredete a világháborút követő válsághelyzet és az amerikai tömegkultúra; újdonsága következményeként és feltűnően más életmódjában, fogyasztási szokásaiban is eltért környezetétől. Az ő megítélésében gyakran az USA megítélése is tükröződött.

Először azonban arról szólok röviden, hogy a nő történeti szempontú médiatörténet-írás helyzete közel sem olyan biztos, mint ahogy írásom legelején mutattam – de nem is annyira bizonytalan, mint Magyarországon a kutatások alapján látszik. Azaz születnek korszerű összefoglalók e szempont érvényesítése nélkül – de azért nem marginális területről van szó.

A médiatörténet-írás nő történeti szempontja

Napjaink igen színes és sokrétű, a történetírástól, annak résztemáitól és a médiatudománytól talán csak önkényesen elhatárolható médiatörténet-írását a legkönnyebben a kurrensnek tűnő témák alapján lehet föltérképezni. Ezeket a témákat alapvetően négy tényező határozza meg: a médiában és környezetében zajló aktuális, éppen most történő változások; a rokon tudományterületek pillanatnyi változásai; a hagyományos témák továbbélése; illetve utóbbiától nem függetlenül egy-egy jelentősebb szerző érdeklődési köre, munkássága. Az elsőre a legfeltűnőbb példa egyrészt a médiatörténeti (és kommunikációtörténeti) összefoglalások címadása, korszakolása,³ illetve az a tény, hogy az újabb és újabb médiumok megjelenése már régebb óta ráirányítja a kutatók figyelmét általában az újdonságok szerepére, az egykori újdonság egykori újdonságvoltára. Mindez egyértelműen a kortárs „médiapari” kérdések hatását mutatja.⁴

Az Európai Kommunikációkutatási és Oktatási Társaság médiatörténeti szekciójában formálódó európai médiatörténeti kézikönyv például a tervek szerint a tömegmédia feltűnését és intézményesülésének 1945-ig tartó szakaszát a következő témák szerint tekintené át:⁵ a médiakonvergencia (a különféle típu-

² Természetesen léteztek alternatív fogalmak is: például a modern nő, a mai nő vagy a mai modern nő, amely inkább a fiús-férfias, vagy egyszerűen csak extravagáns modern lánnyal rokonítható (lásd később). L. például *Bethlen Margit*: Kislány a papa felöltőjében. A modern nő lelki világa. In: *Az Est* hármaskönyve, 1935. Asszony, szépség, szeretet. Bp. 137., 138.

³ Újabb médiatörténeti monográfiák címükben is reflektálnak erre. L. például *William J. Bernstein*: *Masters of the World: How Media Shaped History from the Alphabet to the Internet*. New York 2013; *Bill Kovarik*: *Revolutions in Communication. Media History from Gutenberg to the Digital Age*. New York 2013.; *Jochen Hörisch*: *Eine Geschichte der Medien. Von der Oblate zum Internet*. Frankfurt 2004.

⁴ L. például *Rudolf Stöber*: *Mediengeschichte: Die Evolution „neuer” Medien von Gutenberg bis Gates. Eine Einführung, I–II*. Wiesbaden 2003. Alapvetőnek a következő monográfia számít: *Carol Malvin*: *When Old Technologies Were New. Thinking about Electric Communication in the Late Nineteenth Century*. Oxford–New York 1988.

⁵ Az egyes médiumok történetén, valamint az olyan speciális „korproblémákon” kívül, mint az első világháborús, továbbá a szovjet és náci propaganda.

sú médiumok „összeolvadása”, mint például az újságból és a moziból létrejövő filmhíradó), az újságírás professzionalizációja, a médiahatásokról szóló elméletek, a médiafogyasztás normái és fogyasztói csoportidentitások, a sajtószabadság és nyilvánosság összefüggései, a szabályozás (ideértve a szerzői jog kérdését), a nemzeti és transznacionális jelenségek, illetve a társadalmi mozgalmak és ellennyilvánosságok. E talán még nem végleges listát nézve elmondhatjuk, hogy az egyes elemek majdnem mind társíthatók valamelyikkel az említett négy hatás (tényező) közül: az első téma (a médiakonvergencia) tanulmányozása például egyértelműen a napjaink médiaiparában bekövetkező változások következménye, míg a második (újságírás) talán inkább egy hagyományosabb téma, amelynek szerepeltetése összefügg az újságírás történetét kutató Svennik Hoyer hatásával (és így tovább).⁶ A transznacionális történetírás szerepeltetése pedig a történetírás eme újabb „fordulatára” utal.⁷ A történetírás változásai, különböző „fordulatai” természetesen alakítják a média történeti jelenségeivel foglalkozó kutatásokat – ám ez elvezet bennünket a média-történet és a történetírás viszonyának bonyolult kérdéséhez.⁸

Az európai médiatörténeti vállalkozást szemlélve feltűnő ugyanakkor (noha nem példanélküli), hogy a nőtörténet vagy társadalmi nemek története mint szempont és mint téma csupán a társadalmi mozgalmak és ellennyilvánosságok fejezetén belül kerülne elő, a munkásmozgalom és a pacifizmus mellett. Feltűnőnek tarthatjuk ezt legalább három ok miatt. Egyrészt azért, mert általában a történetírás egy kurrens szempontjáról és témájáról van szó, amely tehát nemcsak önállóan (aldiszciplinaként) népszerű, hanem például a kultúrtörténet- és a politikátörténet-íráson belül is az.⁹ Másrészt azért, mert az úgynevezett kapcsolati (így például a „transznacionális”) történetíráson és a nőtörténetíráson belül az ábrázolás, a jelentésadás (egy-egy jelenség értelmezése) és a diskurzus témája egyaránt felértékelődött, aminek logikusan tükröződnie kellene egy médiatörténeti munkában (lévén ezek igazi médiatörténeti kérdések), már ha a diszciplinák valóban hatnak egymásra.¹⁰ És harmadrészt: az úgynevezett kon-

⁶ Vö. A Journalism Reader. Szerk.: Michael Bromley – Tom O'Malley. London–New York 1997.; Svennik Hoyer – Epp Lauk: Recreating journalism after censorship. Generating shifts and professional ambiguities among journalists after changes in the political systems. Central European Journal of Communication 1. (2008: 1. sz.) 5–22. – Fogalmi és némi tartalmi eltéréssel találkozhatunk, amikor az „újságírói kultúrát” tárgyalják: Paolo Mancini: Mediensystem und journalistische Kultur in Italien. Berlin 2005.

⁷ Ian Tyrell: Reflections on the transnational turn in United States history: theory and practice. Journal of Global History 4 (2009: 4. sz.) 453–474.; Transnationale Geschichte. Themen, Tendenzen und Theorien. Szerk.: Gunilla Budde – Sebastian Conrad – Oliver Janz. Göttingen 2006. – A transznacionális és általában a kapcsolati történetírással tanulmányomban nem tudok kitérni.

⁸ A történetírás és médiatörténet egymásra hatására lásd például a következő, médiatörténeti szempontokat használó mentalitás- és diplomáciatörténeti munkákat: Jörn Glasenapp: Die deutsche Nachkriegsfotografie. Eine Mentalitätsgeschichte in Bildern. Paderborn 2008.; Dominik Geppert: Presse- und Diplomatie in den deutsch-britischen Beziehungen (1896–1912). München 2007.

⁹ Georg G. Iggers – Q. Edward Wang: A Global History of Modern Historiography. Harlow 2008. 377.; Paula Baker: The Midlife Crisis of the New Political History. The Journal of American History 86. (1999: 1. sz.) 158–166.

¹⁰ A társadalmi nemek története diszciplinán belül olyan „klasszikus” témák helyét veszik át, mint a munkavégzés és a politikai mozgalmak, és általában a „magas politika” konfliktusos világa.

textuális médiatörténet-íráson belül is előkelő helyen áll az említett szempont és téma. Erről kicsit részletesebben szólnék.

Egyes leírások szerint a médiatörténet-írás két nagy irányzatra osztható, az úgynevezett autonómra és a kontextuálisra, azaz a médiát önálló rendszerként, jelenséggént vizsgáló (az új médiumok, új címek, új médiatermékek megjelenésére, a médiaipar leírására koncentráló), illetve a média és a társadalmi-kulturális-politikai (stb.) rendszerek kölcsönhatásait feldolgozó irányra. A kontextuális megközelítéshez James Curran elgondolása szerint a következő *hagyományos* tárgyalási módok, meghatározott szempont szerint felépülő narratívák tartoznak: a liberális narratíva, amelynek fő tézise, hogy a modern tömegmédia formálódása, születése a társadalom demokratizálódásának folyamatát erősítette – azaz eme elbeszélés hívei ebből a szempontból mesélik el a média történetét. A következő a feminista elbeszélés, amely szerint médiatörténet elbeszélhető a nőemancipáció történeteként; a populista narratíva, amelynek hívei szerint a tömegmédia a társadalom kulturális demokratizálódását eredményezte abban az értelemben, hogy az „alsóbb” rétegek végre egyenrangúan jelenhettek meg a nyilvánosságban. Az úgynevezett libertáriánus elbeszélés elsődleges témája a hatalmi pozícióban lévő és a társadalmat konformizmusra kényszerítő (kényszeríteni próbáló) kulturális rend befolyásának erodálódása és az individualizálódás folyamata, „azaz” az egyén felszabadulása. Az ötödik az antropológiai elbeszélés, amelyik számára például a nemzeti identitás formálódása és a nemzetépítés a releváns a társadalmi kontextus. Az úgynevezett radikális narratíva középponti állítása szerint a média a mindenkori elit eszköze, amely ennek révén is ellenőrzi, irányítja a társadalmat. És végül: Curran ezektől az elbeszélési módoktól megkülönböztetve szól a médiatörténet társadalomtörténetbe való integrálásának lehetőségéről, azaz a média társadalomtörténetéről.¹¹

Azt látjuk tehát, hogy a médiatörténeti összefoglalásokban magától értetődő lehetne a nő történet (vagy társadalmi nemek története) szempontjának használata, ennek a témának a tárgyalása, mégpedig általában a történetíráson, illetve speciálisan a kontextuális médiatörténet-íráson belüli helyzete miatt. Azaz mivel a történetírás, valamint a médiatörténet-írás kurrens témája a nő történet és a társadalmi nemek története, az említett összefoglalókban helyet kellene kapnia. Ám mégse mindig történik így. A három, magyarul is megjelent áttekintő médiatörténeti monográfia közül kettő nem foglalkozik a kérdéssel (Burke és Briggs hivatkozott kontextuális munkája, valamint Catherine Bertho Lavenir hasonló, de a politika rendszerébe ágyazott kötete), vagy rövidúton és közhelyekkel intézi el a női szempontot (Frédéric Barbier és Catherine Bertho Lavenir döntő részben autonóm elbeszélési módot követő kötete).¹² Egy lépéssel előbbre tart a formálódó európai médiatörténet. A témát érdemben

Lásd Merry E. Wiesner-Hanks: Crossing borders in transnational gender history. *Journal of Global History* 6. (2011: 3. sz.) 364.

¹¹ James Curran: *Media and Power*. London–New York 2006. 3–53. A kontextuális médiatörténet-írás egy másik megközelítésére l. Bajomi-Lázár Péter: *Média és társadalom*. (Második, bővített kiadás.) Bp. 2008. 14–18.

¹² Catherine Bertho Lavenir: *A demokrácia és a média a 20. században*. Debrecen 2005; Frédéric Barbier – Catherine Bertho Lavenir: *A média története. Diderot-tól az internetig*. Bp. 2004.

tárgyalja Frank Bösch politika- és kultúrtörténeti nézőpontú bevezetése: önálló fejezetben ugyan nem, de például a „Politika és társadalom az illusztrált és tömegsajtó idején” című részben szól a nőmozgalomról, a megelőző részben pedig a női lapokról és az újságíróknőről.¹³ A legfrissebb, 2013-as összefoglaló azonban már egyértelműen fontosnak mutatja és önálló fejezetben tárgyalja a témát. A kommunikációtörténet kézikönyvébe Karen Ross írta meg „Gender és média” részt, amely részben magyarázatát is adja az előbb említett hiányoknak. „A társadalmi nemek és média nagyon új aldiszciplína — olvasható a fejezetben —, mert a nemek politikai konfliktusa és médiabeli megnyilvánulásuk csak újabban lett elismert tudományos téma.” A gender és média története témáján belül olyan területek hangsúlyosak, mint a nők (és férfiak) szerepe a médiaiparban, azaz a „tartalom-előállításban”, a nők (és férfiak) médiafogyasztása, illetve a nők (és férfiak) médiaábrázolása.¹⁴

Ez utóbbit tárgyalja egy másik 2013-as kötet, a „Nem és történelem a populáris médiában”. Ez a tanulmánykötet címe ellenére elsősorban nem tisztán vagy nem elsősorban médiatörténeti munka, ugyanis a történetírás történetéből, módszertanából és az emlékezés, kulturális emlékezet kérdéséből indul ki, a szerkesztők pedig vállalkozásuk interdiszciplináris jellegét hangsúlyozzák.¹⁵ A szerzők viszont a történeti ábrázolások társadalmi nem-képét elemzik ugyan, de ezt a tanulmányvektől a képregényektől és a romantikus regényektől a televíziós sorozatokig tartó skálán végzik el. Most azonban nem annyira az a fontos, hogy pontosan meg tudjuk-e határozni ennek a kötetnek a tudomány-rendszertani helyét, hanem inkább az, hogy rögzítsük: Karen Ross megfigyelését alátámasztja, hogy a populáris média elemzése és a nemek ábrázolása a historiográfiával legalábbis egyenrangú, azaz „komoly tudományos” téma lett. Nagyon lényegesnek tartom azt is, hogy ebben a kötetben nem kizárólag a nőknek szóló médiatermékeket és ezen belül a nőmozgalmi kiadványokat elemzik, mert így is világossá válhat, hogy „a nőtörténetírás nem a népszerűség felét, hanem egészét érinti”.¹⁶ Ez pedig komoly előrelépés a már többször emlegetett leendő európai médiatörténeti összefoglalóhoz képest.

A nemzetközi történetírásról szóló rész végén két olyan kötetet említünk, amelyek a nőtörténeti narratívába ágyazva a média történetét is tárgyalják, és amelyek a média- és kommunikációtörténet-írás bizonyos módszertani problémáival is szembenéznek. Az új nő típusának elterjedését, a nőiesség meghatározása körüli vitákat tárgyalja az a 2004-es tanulmánykötet, amely a sajtót és a szépirodalmat nem csak forrásként használja fel: sajátos módszertant kö-

¹³ Frank Bösch: *Mediengeschichte. Vom asiatischen Buchdruck zum Fernsehen*. Frankfurt–New York 2011.

¹⁴ Karen Ross: *Gender and Media. A Very Short Herstory*. In: *The Handbook of Communication History*. Szerk. Peter Simonson – Janice Peck – Robert T. Craig – John P. Jackson Jr. New York 2013. 347., 355. – Szempontunkból ennek fejezetnek az a problémája, hogy inkább média- és kommunikációtudományi logikát és fogalmakat használ, és nem történetírás nyelvét. Ez ismét a két tudomány határainak kérdését veti fel.

¹⁵ Sylvia Paletschek – Nina Reusch: *Populäre Geschichte und Geschlecht: Einleitung*. In: *Geschlecht und Geschichte in populären Medien*. Szerk. Elisabeth Cheauré – Sylvia Paletschek – Nina Reusch. Bielefeld 2013. 19–20.

¹⁶ Idézi: *Pető Andrea*: *Társadalmi nemek és a nők története*. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Hagyományok, irányzatok, módszerek. Szerk. Bódy Zsombor – Ö. Kovács József. Bp. 2003. 522.

vetelő önálló vizsgálati témaként fogja fel a médiatörténetet. A kötet erénye, hogy számot vet továbbá az ábrázolás és a valóság viszonyával (azzal a kérdéssel tehát, hogy a lapokon és regényeken, novellákon, verseken stb. kívül a „valóságban” léteztek-e új nők és milyen arányban), valamint az, hogy olyan transznacionális jelenségeként kezeli az új nő típusát, amely számos alakban, altípusban, régi és nemzeti nőtípusokkal variálódva, „kereszteződve” tűnt fel. Lényeges megállapítás továbbá, hogy a „hibrid” nőtípusokon kívül a média is sokféle és egymással akár ellentétesnek tűnő logika szerint működött, például a komoly és a szórakoztató tartalmak kiválasztásakor és egymás mellé helyezésekor (erre még visszatérek).¹⁷ Kiemelném továbbá, hogy több szerző rajzokat, elsősorban karikatúrákat és reklámokat is bevont az elemzésébe, ami a történetírás úgynevezett képi fordulatának következménye.¹⁸

A másik tanulmánykötet Alys Eve Weinbaum és munkatársai munkája. Ők a modern lány típusának elterjedését vizsgálták, és az amerikai „modell” európai, ázsiai és afrikai felbukkanását és alakulását, a helyi típusokat követék nyomon, mégpedig hangsúlyosan a fogyasztást és a médiareprezentációt (többek között a divatot és az újsághirdetéseket) kutatva. Lényegében a teljes kötetre jellemző az illusztrációk elemzése.¹⁹

Ami a magyarországi médiatörténet-írást illeti, az erről szóló tanulmányok elkerülik a nő történetírás vagy a társadalmi nemek története szempontját, témáját, aminek oka a nemzetközi médiatörténet-írástól való általános lemaradás lehet.²⁰ Ha jól látom, kurrens témának egyrészt az újságírás és a sajtóirányítás története, viszonya, a politikai nyilvánosság alakulása számít, másrészt a medialitás kérdése, harmadrészt az irodalom és a sajtó változó viszonya, és végül az (újság)olvasás, illetve egyes szerkesztők, újságírók életműve. Számos olyan nem médiatörténeti megközelítés van továbbá, amely média- vagy kommunikációtörténeti elemzésekhez vezet: ilyen például a politikatörténeti vagy irodalomtörténeti kultusz- és propagandakutatás vagy az értelmiségtörténet,²¹ illetve ilyenek azok a nő történeti munkák, amelyek a nyilvános női szerepléseket, a női lapok történetét vagy női szerepek és nőtípusok sajtóbeli, esetleg irodalmi ábrázolását elemzik.²²

¹⁷ New Woman Hybridites. Femininity, feminism and international consumer culture, 1880–1930. Szerk. Ann Heilmann – Margaret Beetham. London–New York 2004.

¹⁸ L. például *Ingrid Sharp*: Riding the tiger: ambivalent images of New Women in the popular press of the Weimar Republic; *Angelika Köhler*: Charged with ambiguity: the image of the New Women in American cartoons. Uo. 118–141; 158–178.

¹⁹ *Alys Eve Weinbaum és mások*: The Modern Girl Around the World. Consumption, Modernity, and Globalization. Durham 2008.

²⁰ *Sipos Balázs*: Unter Disziplinen. Histrosche Medien- und Kommunikationsforschung in Ungarn. *Medien und Zeit* 18. (2003: 3. sz.) 8–22.; *Szajbély Mihály*: A médiatörténet és a sajtótörténet viszonyáról. *Médiakutató* 6. (2005: 1. sz.) 71–79.; *Gyáni Gábor*: Sajtótörténet a társadalomtörténelem szempontjából. *Médiakutató* 7. (2006: 1. sz.) 57–64.; *Lipták Dorottya*: A modernkori könyv- és sajtótörténeti kutatások állapotáról (paradigmaváltás – problémafeltárás – alapelvek – programok – feladatok). *Magyar Tudomány* 172. (2011: 9. sz.) 1121–1131.

²¹ Olyan ismert szerzőkről van szó, mint Buzinkay Géza, Lipták Dorottya, Szajbély Mihály, Széchenyi Ágnes, illetve Balázs Eszter, Turbucz Dávid, Vörös Boldizsár.

²² A hazai szerzők közül l. például *Acsády Judit*: 'The woman of the twentieth century.' The feminist vision and its reception in the Hungarian press 1904–1914. In: *New Woman Hybridites* i. m.

Nagyjából ugyanezt lehet elmondani a Horthy-kor médiatörténetéről szóló munkákról is, amelyek között olykor felbukkan olyan, amely kapcsolódik a nőtörténet/társadalmi nemek témájához, részben vagy teljesen azt tárgyalja, amely tehát nőtörténeti szempontot használó médiatörténeti elemzés. Ennél azonban elterjedtebb, hogy nőtörténettel vagy társadalmi nemek történetével foglalkozó tanulmányokban, tanulmánykötetekben szerepelnek média- vagy kommunikációtörténeti vizsgálatok; azaz a média ebben az esetben is forrás, és nem téma.²³

Miért lehet érdekes a Horthy-kor médiatörténete nőtörténeti szempontból? Szerintem azért, mert két, talán elméleti jellegűnek is gondolható, általánosabb kérdést lehet tanulmányozni ezen keresztül. Az egyik, hogy a mentalitás és a preferenciák lassú változása, valamint a gyors politikairendszer-változások miként hatottak egymásra. Arról van szó, hogy a nőemancipáció első nagy korszaka Magyarországon is megváltoztatta a nőiesség jelentését (azt, hogy mit tekintettek nőiesnek, azaz természetesnek és természetellenesnek), és ezzel elhozta az úgynevezett új nők (vagy modern nők) típusának megjelenését. 1920-tól viszont ebből a szempontból egy konzervatív korszak, politikai rezsim következett, amely a nők kulturális és politikai demobilizálását, a tradicionális női szerepek népszerűsítését tűzte ki célul. Ráadásul a Horthy-kor a feminizmus első hullámát (a nők továbbtanulási és politikai jogainak kivívását) követte, azaz egybeesett a feminizmus európai „apályával”, erejének és hatásának csökkenésével, ami csak felerősítette a magyarországi politikai törekvéseit. De vajon tényleg így történt-e? Milyen mértékű volt a konzervatív politikai fordulat, miként hatott a nőiesség jelentésére és az új nők imázsára?

A másik általánosabb kérdés a következő: a Horthy-kor huszonöt éve a globalitás korszakának része. Annak a korszaknak, amelyben a totális diktatúrákat nem számítva nem beszélhetünk az államok információs szuverenitásáról, mert már távoli államokban előállított jelentések és minták is befolyásolják a helyi viszonyokat. Máshogy fogalmazva: a magyarországi társadalmi valóságot idegen (külföldi eredetű) elemek is formálták, alakították. Ezek az említett minták a különféle médiumok közvetítésével terjedtek el Magyarországon –

190–204.; *Fábrí Anna*: Közírő vagy szépíró: írói szerepkör és társadalmi-kulturális identitás a 19. századi magyar írónők munkásságában. In: *Szerep és alkotás*. Szerk. Nagy Beáta – S. Sárdi Margit. Debrecen 1997. 61–73.; *Kereszty Orsolya*: Bédy-Schwimmer Rózsa, A Nő és a Társadalom szerkesztője. In: *Házastárs? Vetélytárs? Munkatárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Szerk. Palasik Mária – Sipos Balázs. Bp. 2005. 186–194.

²³ Mind a kettőre sok példa hozható, ezért most csak párat említek közülük. Az elsőre l. *Kádár Judit*: „Otthonod az uradé”. Három 20. századi magyar képes hetilap nőképe. *Médiakutató* 2. (2002: 4. sz.) 78–94.; *Heltai Gyöngyi*: Bulvárszereposztás. Női szerep- és identitásmodellek a két világháború közötti operettben és színházi sajtóban. *Sic Itur ad Astra* 58. (2008.) 233–268.; *Sárai Szabó Katalin*: „Családi élet őrizői, magyar református anyák, asszonyok...”. Nők a két világháború közötti református egyházi sajtóban *Médiakutató* 10. (2009: 1. sz.) 83–94.; *Sipos Balázs*: A politikai újságírás mint hivatás. Nyilvánosság, polgári sajtó és a hírlapírók a Horthy-korszak első felében. Bp. 2005. 155–168. – A másodikra típusra lásd: *Társadalmi nemek képe és emlékezete Magyarországon a 19–20. században*. Szerk. Pető Andrea. Bp. 2003.; *Bódy Zsombor*: „A női munka felszabadítása vagy korlátozása”: A női eszmények változása, a női egyenjogúság konfliktusai és női szervezetek állásfoglalásai a két világháború közötti középosztályban. In: *Határtalan nők. Kizártak és befogadottak a női társadalomban*. Szerk. Bakó Boglárka – Tóth Eszter Zsófia. Bp. 2008. 93–112.

ahogy a nőiesség feminista és konzervatív jelentéseinek összeütközése, a nőiesség „valódi jelentésének” meghatározása is a médiumokban zajlott. Tanulmányomban ezekkel a kérdésekkel Karen Ross, Ann Heilmann és Margaret Beetham, Alys Eve Weinbaum és kutatótársai, illetve Elisabeth Cheauré, Sylvia Paletschek és Nina Reusch említett munkáit követve fogok foglalkozni. Továbbá Curran társadalomtörténetbe ágyazott médiatörténet-írásra tett javaslata szerint járok el, abban az értelemben, hogy a következtetések és magyarázatok során társadalom- és médiatörténeti okokat és okozatokat is keresem.

Új nők egy antifeminista nemzeti kurzusban?

A tömegsajtó megjelenése és az új nők típusainak felbukkanása Magyarországon is nagyjából egy időben történt. Az új típusú nők 19. század utolsó harmadától kezdtek feltűnni, és a 20. század első két évtizedére lassan újabb és újabb területeken lettek elfogadottak – így például a tömeglapok szerkesztőségeiben, a folyóiratoknál, illetve a könyvkiadóknál. Ezeken a helyeken tehát megjelent a női hang, a női szempont, és nem kizárólag férfiak írtak a nőkről.

Az új nők életük egy vagy több területén a férfiakkal való egyenlőségre törekedtek, társadalmi pozíciójukat nem férjük, apjuk vagy valamelyik férfitörökük pozíciójához kívánták kötni, hanem maguk akarták meghatározni, amit a női „médiamunkások” gyakran a felszabadultak, felszabadultság fogalmaival írtak le.

Mit jelent az előbb említett egy vagy több terület? Azt, hogy az új nőknek nagyon sok és eltérő típusa létezett. Martha H. Patterson rövid tanulmányában elsorolja például, hogy új nőnek tekinthető (többek között) a szüfrazsett, az egyetemre járó lány, a fogyasztásban (divatban és szórakozásban) magát kiélő fiatal nő, a szocialista nő, a mondjuk vallási, kulturális vagy jótékonyági egyleteket alapító, azokban aktív nő, a vamp, a testével maga rendelkező és a férfias nő – azaz a tradicionális nőiességet el nem fogadó, esetleg a környezete szerint férfias munkát végző, anyagi, szellemi függetlenségre törekvő, szabad akaratából (és nem családi döntésre) férjhez menő nő.²⁴ Fontos, hogy „fokozatbeli” különbségek is léteztek abból a szempontból, hogy ki milyen mértékben követett „új-női” elemeket (mondjuk dohányzott, de nem viselte a vampokra jellemző ruhák mindegyikét), amit — mint látni fogjuk — befolyásolt, hogy milyen elemek mikor jelentek meg adott kulturális közegben (országban), azaz milyen mértékben váltak (esetleg évtizedek alatt) megszokottá. Innen pedig kulturális, nemzeti különbségek is származtak az új nők között, amit a kultúrtörténet-írásból ismert hibriditás fogalmával szokás kifejezni. Az új nő fogalma egyes számban tehát egy heurisztikus kategória, ahogy egyik altípusa, a modern lány is.²⁵ Ennek megfelelően a médiabeli ábrázolásuk is sokféle volt.

²⁴ Martha H. Patterson: Introduction. In: *The American New Woman Revisited. A Reader, 1894–1930*. Szerk. uő. New Brunswick 2008. 1.

²⁵ Alys Eve Weinbaum és mások: *The Modern Girl as Heuristic Device: Collaboration, Connective Comparison, Multidirectional Citation*. In: *Uők: The Modern Girl i. m. 1–5*.

A médiabeli megjelenés-megjelenítés kapcsán merül fel az a már említett kérdés, hogy vajon a médián kívül léteztek-e új nők Magyarországon. Azt, hogy léteztek, egyrészt a férjes és emellett dolgozó középosztálybeli nők, valamint az egyetemre járó lányok léte önmagában mutatja; továbbá személyes források is utalnak arra, hogy a nyilvános szféra mellett egyes nők családon belüli helyzete megváltozott. Erre példának most csak Bohuniczky Szeffi memoárját említem, ugyanis ez sok mindent „illusztrál” az említettek közül. Például azt, hogy a „kékharisnyaság”, azaz az irodalomba való beletemetkezés valójában az alternatív női minták készletének megismerését és a szellemi függetlenség lehetőségét jelentette. És azt is, hogy Bohuniczky esetében is éppen ez tette lehetővé, hogy modern nővé váljon: előbb azt jelentette, hogy ha már jó házasságot nem, akkor helyette legalább — a modern irodalom iránti közös érdeklődésen alapuló — „kitűnő barátságot kötött” a férjével; utóbb pedig azt, hogy írásai révén megteremtette anyagi önállóságát és évekig férjétől külön élt.²⁶ Az új nő tehát élhetett az otthonán kívül, a „társadalomban” jelentkező új lehetőségekkel, vagy változatlan feltételek között próbálhatott másként élni (mint eleinte Bohuniczky Szeffi is) a házasságában. De akár így, akár úgy, a nyilvános térben és/vagy otthon mindenképpen új női imázs és új női identitás szerint élt – amint Kaffka Margit is ábrázolta egy 1913-as írásában a „new-woman” (sic!) típusát.²⁷ A média szerepe ebben hangsúlyosan éppen az volt, hogy reflektált erre a változásra, megmutatta és közvetítette a nőideálokat.

Az első világháború felgyorsította az új női típusok elterjedésének folyamatát, hiszen az úgynevezett hátszági fronton a nőket is mobilizálták a győzelem érdekében, illetve a férfiak távolléte miatt több lehetőséghez jutottak. A besorozott férfiak helye üres lett a munkahelyeken és az iskolákban: emiatt nők a munkahelyeken a férfiak helyére álltak, a nők száma és aránya megnőtt az egyetemeken,²⁸ és politikailag is aktivizálódtak.²⁹ A nők választójogát a parlament 1918 nyarán még elvetette, de az 1918 ősze és 1919 márciusa közötti polgári köztársaság I. néptörvénye biztosította (noha a férfiak és a nők választójoga nem volt egyenlő, és eme jogszabály alapján nem rendeztek választásokat),³⁰ ahogy a férfiakéval egyenlő tanulási jogokat is (a nők jogi és a műszaki tanulmányokat is folytathatnak, és a nőhallgatókat a férfikkal azonos hallgatói státuszba sorolják át).³¹

²⁶ Bohuniczky Szeffi: Otthonok és vendégek. Bp. 1989. 193., 201–202., 384., 424.

²⁷ Kaffka Margit: Az asszony ügye. In: *Úő: Hullámzó élet. Cikkék és tanulmányok*. Bp. 1959. 195–199.

²⁸ N. Szegvári Katalin: A nők művelődési jogaiért folytatott harc hazánkban (1777–1918). Bp. 1969. 389–391.

²⁹ Sipos Balázs: A szakszervezetek taglétszáma és gazdálkodása. In: *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*. Szerk. Varga Lajos. Bp. 1999. 510.

³⁰ Simándi Irén: Küzdelem a nők parlamenti választójogáért Magyarországon 1848–1938. Bp. 2009. 140.

³¹ A Tanácsköztársaság a nők helyzetét is az új rendszer ideológiájának megfelelően rendezte. Egyrészt biztosította a férfiak és a nők egyenlőségét, valamint a választójogot azonos feltételek szerint minden női és férfi dolgozónak, másrészt viszont a feminizmust mint „burzsoá ideológiai csökevényt” elutasította, a „kizsákmányolóktól” pedig megtagadta a választójogot. (Simándi I.: Küzdelem i. m. 146–148.) Emiatt tekintem kitérőnek azt a pár hónapot.

A női jogok kiterjesztésének következő, és sokáig utolsó jelentősebb állomása Friedrich István választójogi rendelete volt, amely a nőknek biztosította az általános, titkos és egyenlő választójogot. A politika tömegesedése és ennek részeként a nők mobilizálása ezzel véget is ért, pontosabban a trend megfordult és elindult egy úgynevezett demobilizálási hullám: az 1920. januári országgyűlési választásokon már csak 1,6 millió férfi és 1,4 millió nő választhatott, mert a többiek (400, illetve 300 ezer férfit és nőt) már nem vettek fel a választói névjegyzékébe. A következő választások idejére, 1922-re újabb ötszázezer nő veszítette el választójogát, az új választójogi rendelet miatt.³² Ugyancsak a nők demobilizálását szolgálta az úgynevezett numerus clausus törvény (az 1920. évi XXV. törvény), amely egyrészt előírta a zsidó hallgatók arányának csökkentését, másrészt az egyetemekre bízta, hogy fölvesznek-e nőket – ők pedig a korábbiaknál kevésbé kívántak így tenni.³³ Mindehhez még azt kell hozzátenni, hogy a feminista mozgalom — mivel bírálói úgymond nemzetközi eredetűt és bűnös forradalmi szerepét hangsúlyozták — háttérbe szorult, vezetői jórészt emigráltak.

Az új női aktivitások és az új női típusok, ezek az új lehetőségek, szerepminták azonban olyanok életét is átalakították, illetve céljait is meghatározták ekkorra, akik nem szimpatizáltak az úgynevezett progresszív irányzatokkal, mozgalmakkal, vagy nem foglalkoztak politikával. Ők az 1920-as években is folyamatosan kaptak muníciót: a külföldi populáris regények fordításai is népszerűsítették például a dolgozó nő típusát (ilyen volt a „Ne várjatok vacsorára!” a svéd Alice Lyttkenstől), és tanácsadó könyvek is tárgyalták a családon belüli nemi viszonyokat. Utóbbira példa a kor ismert német esszéistája, Hermann Keyserling szerkesztésében megjelent „Könyv a házasságról”, amely többek között a házasság válságának kérdését is tárgyalta. Erről a kérdésről a két világháború között nagyon sokat írtak Magyarországon is, de elsősorban a „nagy háború” hatásával, ezzel összefüggésben az erkölcs megrendülésével, olykor a válást lehetővé tevő törvény létezésével magyarázták.³⁴ A Keyserling-könyv egyik szerzője, Marta Karlweis ezzel szemben azt írta, hogy a házasság akkor és azért lesz problémás, amikor a nő nem akar „kiskorúsági viszonyban” maradni, amire válaszul a férfi „ösztonszerűen” megtagadja a „nőtől az egyénülési jogot”, vagy a „világosságra törekvő” nő mellett bizonytalan lesz és felteszi a kérdést: „Ki kezeskedik [...] azért, hogy átalakulva is hű marad” hozzá a nő?³⁵ (Ennek kapcsán eszünkbe juthat Ibsen „Nóra”-ja, a feminista mozgalom egyik kulcsdarabja mint irodalmi ábrázolás és közvetített minta, illetve eszünkbe juthatnak Bohuniczky Szeffi memoárjának az író nő házasságán belüli „felnőtté válásáról” beszámoló részei, amelyek egy konkrét század eleji példáról tudósítanak.)

Az új nő feltűnése, valamint ennek a szerepnek a választása, azaz az újféle nőtipusok megjelenése tehát általánosabb, mint a progresszív feminizmus, és

³² Simándi I.: Küzdelem i. m. 150., 157.

³³ Fenyves Katalin: When Sexism Meets Racism: the 1920 Numerus Clausus Law in Hungary. E-Journal of the American Hungarian Educators Association 4. (2011.) <http://ahea.net/e-journal/volume-5-2011/2>, 2013. május 12.

³⁴ Szél Tivadar: A budapesti házasságok. Bp. 1935. 296.

³⁵ Marta Karlweis: A házasság és az átalakult nő. In: Könyv a házasságról. A házasság értelmezése kiváló kortársak felfogása szerint. Szerk. Hermann Keyserling. Bp. 1927. 179., 180., 181.

általános európai jelenség. Általános európai jelenségnek azonban nem csak a dolgozó, politizáló és tanuló nők számának a növekedése tekinthető, hanem az is, hogy a világháborút követően a dolgozni és tanulni vágyó nőket megpróbálták visszaterelni a családba és a hagyományos női szerepekhez (ez az úgynevezett kulturális demobilizáció), és az új női identitás szerint élő nők ellenálltak ennek a törekvésnek. Allison Scardino Belzer monográfiájából kiderül például, hogy egy pontig Olaszországban is hasonló változások történtek: a „donna brava” anyai figurája mellett az első világháború éveiben feltűnt a „donna italiana” politizáló típusa, majd a béke első néhány évében a gazdaságilag független „donna nuova”. Az átlagos nyugat-európai helyzettől való eltérés oka a harcban anyai „donna fascista” szerep, amely első helyen az állam iránti kötelességek teljesítését írta elő, és csak ezt követően a család iránti kötelességeket. Ezzel kapcsolatban azonban kérdéses, hogy valóban egy új, a közéletben aktív nő ideáljáról van-e szó, és nem inkább a háború előtti helyzethez való visszatérésről – noha új jelszavakat használva, erős nemzeti jelentéssel kibővítve és újféle értelmezési keretbe helyezve a 19. századi „jó nőt”.³⁶ Attól függően, hogy hová tesszük a hangsúlyt, ezt vagy a mobilizáció fenntartásának (a szakirodalomban erre használják a re-mobilizálás fogalmát), vagy sajátos demobilizálási stratégiának tekinthetjük. Azaz vagy azt látjuk elsődlegesnek, hogy a „fasiszta nő” számára a nyilvános térben és aktív szerepek kínálóztak, vagy azt, hogy a „fasiszta nő” valójában nem cselekvő részese a nemzeti politikának, mert a nemzet életében csak reprodukciós szerepet kapott. Van azonban egy harmadik értelmezési lehetőség is: eszerint a nő szerepe a nemzet fenntartásában a gyerekszülés és –nevelés, ez azonban nem passzív és nem kizárólag magánéleti feladat, mert ezzel „a nemzet határát kulturálisan és szimbolikusan is védik”.³⁷ Ebben az esetben szerintem újféle női identitásról, a tradicionális női hivatás újfajta elgondolásáról beszélhetünk ugyan, de újféle női szerepekről nem.

Az „átlagos” nyugat-európai és az olasz minta a magyar média elemzése során fontos szempont lesz. És ugyanígy hasznos párhuzam lehet a számunkra az az említett értelmezés is, amely szerint az új nő 1918-at követő terjedése jelentős részben a háborút követő szorongás következménye, azaz annak a belátásnak, hogy objektív (strukturális) és szubjektív (mentalitásbeli és kulturális) okok miatt sincs visszatérés a háború előtti időkhöz.³⁸ Például mert a háborús embervesztések miatt nem lesz elég férj, vagy mert a totális háború meggyengítette a férfi fölényét a nővel szemben.

Miként ábrázolta az új női típusokat a magyarországi média? Melyik nőtipust mutatta követendőnek? Tetten érhető-e és miként a nacionalizmus felerősödése. A következőkben ezekre a kérdésekre próbálok válaszolni.

³⁶ Ezt a dilemmát fogalmazza meg a kötet recenzense: *Linda Reeder: Women and the Great War. Femininity under Fire in Italy. The Journal of Modern History* 84. (2012.) 993.

³⁷ *Jablonczay Timea: A nem nemzeti kisajátítása* Szentmihályiné Szabó Mária Zrínyi Ilona című regényében. *Irodalomtörténet* 42. (2011.) 194.

³⁸ *Allison Scardino Belzer: Women and the Great War. Femininity under Fire in Italy. New York* 2010.

A Horthy-kor úgynevezett megalapozó mítoszai³⁹ közül Szabó Dezső „Az elsodort falu” című regénye (is) hanyatlástörténetként mutatta a dualizmus liberális korszakát. Szabó többek között „leszámolt” a feminizmussal és általában az emancipatorikus törekvésekkel, és az egyenlőségre törekvő nőkön és a „kékharisnyákon” gúnyolódott. Példaként egy apróságot említek: Szabó Kaffka Margit alakmását többek között azért kritizálta a regényben, mert ő a „divatot majmolva”, írásaiban a nőt is „embernek” nevezte, holott az ember csak férfi lehet.⁴⁰

A másik mindenképpen említendő kötet Tormay Cécile „Bujdosó könyv” című regénye, amelyben Tormay bizonyos szempontból nyíltabban fogalmazott: a zsidókon, a szabadkőműveseken, a szocialistákon és másokon kívül konkrétan a feministákat is megemlítette a nemzet ellenségei között.⁴¹

Szintén a feminizmussal „leszámoló” diskurzushoz tartozik a kor egyik legnépszerűbb, elsősorban a középosztálybeli női olvasókat megcélzó hetilapja, a Herceg Ferenc szerkesztette Új Idők, illetve a legnagyobb nőszervezet, a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségének (MANSZ) orgánuma, A Magyar Asszony. Ha azonban azt vizsgáljuk, hogy az új női típusokhoz hogyan viszonyult a két lap, akkor a képek és szövegek elemzése után arra jutunk, hogy e tekintetben egyik lap ábrázolásmódja sem egységes. Nem beszélhetünk arról, hogy a kettő közül valamelyik lapnak egységes álláspontja lett volna erről a kérdéstről, hiszen a szerzők között komoly véleménykülönbségek mutatkoztak. Kenedy Géza, Lyka Károly vagy Fodor Gyula (Új Idők), illetve Tormay Cécile és Hohenlohe Károly herceg (A Magyar Asszony) például arról értekeztek, hogy a háborúban a nő hű segítője lett a férfinak, és ez az új (de, tehetjük hozzá, változatlanul alávett) pozíció hozta el az igazi nőemancipációt. Hogy ideje rehabilitálni a modern irodalomban elhanyagolt nőtípust: a háziasszonyt (akit Fodor „természetes nő”-nek nevezett, amivel a nőiség ettől eltérő értelmezéseit természetellenesnek mutatta), mert a dolgozó és tanuló nő nem segítőtje a férjnek és nem jó anya (Kenedy úgy vélte, a tanult nők többsége meddő).⁴² És hogy a nő harcoljon együtt a háborúban lelkiileg megsérült férfival – de csak addig, amíg a férfi nem tud egyedül harcolni a nemzetért és a kereszténységért, mert a nő akkor rögtön vonuljon vissza a nyilvános feladatoktól.⁴³ Az Új Idők grafikusa, Mühlbeck Károly pedig több karikatúrát is készített arról, ahogy a nők, elveszítve munkahelyüket, visszatérnek az otthonokba.⁴⁴

Ezen a ponton először is visszautalnék az olasz párhuzam kérdésére: A Magyar Asszonyban megjelent írások (az említett két véleményen kívül például Ravasz László, Mártonffy Károly, Berzeviczy Albert álláspontja) szerint nem cél a nők pacifikálása, legalábbis ideiglenes nem. Mártonffy vagy Berzeviczy

³⁹ Jan Assman: A kulturális emlékezet. Bp. 1999. 79.

⁴⁰ Szabó Dezső: Az elsodort falu. Debrecen, 1989. 53–54.

⁴¹ Tormay Cécile: Bujdosó könyv. Bp. 1921. 15–16., 18., 56.

⁴² Sz. J. [Lyka Károly]: Nők az alkotmányban. Új Idők, 1920/5. 99.; Kenedy Géza: Az első fecske. Uo. 1920/10. 192–193.; Fodor Gyula: A dáma, a démon és az asszony. Uo. 1920/7. 116–117.

⁴³ Asszonyok munkája az országban. A Magyar Asszony, 1922/3. 27–31.

⁴⁴ Például a „Leszerelnek a kalauznők” című három képből álló sorozata. Új Idők, 1920/5. 95.

mindenféle (például időbeli) korlátozás nélkül szólt arról, hogy a nőknek „a nemzeti társadalom munkájában” kötelességük részt venni.⁴⁵ Ravasz egyik írásában ki is dolgozta ideális „új nő típus”-t, amely nem a „féktelen” individualizmust követi, hanem „nemzetibb” kíván lenni, amely egyszerre turáni és világpolgár.⁴⁶ Azaz a nő nemzeti hivatása, a nemzeti közösség iránti kötelessége az első; ez a nyilvános (hiszen a családon, az otthonon kívüli) tevékenysége azért nem „természetellenes”, mert a nemzet „ápolása”, „gyógyítása”, mint a gondoskodás általában, „természetes” nőies tevékenység, az anyai szerep része.⁴⁷

Vajon itt a hagyományos női szerephez (a „jó”, helyesen viselkedő nő szerepéhez) való visszatérésről van szó, vagy valamiféle kulturális remobilizálásról, amint Acsády Judit is írja?⁴⁸ Ennek az antifeminista (valójában a progresszív feminista mozgalommal szembenálló) diskurzusnak a további elemzése azt mutatja, hogy a nők közéleti aktivitásának *fenntartása*, a nők nemzeti célok érdekében történő *remobilizálása* volt a cél – de nem csak az. Ebből az aktivizmusból az következett ugyanis, hogy az új nő közéletben aktív típusait is el kellett fogadtatni, természetesnek és nőiesnek kellett ábrázolni. Jól mutatja ezt a „Bujdosó könyv”, amely emléket állít a forradalom által üldözött, bujdosni kényszerülő, de a forradalom előtt meg nem hódoló erős ellenforradalmár nőknek is, elsősorban is a szerzőnek saját magának, aki a forradalmi időkben megalkototta a MANSZ-t. Tormay regényében „új nőszerepet teremtett: az izgága, férfiasan jövő-menő, mindenhol összeesküvéseket leleplező író alakját”, amely szereplő maga az antifeminista és antiszemita Tormay.⁴⁹ Az a Tormay, aki az 1914 és 1917 között megjelent, A Nő című, alcíme szerint „Feminista folyóirat” szerkesztőbizottságának volt a tagja, illetve egyik fő szervezője az 1913-as budapesti Női Választójogi Világkongresszusnak,⁵⁰ és aki az önálló és politizáló nők életét élte.

A MANSZ kiadványai és szerzői a közéletben aktív nők kívül a dolgozó új nő típusát is propagálták. Utóbbit például a Magyar Asszonyok Lexikona. A benne szereplő, példaképül állított 1339 nő között 1071 dolgozó nőt találni ugyanis, akiknek több mint fele (540) férjezett volt,⁵¹ azaz nem csak a családi feladataira koncentrált – ami ellentétes a női szerep valóban hagyományos értelmezésével. Részben a médiatörténeten kívüli példákat is hozhatunk a

⁴⁵ Berzeviczy Albert: Néhány szó a magyar nők hivatásáról. A Magyar Asszony, 1922/7–8. 1–3.; Mártonffy Károly: A nemzeti lélek integritása. Uo. 1922/4. 14–15.

⁴⁶ Ravasz László: Az új női típus. Uo. 1922/3. 2–4.

⁴⁷ Pető Andrea – Szapor Judit: A női esélyegyenlőségre vonatkozó női felfogás hatása a magyar választójogi gondolkodásra 1848–1990. Az „állam érdekében adományozott jog” feminista megközelítésben. In: Befogadás és eredetiség a magyar jogban és jogtudományban. Adalékok a magyarországi jog természetrajzához. Szerk. Sajó András. Bp. 2004. 138–139.

⁴⁸ Acsády Judit: Diverse construction: Feminists and conservative women’s movements and their contribution to the (re-)construction of gender relations in Hungary after the First World War. In: Aftermaths of War. Women’s Movements and Female Activists, 1918–1923. Szerk. Ingrid Sharp – Matthew Stibbe. Leiden–Boston 2011. 311.

⁴⁹ Bánki Éva: Lobogó sötétség. (Tormay Cecile: Bujdosó Könyv). Múltunk 53. (2008: 3. sz.) 92.

⁵⁰ Kollarits Krisztina: Egy bujdosó írónő. Tormay Cécile. Vasszilvágy 2011. 10

⁵¹ Magyar Asszonyok Lexikona. Szerk.: Bozzay Margit. Bp. 1931.

MANSZ álláspontjára: miután 1920-ban korlátozták a nők tanuláshoz való jogát, a MANSZ a Feministák Egyesületével és a Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetségével együtt közös kérvényben kérte a korlátozás megszüntetését.⁵² A szervezet részt vett egyetemista lányokat segítő kollégiumok szervezésében: ilyen kollégium volt a Sarolta Leányotthon, valamint a debreceni Horthy Miklósné Leányotthon, amelyet a kormányzó Horthy Miklós felesége, a miniszterelnök Bethlen István vagy többek között a vallás- és közoktatási miniszter, Klebelsberg Kunó is támogatott. Erről természetesen rendszeresen beszámolt A Magyar Asszony.⁵³

A tanulás mellett a nők önálló életre való felkészítését is szükségesnek ábrázolták a kor konzervatív és nemzeti irányultságát helyeslő közéleti szereplők. Így például Szederkényi Anna (ekkor a Kis Újság című populáris napilap, valamint a Háztartás. A magyar asszonyok közlönye című hetilap felelős szerkesztője), aki 1929-ben rendszeres rádióelőadásai egyikén azt mondta: „Ma olyan lányokat kell nevelnünk, akik önállóan is le tudják élni az életet [...]”.⁵⁴ A konzervatív irodalomtörténész, Bánhegyi Jób pedig — aki tagadta, hogy a nők és férfiak irodalmi produktumai egyforma színvonalúak lehetnének — természetesnek és magától értetődőnek mutatta, hogy „a mai nő független és szabadon alakíthatja életét”, és hogy Magyarországon általános az „önálló kenyérkereső nő”.⁵⁵

Ezen a ponton emlékeztetni szeretnék arra, hogy — mint említettem — a vizsgált két lap, az Új Idők és A Magyar Asszony kapcsán nem beszélhetünk egységes álláspontokról, arról, hogy egyféle nőtípust idealizáltak vagy legalább népszerűsítettek volna. És visszautalnék az előző fejezetből arra, hogy a „hibrid” női típusok mellett léteztek „hibrid” újságok, médiumok is, amelyek egymással ellentétes logika alapján készültek. Erre példa lehet a nő- és a nőiség-ábrázolás következtetlensége. A két elemzett lap, az Új Idők és A Magyar Asszony ugyanis egyszerre közvetítette a kulturális demobilizáció és a (most nevezük így) remobilizáció álláspontját; az Új Idők az 1920-as évek elején talán inkább az előbbi hangsúlyosabban, A Magyar Asszony pedig döntő mértékben.⁵⁶

Az Új Idők esetében a „hangsúlyosabb” azt jelenti, hogy a komolyabb műfajokban (publicisztikákban, regényekben) nagyobb arányban képviselték a demobilizáció koncepcióját, míg az olvasók magánéleti gondjait megtárgyaló szerkesztői levelekben, divattanácsokban, vagy éppen a hirdetésekben az új nőknek adtak inkább tanácsokat, ötleteket. Az 1920-as évek végére és az 1930-as évti-

⁵² Papp Barbara: Nőoktatás és „képzett nők” a két világháború között. In: Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok. Szerk. Kövér György. Bp. 2006, 716

⁵³ A Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége az egyetemi ifjúságért. A Magyar Asszony, 1927/7–8–9. 207.; Jelentés a debreceni Horthy Miklósné Leányotthonnak 1926–1927. első évi működéséről. Uo. 208.

⁵⁴ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára, Ms. 10 225/h. 2.

⁵⁵ Bánhegyi Jób: Magyar nőírók. Bp. 1939. 7.

⁵⁶ L. Varga Virág: Előszó. Írónők, költőnők a 20. század első felében. NemCsakNem 1. (2011.) <http://www.nemcsaknem.hu/index.php?menu=3> 2012. augusztus 2.; Sipos Balázs: Az Új Idők mint női lap a két világháború között. In: Médiumok, történetek, használatok. Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szabjély Mihály tiszteletére. Szerk. Pusztai Bertalan. Szeged, 2012. 293–309.

zedben a helyzet annyiban változott, hogy gyakran a címlapfotók is az új nőt népszerűsítették. 1930 nyarán a címlapon harangozták be, hogy a következő számtól kezdik közölni Csathó Kálmán új regényét: Csathó a családi élet kultúráját terjesztő neobiedermeier irodalom reprezentánsa volt,⁵⁷ a reklámszöveget tartó nő viszont szőke, ondolált hajú, kifestett modern lány volt, aki a tradicionális női szerepek hívei körében amorális figurának számított.⁵⁸ Ahogy a dohányzó nő is, aki szintén feltűnt az Új Idők címlapján: például a síelés szünetében tüzet adott egy férfinak.⁵⁹

A Magyar Asszony kapcsán pedig még egy, az eddigiektől kissé eltérő példát hoznék. Az evangélikus püspök, Raffay Sándor „A magyar nő nemzeti hivatása” című írásában a magyar nemzeti öntudat világháború előtti, már két nemzedék óta tartó hanyatlásáról írt. Ennek jele és oka, hogy a külföldről érkezett újdonságokat magyarnak és nemzetinek hitték, holott „a hamis nyugati civilizáció, a beteges internacionalizmus, a nemzeti öntudatot megölő világpolgárokodás” produktumai voltak, amelyek az egész életet áthatották, és megfertőzték „Művészetünk, irodalmunk, napisajtónk, világnézetünk, szokásaink, társadalmi életünk, erkölcsünk, célkitűzéseink”. Ebben a káros folyamatban „a magyar asszonyok is alaposan részesek” voltak, mert terjedt közöttük a léhaság, az „européerkedő színezet”, a „nyílt kávéházazás csúf szokása”. Az új világban a nők hivatása a „nemzeti öntudat” ápolása, az, hogy bátorságra és a nemzeti értékek védelmére szorítsák rá a férfiakat (ha már „a vörös és a román uralom alatt csakugyan gyáva magatartást tanúsítottunk [...] és azóta is a legengedelmesebb publi szerepét játsszuk”).⁶⁰ Azaz: 1914 előtt a médiából megismert káros európai szokások követése átalakította a hétköznapi viselkedés szabályait és a világról alkotott elgondolásokat, a háború utáni években pedig a nők feladata az, hogy jobb magyarokat neveljenek a gyerekeikből – otthon. (Erre még visszatérek.)

Ez a cikk (ahogy Ravasz László és mások írásai is) a nemzeti értelmezési keret használatára példa. A Horthy-kor emancipációs irányzatai megkülönböztették a „masculinitást” (a nemzetségi feminizmust) és a nőies feminizmust, amely e szerint az ábrázolás szerint nem az általános emberit hangsúlyozta a nőben. Ilyen alapon követelt számára egyenlőséget, és „a” nőiség elismerése mellett kívánta a nőknek a férfiakéval egyenlő indulás és érzézés sanszát biztosítani (fontos, hogy nem csak tiszteletet követelt). Az anyaság fontosságát és a sajátosan nőiként értelmezett tevékenységek egyenjogúsítását tekinthetjük eme ábrázolás alapjának – a női autonómia igénye mellett. Leegyszerűsítve arról a reprezentációról vagy értelmezési keretről (máshonnan nézve: diszkurzív stratégiáról) van szó, amely szerint ha a jó anya „megadta” a családnak és együtt a nemzetnek, amit kellett, akkor megszerezte rá a jogot, hogy mint új

⁵⁷ Szerb Antal: Magyar irodalom története. Bp. 1992. 483–485.

⁵⁸ Jól mutatja ezt Gerely Jolán öt kiadást megélt „A művelt leány” című, fiatal lányoknak készített illemtankönyvének első borítója, amelyen egyrészt a helyes példát szimbolizáló, könyvvel és virággal ábrázolt hosszú hajú lány látható, másrészt a „rossz példa”: a sminkelt, rövid, ondolált hajú dohányzó vamp (Korda, Budapest, 1944. 4. és 5. kiadás).

⁵⁹ Új Idők, 1930/27.; Új Idők, 1931/6.

⁶⁰ Raffay Sándor: A magyar nő nemzeti hivatása. A Magyar Asszony, 1922/9. 2., 3.

nő dolgozzon, politizáljon, esetleg sikeres művész legyen, amivel saját magát és a nemzetét egyaránt (és szintén) szolgálja. Egyrészt a családnak teendő szolgálat (gyerekszülés és -nevelés) egyúttal a nemzetnek/államnak, azaz a revízió érdekében teendő szolgálat is.⁶¹ (Ez erősen emlékeztet a háborús győztes, de „csalódott” Olaszországra, pontosabban a „fasiszta nő” modelljének leírására.) Másrészt a munkavégzés, a politizálás és az önmegvalósítás más formái szintén nem erkölcstelen, nem önző individualista tevékenységek, hanem ugyanúgy a nemzetet szolgálják. Ezt az ábrázolást követte A Dolgozó Asszonyok Lapja, amely első számának címlapján a rövid hajú új nő (egy nemzetközi nőtípus képviselője) a magyar feltámadásra utaló napfelkelte idején a mezőn elveti az új élet magját. Beköszöntő írásában a szerkesztő is azt hangsúlyozta, hogy a dolgozó nők támogatása (és a munkát végző nők serege) „nagy Magyarország újjászületéséhez” vezet.⁶²

Ehhez két megjegyzést fűznék: egyrészt természetesen nem csak egy ábrázolási módról kell beszélnünk, hanem egy női identitástípusról is. Ezt mutatja a VIII. kerületi állami elemi iskolai tanítónőképző rendes tanára, a II. osztályú polgári hadi érdemkereszt birtokosa, a Keresztény Községi Párt színeiben Budapest törvényhatósági bizottságának tagja, Kirchner Béláné kijelentése: „A nőknek nemcsak a meg nem született gyermeke, de meg nem született tettei is vesztesége a fajnak, a nemzetnek”.⁶³ Másrészt a nemzeti és a feminista összekötése, a különféle ábrázolásokban egymást erősítő használata nem meglepő. Nem meglepő azért, mert — mint Pető Andrea hangsúlyozta — a női jogok és szerepek gyakran csak a nemzeti diskurzusba beíródva váltak láthatóvá, azaz így lettek elfogadottak.⁶⁴ Továbbá a 20. század első évtizedeiben (de korábban is), Európában az új nő típusával és általában a feminizmussal szemben a nemzeti hánymányokat hozták fel ellenérvként (a „New Women Hybridities” című tanulmánykötet egyik eredménye éppen ennek dokumentálása). Ráadásul Magyarországon Trianon felerősítette a nacionalizmust, ami azt eredményezte, hogy az újféle női szerepekkel szembeni nemzeti érvek, a nemzeti érdekre hivatkozó érvelés még hatásosabb lett. Tehát az új nők (és a női jogok stb.) elfogadásának általában is feltétele volt a nemzeti érvkészlet használata – ami különösen is igaz volt Magyarországon. Itt a magyar ügyre való hivatkozással sok mindent próbáltak legitimálni, elfogadtatni a korban. A Miss Europa versenyén való magyar részvétel oka ugyanúgy a magyar ügy szolgálata volt (legalábbis erre hivatkozott 1929-ben a győztes Simon Böske, aki a Színházi Élet című igazi sztárbulvár he-

⁶¹ Kövér vagy sovány? (Szerkesztői üzenetek.) Pesti Hírlap, 1927. július 10. 53.

⁶² Bródy Ernőné: Dolgozó asszonyok, leányok. Dolgozó Asszonyok Lapja, 1928/1. 3. – A címlapképet Szabó Lucy rajzolta.

⁶³ Idézi Pető Andrea: „Minden tekintetben derék nők.” A nők politikai szerepei és a nőegyletek Magyarországon a két világháború között. In: Szerep és alkotás i. m. 273.

⁶⁴ Pető Andrea: Napasszonyok és holdasszonyok. A mai magyar konzervatív női politizálás alaktana. Bp. 2003. 63.

⁶⁵ Heltai Gy.: Bulvárszereposztás i. m. 254–255. – Simon Böske útja után hasonló célú, de direktbb és amerikai propagandautazásra indult Dr. Réthely Ferencné, a Pro Hungaria Nők Világszövetségének elnöke. Lásd a „Magyar asszony propagandája Amerikában” címmel ellátott fotót a Képes Pesti Hírlap 1929. október 5-i számában. – A Pesti Hírlap melléklete volt a Képes Pesti Hírlap és A Pesti Hírlap Vasárnapja; előbbiben nincsenek oldalszámok és a fotóknak nem mindig van címük.

tilap szervezte Miss Hungary választást megnyerte),⁶⁵ mint a pesti mulatók működése, legalábbis saját hirdetésük szerint. A nemzetközi mintákat követő, „világvárosi” Moulin Rouge és Parisien Grill (Budapest két felkapott mulatója) mellett szóló érv így hangzott ugyanis: bár „a hivatalos Magyarország” lenézi és erkölcstelennek tartja, de „az ajkbiggyesztéssel emlegetett pesti éjszaka [...sok] száz barátot szerzett a magyar ügynek” azzal, hogy a külföldi turistákat szórakoztatta, akik szeretettel emlékeznek majd Magyarországra (is).⁶⁶

Összefoglalva az eddigieket azt látjuk, hogy — bár a Horthy-korról általánosságban talán valóban elmondható, hogy konzervatív volt és hogy „1920-tól a feminizmussal szemben egy keresztény politikai szerveződéssel összekapcsolódó konzervatív irány lép fel, mely megkezdje a nő-emancipáció esszencialista érvekre épülő tagadásának terjesztését”⁶⁷ — több konzervatív lapban és konzervatív szerző művében is választható-követendő nőtípusként ábrázolták az új nő dolgozó és közéletben aktív típusait. Gyakran egymással ellentétes ábrázolások kerültek egymás mellé, illetve olyan női típusokat propagáltak, amelyeket egyértelműen se a konzervatív, se a feminista kategóriába nem tudunk besorolni — és gyakran olyan női szerzők írásairól van szó, akik szintén nehezen besorolhatók egyik vagy másik kategóriába. Őket nevezném konzervatív feministának (Martin Pugh konzervatív feminizmus fogalmát használva),⁶⁸ mégpedig azért, mert vagy az anyai szerepből fakadó feladatok tökéletes teljesítésére hivatkozva kértek egyenlőséget, önállóságot, vagy konzervatívok voltak, akik a női jogokat, emancipációt fontosnak tartották (előbbi általában anyai alapú feminizmusnak nevezik). A tradicionálishoz képest új női imázsírról van tehát szó az írásaikban, amelyek a nőiességek is új jelentést adtak (hiszen nem csak a családanya természetes és nőies nő, hanem a dolgozó, politizáló stb. nő is).

Az újféle imázs „sikerének” és szükségességének a magyarázatai a következők. Egyrészt a háború miatt kialakult nőtöbblet, azaz a férjhez menés esélyének csökkenése, másrészt pedig az elszegényedés.⁶⁹ E miatt a két ok miatt is el kellett fogadni a dolgozó nőt, továbbá a középosztálybeli nőknek új identitásmintát kellett mutatni, közvetíteni. Az egyedül élő és/vagy dolgozó nő nem mint vénkisasszony és deklasszáldott nő jelent meg, hanem mint egy sikeres életstratégia megvalósítója (aki képes eltartani magát — akár a válás után is

⁶⁶ Idegenek a pesti éjszakában. In: Az Est hármaskönyve 1935 i. m. 140–141. – Hasonló reklámcikket közölt a Pesti Hírlap 1935. évi nagy naptára (Bp. é. n.) is: Idegenforgalom a pesti éjszakában. 166–167.

⁶⁷ Jablonczay Tímea: A nem i. m. 195.

⁶⁸ Martin Pugh: The March of the Women. A Revisionist Analysis of the Campaign for Women's Suffrage, 1866–1914. Oxford 2000. 102–103.

⁶⁹ Az elszegényedés és a tanuló nő új típusának összefüggéseire l. Klebelsberg Kunó: Női Eötvös Collegium [1928]. In: Tudomány, kultúra, politika. Gróf Klebelsberg Kunó válogatott beszédei és írásai (1917–1932). Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1990. 474–475.

⁷⁰ Lásd például S. Bokor Malvin: Miről álmodnak a lányok? A Pesti Hírlap Vasárnapja, 1929. október 6. 19.; Zsolt Béla: Állás nőknek. (Esti levél.) Pesti Hírlap, 1929. december 1. 4.; Heltai Jenő: Urinő a zongoránál. (Napló.) Uo. 1935. március 3. 9.; Benedek Rózi: Lányok pályaválasztásáról. Új Idők, 1920/5. 100–101.; E. Gy. [Serák Julianna]: Éva és Évi. Bokor Malvin új regénye. Uo. 1936/3. 102–103.; Kosztolányi Dezső: Kardalosnő [1926]. In: Zene. Magyar írók novellái. Szerk. Aradi Péter – Kőrössi P. József. Bp. 2003. 173–174.

—, és nem a férjhez menést tartja az egyetlen megoldásnak); a tanulást pedig kitörési lehetőségként is ábrázolták.⁷⁰

A „siker” és a szükségesség harmadik oka az említett, a 19. század végén kiterjedt nőemancipációs folyamat, amit a világháború elmélyített, és ami részben független volt a progresszív feminizmustól. Részben ezzel összefüggésben (negyedrészt) az új nő eme típusa „középre került”, mivel már több évtizedes előtörténete volt Magyarországon is, és mivel három „szélsőség” között találjuk. Az egyik szélsőséget a „nemzetietlen feministák” jelentették. A másik a Magyarországon hol postwar girlként, hol modern girlként, elvétele pedig flapperként emlegetett modern lány típusa volt. A harmadik pedig a nőt a családba visszazárni igyekvő, a nők mindennemű nyilvános szereplését bíráló irányzat volt, amelyet (és ezt talán nagyobb kockázat nélkül kijelenthetjük) a többség természetesen nem tekintett szélsőségnek.⁷¹

Utolsó okként pedig azt említhetjük, hogy a nőemancipációt és az új nők bizonyos típusait a nemzeti értékek révén sikerült elfogadhatóvá tenni – vagy legalábbis a nemzeti értelmezési keretbe való behelyezéssel védhető lett a nőiség új jelentése, értelmezése. És ez utóbbi nem csak mondjuk az Új Idők vagy A Magyar Asszony esetében figyelhető meg, hiszen a liberális irányultságú Dolgozó Asszonyok Lapja is használta.

A Horthy-korban tehát a dolgozó, politizáló nő mint az új nő nemzetivé tett típusa jelent meg (például az Új Időkben és a Dolgozó Asszonyok Lapjában), és a nőnek általában is hivatása, mégpedig nemzeti hivatása lett (például az Új Időkben és A Magyar Asszonyban). Arra a kérdésre azonban nem lehet egyértelmű választ adni (pontosabban egyetlen és általában igaz választ erre a kérdésre sem lehet adni), hogy a nők nemzeti hivatását a konzervatívnak nevezhető szerzők és médiumok általában és valójában csak a családon belül képezték-e el, vagy a nyilvános térben is (ez a „donna fascista” kapcsán felmerülő dilemma). Azt láttuk, hogy az állam és a nemzet iránti köteleességek teljesítése nem feltétlenül esett egybe a család iránti köteleességek teljesítésével, és igen gyakran valóban egy új, a közéletben aktív nő ideálját népszerűsítették. Olyan, a korban ismert szerzők, mint például Szederkényi Anna vagy Bozzay Margit írók-újságírók, továbbá az 1932-től három cikluson át kormánypárti képviselő, Melczer Lilla médiabeli megjelenéseikben is amellet foglaltak állást, hogy a nőknek az otthonon, családon kívül is fontos nemzeti hivatásuk lehet. Mind a hárman hangsúlyozták például az anyai feladatok elsőbbségét, de Bozzay és Melczer azt is, hogy ők elváltak és egyedül nevelték fel gyerekeiket.⁷² A harmincadik című 1942-es magyar filmben kissé más, „átmeneti” válasz fogalmazódott meg: a szegény gyerekekért küzdő férfi (tanító) legfőbb segítőtje, támogatója egy egyetemista lány, aki a férfi küzdelmének sikere után már nem diplomáról, hanem a hőssel kötendő házasságról és a házimunkáról (a hős otthoni szolgálatáról) álmodik.⁷³

⁷¹ Annál kevésbé, mert, mint láttuk, egyházi szerzők is ezt képviselték, illetve például a katolikus egyház álláspontja is ez volt, és XI. Leó pápa Quadragesimo anno enciklikájában is szerepelt.

⁷² A nő és a hivatal. Új Idők, 1937/4. 123–125.; Asszonyok a parlamentben. Új Idők, 1937/11. 374–376.; Bozzay Margit: A lecke vége. [1941] Bp. 1990. 196.

⁷³ A harmincadik. Rendezte: Cserépy László – Apáthi Imre. 1942.

Modern lányok a globalitás korában

A Horthy-korban a nőiesség jelentésének meghatározásában (tehát annak eldöntésében, hogy mi a természetes, az erkölcsös stb., ha nőről van szó) nemcsak magyar szereplők, intézmények vettek részt, hanem külföldiek is – amint erre sajátos értelmezésben Raffay Sándor is rámutatott. Ezek a szereplők, valamint írásaik, könyveik, filmjeik, zenéik, festményeik csak részben voltak európaiak: jelentős mértékben Amerikából származtak, onnan érkeztek Magyarországra. A 20. század első fele ugyanis a globalitás (másként: a globalizáció megalapozásának) kora volt, amikor már világtársadalomról beszélhetünk, és amikor távoli országokból származó életminták, normák alakították át (Raffayt ismételve) „szokásaink, társadalmi életünk, erkölcsünk, célkitűzéseink”.⁷⁴

A távolinak ezt a kultúra-átalakító hatását sokan megtapasztalták, reflektáltak rá. Szabó Dezső (aki 1913-ban a mozit azért nevezte hatalmas jelentőségű találmánynak, mert „segíti a világpolgár lélek kialakulását”) a „világkultúra” kifejlődésétől, azaz a „gazdag sokféleség” eltűnésétől tartott egy 1923-as esszéjében: a mindenütt „körülbelül azonos városi, kulturális, gazdasági élet” kialakulásától, „a ruházat, szokások stb. egyetemlegességétől”, a nemzetek és fajok egyetlen fajtává való összeolvadásától.⁷⁵ A globalizáció ma is ismert kölcsönös függés teóriájához hasonló leírások sokhelyütt megjelentek: a minden hat mindenre, minden mindennel összefügg gondolata olyan gyakran bukkant fel az 1920–1930-as évtized fordulója után a sajtóban, hogy szinte közhellyé „silányult”. Élt ezzel a fordulattal a Literatura, a Magyar Szemle, a Nyugat, a Szocializmus, az Új Idők nem egy szerzője, és tette ezt már korszakunk elején is, értekezve például a világirodalom fogalmáról vagy a nemzetközi helyzetről.⁷⁶

A 20. század elejétől ráadásul a világ amerikanizálódásának első hullámáról is beszélhetünk, ami Magyarországot is elérte. Magáról a változásról többen írtak a Horthy-korban is, és néhányan használták is az amerikanizálódás vagy az amerikanizmus fogalmát. Például Csekonics Erzsébet „A magyar arisztokrácia válsága” című híres dolgozatában „pénzhajhászó, amerikanizálódó, hiperreális gondolatirányzat”-ról írt,⁷⁷ Illés Endre a Nyugatban „az amerikanizálódás tegnaptól-mára szerzett kultúrája”-ról,⁷⁸ Babits Mihály 1928-ban Európa „tagadhatatlan” amerikanizálódásáról beszélt a Pesti Napló tudósítója előtt,⁷⁹ Az Est 1929-es évkönyvében pedig a francia divat „elamerikanizálódása”-ról és az „amerikai vagy amerikanizálódott” életfelfogásról publikáltak.⁸⁰ Lakatos

⁷⁴ Ulrich Beck: Mi a globalizáció? A globalizmus tévedései. Válaszok a globalizációra. Szeged 2005. 18–20.

⁷⁵ Szabó Dezső: Faj és világirodalom. In: Uő: Panasz. Újabb tanulmányok. Bp. 1923. 95–96. (Szabó a fajok eltűnésének veszélyét a zsidósággal kapcsolta össze.)

⁷⁶ L. Sipos Balázs: Globalitás-tapasztalatok és -értelmezések a Horthy-korszakban. In: Háború, békék, terroristák. Székely Gábor 70 éves. Szerk. Majoros István. Bp. 2012. 491–502.

⁷⁷ Csekonics Erzsébet: A magyar arisztokrácia válsága. Magyar Szemle, 1929/2. 163.

⁷⁸ Illés Endre: Új sugarak. Méray-Horváth Károly könyve. Nyugat, 1927/24. 885.

⁷⁹ Babits Mihály huszonöt éves írói jubileumán a civilizáció veszedelméről, az igazság, esztétika, erkölcs válságáról, az amerikanizmusról és az önmagát tönkrekritizáló észről beszél. In: „Engem nem látott senki még.” Babits-olvasókönyv. I–II. Szerk. Sipos Lajos. Bp. 1999. II. 178.

⁸⁰ Szász Zoltán: Írott film a divat fejlődéséről. In: Az Est hármaskönyve, 1929. I–II. Szerk. Mikos Lajos. I. Divat és kultúra. 56.

László a 22. századi amerikai világbirodalomról és a gyarmati Európáról szóló sci-fijében az 1920-as évek Európájának „amerikanizmusát”-t és a velencei üzletek „amerikaiságát”-t említette,⁸¹ míg Harsányi Kálmán az európai és a magyar kultúrát az „amerikanizmus szélhámoskodásaitól” óvta.⁸² Farkas Zoltán „hamisítatlan amerikanizmus”-nak nevezte, hogy mindig közlik egy-egy mozifilm elkészítésének az árát, azaz hogy a pénz fontosabb, mint a művészet (vagy a pénz a művészi érték fokmérője).⁸³ Angyal Géza a „könyvtermelés” kapcsán írta le a fogalmat, amelyen „a nagytermelés diadalát”, illetve a trösztösödést („vertikális és horizontális koncentráció”-t) értette.⁸⁴ 1941-ben „A világgazdaság kis enciklopédiája” így adta meg az amerikanizmus jelentését (tulajdonképpen összefoglalva az eddigieket): „*Amerikánizmus*, a. m. amerikai, pontosabban Unió-beli, szellem, jó értelemben a vállalkozási kedv, egyéni érvényesülési lehetőség, gazdasági szabadság és demokrácia szelleme, rossz értelemben a tömegizlés, a rekordhajhászás, üzleti kíméletlenség, túlhajtott reklám szelleme.”⁸⁵

Magyarország és elsősorban Budapest amerikanizálódása (amelyet Babits Mihály és Németh László is érzékelt),⁸⁶ valamint a globalitás általában számunkra azért érdekes, mert női „típusmintákat” hozott magával, illetve bizonyos választási lehetőségeket villantott fel és erősített meg a magyarországi nők előtt. Ezeket az újságok cikkei, képes beszámolói, a középosztálynak készített populáris, illetve a tömegkultúrához sorolható regények terjesztették; a kortársak szerint még ezeknél erőteljesebben hatottak a mozifilmek. Ezt Szerb Antal úgy fogalmazta meg, hogy Európa az amerikai „élettempónak megfelelően, amerikai autón, amerikai jazz-zenére, az amerikai dollármitológia mágneses vonzása felé” rohan, „és még a szépségideál is görli-izálódik” – azaz a modern lány lett a divatos típus.⁸⁷ Kialakult egy közös világvárosi ízlés, amely Budapestre is jellemző, amely egységes a „színdarabokban, mozifilmekben, öltözködésben és a szórakozás módjainak megválasztásában”.⁸⁸

A következőkben arra a kérdésre keresem a választ, hogy milyen külföldi példákat lehetett a Horthy-korban megismerni és milyen módon mutatták ezeket a populáris kultúrában. Elsősorban az amerikai női típusokról szólok, ami egyrészt konkrét amerikai példák bemutatását jelenti, másrészt, és elsősorban, a modern lány ábrázolásának elemzését. Utóbbi eljárást az indokolja, ezt a nő-

⁸¹ *Lakatos László*: A jövő házassága. Bp. 1927. 10., 15.

⁸² *Harsányi Kálmán*: Emberek, írások, problémák. Bp. 1939. 336.

⁸³ *Farkas Zoltán*: A mozi művészete? Magyar Szemle, 1934/20. 174.

⁸⁴ *Angyal Géza*: Száz könyv naponta. Németország könyvtermelése. [1928] Közli: Kulturális közegek. Médiumok a 20. század első felében Magyarországon. Szerk. Bednaries Gábor – Bónus Tibor. Bp. 2005. 122. – *Iványi-Grünwald Béla* is a trösztösödést tartotta az USA egyik sajátosságának. *L. Iványi-Grünwald Béla*: A legújabb kor története. (Egyetemes történet négy kötetben IV. Szerk. Szekfű Gyula – Hóman Bálint – Kerényi Károly.) Bp. 1937. 439.

⁸⁵ *Major Róbert*: A világgazdaság kis enciklopédiája. Bp. 1941. 23.

⁸⁶ *Babits Mihály*: Líra Amerikában. Nyugat, 1930/12. 969–971.; *Horányi Károly*: Szabó Lőrinc mint a Magyarország segédszerkesztője és az Új Szellemi Front (második közlemény). Irodalomtörténeti Közlemények 113. (2009.) 438.

⁸⁷ *Szerb Antal*: Amerikai könyvek [1928]. In: *Uő*: A varázsló eltörti pálcáját. Bp. 1969. /3. kiadás./ 290.

⁸⁸ *Uő*: A világvárosi ember. Uo. 68.

típust okkal amerikainak, amerikai eredetűnek tartották, és az, hogy amikor a modern lányról írtak, akkor jobbra azokat a jegyeket sorolták el, amelyeket konkrétan az amerikai modern lány leírására volt szokás használni.⁸⁹ Ugyanakkor külön nem elemzem a kor USA-képét, noha ezek szorosan összefüggenek: az amerikai nő ábrázolását (vagy az amerikaiként ábrázolt modern lányt) általában és értelemszerűen egy általános Amerika-képbe helyezve, többé vagy kevésbé az által értelmezték. Ennek működését — két példából kiindulva — előbb a kor legnépszerűbb napilapjában, a Pesti Hírlapban és annak kiadványaiban mutatom be, amely magát nőpárti lapként pozicionálta: a szerkesztők szerint a nők „erre még ma is igen rá vannak utalva [...mert] még ma is sokkal jobban ki vannak szolgáltatva a férfiaknak, mint az méltányos”.⁹⁰ Ezután Az Est-kiadó minden előfizetőjének elküldött évkönyveket elemzem, amelyek a Horthy-kor legnagyobb példányszámban megjelent kiadványai közé tartoztak. Az összehasonlítás alapja azért más a Pesti Hírlap és Az Est esetében, mert előbbi évkönyvei (miként az éppen az összevetésből derül ki világosan) a női-nőiesség témáját erősen elhanyagolták. Ehhez képest meglepő, hogy maga a napilap és mellékletei rendszeresen tárgyalták a kérdést.

1. Az USA a „praktikus elmék hazája” — írta például A Pesti Hírlap Vasárnapjában 1928-ban Feiks Magda összhangban korabeli magyarországi sajtóvéleményekkel —, ami egyrészt azt jelentette, hogy pénzben fejezik ki mindennek az értékét (lásd Farkas Zoltán amerikai moziiparról szóló megjegyzését), másrészt a szokásaikat is megváltoztatják, ha rátalálnak egy még praktikusabb, gyakorlatiasabb megoldásra. Ezt illusztrálja, hogy „Az amerikai nő látta be legelőbb, hogy új kor küszöbén állunk. [...Rájött, hogy] Biztosabb, egyszerűbb, gyorsabb dolog, ha magunk megyünk el a boltba s lepjük meg önmagunkat azzal, amit a *világháborúban kifáradt imádó* elfelejtett átnyújtani.” Ennek a praktikusabb megoldásnak van azonban még egy oka: az, hogy egyúttal az önállóság kifejeződése is. „Az önállóságnak [pedig] nincs szenvedélyesebb rajongója az amerikai nőnél”.⁹¹ A cikk szerzője tehát — túl azon, hogy a dolgozó nő hazai lapokban gyakran tárgyalt témájához szólt hozzá, illetve a háborúban megsérült/elfáradt férfi ugyancsak ismerős figuráját is felvonultatta — elsősorban az amerikai életmóddal magyarázta a sajátosnak tűnő női viselkedést.

2. Tudjuk, hogy Magyarországon a bokszt amerikai sportnak számított, mivel nélkülözte az európainak mutatott kifinomultságot, és szimbolizálta a kultúra másodlagosságát az Egyesült Államokban. A Pesti Hírlap Vasárnapja ugyancsak 1928-ban közölt egy ennek megfelelő beszámolót arról, hogy az USA-ban a bokszt nem az „alsóbb osztályok”, hanem a középosztály szórakozása. Ráadásul „manapság” a középosztálybeli nők ugyancsak látogatják a mérkőzéseket — és nemcsak kibírják a mérkőzések erőszakos pillanatait, de a férfi nézőknél jobban értenek magához a sporthoz.⁹² Itt tehát szintén az általánosan amerikai jellemzők magyarázták a nők viselkedését, azaz a kettő összekapcsolódott.

⁸⁹ A fogalom ilyenén való használatának módszertanára lásd *Reinhardt Koselleck*: Fogalomtörténet és társadalomtörténet. In: Uő: Elmúlt jövő. A történeti idő szemantikája. Bp. 2003. 121–145.

⁹⁰ Negyvenéves asszony. (Szerkesztői üzenetek.) Pesti Hírlap, 1927. július 10. 53.

⁹¹ *Feiks Magda*: Kereső nők. A Pesti Hírlap Vasárnapja, 1928/1. 24. (Kiemelés tőlem – S. B.)

⁹² *Alva Johnson*: A box népszerűsége. Uo. 1928/2. 23–24.

Ebben az utóbbi cikkben azonban még egy fontos kérdéssel találkozunk. A nőiesség, a nők „férfivá válásának” kérdésével, amit gyakran amerikai problémának ábrázoltak. Példa erre az amerikai tudósítás az ágyúval való céllovást gyakorló nőkről, a revolveres bankrabló „Becky ónagyságáról”, a fényképes beszámoló a Shylockot játszó amerikai színésznő londoni szerepléséről, vagy a trentoni (New Jersey) fegyház igazgatónőjének bemutatása: eszerint „Az amerikai feminizmus legnagyobb dicsőségére még ilyen helyen is teljesen egyenlőrangú a nő”, ami „igazi amerikai vonás”. (A „szuperintendens” „magas, barna, igen választékosan és hipermodernül öltözött rövidszoknyás hölgy”).⁹³ A nőiesség jelentése szempontjából rendkívül lényeges kérdés a gyerekvállalás is: az, hogy az öntudatos és praktikus amerikai nő mit gondol erről. A Pesti Hírlap egyik cikke szerint a mozi, a reklám, a modern élet hatására átalakult nő csak az élvezetet és pénzt keresi az USA-ban, és mivel a család „nem business” és „nem is szórakozás”, már „nem igen törődnek vele”.⁹⁴

A Pesti Hírlap általam elemzett évkönyvei (az 1930-as, 1935-ös és 1939-es) közel sem fordítottak akkora figyelmet erre a témára, mint a napilap vagy mellékletei. Tárgyalták a női szépség ideáljának kérdését, azt, hogy Magyarországon is az amerikai filmek alakítják, aminek az oka egyszerűen az amerikai filmek hazai divatja volt. Hollywood a legszebb férfiak és nők városa, mert a világ minden részéből odaviszik a legszebb embereket, végletekig mechanizálva a szereplők kiválasztását (a szerződésben rögzítik például a színészek testsúlyát, hajszínét, és előírják, hogy kissé elálló fogát cseréltesse ki) – olvasható az 1935-ös évkönyvben.⁹⁵ Ugyanez a szerző száz oldallal később egyenesen azt írta, hogy Hollywoodban „kitenyészített, szép emberpéldányok élnek együtt”. Az amerikai filmek csak technikai értelemben tökéletesek (és jobbak az európaiaknál), és ennek része, hogy csak tökéletes szépségű színészeket alkalmaznak – írta. Amihez azt fűzhetjük hozzá, hogy ez a „kulturált Európa – kulturálatlan Amerika” már említett szembeállítás, amit a filmes újságíró azzal a megjegyzésével is fokozott, hogy éppen utóbbi, a tökéletes, a hibátlan szépség látványa az oka annak: az USA-ban a mozi és a sportesemények közönsége ugyanaz.⁹⁶

A női test és annak ellenőrzése témájához tartozik, és egy másik klasszikus értelmezési keretre példa a nők nadrágviseletéről szóló írás. Az egyenlőségre törekvő új nők része ugyanis ruha- és hajviseletében is kifejezésre jutatta „újnői” identitását, lázadását a konvenciók és az egyenlőtlenség ellen. Ezt számos leírásban nőitlennek, olykor egyenesen perverznek ábrázolták és kigúnyolták. A Horthy-korban inkább a világháború előtti („férfias”) feministák kap-

⁹³ „A legdivatosabb amerikai sportot, az ágyúval való célbalövést gyakorolják a Catalina-szigeti női yacht-klub tagjai” aláírással ellátott fotó: Pesti Hírlap, 1927. január 6. 3.; Becky ónagysága a bankban. Uo. 1929. október 3. 4.; Lucille La Verne két portréfotója a Képes Pesti Hírlap 1929. október 3-i számában; Berecz Sándor: A rabok dohányozhatnak, rádiót hallgathatnak és pattogó ütemű zenére térnek vissza a sétájukról. Egy óra a trentoni fegyház másfélezer rabja között. Pesti Hírlap, 1929. október 6. 24.

⁹⁴ Amerika és a szerelem. Uo. 1927. július 9. 11.

⁹⁵ Radó István: A maszkírozás és szépítés mesterei Hollywoodban. In: A Pesti Hírlap 1935. évi nagy naptára. Bp. é. n. 157–158., 162.

⁹⁶ Uő: Sportoló filmsztárok. Uo. 277–278., 282.

csán emlegették ezt (Szerb Antal „bajszos hermafroditák”-ként emlékezett rájuk),⁹⁷ de a rövid haj, a nadrágviselet és a fiúsként azonosított kisportolt test – azaz a modern girl a két háború között hasonló reflexeket váltott ki. Erre példa „A nadrág divatja” című nem túl koherens írás. Eszerint a nadrágviselettel a nők célja előbb az egyenlőség, majd a férfiak feletti „uralom” kivívása volt – illetve a „kacérkodás”; azaz a nő valójában a férfiak kedvére akar tenni, amikor nadrágba bújik. A szerző végül megemlékezett a „fiús női alakok”-ról: „Fiús hajviseletükkel a *modern lányok* éppúgy sportolnak, mint a fiúk és igyekeznek ugyanazokon az életpályákon érvényesülni, mint a fiúk. [...] A fiatal lány, elsősorban az amerikai [...] jó fiúpajtásnak óhajt látszani” a nadrágban.⁹⁸

Érdekes az írást illusztráló hat fénykép is, amelyen egy vadászühében (kalapban és puskával kezében) festőnek modellet álló „amerikai társaságbeli hölgy”; egy éppen férfiszerpet játszó színésznő, „a fiús nő prototípusa”; egy „angol társaságbeli hölgy” lovaspóló-dresszben; egy híres amerikai pilótanő „hivatásos nadrágviselet”-ben; az ontarioi fejőverseny kertész nadrágot viselő női győztese, valamint a michigani egyetem szinte tánckart alakító „diákkisasszonyai” láthatók.⁹⁹ Viselete, tevékenysége miatt a két „társasági nő”, az egy művésznő, a két dolgozó nő és a tíz egyetemista lány közül senki sem rokonítható a középosztálybeli dolgozó magyar új nők azon típusával, amelyet a napilap Pesti Hírlap megértéssel, olykor követendőnek ábrázolt. Az 1935-ös évkönyv ugyanígy negatívan mutatta a modern társas életet. A kiadványban helytelenítették, hogy a társaságban terjed a bridzsezés, a rádióhallgatás, az állandó táncolás, illetve „az Amerikából Anglián át hozzánk érkezett cocktail[ozás]”, amikor „a társaság hölgytagjai versenyt szeszelenek a férfiakkal”.¹⁰⁰

A Pesti Hírlap három évkönyvében csupán négy írás foglalkozott az amerikai nők típusaival vagy a magyar nők életét befolyásoló amerikai hatásokkal. Találunk viszont egy tudósítást „az európai és amerikai mintára átalakult” Japánról, ahol a férfi–női viszony is megváltozott és a nőemancipáció jeleként megjelentek az új nők (orvosként, ügyvédként, tanárként vagy tisztviselőként dolgozó nők) és a modern lányok (a görlek) is.¹⁰¹ Ezt a (globalizációt a világ nyugatosításaként elgondoló elmélethez hasonlító) leírást azért emlitem, mert Japán átalakulásáról szólva sok mindent tartalmaz, amit Magyarország „européerkedéséről”, amerikanizálódásáról szólva idéztem – ám itt az ázsiai ország átalakulásának európai-amerikai iránya Magyarországról nézve már nem idegenszerű jelenség. Azaz az európai és magyar közötti különbség Japán kapcsán éppen úgy eltűnik, mint az európai és amerikai közötti differenciák.¹⁰²

A modern/amerikai lány meglepően ritka és inkább elítélő említése csak részben hasonlít az elsősorban (a Pesti Hírlapnál könnyedebb hangvétellű) Az

⁹⁷ Szerb Antal: Katherine Mansfield. In: Uő: A varázsló i. m. 195

⁹⁸ sz. n.: A nadrág divatja. In: A Pesti Hírlap naptára az 1930. évi közönséges évre. Bp. é. n. 213., 216.

⁹⁹ Uo. 213., 215., 216.

¹⁰⁰ Fóthy János: A társasélet alkonya. In: A Pesti Hírlap 1935 i. m. 184.

¹⁰¹ Vö. Andrea Germer: Liebe, Natur und Politik. Kontroversen in der ersten japanischen Frauenbewegung. In: Soziale Bewegungen in Japan. OAG, Hamburg, 1998. 115–138.

¹⁰² E. F.: Nippon két arca. In: A Pesti Hírlap 1935. évi i. m. 205–216.

Est olvasóinak készített „hármaskönyvek” reprezentációihoz (az évkönyv *Az Est-konszern* lapjai előfizetőinek készült, azaz *Az Est* mellett a *Pesti Napló* és a *Magyarország* olvasóinak). Hasonlít annyiban, hogy — mint látni fogjuk — ezekben a kötetekben is ambivalens módon ábrázolják az amerikai új nőt és inkább negatív kontextusban a kimondottan amerikainak gondolt modern lányt. Viszont sokkal többet foglalkoztak ezzel a két típussal. Ezt a kettőséget magyarázhatja, hogy ezeket az évkönyveket jobbra férfiak készítették, de alcímük szerint talán inkább a női olvasóknak. (*Az Est-hármaskönyvei* közül az 1929-es, 1930-ast, 1935-öst elemeztem.)

Az 1929-es kötet (alcíme: *Divat és kultúra*) előszavát Molnár Ferenc írta, mégpedig a világ „kibírhatatlan tempójú” átalakulásáról és összezsugorodásáról, amely változás részeként megemlítette „a nők immár tökéletes egyenjogúságá[t]” is.¹⁰³ Tulajdonképpen ezt a változást-zsugorodást illusztrálja az író-újságíró Lakatos László elemzése, amelynek kiindulási pontja a „mai luxusnő” („mai delnő”, „mai úrinő”) bemutatása – amely bemutatás a modern lány típusának leírása. Arról van ugyanis szó, hogy a Lakatos által említett jellemzők inkább rá illenek: a fogyókúra, a „nehéz, izmokat emésztő jazztáncok”, a sportolás, a külön is említett bokszolás, illetve az, hogy mint a „kozmetikai rab-szolgájá”-ról emlékezett meg róla. A cikk folytatása is ezt erősíti: Lakatos (akinek említett regényében Európa a 22. századi Amerikai Császárság gyarmata) a világháborút a jazz és a tank éveiként aposztrofálta, amikor is a nagy vagyonok az USA-ba „menekültek”, ahonnan „néger dalokat és néger táncokat [azaz a dzsesszt], térdszoknyát és rövid hajviseletet” kapott Európa. A szerző végül elérkezett másutt és más műfajban is kifejtett elméletéhez: a félelemhez, hogy megismétlődik a „római-görög impériumváltás [...] új amerikai-európai távlatokban”.¹⁰⁴

A modern lány szerepel a következő, a ruha- és hajdivatról szóló (már hivatkozott) írásban is. Szász Zoltán szerint Párizsban az életfelfogás és a női divat „elamerikanizálód[ott]”, hiszen elterjedt a „rövid szoknya, rövid haj, könnyed ingszerű női ruha”, így például az eton-frizura, ami az „átlagos férfihajviselet mása”. (Így a férfiakhoz való hasonulás eredményeként a nő feje immár „kívülről majdnem férfias lett” – summázta Szász.) A cikket kísérő hat fotó a szöveget erősíti: három a deaville-i tengerparton (Franciaország) készült és fürdőruhás nőt ábrázol, vélhetőleg az elamerikanizálódást bizonyítandó. Egy felvételen tradicionális japán hajviselet látható, egy másikon „Egy hollywoodi film csillag [sic!] cipője”; megismerhető továbbá „Az elférfiasodott női kalapdivat”: négy férfikalapot viselő nőt mutat a kép, akik közül az egyik monoklit visel.¹⁰⁵

A divat és a nőiesség kérdése Szász cikkében is összekapcsolódott az erkölcs kérdésével. Szerinte „Önmagában véve egyetlen divat se erkölcstelen vagy szemérmetlen”, azaz a rövid szoknya is csak a viselője, annak viselkedése

¹⁰³ Molnár Ferenc: Előszó. In: *Az Est hármaskönyve* 1929 i. m. I. 3., 4.

¹⁰⁴ Lakatos László: *Divat a munkában, divat a munkátlanságban, divat a gazdagságban, divat a szegénységben*. Uo. 40., 42., 43., 44.

¹⁰⁵ Szász Zoltán: *Írott film a divat fejlődéséről*. Uo. 56., 57.; fotók: 57., 59., 60., 61., 62.

miatt válhat amorálissá.¹⁰⁶ Egy másik írásban modern táncok kapcsán térnek rá ugyanerre a kérdésre: a szerző szerint ugyanis a nemek viszonyának változása, a „társadalmi érintkezés felszabadul[ása]” miatt alakultak át a táncok. Ez azt jelenti, hogy férfi és nő egymáshoz egyre közelebb került, hogy az erotika eluralta az új divatos táncokat – amelyek az USA-ból érkeztek Európába. Ahogy Amerikából származik a „modern görllkultusz” is, illetve a táncvari görllök csapata, ez „táncoló, ritmikusan mozgó kórus”. A cikkhez illesztett utolsó fotográfia mindkét írást illusztrálja (az elamerikanizálódást is, és a tánc erotikussá válását is; sőt, akár a rövid ruhák és az erkölcs kérdését is): egy párizsi színházban hat, melltartóban és rövidnadrágban táncoló girlt láthatunk ugyanis rajta.¹⁰⁷ Ehhez hasonló a filmről és moziról szóló cikk élén álló egész oldalas fotómontázs nagyobb része is. Chaplin és két kisebb létszámú filmes stáb mellé (köré) egy-egy modern rövid hajú (véltetőleg) színésznő, valamint egy rövidnadrágos, ujjatlan és pántnélküli csikos felsőben a földön kuporgó fiúshajú lány került.¹⁰⁸

Az Est 1930-as hármaskönyve három kötetben jelent meg: külön a férfiaknak (ez inkább a hagyományos férfiasságot népszerűsítette),¹⁰⁹ külön a nőknek és külön a gyerekeknek. Az első kettőben nem közöltek amerikai vonatkozású cikket, így most csak a *második* fotóiról írok igen röviden.

A második kötet — a beköszöntő és cikkek többsége szerint — a dolgozó nőknek is készített kiadvány, amely az új nőnek ezt a típusát pozitív példaként és természetes jelenséggént mutatta fel.¹¹⁰ Nyitóképe szintén montázs: a kisebb képdarabokon egy idősebb olvasó nő, sportoló lányok, fürdősapkás nő és három nő lába, illetve hármójuk kissé rövidebb szoknyája látható. A női munkavégzés kérdését tárgyaló nagy áttekintő cikkhez válogatott 33 fotó különféle munkákat végző nőket ábrázol a világ minden részéről (egy közülük valójában vásárló nőt). Közülük 19 dolgozó nőt, 9 politikusnőt (minisztert, államtitkárt, polgármestert) és közéleti aktivistánőt, kettő egyetemista lányt, egy-egy pedig botrányhősnt, bevásárló nőt és pilótánőt (dr. Kunszt Jánosné Bukovszky Évát) ábrázol.¹¹¹ Ami mindebben érdekes, az az, hogy az 1930-as évkönyv az előző évihez képest kissé konzervatívabb vagy legalábbis kevésbé „merész”. Az új nő dolgozó és politizáló típusait megmutatta, de a modern lányt lényegében nem.

Öt évvel később az „Asszony, szépség, szeretet” alcímű hármaskönyv részben még tradicionálisabbá vált, részben határozott patriarchális szemléletmód-

¹⁰⁶ Uo. 63.

¹⁰⁷ *Cserna Andor*: A modern tánc. Uo. 176., 181., 191.; fénykép: 192.

¹⁰⁸ Uo. 399. (A kép Fazekas Imre A film című írásához készült.)

¹⁰⁹ Az ajánló szerint például „A magyar férfinak bajtársi szeretettel küldjük élete harcterére”. (Az Est hármaskönyve, 1930. I–III. Szerk. Mikes Lajos. I. A férfi könyve. Bp. é. n.)

¹¹⁰ Viszont például „A nők és a biztosítás” című reklámciikk legalábbis ambivalens e tekintetben: egyfelől leszögezi, hogy ma már a középosztálybeli nők közül is mind többen dolgoznak, másfelől viszont kijelenti, hogy minden változás ellenére a „családi tűzhely melegének és az otthon szépségének [...] fenntartása” ma is a „legszebb és legnemesebb női feladat”. És éppen ezért a nő dolga biztosítást kötni. (Az Est hármaskönyve 1930. II. A nő könyve. 203–206.)

¹¹¹ *Sz. n.*: A dolgozó nő. Uo. 1–26.; fotók: 2., 3., 4., 5., 6., 7., 9., 11., 13., 14., 15., 17., 18., 19., 20., 21., 22., 23., 25.

ja lett, és ugyanakkor ambivalens-elutasító módon ábrázolta a különféle új női típusokat.

Miről is van szó?

A szokásos ajánló szerint a címzett „A magyar nő”, a munkahelyeken és otthon dolgozó, nevető, vigasztaló nő, azaz „a magyar Nő, a magyar Anya” volt, aki egyenlő a „magyar Jövő”-vel. A szemben lévő páros oldalon viszont a képről egy igazi modern lány néz vissza: erősen sminkelt az arca, haja szőke és félrefésült. A naptárrész képei közül a januárt síelő, a júniust rövidnadrágos és ujjatlan trikót viselő nők jelenítik meg, a februárt bálozó férfiak és nők, a májust pedig népviseletben tojáást festő nők. Az ambivalenciát ennél határozottabban mutatják a naptárrész egy-egy oldalas szövegei (páros oldalon a naptár képpel, a páratlanon egy-egy női típus bemutatása). A pesti nőről szóló leírás szerint ő átmenet Párizs és a Kelet között: „Tud főzni, mint a régi nagyasszonyok, hímez, mint a német nénik, s regényt olvas, mint a francia nő, *sportol, mint az amerikai flapper*, otthon ül, mint Keleten szokás, s folyton az utcán van, mint a párizsi nő.” Benne minden európai nő jó tulajdonságai összesűrűsödnek; Párizsból való a kalapja és az illatszere, „ruhája vonala Londonból, *viselni tudása New Yorkból, cipője tán egyenesen Hollywoodból*” származik. De „mindez a sok idegensége lefejlík róla a bizalmas együttlétben”, ahol és amikor csak egy nő marad.¹¹²

Ugyanerről a témáról ugyanezt az ábrázolási módot követve szól a „Pesti nő, párizsi nő, német nő, szláv nő” című hosszabb írás. Ez az „ismétlés” arra utal, hogy általánosabban érzékelt jelenséggel állunk szemben, hiszen a szerzők valamiféle, a globalitás körülményei között zajló uniformizálódást rögzítettek. „A nők elnemzetköziesedtek — sokkal jobban, mint a férfiak” — írta a szerző Pálmai Jenő. Ennek oka a divat és film — elsősorban az amerikai és a francia film —, amely „uniformizálta őket”. Szerb Antalhoz hasonlóan úgy fogalmazott, hogy „A világ női ma a mozi sötétjében készítik egyéniségüket. A pesti nő annyi amerikai filmet látott már, hogy gyakran flapperebb a flappernél [...] Amikor Pesten kulminált a garboizmus, ezerszámra futkostak az uccán a kábító Gréták” — majd ez megismétlődött, amikor tízezren utánozták Marlene Dietrichet.¹¹³ (A cikkhez mellékelte tíz fotó mind női filmsztárt ábrázol, ami csak megerősíti, de kicsit ki is egészíti Pálmai szövegét: a populáris média általában erősíti a sztárok kultuszát, és ezen keresztül általában erősíti a „nemzetközi” női identitásmintákat.)¹¹⁴

Visszatérve a hármaskönyv kalendárium-részéhez: a „Pesti nő” ábrázolásmódjának egy eleme köszön vissza a „sport-lady” bemutatásakor: eszerint a modern lány valójában ugyanaz a régi nő, aki volt, és csak a férfi kedvéért ölti magára az újabb és újabb álcákat, szíve mélyén azonban ugyanolyan, mint a régebbi nők voltak. A sportoló nőben van „némi férfiasság, de csak azért, hogy aztán annál jobban érvényesüljön nőisége” — írja a szerző, aki azzal bátorítja „férfitársát”, hogy az amazon „[sport]kosztümjeiből” „az örök nőt” lehet „ki-

¹¹² Az Est hármaskönyve 1935 i. m. 15. (Kiemelések tőle – S. B.)

¹¹³ Pálmai Jenő: Pesti nő, párizsi nő, német nő, szláv nő. Uo. 125.

¹¹⁴ Uo. 125–129.

hámoz[ni]”, aki a szerelem hatására úgyis „édes kis mama” lesz. Az a nő viszont, akiben nincs benne valahol az „édes kis mama”, önző: ilyen a vízparton napozó „pigment nő” (a napozás divatja az 1920-as évek végén jelent meg).¹¹⁵ A mi fogalomhasználatunk szerinti modern lány eme típusa „víz- és csókálló, mint a rúzs, amit használ; a pigment nőnek nem kell a gyerek és nem kell a vásztojog; nem háziasszony és nem kereső nő”.¹¹⁶ A semmire se jó, lusta nőként ábrázolt napozó modern lányon kívül ebben a kötetben a „fiatal vagy kevésbé fiatal mindkét nembeli jampecek” is megkapták a magukét. Őket erkölcstelen életük miatt bírálták, mondván: amikor ők „víkendeznek”, nem az angol mintát követik, hanem „divatos és pikáns társasjáték-jelleg[ű]” dolgot játszanak, azaz flörtölnek.¹¹⁷

Másutt is lelepleződnek az „ilyen modern lányok”. Szép Ernő tárcanovellájában Stefi életét követjük nyomon az 1920-as évek közepétől kezdve. A fiatal Stefit Pistának kellett szólítani, mert csak így érezte magát embernek – azaz a többi lányhoz hasonlóan ember akart lenni, nem „tündér”: ám az „emberségük egyelőre annyiból állott, hogy cigarettáztak [...] és] arcizomrándulás nélkül csevegtek az év legerősebb [azaz pikáns] regényeiről”, illetve „Pista kisasszony” rengeteg whiskyt ivott a strandon. A hősnő tehát egy modern lány, akit azonban nem csak a dohányzás, az ivás, a strand és a kissé erkölcstelen magatartás jellemez, hanem az irreális vágyak és a céltalan lődörgés az életben. Az elbeszélővel való minden találkozása alkalmával más és más tervei voltak ugyanis: először mérnökhallgatónak készült, azután bankban, majd könyvkötészetben dolgozott, fényképész lett Párizsban, később keramikus (mert „Az akkor kezdett az úrilányok közt elharapózni”), azután „végigvonaglott [...] egy mozgásművészeti kurzust”, és pilóta akart lenni – egészen az utolsó találkozásig, amikor is boldog anyaként babakocsit tolt (azaz amikor kibukott belőle a máshonnan ismerős boldog kis mama).¹¹⁸

Mivel itt nem csak a modern lány mint típus elutasításáról van szó, hanem a hármaskönyv mint sorozat általánosabb patriarchális „fordulatáról”, a továbbiakban az új nő típusának témájához visszatérve tárgyalom az évkönyvet.

Az 1935-ös kötet tartalmazza például Vaszary Gábor „A nő legyen újra nő” című írását (az illusztrációkat is a szerző készítette), amely a nők és férfiak egyenlőségét is tagadta, és a nők hivatását a szeretet-gyerekszülés-gyerekeknevelés hármásával írta le. Mint az előző fejezetben láttuk, a konzervatív és a liberális világnézetű új nők önleírása szerint az anyaság és az önmegvalósítás (ritkábban még az önálló élet is) összebekíthető – ezzel szemben Vaszary ábrázolása szerint a dolgozó nő törvénytelenül elhanyagolja az anyaságot. A férfiak és

¹¹⁵ *Nathalie Chahine*: A szépség. A húszas évek. In: A női szépség története. Bp. 2001. 115.

¹¹⁶ Az Est hármaskönyve 1935 i. m. 17., 19. (Kiemelések tőlem – S. B.) – Ugyanezt a gondolatot (a nő a férfi pillantása által lesz) egészen otrombán és ostobán írja le az a szerző, aki szerint a nő teste majdhogynem értéktelen (csontváza, fogazata, bőre stb. egy-két pengőért értékesíthető!), de „amit az ember képzelete ad hozzá ezekhez a reális dolgokhoz, az megér egymillió pengőt is”. (sz. n.: Mi az hogy nő? Uo. 43.)

¹¹⁷ Sz. n.: Weekend vagy víkend. Uo. 81.

¹¹⁸ Szép Ernő: Pista. Uo. 123.

nők szexuális egyenlőségét is tagadta, azzal érvelve, hogy az normális, ha egy férfinak sok nővel van kapcsolata – ám ha egy nő létesít kapcsolatot több férfival, akkor őt már züllöttnek kell tekinteni. Írása összegzésében az „antimodernista áramlat” visszatérését kívánta, illetve leszögezte: „Egyetlen radikális eszközzel lehetne megállítani ezt a kétségbeejtően nagy fejlődést: visszakényszeríteni a közéletből [itt: a nyilvános térből] az asszonyokat az otthonukba.”¹¹⁹

Vaszary mondanivalóját rajzaival is hangsúlyozta: hat képen rajzolt gyermeket (háromszor anyjával), egy képe a virágból kikelő-születő hosszú hajú nő motívumának variációja (utalás termékenységre és szépségre). Két képen pedig dohányzó nőt mutatott: egyszer egy olyan sorozat részeként, amelynek másik két darabján az említett „Vénusz születése”, valamint egy gyermek látható; egyszer pedig egyenes szoknyát viselő, karján botot tartó, kalapját köszöntésre emelő nőt. Azaz az első esetben a hagyományos értékekkel szembeállítva, olvasóját választásra „kényszerítve” ábrázolta, míg a második esetben a természetellenesnek gondolt és férfias attribútumokat halmozva és eltúlozva.¹²⁰

Az egyik női közreműködő, herceg Hohenlohe Ferencné a többi szerzőhöz nagyon hasonlóan írja le a modern lány típusút és helyét a társadalomban és a társas érintkezésben. A világháború előtti és utáni helyzetet hasonlított össze egymással, hogy kimutassa: a „boldog béke idejében” jobb volt. A háború utáni nő dolgozni kényszerül, emiatt „luxusasszonyból ember lett”, és szokásaiban és fizikai megjelenésében is a férfihoz kezd hasonlítani: „A mai lány fiús külsőt és modort vett fel [...] csípőnélküli, *fiús lány* lett [...] természetes és jókedvű *víkend-pajtás*, részt vesz a férfi fokozott sportszórakozásában”. Ennek azonban a férfi megváltozott igénye (is) az oka: őt nem érdekli „a dísz tárgy, a *formailag tökéletes* luxusasszony. Élete küzdelmében segítő társat keres, pihenő óráira pedig pajtást, aki miatt nem kell zavartatnia magát.” A férfi igénye és az újféle nő életmódja tehát egymásra talált – de csak látszólag. A szerző úgy látta ugyanis, hogy a „jövő asszonya” talán élvezni fogja az önállóságot és a független életet választja, „de ha egy őszinte percében megkérdeznők az 1935 »önálló« leányát, hogy mi lelkének legmélyebb vágya – azt felelné, hogy: férj és otthon.”¹²¹

A másik női szerző, az író Bethlen Margit (Bethlen István felesége) szintén férfiasnak látta és láttatta a modern nőt. Ennek a mondjuk úgy férfias nőiességnak jegyei a következők: a cigarettázás, a sízés, a mulatozás, a fizetett munka végzése, továbbá a „könnyedén” vett szerelem-szerelmi élet. Ezek forrása az, hogy „a *mai modern női típus* eszménye a férfi” – azaz az ilyen nő utánozni akarja a férfit. A probléma tehát újfent és itt is a férfias nő, ami a feminizmussal szembeni régi, első világháború előtti vád alapja is volt; a megoldás pe-

¹¹⁹ Vaszary Gábor: A nő legyen újra nő. Uo. 37., 41. – A férfiak és nők szexuális egyenjogúságának kérdésével foglalkozott Erdős Renée „A nagy sikoly” című 1923-as, nyolc kiadásban megjelent regénye is. (Az irodalomtörténész Bánhegyi Jób szerint Erdős regényeinek témája „a nő szexuális párba a férfiúval különféle alapadottságok és helyzetek között”. *Bánhegyi J.: Magyar nőírók* i. m. 111.) Általában is elmondhatjuk, hogy azokat a könyveket tekintették „botránykönyvnek”, amelyek nők „kalandjait” tárgyalták

¹²⁰ Uo. 35., 37., 39., 41.

¹²¹ Hohenlohe Ferencné: Donna Juana. Uo. 59., 61. (Kiemelések tőlem – S. B.)

dig — Bethlen Margit legalábbis így vélte — a nők felszabadítása, férfiasításuk nélkül.¹²²

Látható tehát, hogy a modern lány típusának magyarországi megjelenése és valamilyen mértékű elterjedése némely szerzőnél morális pánikot eredményezett: a nőiesség, illetve az erkölcsösség kérdését vetették fel, látták és mutatták problémásnak. Ennek kapcsán a pajtáság és az „ideális” női test témáját említeném még röviden, illetve ezekhez fűznék megjegyzést.

A férfi és a nő szerelmi-baráti viszonya, az úgynevezett pajtáság vagy pajtásházasság (ez utóbbit az évkönyv nem tárgyalta), az a kérdés tehát, hogy milyen következményekkel jár a korábbinál közvetlenebb érintkezés a fiatal férfiak és a fiatal nők között, mind a két probléma (a nőiesség és az erkölcsösség) részeként tárgyalható. Az 1935-ös hármaskönyvben két szerző is kitért, utalt erre a weekendről szólva, illetve Bozzay Margit egy rövid kis írást szentelt a témának, amelyben a pajtáságot lehetetlenségnek mondta a férfi és a nő közötti természetes vágyak miatt.¹²³ Az évtized közepén ez már „rég” kérdésnek számíthatott, hiszen például ezt is tárgyalta Zilahy Lajos 1922-es regénye, a „Halálos tavasz” is (természetesen annak 1939-es filmváltozata újfent kitér erre). Ezek szerint az ábrázolások szerint a pajtáság veszélyes: a nők ilyen kapcsolatokban könnyen elveszíthetik nőies „bájukat”, aminek megítélése „természetesen” a férfin múlik (mint a Halálos tavaszban is látható).

Az „ideális” női test kérdése ugyancsak erkölcsi kérdés – illetve hazafias ügy is. A széles „ringó csípők” utáni vágyakozás ugyanis nem csak a „férfias nők” elutasítását jelenti, hanem a tánckari girl ideáljának, pontosabban a vékony nő divatjának elvetését is. A „szépségideál görli-izálód[ott]” azonban — írta Szerb Antal már 1928-ban —, amely gondolat megismétlődik az 1935-ös hármaskönyvben is: minden nő vágya, hogy „a legszebb amerikai görölökhöz hasonlít[son]”.¹²⁴ A vékonyság utáni vágy eredeti oka a nők „felszabadulása” — írta László Ernő. Érvelése szerint az emancipáció miatt a nők sokat vannak az otthonon kívül, a nyilvános térben, így fontosabb lett számukra a szépség, a jó megjelenés. A szépségideál pedig átalakult és időközben Európában is amerikai lett. Azaz — és ezt már Kemény Simon írta — a vékonyság régen a betegség tünete volt, ma már azonban cél.¹²⁵

Azt, hogy a vékony nő szépségideálja milyen „kényszert” jelentett, a hármaskönyvön kívül többek között a Hyppolit a lakáj című filmből is megismerhetjük (arra a jelenetre gondolhatunk, amikor Schneidernének össze kell szednie a padlóról a papírfecniket, mert a vékonyság úri dolog). „Negatív módon” pedig az Márkus Alfréd „Amerika” című slágeréből: „Amerika ezeremeletes

¹²² *Bethlen Margit*: Kislány a papa felöltőjében. A modern nő lelki világa. Uo. 137., 138. – A cikk érdekessége, ám témánkhoz most nem tartozik hozzá, a hajadonok gyerekszülésével foglalkozó kitétel. A társadalom támogatja a női önállóságot, a nő „önmagával való szabad rendelkezését” — írta Bethlen Margit —, de ha egy hajadon ennek a felfogásnak megfelelően gyermeket szül, akkor őt elítélik.

¹²³ *Bozzay Margit*: Barátság... szerelem. Uo. 190.

¹²⁴ *Dr. med. László Ernő*: Nők diktátora: a szépség. Uo. 192.

¹²⁵ *Kemény Simon*: A csúnya nő. Uo. 116.

mennyország, Amerikai, Amerika, [...] ahol hipp-hipp hurrá, istenuccse senki-nek se kell már a sovány nő.”¹²⁶

A vékony nő azonban — és ez már nem a hármaskönyvekből derül ki — nemcsak fiús, de nemzeti szempontból is veszélyes: a vékony nők kevésbé alkalmasak a szülésre. A sportolás pedig csak akkor elfogadható, ha nem öncél – írta egy férfi: „A női sportolás akkor felel meg igazában a céljának, ha a nő szervezete az anyaságra készíti elő egészségének, fejlődésének, testi erejének és rugalmasságának fokozásával.”¹²⁷

A női test „felügyelete” témájához a testedzés, a fogyókúra és gyermekszülés mellett a divat problémájához is sorolható dohányzás és sminkelés, hajfestés kérdése tartozik hozzá. Az Est 1935-ös hármaskönyve e tekintetben megengedő: a dohányzó nő „régén” erkölcstelennek minősült, „ma” azonban már megszokott jelenség – olvasható egy helyütt.¹²⁸ „Ma” a furcsa, a szokatlan, a „pikáns” a divat, illetve szőke haj: így azután „ma” már elfogadott és divatos, hogy feketeszemű nők is szőkére festik a hajukat, ami korábban elképzelhetetlen és ízléstelen lett volna.¹²⁹

Mi magyarázhatja ezt az „engedékenységet”, ami feltűnő ellentétben áll például Gerely Jolán említett tanácsadó könyvével? Egyrészt az, hogy mint a reklámfotókból és reklámgrafikákból látszik, éppen a modern lány volt az a figura, amellyel a nőknek készített termékeket is reklámozták.¹³⁰ Másrészt az a tény, hogy az Új Időkben is rendszeresen modern lányok portréit közölték, arra utal: ez ilyen külső (ruházat stb.) nem feltétlen „a lázadás mint olyan jelképe” volt, hanem elterjedt középosztálybeli külső.¹³¹

Összefoglalás

A Horthy-kori tömegsajtóban a nőkről jobbra továbbra is férfiak írtak, ők ítélték meg, hogy mi a nőies. Ennek oka világos: a főállású újságírók és szerkesztők között az időkban végig kevés volt a nő (még a népszámlálás szerinti, azaz nem hivatásos újságírók között is 2% alatt maradt az arányuk).¹³² Az is látszik, hogy a hetilapok és a napilapok különféle kiadványai ambivalens módon viszonyultak az új nő és a modern lány típusaihoz, valamint a női szerepek és identitások szempontjából inkább a hibrid típusokat népszerűsítették, azaz

¹²⁶ Oly jól csúszik ez a banánhéj. Márkus Alfréd legnagyobb slágerei. Szerk.: Várhelyi Márton. Bp. 2004. A/3.

¹²⁷ Stux Sándor: A nők testedzése és a női testkultúra. Bp. 1931. 15.

¹²⁸ Bodó Béla: A nő és a cigaretta. Az Est hármaskönyve 1935 i. m. 114.

¹²⁹ sz. n.: Szőkék még mindig előnyben. Uo. 75. – A cím utalás a következő regényre: Anita Loss: Szőkék előnyben. Bp. é. n.

¹³⁰ Lásd például az 1929-es hármaskönyv II. kötetének hátsó borítóját, amelyen a Modiano-féle cigarettapapír Molnár C. Pál készítette reklám látható; a Modiano Miklós Andornak, Az Est-konzern tulajdonosának tulajdonában állt. Az 1935-ös kötetből többek között a Caola és Ovenall termékeket reklámozó modern lány mutatja ezt (i. m. 112.).

¹³¹ Eric Hobsbawm: A történelem „odalentről”. In: Uő: A történelemről, a történetírásról. Bp. 2006. 240.

¹³² Sipos Balázs: Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban. Politika- és társadalomtörténeti vázlat. Bp. 2011. 184.

se nem a tradicionális, se nem a minden szempontból új női típusokat. A nemzetközi szakirodalomban népszerű hibriditás („vegyesalakúság”) és a kereszteződés-keresztezett típus fogalmai pontosan ezért tűnnek hasznosnak: felhívják a figyelmet arra, hogy amit átmenetnek gondolnánk, azt nem kivételnek kell tartanunk, hanem általánosnak, átlagosnak. Emiatt alkalmazható a Horthy-kor kapcsán (is) a konzervatív feminista kategóriája. És részben ugyanezért merül fel az a kérdés is, hogy meddig tekinthetjük valóban újnak a 19. század végén megjelent új nő típusát. Erre a választ részben éppen a médiareprezentációk elemzése adja meg: a látható idegenkedés mutatja, hogy a Horthy-korban még nagyon is újszerű, szokatlan volt az új nő, annak ellenére, hogy önmagát a nemzeti értelmezési keretet alkalmazva próbálta elfogadtatni. Ráadásul bizonyos jelek arra utalnak, mintha az 1930-as években a patriarchális irányba változott volna az ábrázolásmód (és nem csak az ábrázolásmód esetleges változásáról van szó, hiszen 1937-ben felmerült a nők választójogának szűkítése). Továbbá a Horthy-kor legvégén is használták a „totális” férfiuralom, azaz a nő alárendelt pozíciójának helyességét mutató régi értelmezéseket, például az Új Időkben.¹³³

Az ismertetett munkák némelyikét követve felmerülhet az a kérdés is, hogy vajon az újságokon (és a regényeken, filmekben) kívül léteztek-e Magyarországon modern lányok. A médiaelemzés eredménye természetesen nem az igelő válasz, hanem az említett morális pánik azonosítása. Ennek a jelenségnek lépései a következők: „Egy csoport vagy egy bizonyos csoporthoz kapcsolódó jelenség az adott társadalom idealizált rendjét (hagyományos életmódját vagy alapvető értékrendszerét, konstruált, konszenzuális valóságát) fenyegető veszélyként tudatosul a társadalom tagjaiban. A média szenzációkeltő és leegyszerűsítő bemutatása nyomán a fenyegetést hordozó csoport könnyen azonosíthatóvá válik”, illetve a „fokozott intézményi és közfigyelemhatásra növekszik a jelenség regisztrált eseteinek száma”, ami továbbnöveli a veszélyérzetet és esetleg hatalmi fellépést eredményez.¹³⁴ Azaz a média sajátos logikája miatt feltehetően bizonyos társadalmi csoportok jelenlétét, és optikai csalódást okozhat. Igaznak tűnik ez a modern lányokra is.

Az tehát, hogy az elemzett cikkek és képek jelentős része a különösséget, az idegenszerűségét hangsúlyozta a modern lány ábrázolásakor, a populáris média működési logikájából következik. Ennek kapcsán emlékeztetni szeretnék arra, hogy olyan populáris lapokat vizsgáltam, amelyek a szórakoztató tartalmakat is kerestek. Ráadásul a fényképek kiválasztását és közlését részben a kínálat, részben a szenzáció hajkurászása határozta meg – még a szövegeknél is inkább. Az illusztrációk célja — amint egy korabeli (1938-as) amerikai leírás is megfogalmazta — a feltűnéskeltés intenzívebbé tétele volt, még komoly(abb) lapok esetében is (azaz a szöveg és a kép készítésének-közlésének logikája eltérhetett egymástól). Az intenzívebb feltűnéskeltést szolgálták az „olyan események és személyek fotói, amelyek banálisak, triviálisak, felszínesek, csiricsárék,

¹³³ Kádár Judit: „Otthonod az uradé” i. m. 83.

¹³⁴ Kitzinger Dávid: A morális pánik elmélete. Replika 40. (2000: 2.) 23–24.

buják, morbidok vagy együgyűek voltak”.¹³⁵ Magyarországról nézve ezekkel a jellemzőkkel bírtak az amerikai események, jelenségek, az azokról készített fotók, hiszen eltértek az európaiként elgondolt tulajdonságoktól, és például bujának, morbidnak vagy együgyűnek tűntek. (A Képes Pesti Hírlap olyan fotói igazolják ezt, mint az 1928-as első számban megjelent „Téli kép a verőfényes Kaliforniából, ahol a friss havon fürdőruhában sportolnak a nők” feliratú. És ugyanez igaz a Magyar Világhíradóra is).¹³⁶ A modern lány és az USA ábrázolásának összekapcsolódását és sztereotíp ábrázolását a képek tehát talán a szövegeknél is jobban erősítették.

Legvégül arra utalnék, hogy a 20. század első fele is a globalitás kora. A társadalmi valóság kialakításában, formálásában (azaz például a nőiesség, a női szerepek vagy a család jelentésének meghatározásában) nem csak magyarországi cselekvők vettek részt, hanem például francia és amerikai szerzők és művek is. Az új nő és a modern lány elfogadását-elfogadtatását ők is befolyásolták, elutasítását esetleg korlátozták; bizonyos egykorú nézetek szerint pedig hozzájárultak az (erkölcsi) probléma kialakulásához.

MODERN AMERICAN GIRL, NEW WOMAN AND HUNGARIAN LADY IN THE HORTHY ERA
A Media Historical Analysis from the Perspective of Women's History

by Sipos Balázs
 (Abstract)

The present study examines how the meaning of female-feminine was construed in Hungary under the Horthy regime, and how the type or types of modern women were represented. It does so by examining certain publications of two major newspaper publishers of the period, and more precisely those journals which were important from the perspective of female roles, that is, the popular media products and the journals edited for the female public. In these media texts the foreign (eg. American) examples were of a key importance, which is explained by the globalisation of the media industry already accomplished by the end of the 19th century; this involved in Hungary in the interwar period the continuous presence of foreign examples, and the reflection of globality. It is from this phenomenon that one of the questions posed by the study springs, namely how the increase of nationalism in the wake of the Trianon shock can be grasped in such a global „world”? How was the national framework of interpretation used when the aim was to facilitate the reception of a rather transnational type of a new or modern woman? Another problem addressed by the study is the means by which the reception of the new female types which spread in Hungary from the late 19th century was affected by the marked conservative turn which characterised the political regime after 1919.

¹³⁵ Idézi: Karin E. Becker: Photojournalism and Tabloid Press. In: Journalism and Popular Culture. Szerk. Peter Dahlgren – Colin Sparks. Thousand Oaks 1992. 133.

¹³⁶ Sipos Balázs: Hogyan kerül(t) a jelentés a moziba? Amerika-képek és -értelmezések a Horthy-korban. Médiautató 14. (2013: 1. sz.) 21–41.

Fejérdy Gergely

A BELGA–MAGYAR HIVATALOS KAPCSOLATOK ELSŐ ÉVTIZEDE

A budapesti belga követség létrehozása

Az Osztrák–Magyar Monarchia és a Belgium között 1914. augusztus 22-én életbe lépett hadiállapot akadályozta, hogy Brüsszel és Budapest az I. világháború után könnyedén rendezhesse viszonyát. A békeszerződés aláírására és kölcsönös ratifikációja nélkül erre nem kerülhetett sor.¹ A belga kormány azonban nem várta ezt meg, hanem már 1921-től útlevélirodát nyitott a budapesti Gellért Szállodában. Az ügyintézésért Charles Autraing-t bízták meg, aki nem viseltetett különösebb szimpátiával a magyarok iránt.

Brüsszelben a magyarországi külképviselet megnyitásának a gondolata, már 1919 májusában felmerült. Személyesen a király hívta fel Paul Hymans külügyminiszter figyelmét, Belgium berni követének felvetésére, aki többek között egy gazdasági misszió Budapestre küldését sürgette.² A belga diplomácia konkrét lépésekre 1920 decemberében szánta el magát. Brüsszelt elsősorban pénzügyi és gazdasági lehetőségek érdekelték Magyarországon. A belga kormány mindemellett fontosnak vélte, hogy az új európai rend és ezen keresztül a béke megőrzése érdekében a különösen is kényesnek tartott Duna-medencében közvetlenül informálódjon és, jelen legyen.

Az a tény is erre ösztökélhette Brüsszelt a budapesti külképviselet megnyitásában, hogy 1920 őszétől Magyarországon felmerült a belga király második fiának, Charles-Théodore hercegnek a magyar trónra ültetése.³ Az elképzelés mellett több érv is szólt, noha nem ő volt az egyetlen esélyes jelölt.⁴ A terv propagálói hangsúlyozták, azt a tényt, hogy a herceg bajor származású édesanyja, a Magyarországon különösen is kedvelt Erzsébet királyné unokahúga volt, illetve, hogy a tervet Párizs is támogatja. A tapogatózásokra azonban Belgium hivatalosan nem reagált, és manipulációnak titulált minden, a témában megjelent sajtóhírt. Ennek az elutasító magatartásnak a hátterében vélhetően London állásfoglalása jelentős szerepet játszhatott.⁵

¹ Vö. Archives Diplomatiques du Royaume de Belgique, (a továbbiakban ADRB), Hongrie, correspondences générales, dossier 1. 1919–1925, 4. Brüsszel, 1921. feb. 5.

² ADRB, Cabinet du Roi, 371, Brüsszel, 1919. máj. 21-én kelt levél.

³ Magyar Távirati Iroda (MTI), Hírchívtár 1920–1945 (a továbbiakban Hírchívt.), Bp., 1920. okt. 20. 1. <http://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx>, (letöltés 2012. dec. 29.)

⁴ Az uralkodó jelöltekkel kapcsolatban: *Ádám Magda*: A kisantant és Európa 1920–1929, Bp. 1989. 99–100.

⁵ A magyar trón belga jelölttel való betöltésével kapcsolatos tervekről: *Bertrand Herremans*: *Guerres de cabinets, ou Petite histoire, de l'impuissance de la Belgique dans la question nationale en*

Belgium mindazonáltal 1921 áprilisában felállította Budapesten állandó követségét. Maximilien-Henri van Ypersele de Strihout, ötvenegy éves diplomatát küldték a magyar fővárosba követnek. A diplomata 1921. május 19-én kezdte meg működését Budapesten, miután a belga képviselőház ratifikálta a trianoni békeszerződést.⁶ Az új követ Horthy Miklós kormányzónak megbízó levelét csak december 29-én adta át.⁷ A diplomata ismerte Közép-Kelet Európát, mert mielőtt Magyarországra érkezett volna 1912-től Bukarestben, 1919-től Varsóban képviselte Belgiumot. A követ munkáját 1921 novemberében érkező Leon van Iseghem titkár segítette. A belga diplomatákat a szoros francia szövetség miatt fenntartásokkal ugyan, de inkább jó indulattal fogadták Magyarországon. Nem véletlen például, hogy a követség elhelyezése ügyében is minden támogatást megadott a magyar kormány.⁸ Belgium 1922-ben így vásárolta meg a Donáti út 34. szám alatt található 1828 és 1830 között klasszicista stílusban átépített palotát.⁹ A kiszemelt ház tulajdonosa 1922-ben Porcia Ofenburg Aladár herceg¹⁰ és második felesége Zayicek Irma voltak. A magyar kormány közbenjárására tudta megvásárolni a Belga Királyság az épületet, ugyanis a ház birtokosai, eredetileg nem kívánták azt eladni. A tranzakció után az új követ a korabeli igényeknek megfelelő, meglehetősen impozáns külképviselettel rendelkezett közel a Magyar Külügyminisztériumhoz, amely 1919-től a budai várban, a Dísz téren kapott helyet.

A Budapestre akkreditált belga diplomaták, inkább kritikusan viszonyultak a vesztes Magyarországhoz és a magyar politikához.¹¹ Leginkább a társadalmi berendezkedés archaikus voltát, az erős nacionalizmust és a szomszédos államokkal fennálló viszonyt nehezményezték, ugyanakkor a magyar kommunizmus-ellenességet pozitívan értékelték.¹² Ypersele de Strihou követ nehezen tudott belehelyezkedni a korabeli magyar érzésvilágba, Brüsszelbe küldött jelentéseiből is világosan kiderül, hogy valójában értetlenül és inkább ellenérzéseinek engedve informálta kormányát állomáshelyéről. A szokásos diplomáciai

Europe centrale, orientale et balkanique 1918–1924, Brüsszel, 2007, 136–138. Ablonczy Balázs szíves közlése szerint Belgium szerette volna, ha I. Albert fia kerül a magyar trónra. Vö. Public Record Office, Foreign Office, FO 371, 6103, f. 32–33. Thomas Hohler Lord Curzonnak írt jelentése, Bp., 1921. ápr. 7.

⁶ Annales Parlementaires, Chambres des représentants, 1226–1227. 1921. máj. 13-i ülés.

⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) K 27 Minisztertanácsai jegyzőkönyvek 1926. február 12, R12-R13/29.

⁸ Uo. 1922. jan. 7, R47/8.

⁹ 1922-től a Belga Királyság külképviselete a mai napig ebben az épületben található. A ház történetével kapcsolatos adatokhoz való hozzáférésben a szerző segítségére volt Johan Indekeu nagykövet, akinek ezúton is szeretné kifejezni köszönetét.

¹⁰ A Bihar megyei elszegényedett olasz és osztrák eredetű grófi-hercegi család sarja Porcia Aladár (1867–1941), 1896-ban Bécsben élő, befolyásos rokonának Johannes Ferdinand Porcianak halála után vált dúsgazdaggá és a hercegi címet is ekkor kapta meg. Szinte hihetetlennek tűnő meggazdagodási története a korbéli sajtóban is visszhangra talált. Például: „Helyi és vegyes hírek.” Szentesi Lap, 26. (1896. április 29. 51. sz.) 4.

¹¹ A bukaresti, prágai és belgrádi követek még negatívabb képet rajzoltak Magyarországról. Herremans, B.: Guerres de cabinets i.m. 120–123, 139–143.

¹² A belga követ féltelme a kommunizmussal szemben sokszor antiszemitizmussal is párosult. Vö.: Bertrand Herremans: Entre terreur rouge et peste brune, la Belgique livide (1918–1940): diplomatie belge face aux juifs et aux antisémites, Brüsszel, 2012. 37–38.

²¹ MNL OL K 69 KülM Gazdaságpolitikai osztály, 625. cs. 1/c/1. 76.154/1924, f. 1038, 1015. Megjegyzendő, hogy számos magánszemély vagyona esett ezen hatály alá, akik közül többen a magyar befolyásos arisztokrata családokhoz tartoztak (pl. Széchenyi és Esterházy).

re delegációt küld Belgiumba.²² Így született meg 1926. szeptember 30-án a klíringegyezmény. Ennek magyarországi ratifikációja azonban 1929-ig elhúzódott. Az egyezmény létrejöttékor Ypersele de Strihou már nem volt Budapesten. A belga diplomatát 1926 februárjában a Vatikánba nevezték ki követnek. A kormányzó 1926. február 17-én búcsúkihallgatáson fogadta és érdemkereszttel tüntette ki.²³ A budapesti külképviselet vezetését, ügyvivői rangban Jacques Davignon őrgróf vette át, akivel egy új korszak következett a két ország kapcsolatában.

Magyar követség felállítása Brüsszelben, és az első évek történései

A budapesti belga követség megnyitása után a magyar kormány is azon volt, hogy minél hamarabb külképviselettel rendelkezzen Brüsszelben. Budapesten 1922. január 12-én született döntés ebben a kérdésben. A követség vezetésével, ügyvivői rangban, Woracziczky Olivér grófot²⁴ bízta meg a kormányzó. A diplomata 1911-től állt a közös külügyminisztérium alkalmazásában és 1921. március 4-től a párizsi magyar követségen teljesített diplomáciai szolgálatot. A kinevezésekor 37 éves, Woracziczky Olivér Franciaországból érkezett Brüsszelbe, ahol 1922. február 20-án adta át megbízó levelét Henri Jaspár külügyminiszternek.²⁵ A diplomata nehéz körülmények között kezdte meg munkáját, mert szűkös pénzügyi fedezetet biztosítottak számára és egyetlen munkatárssal kellett ellátnia hivatalát. A követség és rezidencia számára, először a Brüsszel központjától távol eső XIV. kerületi Vilain utca 17/a számban bérelt épületet. A saját bútorainak kiszállítása, illetve a külképviselet berendezése is hosszú időt vett igénybe. Woracziczky rendszeresen nemtetszésének adott hangot a munkakörülmények miatt, illetve az anyagi nehézségeket is felhánytorgatta feletteseinek.

A nehézségek ellenére megpróbált hamar beilleszkedni a Brüsszelbe akkreditált diplomata körökbe. Első alkalommal a spanyol követnél, Marqués de Villalobarnál tett látogatást, ezzel is kifejezve Budapest háláját, amiért Spanyolország védte a belgiumi magyar érdekeket 1914 és 1918 között. Második látogatása 1922. február 28-én a nunciushoz Sébastien Nicotrahoz vezetett. A magyar kormány különösen nagy figyelmet szentelt az egyházi kapcsolatok ápolásának. Róma elutasító magatartása a békeszerződések vonatkozásában,²⁶

²² MNL OL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1925. dec. 4. R23-R25/28.

²³ Uo. 1926. febr. 12. R12-R13/29.

²⁴ Woracziczky Olivér (1885–1965), egy Pabienicz várához köthető ősi grófi és báró címet viselő cseh arisztokrata család leszármazottja volt. Apja Woracziczky János már Magyarországon született és császári és királyi kamarásként, országgyűlési képviselőként, illetve a felsőház tagjaként tevékenykedett. Édesanyja a kétszer is miniszterelnök Khuen-Héderváry Károly húga volt: Khuen-Belasi Sabina. Ezenkívül rokoni kapcsolatban állt Khuen-Héderváry Sándorral 1919–1925 között a Magyar Külügyminisztérium politikai főosztályának vezetőjével, a külügyminiszter későbbi helyettesével is. Woracziczky Olivér 1945-ben nyugatra menekült és Brüsszelben hunyt el 1965-ben.

²⁵ MNL OL K 85 KüM Brüsszeli követség és konzulátus iratai, 1. cs. 1920–1928, 830/1/1922. Bp. 1922. jan.18.

²⁶ Joel-Benoit d'Onorio: „Le Saint Siege dans les relations internationales” in: Joel-Benoit d'Onorio (szerk.): Le Saint-Siege dans les relations internationales, Paris, 1989. 56.

illetve a magyar elit keresztény-nemzeti elkötelezettsége is ezt erősítette. Belgium esetében ráadásul a Szentszék konkrétan kérte, hogy a belga katolikus egyház legyen Magyarország segítségére.²⁷ A nagy befolyással rendelkező Désiré-Joseph Mercier, majd 1926 után utódja Joseph-Ernest Van Roey, mecheloni érsekek ennek a kérésnek eleget téve különböző módon is kiálltak a magyarok ügye mellett.

Így megpróbáltak Magyarországról pozitív képet sugallni a katolikus politikai, gazdasági illetve sajtó körökben. Woracziczky jelentéseiben ezt több ízben is megerősítette.²⁸ Több katolikus párti politikus is kiállt a magyarok mellett, bár korántsem mindenki.²⁹ A befolyásos belga államférfiak között Henri Carton de Wiart bárót tartották Budapesten például magyarbarátnak. A politikus jó viszonyt ápolt ugyanis az Albert királlyal rokoni kapcsolatban lévő Apponyi Albert gróffal.³⁰

A mecheloni érsekek és a belga katolikusok Magyarország melletti kiállása azonban a leginkább az elesettek felkarolásában mutatkozott meg.³¹ A legismertebb konkrét tett, a nehéz sorsú magyar gyermekek befogadása volt. Ez az akció az ebben az időszakban jól működő holland-magyar példa alapján, magyar egyházi kezdeményezésre indult el.³² A Magyarországról érkező megkeresésre pozitívan reagáló Mercier bíboros létrehozta a „Het Hongaarsch Kinderwerk” szervezetet³³, amit a thurnhouti esperesre, Johannes Jansenre bízott. A kölcsönösen nagy érdeklődésnek köszönhetően 1923 és 1930 között 21542 magyar gyermeket láttak vendégül hosszú hónapokra, esetenként évekre belga családok. Ez az akció több volt, mint egyszerű jótékony gesztus, hiszen hozzájárult az I. világháború idején elmergesedő és utána sokáig feszült belga–magyar viszony oldásához. Ezt jól kifejezte a magyar Gyermekvédő Liga szervezésében Habsburg Albrecht királyi herceg bruges-i látogatása alkalmával elhangzott beszéd:

„Belgium nemes lelkű népe volt az első, mely fátyolt takart a gyűlölködésre, és elfelejteni igyekezett a múltat s a háborúnak mérhetetlen szenvedéseit, és példát statuálva az egész világnak, megnyitotta a vendégszerető kapuit egy volt ellenfél gyermekeinek. Szándékosan mondtam ellenfelet és nem ellenséget, mert a magyar nép sohasem viseltetett ellenséges érzülettel a belga nép iránt.”³⁴

²⁷ MNL OL, K 63 KüM Politikai osztály Általános iratai, 22 cs. Hedry István levele Apor Gábornak, Brüsszel, 1932. feb. 13.

²⁸ MNL OL K 66 KüM Sajtó- és kulturális osztály, 23 cs. 28/1924/pol. Brüsszel, 1924. szept. 19.

²⁹ Henri Jaspar külügyminiszter esetében például nem lehet feltétlen magyarbarátságról szólni. *Herremanns, B.*: *Guerres de cabinets* i.m. 133.

³⁰ Pl. 1931-ben nagysikerű előadást tartott Apponyi Brüsszelben. MNL OL K 63, 22. cs. 4/7. t. 10/pol/1931. Brüsszel, 1931. ápr. 2.

³¹ Már 1919-ben 1,3 millió belga koronát gyűjtöttek össze Brüsszelben a kommunizmus és a román megszállás által kifosztott Budapest lakosságának, amiből jelentős mennyiségi élelmiszer vásárlására került sor. Vö.: *Herman M. János*: *Gyermekmentés Belgiumban 1920–1923*. *Korunk*, 3. (1998. X.) 12.

³² *Hajtó Vera*: „Drága Kisfiam! Leveled megkaptam.” A belga–magyar gyermekakcióban résztvevő családok levelezéseiből. *Korall*, 46. (2011). 115–116.

³³ Magyarul: „Belgiumi Magyar Gyermeküdültetési Bizottság”.

³⁴ MTI, *Hírarch.* 1927. nov. 11. 2–3.

Budapest, jóllehet háláját lépten-nyomon hangsúlyozta 1926-tól az akció beszüntetését tervezte. Az ország nemzetközi megítélése szempontjából károsnak tartotta ugyanis, hogy Magyarország túlzott rászorultságot mutasson. Az elképzelés azonban jelentős ellenállásba ütközött, így a szervezők csak négy évvel később állították le véglegesen a gyermeküdtetést.³⁵

Nem csak a nagysikerű gyermeküdtetési akción keresztül formálódott a két ország viszonya, hanem a magyar munkavállalók Belgiumba áramlása is hatást gyakorolt Budapest és Brüsszel kapcsolatára. A korabeli diplomáciai jelentések szerint közel 6000 fő talált állást. Legtöbbjük kemény fizikai munkát igénylő munkakörben tudott elhelyezkedni. A belga fogadókésztséget a magyarok körében megpróbálta kihasználni a kommunista mozgalom is. A Tanácsköztársaságban kompromittálódott személyek közül többen Belgiumban találtak menedékre és folytattak agitációs munkát.³⁶ A magyar hatóságok megpróbálták mindent megtenni, és adott esetben a követség közbelépésével elérni³⁷, hogy a kommunisták ne tudják befolyásuk alávonni a kiérkező munkásokat.³⁸ Budapest attól sem riadt vissza, hogy veszélyesnek ítélt személyek kiadatását kérje. A belga parlamentben így például egy „Faseka” nevű munkás ügye napokon át lázban tartotta Belgium képviselő házát.³⁹

A brüsszeli magyar külképviselet nyomon követte a belgiumi magyarok sorsát, de legfőbb feladata a kétoldalú gazdasági kapcsolatok előmozdítása volt. Magyarország elsősorban mezőgazdasági termékei számára remélt jó piacot, illetve nyersanyagok beszerzésében látott kíváncsú partnert Belgiumban. A magyar kormányzat a tengerentúli kereskedelem szempontjából tisztában volt a belga kikötők, például Antwerpen jelentőségével is. A városban ráadásul jelentősebb magyar kolónia is élt, és a Magyarországról az Egyesült Államokba kívándorolni szándékozók is sokszor innen indultak a tengerentúlra. Nem véletlen, hogy Budapest 1924. október 10-én tiszteletbeli konzulátust nyitott, ahol François Leys teljesített szolgálatot 1929-ig.⁴⁰

A korszakban Magyarország törekedett arra, hogy hátrányos tárgyalási pozíciója ellenére viszonylag jó kompromisszumokat tudjon kötni a gazdasági kapcsolatok területén. Így az 1926 szeptemberében aláírt klíringezményrel összesen 32 millió 750 ezer belga frank megfizetésére vállalt kötelezettséget. Ennek az

³⁵ MNL OL K 85 KüM Brüsszeli követség és konzulátus iratai, 26. cs. 14. t.

³⁶ Pl. Gerő Ernő, 1926 és 1928 között a Komintern megbízásából instruktorként tevékenykedett a francia és belga kommunista pártok mellett. *Eszenyi Miklós*: Adalékok Gerő Ernő életéhez, különös tekintettel 1944-es tevékenységére.” Valóság LI. (2008. 12. sz.) 35.

³⁷ Pl. Woracziczky a limbourgi szénbányákkal levelezett az agitátorok miatt: MNL OL K 85, 86. cs., 18. t. 1491/1928, Brüsszel, 1928. jún. 1.

³⁸ Érdemes megjegyezni, hogy legtöbbször a magyar bányavidékekről érkeztek a munkások, akik néhány évig tartózkodtak csak Belgiumban, de ez alatt az időszak alatt többen meggyőződött kommunistává váltak sokszor a helyi pártba is beléptek. *Marek Viktor*: A dorogi szénmedence településeinek története 1956 fényében, 2012. (Kézirat) 95. 2012. dec. 14-én a PPKE BTK-án megvédett doktori értekezés.

³⁹ Vö.: Chambre des représentants, Annales Parlementaires, 1928. máj. 8. 981–986, 1928. jún. 7. 1293. Vélhetően a pontos név „Fazekas”.

⁴⁰ MNL OL K 85 KüM Brüsszeli követség és konzulátus iratai, 2. cs. Antwerpen 1924. okt. 10. 2947/12.

összegnek a behajtása az egyezmény aláírásakor már nagy részben teljesült. Ezzel párhuzamosan az 1920-as évek végétől Budapest a kereskedelmi kapcsolatokra fektetett nagyobb hangsúlyt. 1929-re Magyarország már közel 11 millió pengő értékben exportált Belgiumba, miközben az import 8 millió pengő volt.⁴¹ Budapest megpróbálta kihasználni a kereskedelmi lehetőségeket, de az 1929-ben ki-robbanó világgazdasági válság ezt néhány évre megakasztotta.

A külképviselet az első években visszafogott aktivitást mutatott, aminek a legfőbb oka az állandó személyi bizonytalanság volt. Woracziczky Olivér brüsszeli állomás helyén, alig több mint egy évet töltött, amikor 1923. július 20-án áthelyezték Londonba.⁴² Belgiumban az ideiglenes ügyvivői teendőket a brit fővárosból érkező Mengele Ferenc⁴³ vette át. Ezt a változást azonban alig hat hónap múlva újabb követte. 1924. február 29-dikével visszahelyezték ugyanis Woracziczkyt Brüsszelbe.⁴⁴ A Belgiumba visszaérkező diplomatát azonban édesapja betegsége, illetve a Magyarországtól elcsatolt területeken található családi birtokok ügye teljesen lefoglalta. Rendszeresen szabadságra utazott, 1925-ben, megrovást is kapott, mert engedély nélkül túllépte a számára megszabott szabadságkeretet. A külképviselet így legtöbbször nem diplomáciai rangú személyre volt bízva. A követség ilyen formában hatékony munkát nem tudott végezni és a kétoldalú kapcsolatokat sem volt képes jelentősen fejleszteni. Ezen a téren csupán 1926-tól figyelhető meg változás.

A budapesti belga követség Jacques Davignon őrgróf vezetése alatt

1926. február 15-én Brüsszelben Jacques Davignon őrgrófot⁴⁵ nevezték ki ügyvivőnek Budapestre. A diplomata 1926. március 29-én adta át megbízó levelét Walkó Lajos kereskedelmi miniszternek, aki ideiglenesen a külügyminisztérium vezetésével is meg volt bízva.⁴⁶ A magyar politikus a hivatalos formalitások után több mint egy órán át beszélgetett az új belga ügyvivővel. Davignon jelentéséből kiderül, hogy Walkó leginkább gazdasági téren szeretett volna további aktivitást elérni.⁴⁷ A belga követség harminckilenc éves, új vezetőjét megérkezésétől kezdve szimpátia övezte Magyarországon. Budapesten díjazták, hogy Belgium egyik befolyásos katolikus arisztokrata családjának tagja került a ma-

⁴¹ MNL OL K 69 KüM Gazdaságpolitikai osztály, 625.cs. I/C-2, f.1137.

⁴² MNL OL K 85 KüM Brüsszeli követség és konzulátus iratai, 1. cs. 1920–1928, 10466/1b/1923, Bp. 1923. jún. 27.

⁴³ Mengele (később Marosy) Ferenc (1893–1986) 1919-től volt külügyi szolgálatban. London volt az első állomáshelye, ahova 1922-ben érkezett. 1923-ban innen került Brüsszelbe. 1924-től ismét Londonban dolgozott. A II. világháború végéig jelentős diplomáciai karriert futott be. 1946-tól Madridban telepedett le és 1949-től Budapest beleegyezése nélkül, magyar követi minőségben tevékenykedett 1969-ig.

⁴⁴ MNL OL K 85 KüM Brüsszeli követség és konzulátus iratai 1. cs. 535/1c/1924, Bp. 1924. ápr. 30.

⁴⁵ Jacques Davignon (1887–1965), Julien Davignon, belga külügyminiszter fia volt. 1911-től állt a brüsszeli diplomácia szolgálatában. 1919-től részt vett az I. világháborút lezáró békekonferencián, illetve a Szövetséges Legfelsőbb Tanácsban Belgium delegációjának tagja volt. 1922 és 1925 között Henri Jaspar és Paul Hymans külügyminiszterek kabinetjét vezette. Budapest után Varsóban és Berlinben szolgált követként. 1952-ben vonult nyugdíjba.

⁴⁶ MTI, Hírch., 1926. márc. 29. 5.

⁴⁷ ADRB, Hongrie, correspondences générales, dossier 2. 1926–1929, 279/109. Bp. 1926. márc. 29.

gyar fővárosba. Megérkezése utáni héten már a miniszterelnök, Bethlen István is találkozni kívánt az ügyvivővel.⁴⁸ A szívélyes fogadtatásnak, amiben Davignon részesült jelentős szerep jutott a gyermeküdtetési akció sikerének, de konkrét aktuálpolitikai megfontolásoknak is. A magyar kormány szerette volna elérni, hogy a belga külképviselet új vezetője jó benyomásokat szerezzen és ezzel a korszak kínos eseményének, a frankhamisítási botránynak⁴⁹ a külföldi visszhangját legalább Belgiumban tompítani tudja. Budapest abban is reménykedett, hogy sikerül Brüsszel támogatását is megnyerni a Népszövetség Magyarországot illető döntéseihez, illetve a belga pénzügyi körök jóindulatát is meg lehet szerezni a magyar gazdaság konszolidációjának előmozdításához. Davignon személyisége és a brüsszeli diplomáciai célkitűzéseinek módosulása kedvező lehetőségekkel kecsegtetett.

Az 1925. október 16-án aláírásra kerülő locarnói egyezmény, illetve ugyan ennek az évnek a júniusában bekövetkező belga kormányváltás hatással volt Belgium Németországgal⁵⁰ és ezen keresztül Magyarországgal kapcsolatos politikájára is. Az új szociáldemokrata külügyminiszter Emile Vandervelde a népszövetségi filozófiát: „döntőbíráskodás, biztonság, lefegyverzés” állította szembe a korábbi, Franciaországgal szorosan együttműködő németellenes politikával. Ez a fordulat a belga diplomáciai körökben Németország érdekszférájához sorolt Magyarország irányában is nagyobb bizalmat eredményezett. Brüsszelben pozitívan értékelték a gazdasági téren elért eredményeket és támogatták ezen a területen a továbblépést. Davignon például a Városligetben évente megrendezett Budapesti Nemzetközi Vásár megnyitóján rendszeresen részt vett és Belgiumból érkező kiállítókat is toborzott.⁵¹ Biztatón hatott az is, hogy a magyar kormány hangsúlyt fektetett az 1914 előtt már megtelepedett belga érdekeltségű vállalatok támogatására, így pl: Magyar–Belga Ásványolaj Rt., a Magyar–Belga Fémipari Gyár Rt.,⁵² a Budapest-vidéki Kőszénbánya Társulat, Ister Magyar Vízművek, Magyar Rézhengerművek Rt. további jelenlétére. Magyarország általában megpróbált kedvező feltételeket teremteni a beruházások számára. Belgium esetében nem teljesen sikertelenül, hiszen az itt tárgyalt korszak végén, 1933-ban létrejött Pestszentlőrincen a Burettfonó Gyár Rt., és további belga érdekeltségű vállaltok megtelepedésére is sor került 1939 előtt. A gazdasági kapcsolatok élénkítésben szerepet játszott a sörgyáráról híres nagyvállalkozó, Haggenmacher Henrik, aki 1929-től Belgium tiszteletbeli konzuljaként működött évtizedeken át Budapesten.⁵³

⁴⁸ Davignon 1926. április 19-én találkozott végül Bethlen István miniszterelnökkel. Uo. 345/125. sz. Bp. 1926. ápr. 19.

⁴⁹ A botránnyról részletesen: *Ablonczy Balázs*: A frankhamisítás, hálók, személyek, döntések in: *Múltunk*, 2008/1. 29–56.

⁵⁰ *Michel Dumoulin* [et al.] (szerk.): *Nouvelle Histoire de Belgique*, 2: 1905–1950, Brüsszel, 2006. 83–84.

⁵¹ MTI Hírch. 1929. máj. 4. 15. Megjegyzendő, hogy a Budapesti Nemzetközi Vásár megnyitójára nem mindegyik Budapesten jelenlévő külképviselet küldött képviselőt, és kevés ország képviseltette magát követi, ügyvivő szinten.

⁵² Az 1891-ben alapított Magyar–Belga Fémiparigyár Rt. 1928-ban pénzügyi nehézségek miatt megszűnt, illetve fuzionált magyar konkurensével: Magyar Acélárugyár Rt.-vel.

⁵³ Haggenmacher Henrik (1898–1972), vállalkozó, Magyarország leggazdagabb személyei közé tartozott a két háború közötti időszakban. Banki, könnyű- és élelmiszeripari szektorban éppen úgy

A belga-magyar gazdasági kapcsolatok diszkrét, de biztató fejlődését a New York-i tőzsdekrach után következő válság megakasztotta. Ez különösen is szembetűnő volt az 1931–1936 közötti időszakban, amikor a kereskedelmi forgalom értéke Belgium és Magyarország között a mélypontra süllyedt.⁵⁴ Belgium a helyzet javítására tárgyalásokat kezdeményezett, és végül 1932. március 26-án, Budapesten meg is született egy megállapodás.⁵⁵ Jacques Davignon, akit 1930. november 30-tól Brüsszel már követként akkreditált Magyarországra, mindvégig nagy hangsúlyt fektetett a gazdasági kapcsolatokra.

A diplomata azonban egyéb kérdésekben is aktívnak mutatkozott. 1927. május 14-én szombaton, a városligeti Múcsarnokban, a belga képzőművészeti kiállítás megnyitóján ő fogadta a kormányzót, hangsúlyozva, hogy először mutatkozhatott be Belgium ilyen formában Magyarországon.⁵⁶ A rendezvényen megjelentek a kormány tagjai: Bethlen István, Klebelsberg Kuno és nagy számban további személyiségek, művészek. Az impozáns kiállítás nagy tetszést aratott és jelentősen hozzájárult a kapcsolatok elmélyítéséhez.⁵⁷ A belga kormány pozitívan értékelte ezt az eseményt, amit kitüntetések adományozásán keresztül is kifejezésre juttatott. Így került sor többek között 1928. október 11-én a belga koronarend nagykeresztjének átadására Klebelsberg Kuno miniszter részére.⁵⁸

A korszak nemzetközi rendezvényei, a kölcsönös meghívások tovább erősítették a két ország kapcsolatát. 1930. november 11-én például a magyar Külügyi Társaság meghívására a Gand-i egyetem nemzetközi jogász professzora, a Népszövetség szakértője, Joseph van Overbeke tartott előadást a kisebbségvédelem kérdéséről.⁵⁹ Ugyan ebben az esztendőben számos belga zarándok kereszte fel Magyarországot. 1930. május 18-án ugyanis megnyílt, Szent Imre herceg halálának 900. évfordulójára szervezett emlékév, számos nagyszabású ünnepséggel, nemzetközi kongresszussal. A rendezvényekre Belgiumból érkező vendégek között említésre érdemes Thomas-Louis Heylen namuri püspök, a magyar gyermeküdültetésben résztvevő családok és papok csoportja, illetve egyetemisták és főiskolai hallgatók több százfős delegációja. Ez utóbbi csoport 1930. augusztus 18–20 között megrendezett nemzetközi keresztény ifjúsági kongresszuson vettek részt. Nagy létszámuk miatt két helyszínen, a gödöllői premonstre, illetve a budai ciszterci gimnáziumban szállásolták el őket. Itt felkereste őket a Magyarországon élő Stefánia királyi hercegnő, Lónyay Elemér her-

voltak érdekeltségei, mint a magyar főváros ingatlan piacán. 1929. szeptember 25-től - 1948 nyaráig Belgium konzulként is működött Budapesten.

⁵⁴ Magyarország külkereskedelmi forgalmának összesítő táblázatait lásd.: Statisztikai Szemle 1929: 2. 120; 1931: 2. 144; 1932: 3. 180, 1934: 3. 185, 1936: 2. 133, 1938: 2. 140. 1940: 2. 113.

⁵⁵ MNL OL, K 70 Külügyminisztérium Jogi osztály, 314. cs. Bp., 1933. máj. 24.

⁵⁶ MTI Híarch. 1927. máj. 14. 6, 14.

⁵⁷ A kulturális kapcsolatok fejlődését mutatja például, hogy még ugyan ebben az évben a belga kormány kezdeményezésére 1927. december 26-án sor kerülhetett a brüsszeli konzervatóriumban egy nagysikerű magyar díszhangversenyre. MTI Híarch. 1927. dec. 27. 7.

⁵⁸ Uo. 1928. okt. 11. 11.

⁵⁹ MTI, Híarch., 1930. nov. 11. 16.

ceg hitvese.⁶⁰ A fiatalokkal való találkozón Davignon követ és Haggemacher konzul is megjelent.⁶¹

Az 1930-as évek elején egyre gyakrabban került sor olyan nemzetközi eseményre, ami hozzájárult a belga–magyar viszony további mélyítéséhez. Így például 1931. augusztus 3-án a Magyar Szociáldemokrata Párt nagygyűlésének szónokai között volt Emile Vandervelde, ex-külgügyminiszter.⁶² 1932 májusában a *Pen Club* budapesti kongresszusán, nagy feltűnést keltett az első külföldi fel szólalónak, Henri Davignon írónak, a beszéde, aki nem mellékesen a budapesti követnek a fivére is volt.⁶³ A Magyarországgal kapcsolatos szimpátiája, aminek az amúgy nem túlságosan magyarbarát *Le Figaro* hasábjain is hangot adott nagy tetszést aratott a korabeli magyar hivatalos körökben.⁶⁴ A Davignon család egyébként is határozott elismerésnek örvendett Magyarországon. A hét évi szolgálat után, 1933. május 27-én a magyar fővárosból távozó belga követ érde meiről szuperlatívuszokban írt a korabeli magyar sajtó. Az *MTI* tudósítója ki emelte, hogy: „a budapesti diplomáciai kar egyik legértékesebb tagjától búcsú zik, Magyarország pedig egy önzetlen jó barától kénytelen megválni.”⁶⁵ Davignon személyiségének közvetlensége, megértő jóindulata és nagylelkűsége⁶⁶ a magyar társadalom széles köreiben megbecsültté tette. Irányában különleges szimpátiát váltott ki Magyarországon, hogy mind három gyermeke Budapesten született.

Jacques Davignon Varsóba távozásával nem torpant meg a belga–magyar viszony pozitív fejlődése, jól lehet az új nemzetközi környezet, amely Hitler hatalomra jutásával kezdetét vette nem maradt nyom nélkül Brüsszel és Budapest kapcsolatában sem. 1933 májusától átmenetileg ideiglenes ügyvivőként, Hervé Gruben báró⁶⁷ vette át a külképviselet vezetését egészen az új követ megérkezéséig. Guy de Schoutheete de Tervarent lovag, 1934 februárjában foglalta el állomáshelyét és ezzel új korszak vette kezdetét.

A fontosabb magyar törekvések a Belgiummal fennálló kétoldalú kapcsolatokban 1926-ban és azt követő fél évtizedben

Budapest számára a belga–magyar kapcsolatok a gazdasági érdekek mellett leginkább a nemzetközi elszigeteltségből való kitörés szempontjából látszottak fontosnak az 1920-as években. Budapesten úgy vélték, hogy Belgium

⁶⁰ Stefánia királyi hercegnő (1864–1945), II. Lipótnak a lánya volt, aki tizenegy évvel első férje, Habsburg Rudolf trónörökös öngyilkossága után 1900-ban feleségült ment Lónyay Elemér grófhhoz, később herceghez és Magyarországra költözött.

⁶¹ MTI, Híarch., 1930. aug. 21. 24.

⁶² Uo. 1931. aug. 10. 18.

⁶³ Uo. 1932. máj. 19. 12.

⁶⁴ Uo. 1932. jún. 15. 22.

⁶⁵ Uo. 1933. máj. 23. 22.

⁶⁶ Jó példa erre, hogy Jacques Davignon és felesége az 1931-ben Horthy Miklósné által meghirdetett nyomorenyhító akcióban 100 pengővel vettek részt. MTI Híarch. 1931. nov. 17. 13.

⁶⁷ Hervé Gruben (1894–1967), 1930 és 1934 között volt a budapesti belga követség szolgálatában. Itt vette el feleségül a magyar Szmracsányi Veronikát. Később a II. világháború után a brüsszeli külügyminisztérium politikai osztályának vezetője és nagykövet volt Berlinben.

szimpátiájának megnyerése nem lehetetlen. A magyar kormány ennek a célkitűzésnek a megvalósítására különleges eszközt látott a kulturális programok szervezésében. Így örömmel fogadta, hogy a Londonban bemutatott Szinyei-Merse Társaság által szervezett szépművészeti kiállítást a belga hatóságok is meghívták Brüsszelbe.

A kiállítás 1926. május 29-én nyílt meg a brüsszeli régi királyi múzeumban.⁶⁸ Ezen az eseményen a teljes diplomáciai kar, belga hivatalosságok jelentősebb személyiségei mind megjelentek. A megnyitóbeszédben Camille Huysmans kulturális és oktatási miniszter a kiállítást és szervezőit méltatta.⁶⁹ Ez az esemény új perspektívákat nyitott a két ország viszonyában. Budapesten biztató jelként értékeltek, hogy a kiállítás létrejöttében fontosabb szerepet vivő magyar személyiségeket, köztük Török Konrád tiszteletbeli főkonzult, belga kitüntetésben részesítették, amire volt ellenséges állam esetében 1918 után első alkalommal került sor Belgiumban.⁷⁰ A két ország hatóságai a kiállítás sikerén fellelkedve további kulturális programok szervezését kezdték meg. A Szinyei-Merse Pál kiállítás kapcsán megvásárolt Rudnay Gyula-kép belgiumi ünnepélyes átadása 1927 áprilisában újabb alkalmat biztosított a kétoldalú kapcsolatok elmélyítésére. Az eseményen jelen volt többek között Carton de Wiart gróf, aki beszédében két ország növekvő megbecsülését hangsúlyozta.⁷¹

Magyarországon külön hangsúlyt fektettek a nem szigorúan hivatalos személyes kapcsolatok előmozdítására is. Jó alkalmakat biztosított ezen a területen például a sport rendezvényeken való közös szereplés. Így többek között 1929-ben Budapesten, majd 1930-ban Brüsszelben a két nemzeti vízilabda csapat mérhette össze erejét. Minden esetben jó alkalom adódott a két ország versenyzőinek, a kluboknak az ismerkedésre. 1928-ban kerékpáros szövetség kongresszusára és versenyre jelentős belga delegáció érkezett Budapestre.⁷² A magyar külügyminisztérium a vízum kérelmek gyors és ingyenes elbírálásával segítette a sportolók magyarországi beutazását.

Budapest külpolitikai céljainak elfogadtatása érdekében hangsúly került az állami kitüntetések adományozására is. Így például 1927-ben a Szinyei-Merse Társaság képzőművészeti kiállítását segítő belga személyiségek, többek között Camille Huysmans miniszter kapott első osztályú magyar érdemkeresztet.⁷³ A kölcsönös kitüntetések között érdekes eset 1929-ben báró Etienne de Zuylen de Nyevelt de Haar másodosztályú magyar érdemkeresztjének ügye. A Nemzetközi Automobilklub Társaság belga állampolgárságú elnökének ilyen formában történő kitüntetésére a szervezet fennállásának 25 évfordulója alkalmából került sor. A Magyar Automobilklub indoklásában az állt, hogy Belgium

⁶⁸ Brüsszelben 86 festmény, 14 szobor és 40 grafikai alkotást állítottak ki.

⁶⁹ MTI, Hírch. 1926. jún. 1. 9–11.

⁷⁰ Uo. 1926. júl. 24. 2.

⁷¹ Uo. 1927. ápr. 16. 10.

⁷² Pl. 1929. augusztus 20-án került sor a budapesti nemzetközi férfi vízilabda bajnokságon a belga és magyar csapat között mérkőzésre. 1928. augusztus 13–21 között a Magyar Kerékpáros Szövetség által szervezett versenyre egy jelentős belga delegáció is érkezett. MNL OL K 85, 86 cs. 19. t. 2088/1928, Bp. 1928. júl. 19.

⁷³ MNL OL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1927. 03.04. R2 /41. 1.

és Románia is kitüntetni szándékozik az elnököt, így Budapestnek a kérdésben a sürgős pozitív döntés meghozatala az érdeke. Magyarország számára ugyanis propaganda és nemzetközi elismertség szempontjából is csak haszonnal járhat elsőként kitüntetni de Zuylen de Nyvele bárót.⁷⁴

Az 1920-as évek végére egyre gyakoribbá vált az érintkezés a két ország között elősegítve a közeledést. A kapcsolatok fejlődését nem zavarta az a tény sem, hogy 1929-ben a brüsszeli magyar külképviselet élén személycsere történt. Woracziczky Olivért Párizsba helyezték át és helyére Hedry István érkezett.⁷⁵ Az új misszióvezető 1929. október 23-tól követi rangban képviselte Magyarországot.

Budapest Magyarország jobb megítélését,⁷⁶ illetve a kétoldalú kapcsolatokban megmutatkozó közeledést, megpróbálta a magyar külpolitika fő törekvéseinek szolgálatába állítani. Így például egyre gyakrabban vetődött fel a határrevízió kérdése, amire Brüsszel, hivatalos formában soha sem reagált, de itt-ott elejtett mondatokból arra lehet következtetni, hogy az 1930-as évek elején közös megegyezés és nemzetközi jóváhagyás esetén nem utasította volna el. Ebben a kérdésben a magyar sajtó is megpróbált provokálni belga politikusokat. 1932-ben Lausanne-ban sikerült is kicsikarni egy később megkérdőjelezett mondatot Belgium külügyminiszterétől, amelyben az sürgette volna a határmódosítás kérdésében a kompromisszumos megoldáskeresést.⁷⁷

1932 januárjától ismét Woracziczky vette vissza a követség vezetését.⁷⁸ Ezen a poszton egészen 1937 nyaráig maradt.⁷⁹ A diplomata harmadszori Belgiumba való visszatérése után is csak ügyvivői státuszban teljesített szolgálatot Brüsszelben. Woracziczky visszatérésekor a kétoldalú kapcsolatokban észlelhető volt némi átmeneti lendületvesztés. Budapest, 1932. október 1-jétől, Gömbös Gyula miniszterelnöki kinevezése után, nagyobb fenntartással fordult Nyugat-Európa, így Belgium felé is. Noha Brüsszel és Budapest viszonya továbbra is szívélyes maradt az 1920-as évek második felétől tapasztalható fellendülés megtorpanni látszott. Csak az 1930-as évek közepére sikerült újra dinamikusabbá és elmélyültebbé tenni a két ország kapcsolatát, de ezzel már egy újabb korszak nyitánya volt, amelyre egyre inkább rávetült a hitleri Németország árnyéka.

⁷⁴ MNL OL K 85 KüM Brüsszeli követség és konzulátus iratai, 12. cs. 7. t. 10398/1–1929, Bp. 1929. szept. 20.

⁷⁵ MNL OL K 85 KüM Brüsszeli követség és konzulátus iratai, 1. cs.1. t. 672/1929, Brüsszel, 1929. ápr. 1. Hedry István (1881–1966), Woracziczky Olivérhez hasonlóan máltai lovag volt. Életrajzát lásd.: *Mémorial de l'Association hongroise de l'Ordre de Malte*, Róma. 1978. 63.

⁷⁶ Jó példa Brüsszel Magyarországgal kapcsolatos véleményét illetően a Habsburg család belgiumi befogadása, illetve a trónörökös Ottó nagykorúvá válásának beláthatatlan következményei miatt aggódó csehszlovák miniszterelnök megnyugtatója. *Documents diplomatiques belges, 1920–1940: la politique de sécurité extérieure*, Académie royale de Belgique, Commission d'histoire, Brüsszel, 1964–1966. 2. 628.

⁷⁷ MNL OL K 63 KüM Politikai osztály Általános iratok, 22. cs., 4/7.t. Brüsszel, 1932. okt. 22.

⁷⁸ Hedry visszahívó levelét csak februárban adta át. MNL OL K 85. 2.cs, 332/1932, Brüsszel, 1932. febr. 17.

⁷⁹ MNL OL K 85 KüM Brüsszeli követség és konzulátus iratai, 1 cs., 1. dosszié, 2141/1937, Brüsszel, 1937. júl. 1.

A belga–magyar kapcsolatok első tíz évének gyorsmérlege

Az I. világháborúban ellenséges viszonyba kényszerülő, egymástól távolabb fekvő, két európai állam, a békeszerződés aláírását követően, több mint 90 évvel ezelőtt, hivatalos kapcsolatba lépett. Néhány hónap különbséggel megnyitották a külképviseleteiket. A kezdeti fenntartások, csak a lépésről lépésre történő haladást tette lehetővé, hogy a belga–magyar kapcsolatok elmélyülhessenek. Míg Belgium szemszögéből leginkább a gazdasági terület tűnt fontosnak a két ország viszonyában, addig Magyarország anélkül, hogy ezt megkérdőjelezte volna, a békeszerződés revíziójának eléréséhez próbált a belga kormánynál támogatóra, vagy legalábbis jóakaróra találni. Ezek a törekvések végig kísérték a hivatalos kapcsolatok rendezését követő első tíz évet, és motiválták annak elmélyítését. Ebben a pozitív irányban történő elmozdulásban fontos szerep jutott a külképviseleteken szolgálatot teljesítő diplomatáknak, akiknek a személyisége fokozottan rányomta a bélyegét a két ország viszonyának fejlődésére. A nemzetközi és belpolitikai események, de leginkább a személyes érintkezés, a gyermekküldtetési akciók, a gazdasági, kulturális, sport és egyéb közös események tették lehetővé az 1920-as évek második felében és a harmincas évek legelején belga–magyar kapcsolatokban tapasztalható bizalmatlanságot egy barátságosabb, megértőbb viszony váltotta fel. Az 1933. után bekövetkező nemzetközi változások azonban alig néhány év leforgása alatt megállították ezt az ígéretes fejlődést és 1941-re ismét ellentétes oldalra került a két ország.

THE FIRST DECADE OF OFFICIAL RELATIONS BETWEEN BELGIUM AND HUNGARY

by Fejérdy Gergely
(Abstract)

Diplomatic relations between Belgium and Hungary were established in the early 1920s, by the mutual opening of foreign embassies. Nevertheless, the official relationship between the two countries was at first overshadowed by the belonging of the two nations to two opposing camps in the First World War, and by the divergence of the state ideologies which prevailed in the two kingdoms. Belgium continued to regard with mistrust Hungary as a former ally of Germany, where the surviving feudal structures raised dislike, but where good economic prospects were opened for the winners. Parallel to this, the Hungarian government also observed with suspicion the working of the Belgian democracy, while laying a clear emphasis with regard to Brussels on the intensification of trade and the perspective of breaking from the isolation. In the first decade after the establishment of official contacts a key role in shaping the relations between the two countries was played by the diplomats, among whom Jacques Davignon and Olivér Woracziczky should be mentioned by the name. Important issues were the camping of Hungarian children in Belgium, the culture, the problem of communist agitators, as well as various aspects of the economy and finance.

The contacts between Brussels and Budapest improved slowly but sensibly up to the early 1930s. Although somewhat shadowed by the great economic depression and later by the political takeover of Hitler in Germany, the relations between the two countries became ever more cordial, and resulted in measurable gains for both parties.

Gábor Péter

A JUGOSZLÁVIÁNAK FIZETENDŐ MAGYAR JÓVÁTÉTEL (1945–1949)

1. Bevezetés

Magyarország a második világháborút követően összesen 300 millió amerikai dollár értékben volt köteles jóvátételt fizetni szomszédjainak, ebből 200 millió a Szovjetuniót, 70 millió Jugoszláviát, 30 millió pedig Csehszlovákiát illette. A jóvátételi kötelezettségről már az 1945 januárjában aláírt fegyverszüneti egyezmény is említést tett, a tárgyalások azonban jócskán elhúzódtak, csak a Szovjetunióval jött létre megegyezés viszonylag hamar, 1945 júniusában. A másik két állammal erre 1946 tavaszáig várni kellett. Politikai és gazdasági természetű nézeteltérések egyaránt nehezítették a megállapodás megkötését. De nem kevésbé volt lényeges az a körülmény, hogy a hatalmas, 200 millió dolláros szovjet követelés önmagában is teljesen ellehetetlenítette a magyar gazdaságot, mely a háborús károkat sem tudta még teljes mértékben kiheverni. A magyar fél a tárgyalások kezdeti időszakában többször is hangsúlyozta, hogy amíg a szovjetekkel nem születik végleges megállapodás, addig érdemi szállításokat sem Csehszlovákia, sem pedig Jugoszlávia felé nem tud vállalni.

Jugoszlávia helyzete a közép-európai térségben már 1945-től különlegesnek számított. Jórészt önerőből történt felszabadulása, berendezkedése és geopolitikai helyzete megkerülhetetlenné tette a régióban. Belgrád 1948 elejéig, ellentétben például a csehszlovák vezetéssel, kimondottan baráti viszonyt ápolt Magyarországgal és a többi kelet-európai állammal is. A magyar kormány még Tito segítségére is számított például a Csehszlovákiával kötendő lakosságcsere-egyezmény előkészítése körül, példaként állítva annak jóval mérsékeltebb nemzetiségi politikáját (amelyben, ellentétben a csehszlovák intézkedésekkel, nem nyilvánították kollektív bűnösnek a magyar lakosságot). A szovjet támogatást maguk mögött tudó és a hatalom átvételére folyamatosan készülő magyarországi kommunisták előtt is, mint követendő irány, sokáig a jugoszláv berendezkedés lebegett. Mivel azonban itt a felszabadulást követően közvetlenül, minden átmenet nélkül alakult ki a kommunista rendszer, a teljes más körülmények között kibontakozó és az eredetileg hosszabb átmeneti időszakkal is számoló magyar pártvezetés közvetlenül nem követhette Tito példáját.¹

¹ Ripp Zoltán: Példaképből ellenség. A magyar kommunisták viszonya Jugoszláviához, 1947–1948. In: A fordulat évei 1947–1949. Szerk.: Standeisky Éva et al. 1956-os Intézet, Budapest, 1998. 46.

A testvérpártok közötti viszonyt sokszor a pártvezetők egymással kialakult személyes viszonya is meghatározta, de még inkább irányt szabott ennek a Szovjetunió éppen aktuális álláspontja, s ez a jugoszláv-magyar relációban is érvényes volt. Ahogy Moszkva és Belgrád viszonya mind feszültebb lett, úgy vált egyre fagyosabbá a budapesti pártvezetés és a Jugoszláv Kommunista Szövetsége (JKSZ) közötti hangneme is.

Sztálin különösen nehezményezte, hogy Titóék politikája — mind a jugoszláv belpolitikai, mind a nemzetközi viszonyokat illetően — mind gyakrabban ütközik a szovjet elképzelésekkel és érdekekkel, ami 1948 tavaszára már a felszínen is megmutatkozó, súlyos ellentétekhez vezetett. A Tájékoztató Iroda (Kominform) júniusi határozata, majd a későbbi, JKSZ-t kizáró döntés már valódi hidegháborús légkörben, kölcsönös fenyegetőzésekkel és egymás ellen életbe léptetett szankciók közepette zajlott. Ennek természetesen hatása volt a jóvátételi kötelezettségek teljesítésére is. A jóvátételi egyezményben foglaltak mind erőteljesebb negligálása, majd a szállítások teljes felfüggesztése annak következménye is volt, hogy az időközben a hatalmat megszerző kommunista vezetés mindenkor híven követte az aktuális szovjet irányvonalat, ez pedig 1948 végéig a Jugoszláviával való teljes politikai-gazdasági szakítást és a Tito-rezsim teljes karanténba helyezését jelentette.

2. Az előkészítő tárgyalások 1945-ben

Jugoszlávia 1945 júliusában vette fel a kapcsolatot a magyar illetékesekkel a jóvátételi tárgyalások előkészítése végett. Ekkor ismertették a Londonból kapott információt az összességében százmillió dollár értékű jugoszláv-csehszlovák jóvátétel 70:30 arányú felosztásáról is. Akárcsak a másik két ország esetében, most is a Pokorny Hermann vezette Jóvátételi Kormánybizottság (JK) tárgyalta a belgrádi küldöttséggel. Először a szállítási nehézségek, illetve az árkérdés került szóba. A felek közti véleménykülönbség abból adódott, hogy a JK szerint az árakat a szállításokkal összefüggésben, a jugoszlávok szerint viszont azoktól függetlenül kellene kiértékelni.

Déli szomszédunk ipari téren elsősorban vasúti berendezéseket követelt, mert a jugoszláv vasúti hálózat a háború végén még a magyarországinál is rosszabb állapotban volt. Hazánk felé is csak akkor indulhatott el a vasúti szállítás, ha az ide vezető vágányokat már kijavították. A jugoszláv delegáció hangsúlyozta, hogy mindenképpen megvizsgálják majd a magyar fél által a közeljövőben átadandó árkalkulációkat is, ám ők is tisztában voltak azzal, hogy ez a munka időigényes. Ezért úgy vélték, a szállításoknak még az árkérdés tisztázása előtt meg kellene indulniuk. Magyar részről felvetődött a jóvátételtől független áruforgalom megindítása is, „*a két ország közötti jó viszonyra tekintettel*”.² Nyersanyagokra, főleg ércekre éppen a jóvátételi gyártások megkezdéséhez is égető szüksége volna Magyarországnak. Jugoszláv részről ezzel egyetértettek,

² Jegyzőkönyv a SZEB jugoszláv tagozatának kiküldöttjeivel a Jugoszlávia számára szállítandó jóvátételi szolgáltatások tárgyában. Budapest, 1945. július 6. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban MNL OL) Z 12 96. (volt 30.) doboz, 220. lap.

éppen ezért (is) sürgették a vasúti anyagok szállítását... (A követelés többi része egyelőre általánosságban megfogalmazott árulista volt.)³

A Weiss Manfréd Művek nemcsak szovjet, de jugoszláv irányban is jelentősen kivette a részét a jóvátételi cikkek gyártásából. A jugoszláv küldöttséggel így alkalmasint a helyszínen, a csepeli gyárban is tárgyaltak. Noha a szovjet megrendelések súlya meglehetősen leterhelte a céget, előzetes megállapodás született arról, hogy a WM az év végéig 50 t villamoshegesztő-elektrodát három-, autogénhegesztő-elektrodát pedig négyféle minőségben szállít le, összesen 120 tonnát. Továbbá 40 literes, normál méretű oxigénpalack legyártását is vállalja, november végéig 1000 darabot. A Rima cég (Salgótarján) 40 tonna hengerhuzal elkészítését vállalta, de a jugoszlávok ezeken kívül még bányasíneket is kértek. Mellékletként átnyújtottak egy 94 tételes listát azokról az árucikkekről, amelyekre sürgősen szükségük volna, ezek között szerepelt gépi berendezés, alkatrész és vetőmag is, egyszóval a legkülönbözőbb árucikkek.⁴

A jugoszlávoknak ugyancsak fontos hegesztő- és víz alatt vágó berendezéseket, hegesztőszeművegeket, hegesztődinamókat, légkompresszorokat ajánlott fel a Lakos és Székely Speciális Gépek Gyára, illetékesei azt is közölték, hogy mindezt akár rövid határidővel is le tudnák szállítani. Nyomatékosítva felajánlásukat, egy termékkatalógust is a bizottságok rendelkezésre bocsájtottak (ami valószínűleg még a békeidőkből származott), és az a jelenlévők egyöntetű véleménye szerint igen érdekes termékbemutatónak bizonyult, igényesen megszerkesztve, képekkel, és mellettük a megjelenésekor érvényes árakkal. Termékeik között megtalálhatóak voltak például szűrők, légtisztító berendezések, kompresszorok, festékszóró pisztolyok stb. A cég, sok társával ellentétben, a jóvátételi megrendelések körüli előkészületek során meglehetősen felkészültnek bizonyult.⁵

Egy másik komoly múltra visszatekintő vállalat, a Hofherr és Schranz gyár már ekkor igen komoly tételekre kapott megrendelést jugoszláv jóvátételre. Egy német nyelvű dokumentum szerint 25.850 tonnányi áruval (traktorok, alkatrészek, egyéb gépi berendezések) volt szó, a 15 százalékos felárral együtt összesen 18.974.400 dollár értékben.⁶ Az nem derült ki, hogy ebből a hatalmas mennyiségből az üzem végül is mit gyártott le. Ezt követően — vélhetően a szovjet oldalon fennálló túlzott leterheltség miatt is — a belgrádi küldöttekkel komolyabb megbeszélések már csak az ősz folyamán kerültek sorra.

A jugoszláv tárgyalódelegáció vezetője, *Obrad Cicmil* ezredes 1945. október 3-án nyújtotta át kollégájának, Pokorny Hermann jóvátételi kormánybiztosnak a jugoszláv kormányzat konkrét jóvátételi követeléseit. Ezekkel kapcsolatban a magyar fél többnyire negatív választ adott. Vasúti anyagokból az or-

³ Jegyzőkönyv a SZEB jugoszláv tagozatának kiküldötteivel a Jugoszlávia számára szállítandó jóvátételi szolgáltatások tárgyában. Budapest, 1945. július 6. MNL OL Z 12 96. (volt 30.) doboz, 219–225. lap.

⁴ Feljegyzés a jugoszláv jóvátételi bizottság részéről Lovrics mérnökkel tartott tárgyalásokról. Budapest, 1945. július 28. MNL OL XIX-F-1-b 45. doboz.

⁵ Lakos és Székely Speciális Gépek Gyárának levele. Aláírás nélküli, jelöletlen irat. Budapest, 1945. július 24. MNL OL XIX-F-1-b 45. doboz.

⁶ Német nyelvű összefoglaló 1945. augusztus 27-i keltezéssel. Teljesen jelöletlen irat, a többitől elválasztva, külön borítékban. MNL OL XIX-F-1-b 45. doboz.

szág a Szovjetunió felé sem tudta teljesíteni annak 1945/46-ra vonatkozó követeléseit, így jugoszláv irányból minden ilyen irányú kérést elhárított. A mezőgazdasággal kapcsolatban is felhívták a figyelmet arra, hogy a Vörös Hadsereg ellátása igen komoly terhet jelent, így egyelőre ezen a téren sem tudnak újabb kötelezettséget vállalni. Mindezek ellenére a magyar kormány kinyilvánította, hogy akárcsak Csehszlovákia esetében, a jugoszláv féllel szemben is eleget kíván tenni kötelezettségeinek, a fenti okokra hivatkozva azonban türelmi időt kért.⁷ A délszláv küldöttséggel a különböző szakmai csoportokban magyar részről az alábbi személyek vezetésével folytak a megbeszélések:⁸

Vasúti anyagok: *Bíró György* miniszteri osztálytanácsos,
 Folyami hajók: *Tóth Béla* műszaki tanácsos,
 Elektrotechnika: ugyancsak *Tóth Béla* műszaki tanácsos,
 Gépek: *Pattantyús A. Dénes* főmérnök, *dr. Imre József* miniszteri osztálytanácsos,
 Fémek: *Szele Mihály* miniszteri tanácsos, *Ákos Frigyes* műszaki tanácsos,
 Hajtóanyagok: *Gombos Zoltán* olajügyi kormánybiztos, *Királdi Ákos* főtanácsos és *Major Gábor* miniszteri tanácsos,
 Vegyészet, gyógyászat, orvosi műszerek: *Dublinszky Ede* főmérnök, *Fábri József* műszaki tanácsos,
 Textil: *Varsányi Gyula* miniszteri osztálytanácsos, *Markovits István* miniszteri tanácsos,
 Mezőgazdasági gépek: *Cser Gábor* mérnök, *Rázsó Gábor* miniszteri tanácsos (Földművelésügyi Minisztérium).

Az 1945. október 30-án tartott megbeszélések fő témája a mezőgazdasági gépek kérdése volt. A jugoszlávok némiképp módosították korábbi igényeiket, a szállítási határidőket azonban nem, mivel utóbbira már nem volt felhatalmazásuk. Ragaszkodtak viszont az előírt mennyiség egyharmadának 1947. január 20-áig történő leszállításához. Magyar részről hangsúlyozták, hogy a szovjet jóvátételi szállítások által okozott anyagellátási nehézségek még a szállítások 6 éves egyenletes elosztását sem teszik lehetővé. A jugoszlávok kilátásba helyeztek bizonyos könnyítéseket, elsősorban a sok anyagot, de kevés munkaerőt igénylő tételek (pl. mezőgazdasági kéziszerszámok) esetében. Ezek vagy későbbi időpontban kerülnének leszállításra vagy megfelelő ellentételezés esetén törölnék őket a listáról. Így a felszabaduló anyagmennyiség felhasználásával más tételekből többletgyártás is megoldható lenne (elsősorban traktorokra és cséplőgépekre gondoltak). A magyar bizottság felvetette, hogy Jugoszlávia esetleg a jóvátételi cikkekhez szükséges faanyag és réz egy részét vagy egészét is előzetesen rendelkezésre bocsáthatná, amit Magyarország egy későbbi időpontban további készgyártmányok leszállításával kompenzálna.⁹

⁷ A SZEB Jugoszláv Delegációja elnökének. Budapest, 1945. október 18. Aláírás nélküli, jelöletlen irat. MNL OL XXIX-L-1-m 27. doboz, 72–73. lap.

⁸ Jugoszláv jóvátételi tárgyalások csoportos beosztása. Aláírás nélküli, jelöletlen irat. Budapest, 1945. október 23. MNL OL XIX-F-1-b 45. doboz.

⁹ Jegyzőkönyv az 1945. október 30-án a jugoszláv jóvátételről folytatott tárgyalásokról. Budapest, 1945. október 30. MNL OL XIX-F-1-b 45. doboz.

A hónap folyamán még számos, a gyártókapacitások és a nyersanyag szempontjából stratégiai jelentőségű termékcsoporthoz tartozó tárgyalások történtek egyeztetések. Pokornýék nem zárták ki, hogy néhány tétel az első évben is szállítható lenne (pl. háromfázisú generátorok), a legtöbb azonban csak a második évtől jöhet csak számításba (többek között az olajkapcsolók is), de akadt olyan áru, amit korábban soha nem gyártottak Magyarországon, így szállítása biztosan nem lesz lehetséges 1946-ban sem (pl. vevőkészülék meteorológiai szolgálathoz). Olyan tételeket sem tudtak ígérni, amelyeket a jelenlegi helyzetben belátható időn belül Magyarország nem lesz képes szállítani (így pl. acélsöveket sem).¹⁰

Október végén további megbeszélésekre kerül sor, melyek középpontjában az október 3-án átnyújtott jugoszláv kívánságlista állt. November harmadikára külön tárgyalási napot iktattak be, ahol Magyarország megadhatta a lehetséges szolgáltatásokat és az azokra vonatkozó árajánlatokat. A jugoszláv fél kérésére erőltetett menetű tárgyalások zajlottak, mivel minél előbb meg kívánták ismerni a magyarok szállítási lehetőségeit, és ennek eredményétől tették függővé a további lépéseket. A megbeszélések légköre mindazonáltal barátságos volt, a jugoszláv bizottság meglehetősen előzékenynek mutatkozott és egyetlen magyar javaslatot sem utasított vissza azonnal. Hiányolták ugyanakkor az Iparügyi Minisztérium által állításuk szerint még hónapokkal korábban aláírt szénszállítási egyezmény betartását. Százezer tonna szén és 4000 tonna kokszt szállításáról állapodtak meg, de úgy, hogy 1946. március elsejéig Magyarország csak napi 20 vagon szenet szállít majd. A magyar bizottság egyik tagjának véleménye szerint a jugoszlávok pontosan ismerték a magyar gazdaság helyzetét, és néhány termék esetében az alkudozások során megkísérelték zavarba hozni a magyar előadókat. Tévesen informálódtak ugyanakkor a szovjet jóvátételi egyezményrel kapcsolatban, így az ipari és mezőgazdasági kapacitásokat is rosszul mérték fel. (A magas szovjet igények nem jelentették azt, hogy az ország ezeket teljesíteni is tudja.) Néhány megbeszélés egyébként kissé kaotikusra sikeredett: egyes kérdések megvitatásakor nem kevesebb, mint ötven fő zsúfolódott össze a tárgyalóteremben, a témát felvezető előadók gyakran késtek és sokszor nem voltak megfelelően felkészültek, a tömegben pedig nagy volt a hangzavar, ez pedig megnehezítette a tárgyalások menetének folyamatos követését és érthető módon feszültségeket is okozott.

Technikai vonalon a magyar javaslat gépekkel és felszerelésekkel szeretne volna kiváltani a nyersanyagok szállítását, melynek célja volt többek között *„meggátolni komplett gyárberendezések szállítását és ezzel a jugoszláv ipar túlságos megerősödését előmozdítani.”* Úgy számoltak ugyanis, hogy a kisebb műszaki cikkek egyenkénti átadása kevésbé veszélyezteti a magyar ipar pozícióit azokon a területeken, ahol az nagyobb volumenű exportra volt képes.¹¹

Jugoszláv részről felmerült egy javaslat, amely szerint a határ mentén 40.000 tonna cukorrépát vethetne el a magyar fél, a termést pedig jóvátétel gya-

¹⁰ Lista a Jugoszláviának szállítandó elektromos berendezésekről és alkatrészekről. Budapest, 1945. október 27. és 29. Aláírás nélküli, jelöletlen irat. MNL OL XIX-F-1-b 45. doboz.

¹¹ Összefoglaló feljegyzés az október 29–31. között lefolyt magyar-jugoszláv jóvátételi tárgyalásokról. Jelöletlen irat. Budapest, 1945. november 2. MNL OL XXIX-L-1-m 27. doboz, 91–99. lap.

nánt átadná. Csakúgy, mint Csehszlovákia esetében, hajók átadása is szóba került. A jugoszlávok úgy vélték, Magyarország a Passau környékén horgonyzó hajópark egy részét Jugoszlávia rendelkezésére bocsáthatná. A magyar válasz diplomatikusan úgy szólt, hogy ezt a kérdést nyitva hagyják, de érzékeltették, hogy sem a nemzetközi helyzet, sem az ország helyzete nem teszi lehetővé egyetlen vízi jármű átadását sem. (Ahogy a csehszlovákok sem értek el eredményt ebben a kérdésben.)

A magyar delegáció a fentiekén túlmenően azért igyekezett gesztusokat is tenni, ezért felajánlotta, hogy a szénszállítások csökkenését ellensúlyozandó vízierőművet építene a Dráván, melynek értékét felerészben beszámíthatná a jóvátételbe. Cicmil nem zárkózott el az ötlettől, de kijelentette, az erőmű kérdését a jóvátételen kívül kívánják megvitatni, mivel a szállítandó szénre mindenképpen szükségük van. Magyar részről felmerült továbbá, hogy a szovjet jóvátételi megrendelések miatt valószínűleg szükség lesz új hajógyár építésére, ez pedig 2–3 év múlva, a szovjet kötelezettségek teljesítését követően Jugoszláviának is építhetne új hajókat. A mezőgazdasági gépipar általános nyersanyaghiánya miatt viszont Magyarország kért segítséget déli szomszédjától, Cicmil ebben az esetben sem tartotta kizártnak az együttműködést. Itt egyébként felmerült egy licenccijog vita is egy Weiss Manfréd által kifejlesztett berendezés körül, mely a világon egyedülállónak számított, ezért Magyarország nem kívánta annak gyártási jogát ellenszolgáltatás nélkül, a jóvátétel keretében átadni.

Néhány fontosabb agrártermék esetében magyar részről a következő felajánlások hangzottak el:

Termék	Felajánlott mennyiség (tonna)	
	1946	1947
Búza	750	1000
Zab	400	500
Rozs	100	150
Árpa	75	100
Köles	75	100
Hajdina	25	25
Ipari magvak	-	-
Takarmánynövények	Mennyiségi megjelölés nem történt	
Konyhakerti magvak	-	-
Állatok	Sertés, juh 2 évig, ló és szarvasmarha 4 évig nem szállítható	

Hasonló összegzés készült az ipari termékek felajánlásáról (tonnában):

Év	Szén (kizárólag pécsi)	Koks
1946 (március 1-jétől)	140.000	4.000
1947	160.000	5.000
1948	190.000	6.000

Év	Szén (kizárólag pécsi)	Koksz
1949	220.000	6.000
1950	240.000	6.000
1951	260.000	7.000
Összesen	1.210.000	34.000

A jugoszlávok jelezték, hogy a korábbi ipari előszállításokat csak értékében számolnák el, súlyban nem. Olaj kérdésében a magyar fél felhívta a figyelmet, hogy csak a szovjetek beleegyezésével rendelkezhet a készletek felett, amennyiben a jugoszlávok ragaszkodnak az olajszállításokhoz, forduljanak a Szövetséges Ellenőrző Bizottság vezetőségéhez. A magyarországi olajtermelés már 1938 óta egyfolytában csökkent (legfeljebb évi 800.000 tonna volt), ezért az olajügyben illetékes szakemberek szerint „csak az eddigi szerződéseink mérséklése estén vállalkozhatunk a szállításra.”¹² Mivel a szövetségesek egyelőre nem voltak hajlandóak feloldani a dunai hajózási zárlatot, a passauai hajókból végül egyetlen darabot sem lehetett átadni. Kapacitás hiányában ezért az új építésű vízi járművek esetében 10 havonta 1–1 uszályt vagy tankhajót tudott felajánlani Magyarország, de csak a hajótest elkészítését vállalták, a motorok összeszerelését és beépítését már nem.¹³

A Földművelésügyi Minisztérium a bizottságilag, árucikkenként megállapított pengőárakat átszámolta ugyan dollárra, ám azok mellett az eredeti pengőösszegek is szerepeltek, mivel a jugoszlávok sürgetése miatt nem maradt idő a pénzügyi tárcával történő egyeztetésre. Így a délszláv küldöttség láthatta az árszámítások legsebezhetőbb pontjait. Az ipari árakat ugyanakkor még nem dolgozták ki, az Iparügyi Minisztérium időt is kért a kalkulációk elkészítéséhez, melyeket a jóvátételi termelésben érdekelt gyárak és vállalatok végeztek az 1938-as termelői árak figyelembe vételével, csakúgy, mint a szovjet megrendelések esetében. A minisztérium ezeket számította át dollárra (az előzetes megbeszéléseken november 7-ére ígérték a munka befejezését). Mivel a jugoszláv képviselőknek nem volt felhatalmazásuk az árkérdések körüli döntéshozatalra, a magyar javaslatokat először Belgrádba küldték el.¹⁴

Az 1945 nagyobbik részében uralkodó zűrzavar miatt számos jugoszláv megrendelés csak jóval később jutott az illetékesek tudomására, és ezek miatt időnként komoly zűrzavar jelentkezett a jóvátételi dokumentációk vezetése körül, sok esetben még az ősz folyamán is előfordultak a hivatalos szerveket megelőző egyezkedések. Ez pedig időnként meglehetősen extrém szituációkat is eredményezett, amit az MNB szóvá is tett. „Minthogy a jugoszláv jóvátételi előreszállításoknál legutóbb már — közszükségleti cikknek egyáltalán nem minősíthető — perzsaszőnyegek megrendelése is előfordult; a Bank képviselője a fentieket újólag kifogás tárgyává tévén, felkéri az IKART-ot annak mielőbbi közlé-

¹² Összefoglaló feljegyzés az október 29–31. között lefolyt magyar-jugoszláv jóvátételi tárgyalásokról. Jelöletlen irat. Budapest, 1945. november 2. MNL OL XXIX–L-1-m 27. doboz, 94. lap.

¹³ Uo.

¹⁴ Összefoglaló feljegyzés a csehszlovák és jugoszláv jóvátételi szállításokra vonatkozó árkérdésekről. Budapest, 1945. november 5. MNL OL XXIX–L-1-m 27. doboz, 95–96. lap.

sére, hogy mi ment ki és milyen összegben jugoszláv előszállításokra.”¹⁵ Eközben azonban kritikus ponton voltak a szovjetekkel zajlott megbeszélések is, ezért Pokorny azt javasolta, hogy akárcsak Csehszlovákia esetében, a bizottság itt is halogassa a végleges megegyezést. Az újjáépítési tárca pedig egyenesen a szállítások leállítására szólított fel.¹⁶

A magyar fél, a jugoszláv csoportbeosztást alapul véve (melyben kilenc tételt jelöltek meg), tervezetben foglalta össze az 1947. január 20-áig feltételelesen teljesíthető jóvátételi szállításokat. A megvalósíthatóság nagyban függött a nyersanyag, a munkaerő és a kapacitások meglététől, ezért nyomatékosan felhívták a figyelmet arra, hogy a fenti tényezők nagyfokú bizonytalansága miatt a tényleges leszállításra nem tudnak garanciát vállalni.

A vas- és acélipar, mint oly sok más terület, teljesen le volt kötve a Szovjetunió felé. 1946-ban is csak akkor volna lehetséges az iparág termékeinek jugoszláv igények szerinti leszállítására, ha a szovjetek erre a célra átirányítanának 25 tonna acélt – hangzott el a magyar delegáció részéről. Mivel ebből a mennyiségből csak igen kevés árucikk állítható elő, kérték a jugoszlávokat, hogy az igényelt szállításokat fontossági sorrendben tüntessék fel. A teljesítéshez azonban ugyancsak nélkülözhetetlen volt a korábban is Jugoszláviából behozott vasérc, amelyet Magyarország további áruszállításokkal kívánt kompenzálni. *„Ezt a mindkét országra oly fontos érdeket szem előtt tartva; saját újjáépítésünkre fenntartott termelésből 1946-ban még további 15.000 tonnás keretben szállítanánk vas- és gépipari termékeket jugoszláv érc ellenében.”* A kilenc tétel mellé a magyar fél egy tizediket is javasolt: az általunk ajánlott ipari gyártmányok, berendezések kategóriáját.¹⁷

Utóbbiakban legkülönbözőbb villamossági cikkekről esett szó, egyes tételeket rövid távon is gond nélkül szállíthatott Magyarország (a csekélyebb értékű és kisebb ráfordítást igénylő termékek voltak többségben), más áruk átadását 1946-ban még nem vállalták, de jelezték, hogy a későbbiekben szállításuk már valószínűleg már zökkenőmentesen teljesíthető lesz. Végül a magyar fél kérte bizonyos áruk törlését, mivel kapacitás- vagy anyaghiány (esetleg mindkettő) miatt a szállítás közép távon sem volt garantálható, egyes esetekben azonban szóba jöhetett a termék helyettesítése. A jugoszláv fél kijelentette, összességében kompromisszumokra kész és a legtöbb esetben beleegyezését adja a magyar javaslatokra, ill. mérsékli korábbi igényeit, hogy legalább minimális mennyiség leszállításra kerülhessen a számukra fontos tételekből. Sőt, néhány termék (pl. a háromfázisú szinkronmotorok kontingense) az ő kérésükre lett törölve.¹⁸

November folyamán az Iparművek Képviselői Államérdekű Részvénytársaság (IKART) több alkalommal is jelezte, hogy a jugoszláv szénszállítások kö-

¹⁵ 35. sz. feljegyzés a Jóvátételi Kormánybiztosság 1945. november 9-ei üléséről. Szigorúan bizalmas, jelöletlen irat. Budapest, 1945. november 9. MNL OL XXIX-L-1-m 27. doboz, 115. lap.

¹⁶ 34. sz. feljegyzés a Jóvátételi Kormánybiztosság 1945. november 7-ei üléséről. Szigorúan bizalmas, jelöletlen irat. Budapest, 1945. november 7. MNL OL XXIX-L-1-m 27. doboz, 114. lap.

¹⁷ Választerv a jugoszláv delegációnak. Jelöletlen irat. Budapest, 1945. november 9. MNL OL XXIX-L-1-m 27. doboz, 121–122. lap.

¹⁸ Jegyzőkönyv a jugoszláv jóvátételi szállítások 70–155. pontjával kapcsolatban (villamossági cikkek). Budapest, 1945. október 31. Aláírás nélküli, jelöletlen irat. MNL OL XIX-F-1-b 45. doboz.

rül továbbra is nagy a zűrzavar. A cég ugyanis csak egy részét ellenőrizte a folyamatoknak, egyesek pedig, mint például a pécsi szénbánya, már 1944 decemberében is szállítottak szenet a jugoszlávoknak, akik ezért pengővel fizettek. Akár csak Csehszlovákia esetében, jugoszláv vonalon sem volt többé rentábilis az értéktelenedő nemzeti valutával történő fizetés, ezért a további, pengővel ellentételezett szállításokat felfüggesztették.¹⁹ A jugoszlávok kifogásolták, hogy a már jóval a döntést megelőzően, október 26-án leállt a magyar szénkivitel. Magyarországon ekkor naponta 1450 tonna szenet termeltek, ebből csak az államvasutak igénye 1000 tonna volt, de pécsi erőmű, illetve a budapesti gázgyár is az elsődleges nagyfogyasztók között volt. A szállítások felfüggesztése előtt Jugoszlávia napi 400 tonna szenet kapott Magyarországtól. A magyar fél egy korábbi ajánlatában a következő tételek szerepeltek: naponta 200 tonna szén, 50 tonna koksz Pécsről, valamint további 150 tonna szén Salgótarjánról történő szállítása. Ezt a jugoszlávok nem fogadták el és ragaszkodtak a napi 400 tonnás pécsi szénkvótához. Az iparügyi tárca illetékesei vizsgálták a kérdést, ám közben kiderült, hogy félreértés történt: Pokornýék nem azt kérdezték a JK részéről, hogy mi volt a korábbi gyakorlat (azt ők is ismerték), hanem hogy konkrétan milyen szerződést kötöttek annak idején a jugoszlávokkal, és hogy az konkrétan hogyan lett végrehajtva.

A magyarországi szénhelyzethez egyébként nagyban hozzájárult a két vezető szovjet (irányítású) szerv, a SZEB és a Magyarországi Szállítások Hivatalának (MSZH) rivalizálása is, akik sokszor egymással homlokegyenest ellenkező utasításokat adtak ki. *„Például a közelmúltban az MSZH átírt a kormányhoz, hogy a jóvátételi üzemeknek miért nincs szénük. Ugyanekkor a SZEB a Magyarországon átlomásozó Vörös Hadsereg részére december hónapra sürgősen 40.000 tonna szenet követelt.”* A jóvátételi kormánybiztos megbeszélést folytatott Gordon Ferenc pénzügyminiszterrel is a szállításokra vonatkozó halasztási kérelem ügyében, aki azonban csak hosszas vizsgálat után tartotta támogathatónak a tervezetet. Ez egyébként nemcsak a Szovjetunióra, hanem Csehszlovákiára és Jugoszláviára is vonatkozott. Pokorný ezt követően közvetlenül Tildy Zoltán miniszterelnökhöz fordult. Tildy álláspontja az volt, hogy amíg nem ismert előtte az ország pontos gazdasági helyzete, addig nem lép az ügyben. A tárgyalóbizottságot pedig felszólította, hogy a csehek és a jugoszlávok esetében továbbra is halogató taktikát folytasson addig, amíg a szovjetekkel nem alakul ki valamiféle megegyezés.²⁰

A megbeszélések során szóba került komplett élelmiszeri berendezések legyártása és leszállítása. A magyar fél a későbbiekben (mindenképpen csak 1946-tól kezdődően) elvi ígéretet tett egy napi 200 t kapacitású étolaj- és margarin-gyártó berendezést szállítására (kivéve az olajkeményítő részleg egy részét, mivel az külföldi szabadalmi oltalom alatt állt). A berendezés értékét 6 millió dollárra taksálták, ehhez még hozzáadódott a helyszíni szerelési munkálatok költsége. (Az akkori forgalmi adó mértéke egyébként 5% volt!)²¹ A fenti gyártósoron

¹⁹ 39. sz. feljegyzés a Jóvátételi Kormánybiztosság 1945. november 19-ei üléséről. Szigorúan bizalmas, jelöletlen irat. Budapest, 1945. november 19. MNL OL XXIX-L-1-m 27. doboz, 134–135. lap.

²⁰ 42.sz. feljegyzés a Jóvátételi Kormánybiztosság 1945. november 26-ai üléséről. Szigorúan bizalmas, jelöletlen irat. Budapest, 1945. november 26. MNL OL XXIX-L-1-m 27. doboz, 141–144. lap.

²¹ Feljegyzés a jugoszláv jóvátételi tárgyalások vegyészeti és élelmiszeripari csoportjára vonatkozóan. Budapest, 1945. november 10. MNL OL XIX-F-1-b 45. doboz 40/b. jelzésű irattömb.

kívül még három gyümölcs- és főzelékkonzervgyárat is kértek a jugoszlávok, bár a szakemberek szerint az utóbbiak tervezett méretei irreálisan nagyok voltak és semmiképpen sem tűntek gazdaságosak. Hangsúlyozták ugyanakkor, hogy az ehhez szükséges berendezések nagyobbik hányadát Magyarország le fogja tudni szállítani. Dobozgyártó berendezések elkészítését ugyanakkor a saját kapacitások szűkössége miatt sem tudták vállalni. Az illetékesek azt is megjegyezték, hogy az ebben a termékkörben megrendelt kenyérgyár is túlméretezett, kisebb méretben gazdaságosabban és gond nélkül leszállítható lenne, így azonban elkészítése több időt vesz majd igénybe.

Nem helyeselték azt sem, hogy noha a hazai tejtermelés a háború vége óta is csökkent valamelyest, ezen a téren mégis csak új berendezéseket szállítsanak. Későbbre kellene halasztani a mezőgazdasági szeszfőzdék létesítéséről szóló javaslat benyújtását, ahhoz ugyanis még a Pénzügyminisztérium is hozzá szeretne szólni. A Chinoin gyár folyamatosan szállíthatja a megrendelt termékeket, kivéve a rozsdamentes acélból készült cikkeket. A zománcozott edények terén is kicsi a kapacitás, kisebb mennyiség szállítható csak belőlük, de kiváltásuk is szóba került. Ugyanakkor attól a felajánlástól, hogy bér munkában olajos magvakat és egyéb mezőgazdasági nyersanyagokat dolgozzunk fel, a jugoszlávok mereven elzárkóztak. Erről legfeljebb a jóvátételtől független kereskedelmi tárgyalások során lehet szó – hangoztatták. Szappangyári berendezéseket gyárthatunk ugyan, de Magyarország a jugoszlávoktól teljesen eltérő műszaki szabványokat alkalmaz, így a kérdés csak akkor jöhet szóba, ha ezek a paraméterek a jugoszlávoknak is megfelelnek. A palackgyártó automatával kapcsolatban a magyar illetékesek hangsúlyozták, hogy ennek gyártását védi a nemzetközi szabadalom, ezért ezt automatikusan nem adhatjuk át.

Kisebbségi árucikkek esetében több volt a hasznosítható felajánlás, mint a nagyobb berendezések terén. A Bodor és Geiringer Acélárugyár Kft ajánlatot tett 50.000 db önborotva-készülék 3 hónapon belüli legyártására. Ők már a háború előtt is szállítottak Jugoszláviába, és tapasztalataik szerint nagy kereslet volt és lenne is a termékeire. Mivel teljes egészében hazai alapanyagból dolgoznak, és az rendelkezésükre is áll, gond nélkül megoldható lenne a gyártás. Termékeik esetében a költségek eloszlása a következőképpen alakult: anyagköltség 20%, illetve további 40–40 százalék a dolgozók, illetve az alapanyagot előállító kohómű munkabére.²²

Hajók és úszódaruk tekintetében a magyar álláspont nem módosult a korábbiakhoz képest. Pokornyék kijelentették, a magyar ipar rövidtávon egészen biztosan nem fogja tudni egyiket sem szállítani, mert a szovjet megrendelések következtében a gyárak, főleg a Ganz a végletekig leterheltek. 1946-ra jó esetben 1 db uszályt tudnak vállalni, utána 1951-ig összesen 6 db-ot. Kazán és hajómotor szállítása 1948 előtt ugyancsak nem lesz megoldható. Utóbbiakkal kapcsolatban még az is nehézséget jelentett, hogy Belgrád benzinmotoros hajókat akart, ellenben a Ganz — mivel kapacitása véges volt ezen a téren is — csak dízelmotort tudott felajánlani. Végül a megegyezés 1946-ra úgy szólt, hogy 1 db

²² Bodor és Geiringer Acélárugyár K.F.T. szállítási ajánlata jugoszláv jóvátételi számlára. Budapest, 1945. november. 13. Aláírás nélküli, jelöletlen irat. MNL OL XIX-F-1-b 45. doboz

1000 tonnás uszályt és egy 100 tonnás nem önjáró úszódarut szállítunk, 1947-ben 2 db önjáró úszódarut, 1948-ban 1 db 250 köbméter teljesítményű szívókotrót, az orosz jóvátételre szállított minta szerint.²³ A Ganz számításai alapján egyébként egy 500 tonnás uszály 122.000, egy nagyteljesítményű kotrógép pedig 2.300.000 P-be került a békebeli árakon.²⁴

Az IKART kérte, hogy változtassák meg a jóvátételi megrendelések gyakorlatát, mert a jelenlegi módszer, miszerint az IKART ún. előmegrendelések formájában továbbítja a cégek felé a Külügyminisztérium, illetve a JK felől a jugoszláv parancsmegrendeléseket, nem kielégítő. *„Ezért javasoljuk ennek az eljárásnak jóváhagyását, hogy a Kormánybiztosság részéről hozzánk érkező minden jugoszláv rendelést a t. Osztálynál r. u. bemutathassuk, amikor is a t. Osztály a rendeléssel kapcsolatos utasításait az IKART-nak megadja. Ennek az utasításnak megfelelően fogjuk az előmegrendeléseket, illetve a végleges parancsmegrendeléseket a cégeknek kiadni.”*²⁵

A jugoszlávok részéről a megbeszélésekkel kapcsolatban is merültek fel kifogások. Delegációjuk egyik tagja, Gavrilović sérelmezte, hogy (1) nem kaptak jegyzőkönyvet a tárgyalásokról, (2) ugyancsak nem kapták meg több ipari termék vonatkozóan a magyar árajánlatok jelentős részét, és (3) a beérkezettek is véleményük szerint 3–400%-kal magasabbak az 1938. évi ipari áraknál.

Az Iparügyi Minisztérium válaszában közölte, (1) Gavrilović saját kezűleg írta alá a jegyzőkönyvek átvételéről szóló elismervényt, (2) csak a szerszámgépekről nem adták még át az adatokat, de ezek beszerzése is folyamatban van, (3) számlákkal igazolható, hogy a Munkaközösség (legtöbbször) az 1938-as árakat adta meg. Ezekhez kizárólag a FE által is engedélyezett 15 százalékos felárat tették hozzá. Az újjáépítésért felelős tárca szerint a jugoszlávok valószínűleg az 1938-as kompenzációs árakkal tévesztették össze az utóbbiakat, amelyek valóban magasabbak voltak a piaci értékeknél, de emlékeztettek arra, hogy annak idején Jugoszlávia is hasonló árakat alkalmazott kompenzáció esetében. Így sem jön ki azonban a fent említett 3–400 százalékos differencia. Azzal azonban egyetértettek, hogy a Munkaközösség néhány esetben valóban magas árakat tüntetett fel, még akkor is, ha a szovjetek által diktált árak viszont irreálisan alacsonyak voltak. A Kereskedelmi és Közlekedésügyi Minisztérium részéről annyit tettek hozzá, hogy a szállítás (Jugoszlávia felé is) mindenképpen nehézségekbe fog ütközni. A Vörös Hadsereg által összegyűjtött tehervagonok nagy része ugyan MÁV-tulajdonban volt, de közülük alig néhány tért csak vissza az országba. A kérdés rendeződését a majdani békeszerződéstől várták.²⁶

²³ Jegyzőkönyv a jugoszláv–magyar jóvátételi szállításokról. Budapest, 1945. november 16. Aláírás nélküli, jelöletlen irat. MNL OL XIX-F-1-b 45. doboz.

²⁴ Ganz-gyár áradatai az 1938-ban érvényes különféle hajóárakról. HD/1058. sz. irat. Budapest, 1945. november 7. MNL OL XIX-F-1-b 45. doboz.

²⁵ Jugoszláv jóvátételi rendelések. Az IKART levele Forbáth Róbertnek az Iparügyi Minisztériumba. Jelöletlen irat, két, nem olvasható aláírással. Budapest, 1945. november 2. MNL OL XIX-F-1-b 45. doboz, 40/b. jelzésű irattömb.

²⁶ 42.sz. feljegyzés a Jóvátételi Kormánybiztosság 1945. november 26-i üléséről. Szigorúan bizalmas, jelöletlen irat. Budapest, 1945. november 26. MNL OL XXIX-L-1-m 27. doboz, 141–144. lap.

November 28-án újabb tárgyalási fordulóra került sor. Három nagyobb tétel állt a megbeszélések középpontjában, úgymint 100.000 tonna szén, 4000 tonna koksz és 20.000 uncia (mintegy 623 kg) selyemhernyópete. A szén egy része, a koksz pedig teljes egészében már kitermelve, szállításra készen állt, de a terület (Pécs szénbányáinak környéke) még mindig szovjet ellenőrzés alatt volt, ezért minden szállítmány útnak indításához a SZEB engedélyére volt szükség. A kormány már továbbította a kérelmet a SZEB illetékeseinek, de kérték a jugoszlávokat, hogy ők is járjanak el hasonló módon a nagyobb nyomaték kedvéért. A jugoszláv delegáció ezt hamarosan meg is tette. Magyar részről azonban az is elhangzott, hogy a további termeléshez sürgősen bányafára volna szükség, amit alapesetben Csehszlovákiából kellene behozni, Pécs viszont jóval közelebb fekszik a jugoszláv határhoz, ezért felmerült, hogy Jugoszlávia további szén-szállításokért cserébe meghitelezhetné azt. Szállítóeszközt — a fentebb említett okok miatt — a magyar fél ugyancsak déli szomszédjától kölcsönözne, de ezzel mindkét irányban meg lehetne oldani a transzportot. Déli irányba szén, északra pedig bányafa lehetne a rakomány. Jugoszláv részről ígéretet tettek a kérdés megvizsgálására.

A közúti szállítás végcéljaként Újvidéket jelölték meg, a vasúti transzportok Mohácsig vagy Bajáig mentek, onnan uszályal továbbították őket. Magyarországon mindkét szállítóeszközből hiány volt, ám korántsem volt biztos, hogy ezekből Jugoszlávia is megfelelő darabszámmal rendelkezik ahhoz, hogy néhányat ideiglenesen magyarországi szállítások céljára bocsásson közülük. A kereskedelmi és közellátásügyi miniszter képviselői ígéretet tettek, hogy intézkedni fognak az ügyben. Az árak kérdését Cicmil későbbi időpontban javasolta megvitatni. Ezt azzal indokolta, hogy az árkérdés csak egy a jóvátételi megbeszélések számos pontja közül. Sürgősebbnek tartották például gyógyszerek szállítását, ezekről listát is küldtek, amire a magyar fél a Népjóléti Minisztérium bevonásával kívánta kidolgozni a válaszokat.

A selyemszállítás ügyében Pokornýék közölték, húszezer uncias mennyiséget biztosan nem fognak tudni szállítani. A magyar delegáció értesülései szerint Győr és Kapuvár környékéről mintegy 8000 uncia súlyú tételt tudnának biztosítani, az első évben csak ennek leszállítása lehetséges, ez viszont rövidtávon teljesülhet, mert rendelkezésre áll. A jugoszlávok a következő évre újabb rendelkezéseket adtak meg. Cicmil egyúttal a Vajdaságból 1941-től elhurcolt javakról is érdeklődött, különös tekintettel az újvidéki selyemgyár gépeire.²⁷

A magyar delegáció tagjai végül is tisztázták Gavrilović-tyal a jugoszlávok kifogásait. Közölték azonban azt is, hogy személyes megbeszélésekkel nem hidalható át az az elvi eltérés, ami a két álláspont között fennáll. A jugoszláv fél ugyanis ragaszkodik valamennyi tétel részletes technikai- és árelemzéséhez. Ez az iparpolitikai vizsgálat azonban irdatlan mennyiségű munkát és adminisztrációt követelne, ami magyar részről pillanatnyilag nem megoldható. Ráadásul a megrendelések engedélyezésénél egyéb szempontokat is figyelembe kell venni,

²⁷ Feljegyzés a jugoszláv fegyverszüneti (sic) bizottsággal 1945. november 28-án jóvátétel ügyében tartott tárgyalásokról Pokorný altábornagynál. Jelöletlen irat, aláírás nélkül. Budapest, 1945. november 28. MNL OL XXIX-L-1-m 27. doboz, 146–149. lap.

ami már önmagában is lassítja az ügymenetet, a fenti igény teljesítése viszont egyenesen meg is bénítaná azt.²⁸

Anyaghiány következtében a már beígért gyártások visszamondása a jugoszláv jóvátételi szállítások esetében is előfordult. A Felten és Guillaume Rt. (melyet a szovjetek később csaknem teljesen leszereltek) 1945 decemberében az alapanyag biztosítása esetén vállalta volna vörösréz- és ólomkábelek gyártását és leszállítását 1946-tól kezdődően, hat éven keresztül. 1946. február 25-én kelt levelükben viszont arra hivatkoztak, hogy anyaghiány miatt egy sor (összesen 15) tétel gyártását nem tudják megkezdeni.²⁹

1945 végén a jugoszlávok elfogadták a magyar ajánlatot a nyersolajszármazékok szállításával kapcsolatban. Ennek értelmében 1946-ban 25.000 t benzin, 15.000 t petróleum és 10.000 t gázolaj (összesen 50.000 tonna), azt követően pedig 1947–1950 között évente 50.000 t benzin, 30.000 t petróleum, 20.000 t gázolaj (összesen 100.000 tonna) leszállítására kerülhet sor. A hátralévő években az üzemanyag minősége a gyártási lehetőségek függvényében fel lesz javítva, a benzint pl. 65-ös oktánszám fölé kell emelni. A megegyezés szerinti árak: benzin 16,40; petróleum 13, gázolaj 11,20 dollár tonnánként.³⁰ 1946-tól kezdődően a jugoszlávok még 1000 tonna paraffint is kértek, végül a felek abban egyeztek meg, hogy progresszív alapú teljesítéssel Magyarország 1950-ig 2000 tonnát szállít majd le. A különböző tételek szállításai 1946. július 1. és október 1. között indulhatnak el.

A fémgyártmányok ügyében a helyzet meglehetősen vegyes képet mutatott. Azon termékek esetében, amelyeknél a jugoszlávok kisebb mennyiséget kértek, ott a teljes (vagy közel akkora) tétel leszállítását vállalni tudták a cégek 1946-ra, a nagyobb volumenű rendelések esetében azonban nemritkán csak az eredeti mennyiség mindössze egyharmad-egynegyed részére (vagy még kisebb hányad legyártására) tettek csak ígéretet. Több esetben azonban a megrendelés teljes törlését vagy halasztását kellett kérni, legalább a következő évre.³¹

Gavrilović szerint a szállítások eléggé passzívan folytak, és némi iróniával tette hozzá, hogy az ezeket dokumentáló, heti rendszerességgel kiadott jelentések helyett egy havi összesítés is elég lenne. Nehezményezte, hogy sem az egyes vállalatok, sem az IKART nem ismerték el a jugoszláv jóvátételi megrendelések egy részét. Egy alkalommal valóban előfordult, hogy az IKART — valószínűleg adminisztrációs mulasztások miatt — csak azt követően szignált egy jóvátételi megrendelést, amikor az adott áru már régen megérkezett Jugoszláviába. A magyar delegáció azonban visszautasította, hogy ez általános gyakorlat lenne. Gavrilović kérte, hogy a továbbiakban az elismervények kiállításakor részükre

²⁸ Levél a jóvátételi kormánybiztosnak. 893/V-945. sz. irat. H. n, 1945. december 11. MNL OL XIX-F-1-b 45. doboz 40/b. jelzésű irattömb.

²⁹ Felten és Guillaume Rt. levele az IKART-nak. Aláírás nélküli, jelöletlen irat. Budapest, 1945. december 18. MNL OL XIX-F-1-b 45. doboz.

³⁰ Jegyzőkönyv. Dátum nélküli, jelöletlen irat. MNL OL XIX-F-1-b 45. doboz 40/b. jelzésű irattömb.

³¹ Feljegyzés a jugoszláv jóvátételre felajánlott fémek és fémtermékek tárgyában. Budapest, 1945. december 10. Aláírás nélküli, jelöletlen irat. MNL OL XIX-F-1-b 45. doboz 40/b. jelzésű irattömb.

is biztosítsanak egy példányt. Azt is el szeretne volna érni, hogy az ún. előmegrendelések és a ténylegesen leszállítandó termék végleges igénylése közötti vizsgálati idejét az Iparügyi Minisztérium rövidítse le legfeljebb nyolc napra. Az iparügyi tárca válaszában közölte, az előzetes rendelési rendszert a későbbiekben nagy valószínűséggel eltörlik, így ez a probléma hamarosan megoldódhat. Az IKART a megrendelésekkel kapcsolatban fordítási nehézségekre hivatkozott (szerb nyelvről magyarra ez időigényes volt), végül a jugoszlávok megígérték, megrendeléseiket a továbbiakban német nyelven is megküldik.³²

A szénszállítás körüli anomáliák csak lassan rendeződtek, a pénzügyminiszter pedig kitért az ismételt megkeresés elől, Pokorny ezért újra a kormányfőhöz fordult. Időközben beérkeztek a korábbi szállításokat összesítő adatok, ezeket a JK külön mellékletben nyújtotta át Tildynek. 1945. október 31-éig bezárólag 60.000 tonna szenet és 7200 tonna kokszot szállítottak le Jugoszláviának. Az iparügyi tárca ezt azzal egészítette ki, hogy november folyamán összesen még 720 vagon pécsi szenet adtak át a jugoszláv illetékeseknek, sőt a szállítás azóta is folyamatosan zajlik, „*de csak a szénkormánybiztos által megengedhetőnek tartott kereten belül.*”³³

December 12-én az iparügyi tárca részéről közölték, a kisipari árucikkek csoportjának kivételével minden témakörben lezárták a tárgyalásokat, a szóban forgó tételekre adott magyar árkalkulációkra viszont még nem érkezett meg a válasz Belgrádból. A tárca elemzése szerint a jugoszlávok kívánságlistája, amelyre minden, elvileg szóba jöhető terméket felvettek, megközelítette a 300 millió (!) amerikai dollárt. De még a magyar fél eddigi felajánlásainak összértéke is elérte a fenti érték felét, azaz 150 millió dollárt (az előírt teljes kötelezettség 70 millió dollár volt). Nem valószínű, hogy ebből a bő keretből ne lehetne kitölteni az egyes évek kontingenseit – hangoztatták. Ipari vonalon továbbra is komoly nézeteltérések voltak ugyanakkor az árak kérdésében. Jugoszlávia azzal érvelt, hogy a magyarok 1938-ban exportfelárat alkalmaztak a kivitelre kerülő termékek esetében, ők viszont saját belföldi nagykereskedelmi áraikat látták volna szívesen a megállapodásban. Érthető módon, mivel utóbbiak mintegy 50 százalékkal voltak alacsonyabbak a magyar árkalkulációknál. Emellett hivatkoztak a magyar-szovjet jóvátételi egyezményében szereplő árakra is.

A mezőgazdasági cikkek esetében általában elfogadták a magyar árajánlatokat, összességében úgy nyilatkoztak, hogy vezetőjüknek (Obrad Cicmil) „*csak néhány tételre vonatkozóan lesz kisebb korrekciós javaslata, ezeknek megtárgyalása azonban szerinte pillanatnyilag nem is fontos.*” A magyar árképzés módja a következő volt: belföldi termelői ár + a vetőmagokhoz hozzászámolt 30% nemesisítési felár + a fegyverszüneti egyezményből vett 10%-os felár. Az átszámítás dollárértékre az alábbiak szerint történt: az 1938. évi középárfolyam (1 \$ = 3,40 P), plusz a Jugoszlávia felé megállapított 46,75%-os középárfolyam-felár. A felajánlások összértékét a Földművelésügyi Minisztérium egyelőre még nem tudta

³² Feljegyzés a Jóvátételi Kormánybiztossággal, az Iparügyi Minisztérium, az IKART és a Jugoszláv Delegáció gazdasági bizottsága közti megbeszélésekről. Szigorúan bizalmas, 2020/JK.-1945. sz. irat Budapest, 1945. november 22. MNL OL XXIX-L-1-m 27. doboz, 159-161. lap.

³³ 44. sz. feljegyzés a Jóvátételi Kormánybiztossággal 1945. december 7-ei üléséről. Szigorúan bizalmas, jelöletlen irat Budapest, 1945. december 7. MNL OL XXIX-L-1-m 27. doboz, 162. lap.

összesíteni. Az iparügyi tárca ugyanakkor azt javasolta, *„ajánljunk fel egy évenként szállítandó meghatározott áruból álló kötelező minimumot és ezen felül egy fakultatív maximumot, melyet az adott évben éppen szállításra képes iparágaink a fakultatív listából szabadon választhatnak.”* Ezzel együtt természetesen a javaslat azt is tartalmazta, hogy ezt a bizonyos kötelező minimumot a bizottság igyekezzen a lehető legalacsonyabb szintre lealkudni.³⁴

Az értekezlet végül határozott (1) a kötelező listán szereplő árucikkekről, (2) ezen lista összetételének évenkénti megoszlásáról és végül (3) a fakultatív lista későbbi összeállításáról. Utóbbit az érdekelt szakminisztériumokra bízta. Az ipari és mezőgazdasági szállítások közötti százalékos arányt ugyancsak az érintett tárcáknak kellett megállapítaniuk. Határoztak arról is, hogy a jugoszlávoknak legközelebb már a kész tervezetet kell átadni. Mivel vasérc tekintetében a magyar gazdaság egésze, így a jóvátételi termelés is igen rosszul állt (a szovjet szállítások ekkor még nem indultak meg), felhatalmazták a bizottságot, hogy járjon közbe Csicmilnél annak érdekében, hogy a jugoszlávok továbbra is szállítsanak vasércet Prijedorból.³⁵

Az ősz folyamán elrendelt revízió a pécsi szén és kokszt jugoszláviai kiszállítása körül továbbra sem szolgált kielégítő eredményekkel. Mint korábban szólt volt róla, 1945 folyamán több cég vállalt önhatalmúlag szállítási kötelezettséget déli szomszédunk irányába anélkül, hogy ezt a kormányzati illetékesekkel közölte volna. Nem tudták minden esetben tisztázni, hogy pontosan milyen megengedésekből származtak ezek a szállítási kötelezettségek. Ezen túlmenően az MNB Devizaellenőrzés adatai szerint a Pécsi Kokszművek vonatkozásában *„állítólag 90.000 mázsára rúgó szállítási kötelezettségünket november 30-án már 3200 mázsával túlléptük. A cég budapesti központja erre való tekintettel a további szállítást letiltotta, a Szénkormánybiztosság azonban további napi 800 mázsaszállítására adott táviratilag utasítást.”*³⁶ Forbáth rádiótáviratban értesítette a szénügyben illetékes Hegedűs miniszteri biztost, hogy a pécsi kokszmű naponta legfeljebb 80 tonnás mennyiséget szolgáltathat ki a jugoszlávoknak.³⁷ Az év végére ugyanakkor számos más cikk, így az élelmiszerek terén is kritikus volt az ország helyzete, ezért Pokorny azt javasolta, hogy a bor és szeszesitalok kivételével az élelmiszerek előszállítását, függesszék fel, illetve ezekre vonatkozó ígéreteket a továbbiakban ne tegyenek.³⁸

3. A jóvátételi tárgyalások menete 1946 májusáig

Az újévet követően a Jóvátételi Kormánybizottság január 4-én ült össze először a jugoszláv jóvátétel további tárgyalására. Véglegesítették a szállítási tervezetet, ebben kb. 35 millió dollár értékben szerepeltek különféle áruk a kö-

³⁴ Feljegyzés a jugoszláv jóvátétel árkérdésében. Szigorúan bizalmas, jelöletlen irat, olvashatatlan aláírással. Budapest, 1945. november 16. MNL OL Z12 96. (volt 30.) doboz, 126. lap.

³⁵ Feljegyzés az 1945. december 12-ei üléséről. Jelöletlen irat. Budapest, 1945. december 12. MNL OL XXIX-L-1-m 27. doboz, 165–168. lap.

³⁶ 48. sz. feljegyzés a Jóvátételi Kormánybiztosság 1945. december 21-ei üléséről. Szigorúan bizalmas, jelöletlen irat. Budapest, 1945. december 21. MNL OL XXIX-L-1-m 27. doboz, 174. lap.

³⁷ Dátum nélküli, jelöletlen irat. MNL OL XIX-F-1-b 45. doboz 40/b. jelzésű irattömb.

³⁸ Feljegyzés csehszlovák és jugoszláv tervezetről tartott 1945. december 15-ei ülésről. Szigorúan bizalmas, jelöletlen irat. Budapest, 1945. december 15. MNL OL XXIX-L-1-m 27. doboz, 175–176. lap.

telezően szállítandó tételek esetében. Ugyanakkor a fakultatív alapon szóba jöhető cikkek összértéke mintegy 100 millió dollárt tett ki. A még nem rendezett árkérdés a január 14-én tartott tanácskozás alkalmával sem került szóba, a jugoszlávok még néhány tétel utólagos felvételét kérték, valamint további tárgyalásokat sürgettek gyógyszer- és textilipari kérdésekben, de nemcsak a JK-val, hanem közvetlenül az Iparügyi Minisztériummal is. Az utóbbiakkal folytatott megbeszélések során azzal lepték meg a magyar küldöttséget, hogy elutasították a kettős lista rendszerét, helyette átadták az általuk készített anyagot, ez csak egy listát tartalmazott. Erre azonnali magyar válasz nem született, mivel az előzetes kalkulációk között a javaslat teljes elutasítása nem szerepelt.³⁹

Ennek ellenére ebben a kérdésben is tovább folytak az alkudozások, és nem is eredménytelenül. A jugoszlávok végül mégiscsak beleegyeztek abba, hogy kétféle lajstrom alapján szelektálják az árukat, de ezeket tartalmilag és érték szerint is az ő javaslataik alapján kellett feltölteni. Ennek alapján a kötelező tételek összértéke 35.423.000, míg a fakultatív kontingens a korábbinál lényegesen kevesebbet, csak 59.661.000 dollárt tett ki. Az első mellékletben, amely a kötelező áruk listáját tartalmazta, az agrártermékek közül 120.000 dolláros szállítandó mennyiséggel a csak búza képviselt jelentős értéket. Vasúti anyagokból ugyanakkor 110 mozdony és 230 tehervagon is szerepelt a listán, ami meglehetősen ambiciózus terv volt annak ismeretében, hogy az ágazat mennyire le volt terhelve a szovjetek felé. Ugyancsak fejtörést okozott a magyar félnek a komplett gyári berendezések listáján szereplő tételek előállítás. Ezek között ugyanis pékségek, tejüzemek, pálinkaégetők, egy orvosi műszer-gyár stb. is szerepeltek. Értékalapon számolva ugyanakkor a mezőgazdasági gépek kontingensének felét 900 darab traktor tette ki!

A fakultatív módon választható áruk mellékletében 52 mozdony és 1120 tehervagon szállítása is szerepelt. A gyárberendezések közül elsősorban étolaj, gyümölcs- és főzelékkonzerv-gyárakra tartottak igényt. A mezőgazdasági gépek zömét itt is a traktorok jelentették, tételszámuk némileg módosult, itt már 1300-as darabszám szerepelt. „Egyéb” megjelölés alatt egy drávai vízerőmű felépítése, egyes jugoszláviai országrészek villamosítása, motorkerékpárok, Robot márkájú kézitráktorok, különféle gépek, kisipari cikkek, útburkoló és egyéb kövek szállítása, valamint bér munka szerepeltek.

A jugoszlávok átnyújtottak egy harmadik mellékletet is, ez a kötelezően szállítandó áruknak az évenkénti összértékét tartalmazta (dollárban).⁴⁰

Eddig leszállítva:	32.200	1949	9.362.600
1945	58.700	1950	8.369.000
1946	3.765.400	Összesen:	35.422.500
1947	6.607.100	+ sürgős rendelés:	Kb. 3.000.000
1948	7.227.500	Mindösszesen:	Kb. 38.400.000

³⁹ 54. sz. feljegyzés a Jóváítéleti Kormánybiztosság 1946. január 14-ei üléséről. Szigorúan bizalmas, jelöletlen irat. Budapest, 1946. január 14. MNL OL XXIX-L-1-m 27. doboz, 182. lap.

⁴⁰ 53. sz. feljegyzés a Jóváítéleti Kormánybiztosság 1946. január 9-ei üléséről. Szigorúan bizalmas, jelöletlen irat. Budapest, 1946. január 9. MNL OL XXIX-L-1-m 27. doboz, 186–188. lap.

Forbáth iparügyi miniszteri tanácsos közölte az IKART-tal, hogy a Mérnökök, Tudósok, Művészek Intézete elkészítette a jugoszláv jóvátételi tervezet több pontjára vonatkozó előzetes kalkulációját, amit ő kért tőlük még 1945 novemberében.⁴¹ Egy másik dokumentum szerint kilenc tétel esetében összesen 157.868.700, 1938-as pengő értékű végösszeget állapítottak meg. Az összeállítási munkálatokat építész-, gépész- és vegyészmérnökök végezték.⁴²

1946 elején tovább romlott a magyar gazdaság helyzete. Mivel az előző évben még a szovjet követelések sem voltak kielégíthetőek, ez előrevetítette, hogy az 1946-os jugoszláv (és vele együtt a csehszlovák) szállítások sem lesznek egyszerűen teljesíthetőek. A tapintható feszültség ellenére a *Hochberg* mérnök vezette jugoszláv műszaki delegáció kimondottan barátságos hangnemben adta elő észrevételeit és kívánságait. Valószínűleg tudomásuk volt a szovjetekkel zajló feszült tárgyalásokról, és nem kívánták végképp ellehetetleníteni a magyar felet. Megbeszéléseiken komoly tételekről volt szó, kábelgyártásra ugyanis 600.000 dollár értékben kívántak gépeket rendelni, vízierőművek építéséhez szükséges alkatrészeket pedig nem kevesebb, mint 8 millió dollárért. Gyengeáramú árucikkek ügyében a jugoszlávok az Iparügyi Minisztérium segítségével közvetlenül az érintett cégekkel óhajtottak kapcsolatba lépni.⁴³

Egy 1946. január 28-ai feljegyzés szerint mezőgazdasági vonalon 22.000 dollár értékben szállítottunk Jugoszláviának különféle vetőmagokat, míg az ipari szállítások árértékéről az IKART nem tudott tájékoztatást adni. Ezt azzal indokolták, hogy a keresett árakhoz nincsenek megfelelő támpontok, lévén a jugoszláv fél a legtöbb ipari ár jogosságát vitatta, erről pedig azóta sem született megegyezés. Szállítás tehát volt, csak éppen azt nem lehetett tudni, mekkora értékben. Az MNB devizaellenőrzése szerint a Jugoszláviába szállított összes áru igazolható értéke 360.000 dollár körül mozgott, ám hangsúlyozták, hogy ez az összeg a tényleges előszállításoknak csak töredékét teszi ki. A valódi szállítási összérték a jegybank illetékesei szerint valahol másfél és kétmillió dollár között lehetett. Az addig hivatalosan befutott jugoszláv megrendelések pedig 10 millió dollár körüli összeget eredményeztek.⁴⁴

További feszültségek forrása volt ugyanakkor a Jugoszláviához visszakerült területeken lévő, magyar érdekeltségű pénzügyintézetek államosítása. A jugoszláv állam — a vajdasági magyar bankok és takarékszövetkezetek pénzeszközein túlmenően — elkobozta a Horvát Általános Hitelbank vagyonát is, mivel az a Magyar Általános Hitelbank érdekeltsége volt, amelynek ezzel együtt szabadkai fiókját is zárolták. A bank ezért levélben fordult Gordon Ferenc pénzügyminiszterhez, hogy a szóban forgó 1,79 millió dollárt Belgrád számítsa bele a jóvátételi teljesítések összegébe (korábban ugyanis ennyi pénzt fektetett be a

⁴¹ Jelöletlen irat, aláírás nélkül. Budapest, 1946. január 7. MNL OL XIX-F-1-b 45. doboz 40/b. jelzésű irattömb.

⁴² Jelöletlen irat, aláírás nélkül. Budapest, 1945. november 26. MNL OL XIX-F-1-b 45. doboz 40/b. jelzésű irattömb.

⁴³ Feljegyzés a jugoszláv jóvátételi szállítások 70–155. pontjával kapcsolatban (villamossági cikkek). Budapest, 1946. január 26. Aláírás nélküli, jelöletlen irat. MNL OL XIX-F-1-b 45. doboz.

⁴⁴ 57. sz. feljegyzés a Jóvátételi Kormánybiztosság 1946. január 28-i üléséről. Jelöletlen irat. Budapest, 1946. január 28. MNL OL XXIX-L-1-m 27. doboz.

pénzintézet Jugoszláviában, illetve Horvátországban).⁴⁵ A későbbiekben pedig információt kért arra vonatkozóan is, hogy mi lesz az elhelyezett betétek és az ottani tisztviselők sorsa stb.⁴⁶

Februárban a Kábelgyár Rt. felajánlotta telefonzsinórok és vörösrézhuza-
lok szállítását jugoszláv jóvátételre. Az előrehaladott infláció időszakában az
1938-as dollárárak (4,36–93,10 között alakultak az egyes tételeknél) pengőát-
számítása már milliós tételeket eredményezett. Február elején 4,36 dollár po-
tom 1.290.000 pengővel volt egyenértékű. Vastag melléklet készült az árszámí-
tásról, külön erre a célra egy A/3 méretű, bonyolult nyomtatványt rendszeresít-
tettek. Ebben részletesen meg kellett adni a foglalkoztatottság arányát, a bér-
és rezsiköltségeket, az anyagköltséget, a viszonyítási arányt az 1944. decemberi
adatokhoz képest stb.). Egy 1946. január 6-ai kimutatás szerint 1000 db kéterű,
1150 mm hosszú telefonzsinór a járulékos költségekkel egyetemben 110.619.246
pengőbe került... Február 5-én ugyanennyi 2000 mm-es hárommerű zsinór már
több mint 206 millióba.⁴⁷ A vegyiparban használatos edények közül 14 tételben
összesen 378.460 dollár értékű áru szerepelt a listán, 12,45 tonna súlyban,
szám szerint 474 db termék (zománc acélcsőszék, druckfilterek stb.).⁴⁸

Február 11-én Gavrilović utalt rá, hogy az árkérdést kivéve már minden-
ről megegyezett a két fél. A Belgrádból kiküldött szakértő, *Dr. Bauer* a magyar
árakat nem fogadta el, „mivel a *Fegyverszüneti Egyezmény értelmezése szerint*
kizárólag olyan árukról lehet szó, amelyekért az illető cikkeket Jugoszlávia
1938-ban dollárban megvásárolhatta. A jóvátételi tartozás kárpótlás jellegével
bír, tehát az illető cikk árát versenyképes világpiaci áron kell megállapítani, el-
len esetben a tartozás elveszténé kárpótlás jellegét és vásárlási jellegűvé lenne.
Kiinduló pontként tehát az okozott kár kell hogy szerepeljen.”⁴⁹

Magyar részről Pokorny vezérezredes némi meglepetésre elfogadta a jugo-
szláv előterjesztést, leszögezve, hogy az egyes cikkszoportoknál a szovjetek ál-
tal megállapított árak nem képezik vita tárgyát. Másrészről azonban hangsú-
lyozta, hogy Jugoszlávia 1938-ban nyilvánvalóan azért vásárolta meg tőlünk az
érintett árucikkeket, mert versenyképes világpiaci áron kínáltuk, tehát akkor a
jóvátétel esetében is ezt az árat kellene alkalmazni, akárcsak a többi árucikk-
nél. Ahol pedig ez nem lehetséges, ott a két fél szakértőinek kell megegyezésre
jutniuk. Ezt az álláspontot azonban nem osztotta sem az MNB, sem a GF, így a
magyar fél némi szünet után a jegybank képviselőjét kérte fel Magyarország ál-
láspontjának megfogalmazására. A Bank véleménye az volt, hogy a világpiaci ár
mint alapelv a jóvátételi árak meghatározásában nagyon tág értelmezést kap-

⁴⁵ 75.352/1946. sz. irat, aláírás nélkül. Budapest, 1946. február 9. MNL OL Z 12 96. (volt 30.) doboz.

⁴⁶ Jugoszláviai érdekeltségeink helyzete. Magyar Általános Hitelbank jelentése az MNB-nek. Budapest, 1946. december 20. MNL OL Z 12 96. (volt 30.) doboz, 147. lap.

⁴⁷ Jelöletlen dokumentum, aláírás nélkül. Budapest, 1946. február 7. MNL OL XIX-F-1-b 45. doboz 40/b. jelzésű irattömb.

⁴⁸ Vegyipari edények árai a jugoszláv jóvátételben. Jelöletlen dokumentum, aláírás nélkül. Bu-
dapest, 1946. február 25. MNL OL XIX-F-1-b 45. doboz 40/b. jelzésű irattömb.

⁴⁹ Feljegyzés a jugoszláv delegációval 1946. február 11-én az árkérdésben tartott jóvátételi tár-
gyalásról. Jelöletlen irat. Budapest, 1946. február 11. MNL OL Z 12 96. (volt 30.) doboz, 127. lap.

hat, ezért nem fogadható el. Eleve nem egységes, mert térségenként változhat, sokszor csak ún. dömping-árakat jelöl, nemegyszer idényszerű és az egyes országok közötti árukompensációk miatt sokszor csak viszonyítási értéket takar. (Mivel sok esetben az ellenszállítások is alacsonyabb áron történnek, könnyen előfordulhat, hogy az árak politikai okokból is gyorsan megváltoznak.)⁵⁰

Az MNB azt is kiemelte, hogy Magyarország a fegyverszüneti egyezmény szerint nem a teljes károkozásért felelős, hanem 300 millió dollár értékben tartozik jóvátételt fizetni a három állam felé. „Nem lehet tehát ezt a terhet nem magyar vonatkozású, idegen árak figyelembevételével megnövelni.” Szintén a FE mondta ki azt is, hogy a jóvátételi kötelezettség olyan áruk szállításával teljesítendő, amelyekről a felek az 1938-as árak alapján egymás között megállapodnak. Téves tehát az a jugoszláv álláspont, hogy az árak kérdésében nincs szükség megállapodásra, és elegendő csupán azok számszerű, statisztikai jellegű megállapítása. A FE dollárarái kizárólag fix értékmérőként szolgálnak, erre utal az is, hogy a dollár és az arany értékviszonyát is rögzítették benne.⁵¹ A magyar fél a megegyezés céljából az alábbi árucsoportok létrehozását javasolta:

- (1) Olyan cikkek, amelyek a szovjetekkel kötött megállapodásban is szerepelnek,
- (2) Azon termékek, amelyeket 1938-ban már szállítottunk Jugoszláviába,
- (3) Speciálisan magyar előállítású áruk, amelyeket korábban Jugoszláviába nem exportáltunk.

Az első esetben több cikk ára kedvezőbb vagy rosszabb megállapítást nyert a szovjeteknél, így bizonyos egyensúly állt fent közöttük, de az illetékesek arra figyelmeztettek, nem biztos, hogy ez Jugoszlávia esetében is igaz volt. Ennek ellenére a magyar fél ebben a relációban is elfogadta a szovjet árakat. A második pontnál úgyszintén, noha a háború előtt erős volt az exporttámogatás. A 3. pontban viszont az 1938-as belföldi ár alkalmazását látta szükségesnek a magyar bizottság.⁵²

A jugoszláv reakció (dr. Bauer tolmácsolásában) a következő volt: az első pontot elfogadják, sőt lényegében a másodikat is, de azzal a kiegészítéssel, hogy az 1938 körüli éveket is vegyék figyelembe, ezen belül is a gyári eladási (nem előállítás!) árakból induljanak ki, adók és illetékek nélkül. Végül a harmadik pontban a konkurens világpiaci árak alapján a magyar gyártási és minőségi különbségek figyelembevételével állapítsák meg az árakat. A fenti számításokhoz járult még a Fegyverszüneti Egyezményben feltüntetett 15 százalékos felár is. Dr. Bauer kifejtette, hogy „a jugoszláv delegáció nem parancs-megegyezést óhajt, nem kívánja a magyar gazdasági élet csődjét és a fenti árak konkrét megállapítása alkalmával komoly ígéretet tesz a merev álláspontok elhagyására. Ennél az ígéretnél utalt az eddigi tárgyalásokon tanúsított megbízható jugoszláv magatartásra is.” A magyar fél elfogadta dr. Bauer érvelését.⁵³

⁵⁰ Ugyanott, 128. lap.

⁵¹ Ugyanott, 128–129. lap.

⁵² Feljegyzés a jugoszláv delegációval 1946. február 11-én az árkérdésben tartott jóvátételi tárgyalásról. Jelöletlen irat. Budapest, 1946. február 11. MNL OL Z12 96. (volt 30.) doboz, 129–130. lap.

⁵³ Uo. 130. lap.

Egy kimutatás azokat a gyártmányokat, illetve szolgáltatásokat összegezte, amelyek ugyan nem szerepeltek a hivatalos jugoszláv kívánságlistán, azonban magyar részről a közeljövőben (részben vagy egészben) felajánlhatóak lennének jóvátétel gyanánt. A dokumentum legérdekesebb — és legnagyobb értékű — tétele egy drávai erőmű tervezete volt Barcs és Légrád között, 117 millió kilowattóra éves teljesítménnyel, mely a szakértők szerint nagyban segítené a jugoszláviai villamosítást, ha megépülne. Az utóbbiban történő magyar részvételt a jóvátétel keretein belül hivatalosan is kérte a Cicmil vezette delegáció. Az erőmű felépítése hozzávetőleg 6,2 millió dollárba, azaz mintegy 30 millió 1938-as pengőbe kerülne. A dokumentumban egyebek mellett andezit bányászatáról is szó esik, ezt a Ság-hegyi bányából exportálnák, ők egyébként már korábban is szállítottak Jugoszláviának. Ezekon kívül még az alábbi tételek szerepeltek a szóba jöhető termékek köréből (összesen mintegy 2 millió dollár értékben):⁵⁴

Jugoszláv országrészek villamosítása	Evőeszközök	Magasnyomású permetezőkészülék
Gázgenerátorok	Hosszanti bevonógép	Bérmunka
Motorkerékpárok	Robot márkájú kézi traktor	Acetilénfáklya
Orvosi műszerek	Zománczó kemence	Lemezvágo olló
Vasúti jelzőlámpák	Téglagyári gépek	Gázfejlesztő készülékek
Takarmányfüllesztők	Ékvájtprés	Esztergapad
Önborotva készülékek	Asztali gyorsfűrőgép	Forrasztólámpa
Ólomkábelprés	Kisipari cikkek	

A jugoszláv jóvátétel keretén belül Magyarország hídépítéshez szükséges alkatrészek legyártását is vállalta. A tárgyalások során felmerült egy olyan megoldás is, hogy a megrendelt hidat a magyar fél szerelje össze Jugoszláviában. Hangsúlyozták, ez előnyös lenne, mivel így közel 1,5 millió dollárt anyag helyett élőmunkával teljesíthetnénk. A megbeszélések azonban megakadtak, mivel a tervezésért, szerelésért és mázolásért a jugoszlávok tonnánként csak alig 30 dollárt voltak hajlandók megadni. A magyar számítás ezzel szemben ennek kb. a duplája, tonnánként 60 dollárra jött ki. Az ügy annál is inkább aktuális volt, mivel a csehszlovák jóvátételi listáról éppen ekkortájt törölték a korábban megállapított hídépítési tételt. *Vajda* miniszteri osztálytanácsos állásfoglalást kért az államtitkártól, meddig lehetséges engedni az árból, és hol húzódik az a határérték, „... melyen alul a tétel elvesztése esetén is abba kell hagynunk a tárgyalást.” Szerinte a vállalatok „túl magasan kalkuláltak, figyelembe véve azt a körülményt, hogy a jugoszlávok adják az összes segéd munkásokat, fizetik az általunk adott szakmunkások összes költségeit (lakás, ellátás és utazás), adják a teljes faanyagot és elkészítik az állványozást is. A mi feladatunk tehát kizárólag a vasszerkezet szereléséhez szükséges szakszemélyzet rendelkezésre bo-

⁵⁴ Kimutatás egyéb gyártmányokról és anyagokról, amik a jugoszláv kívánságlistákban nincsenek feltüntetve. Dátum nélkül, jelöletlen. MNL OL XIX-F-1-b 45. doboz 40/b. jelzésű irattömb

*csájtásából és a munkafelügyeletből áll. Ezenkívül természetesen mi adjuk a tervezést és a másolást is.*⁵⁵ A Magyar Vagon és Gépgyár ezzel kapcsolatban emlékeztetett arra, hogy az országban eleve hiány van mérnökökből, szakszemélyzetből és segédanyagokból is, ezek kiküldése tehát nem lesz jótékony hatással a hazai termelésre. Szerszámok terén is olyan rosszul állnak az üzemek, hogy a kiküldötteteket gyakorlatilag képtelenek lennének pótolni.⁵⁶

Mezőgazdasági vonalon — még az egyezmény aláírása előtt — az alábbi előszállítások történtek Jugoszlávia felé: 7,5 tonna angol és olasz perje, 50 kg görög- és 100 kg sárgadinnyemag, 200 kg cukorborsómag, 100 kg céklamag, 200 kg különféle borsómag, 10.000 kg zöldbabmag, 15 t takarmányrépa, 1700 kg petrezselyemmag, 50 kg zelleremag, 20 kg póréhagymamag, 100 kg különféle paprikamag, 300 kg salátamag, ugyanennyi retekemag és 200 tonna zab.⁵⁷

Súlyos számítási hiba történt ugyanakkor a rézkábelek árának megállapításánál. (Téves kalkulációk miatt véletlenül az önköltségi árak 50%-át állapították csak meg.) Ezt a magyar fél hivatalosan jelezte a SZEB jugoszláv missziójának, emiatt egyúttal ismételt tárgyalásokat is kért. Egyidejűleg felajánlották, hogy a kábeleket készek az önköltségi áron leszállítani, vagy a belföldi árakból 50% engedményt adni (a magyar belföldi árak jóval magasabbak voltak, mint a jugoszláv árak, emiatt is sok vita zajlott a felek között).⁵⁸

Az utolsó, még rendezetlen, és a felek közti legkielezettebb vitapont a jóvátétel céljából leszerelendő textilgyárak kérdése volt. Szovjet mintára ugyanis Jugoszlávia is igényt tartott gyáripari leszerelésre, a korábban említett újvidéki selyemgyártó üzem magyar elszállításának kompenzációjaképpen. Sokáig nem közeledtek az álláspontok, végül azonban május 9-én késő éjszakába nyúló tárgyalásokon sikerült csaknem minden kérdésben megegyezni. A jugoszlávok eredetileg maguk szerették volna kiválasztani és leszerelni a textilgépeket, míg a magyar álláspont az volt, hogy a leszerelés nem akadályozhatja a textilipar folyamatos működését.

Különösen éles vita bontakozott ki a Goldberger gyárból leszerelendő gyűrűsorsók, valamint egyes kiegészítő gépek ügyében. Ezek helyett a magyar fél más eszközöket ajánlott fel, amit viszont a jugoszlávok nem fogadtak el. Mivel ekkorra már csak ez az egy kérdés maradt nyitva, a gyár ügyét a továbbiakban *Rákosi Mátyás* miniszterelnök-helyettes és *Obrad Cicmil* jugoszláv delegációvezető illetékességébe utalták. Végül kompromisszumos megoldás született azzal, hogy a Goldberger csak egy gépet ad át 1946-ban, mivel szovjet bérmunkára is szerződött, s ez csak 1947. július 1-jén jár le, négy további gépet (összesen 1200 gyűrűsorsóval) ezt követően tudnak rendelkezésre bocsátani. Ezen túlmenően

⁵⁵ Jelentés a jugoszláv híd tárgyalásokról. H. n., 1946. március 7. Jelöletlen irat, aláírás: Vajda. MNL OL XIX-F-1-b 45. doboz 40/b. jelzésű irattömb.

⁵⁶ Emlékeztető a Magyar Vagon és Gépgyár részéről. H. n., 1946. március 6. Az aláírás nem olvasható. MNL OL XIX-F-1-b 45. doboz 40/b. jelzésű irattömb.

⁵⁷ Jugoszláv jóvátételi vetőmagszállítások. 80.803/1946/IV. FM. sz. irat. H. n., 1946. február 26. MNL OL XIX-L-1-o 5. doboz.

⁵⁸ Az Iparügyi Minisztérium levéltervezete a SZEB Jugoszláv Delegáció Jóvátételi Csoportjának. Jelöletlen irat. Budapest, 1946. március. MNL OL XIX-F-1-b 45. doboz.

más gyáraktól is adnak át megfelelő minőségű berendezéseket. Miután ezek részleteit is tisztázták, május 10-én létrejött a megállapodás ebben a kérdésben is.

Nem volt azonban izgalmtól mentes a jóvátételi egyezmény hivatalos aláírásig hátralévő idő sem. Az utolsó napok különösen mozgalmasra sikeredtek. *„Meg kell állapítani azt a tényt, hogy a jugoszláv fél az általa elkészített jegyzőkönyv magyar fordítását és egyeztetését nem szorgalmazta és bizonyos tendencia mutatkozott arra, hogy csupán az utolsó pillanatban kelljen az aláírás, vagy alá nem írás felett dönteni. Ennek oka az volt, hogy a jugoszláv delegáció textilipari referense igen jelentősen bővítette a jegyzőkönyvet olyan új követelésekkel, melyek az előzetes tárgyaláson szóba sem kerültek.”* Május 10-én a magyar fél egész nap hiába várt a jugoszláv változat elkészítésére, Csicmilék végül 11-én délelőtt egy olyan nyerspéldányt adtak át, amelyhez Varsányi Gyula, az Iparügyi Minisztérium textilipari szakértője 16 pontból álló észrevételt fogalmazott meg. A jugoszlávok más típusú, nagyobb teljesítményű gépeket követeltek, mint amelyek az előzetes megállapodásban szerepeltek. Követeléseiken nem voltak hajlandóak változtatni, ezért Varsányi végül otthagya a megbeszélést. Az eredetileg délután 1 órára meghirdetett ceremóniát először 3, majd 5 órára halasztották, végül este 8 órára sikerült tető alá hozni. A délután folyamán Erőss János, a Jóvátételi Hivatal elnöke is megérkezett, akinek Vajda Pál osztálytanácsos és dr. Kovásznay László műszaki tanár társaságában sikerült meggyőznie a jugoszlávokat, akik az újonnan támasztott követeléseiket végül visszavonták. Volt pedig olyan időszak, amikor úgy nézett ki, a magyar delegáció meghátrálni kényszerül, Bán Antal iparügyi miniszter ugyanis telefonon arra utasította Vajdát, hogy *„lehetőleg ne akadályozzák meg az egyezmény megkötését a szakkérdések kiélezésével.”* A pönálé kérdésében vita volt még, hogy azt azonos árban vagy a jugoszlávok által választott más termékekkel kell-e leróni. Mivel a megállapodás szerint minden évben külön letárgyalják a következő évi teljesítések mértékét, ez a kérdés magától megoldódik – érveltek a jugoszlávok, és ezt az álláspontot végül a magyar fél is elfogadta. Az üzemek jugoszláv ellenőrzése pedig mindenkor a magyar kormány képviselőjének bevonásával történik.⁵⁹ Ezt követően végre aláírhatták a jóvátételi egyezményt.

1946 tavaszáig Jugoszlávia felé jóvátétel címén — megállapodás hiányában — csak előszállítások történtek. Ezeket beépítették az 1946. évi kötelezettségekbe, konkrétan 1,2 millió dollár értékben lettek elszámolva még az egyezmény aláírása előtt. Mezőgazdasági gépek, traktoralkatrész, acéláruk, optikai műszerek, ampullák, koks, stb. összesen 771.631,19 dollár értékben lettek leszállítva február elsejéig, ezt követően pedig még mintegy félmillió dollár értékű áru 1946 májusáig.⁶⁰

⁵⁹ Feljegyzés a jugoszláv jóvátételi tárgyalások befejező tárgyalási napjairól. Jelöletlen irat, az egyik aláírás valószínűleg Bán (Antal), a másik nem olvasható. Budapest, 1946. május 13. MNL OL XIX-F-1-b 45. doboz.

⁶⁰ Jugoszlávia részére 1946. február hó 1-ig teljesített ipari jóvátételi előszállítások. Jelöletlen irat, dátum és aláírás nélkül. MNL OL XIX-F-1-b 45. doboz.

4. A jóvátételi egyezmény

A magyar kormány végül tehát 1946. május 11-én állapodott meg Jugoszláviával a jóvátételi szállítások lebonyolítása ügyében. (Egy dokumentum szerint, bár a részletek megtárgyalása nem fejeződött be eddig az időpontig, politikai okokból mégis már május 10-én aláírták az egyezményt. A fentebb leírtak ezt nem erősítik meg, lévén aznap csak az utolsónak maradt textilipari kérdéseket rendezték. Valószínűleg ezt téveszthették össze a jóvátételi egyezmény ratifikációjával.)⁶¹ A gazdasági helyzet és a szovjetek felé irányuló kötelezettségek 1945-ben még nem tették lehetővé, hogy Magyarország Csehszlovákiának és Jugoszláviának is számottevő mértékű szállításokat teljesítsen. Irányukba csak ún. előszállítások történtek, ezek értékét az 1946-os kontingensbe számították bele. Az egyezmény alapján a magyar fél szállítási kötelezettségei az alábbiak szerint alakultak:⁶²

Árucsoport	1946	1947	1948	1949	1950	Összesen
	millió dollár					
Gépi berendezések	4,3	6,9	5,4	3,9	4,9	25,4
Vasúti felszerelések	2,2	2,3	2,7	3,0	3,0	13,2
Hajók, úszódaruk	0,1	0,1	0,3	0,1	0,1	0,7
Fémfélgyártmányok	2,5	2,2	3,1	3,1	2,5	13,4
Mezőgazdasági cikkek	0,2	0,2	-	-	-	0,4
Különféle (szén, olaj, stb.)	4,7	2,3	2,5	3,9	3,5	16,9
Összesen	14,0	14,0	14,0	14,0	14,0	70,0

Az egyezmény aláírásakor a hiperinfláció már olyan méreteket öltött, ami a gazdasági élet teljes megbénulásával fenyegetett. A szovjetekkel folytatott többhónapos huzavona és alkudozás ekkor vezetett eredményre, Moszkva végül hozzájárult a jóvátételi szállítások időtartamának két évvel történő meghosszabbításához. Nem sokkal később pedig életbe lépett a progresszív teljesítés rendszere, ami lehetővé tette, hogy ideiglenesen, a pénzügyi stabilizáció bevezetéséig megfelelő árualap álljon rendelkezésre a gazdasági vérkeringés újbóli beindítására. Nem sokkal tehát az egyezményt követően, a szovjetekkel történt megegyezéssel a háta mögött a magyar kormány Belgrádhhoz is hasonló kérést intézett. Eredetileg az volt a céljuk, hogy a teljesítés időtartamát hat évről ugyancsak nyolc évre emeljék, a hátralévő hét évre egyenlő részletekben. Mivel a mezőgazdasági cikkek részaránya a jugoszláv jóvátételben elenyésző volt, ezek volumene változatlan maradt. A kormány úgy vélte, főként a jelenleg nagy

⁶¹ Feljegyzés a Jugoszláviával megkötött jóvátételi egyezmény tárgyában. Jelöletlen irat, az aláírás olvashatatlan. Budapest, 1946. június 13. MNL OL Z12 96. (volt 30.) doboz, 132–133. lap.

⁶² Magyarország jóvátételi terhei. Dátum nélküli, jelöletlen irat. MNL OL XXIX-L-1-m 27. doboz, 80–85. lap.

nehézséget jelentő hengerelt áruk és vasúti anyagok szállítását lenne célszerű progresszív alapon teljesíteni. A legkevésbé hátrányosan érintett iparágakban (pl. elektrotechnika) lehetséges a degresszív éves eloszlás, így a többi progresszív tétellel egyenletesen beállítható az éves keretösszeg. Egyes árucsoportokat ugyanakkor tovább kell bontani, főleg ott, ahol komplett gyári berendezések is szállításra kerülnek. *„Ez utóbbiak ugyanis csak egy időpontban szállíthatók és írhatók jóvá, minek következtében nem lehetséges egyenletes évi összeget rezerválni céljukra, mivel nagyon valószínű, hogy a jugoszláv delegáció elzárkózna az összeg jóváírásától mindaddig, míg az egyezmény értelmében a gyár üzemképesen átadva nincs.”* Más tételek, mint pl. olajgyár, szándékosan későbbre lettek eltolva, főként azért, *„hogy a tárgyalásoknál előrehozhassuk más téren tett engedmények fejében.”*⁶³

Végül el kívánták érni azt is, hogy a felvásárlásra elkülönített keretösszeg súlya inkább az első időszakra essen, részben azért, hogy Magyarország ekkor tehermentesíthesse magát elsősorban kisipari cikkek szállításával, *„másképp, hogy később ne álljon rendelkezésre a jugoszlávoknak keretösszeg különleges kívánságaira s így az mindig valamilyen kellemetlen tétel rovására legyen csak eszközölhető.”*⁶⁴ Átlagosan 10 millió dolláros törlesztést vettek alapul évente, 1953-ig.

A minden várakozást felülmúló hiperinfláció, a szovjetek igényei és a Vörös Hadsereg ellátása miatt (is) kialakuló általános áruhiány összességében lehetetlenné tette a frissen aláírt egyezmény előírásainak betartását. Az ipar és az agrárium sem jóvátételre, sem más célra nem tudott megfelelő mértékben termelni. Ezért a szovjetektől kapott progresszív törlesztési lehetőség birtokában Magyarország Jugoszláviától is hasonló engedményeket kért, amitől a belgrádi vezetés nem zárkózott el, és nem sokkal ezután, 1946. augusztus 12-én megegyezés született a felek között. Gyakorlatilag egyszerre hagyták jóvá a nyolcéves terminust és a progresszív fizetési rendszert is. A teljesítés határideje ugyancsak két évvel lett megtoldva, így Magyarországnak a szovjet egyezmény mintájára 1948-ig évente emelkedő, majd azonos értékben kellett jóvátételt fizetnie. Így a Jugoszlávia felé irányuló kötelezettségek a következők szerint oszlottak meg:⁶⁵

Év	Ipar	Mezőgazdaság	Összesen			
	Eredeti	8 éves	Eredeti	8 éves	Eredeti	8 éves
1946	13,8	6,8	0,2	0,2	14,0	7,0
1947	13,8	8,8	0,2	0,2	14,0	9,0
1948	14,0	10,0	-	-	14,0	10,0
1949	14,0	11,0	-	-	14,0	11,0
1950	14,0	11,0	-	-	14,0	11,0

⁶³ Tervezet a jugoszláv jóvátétel évi elosztásának megváltoztatására. A Jóvátételi Hivatalnak címzett dokumentum. Aláírás nélküli, jelöletlen irat. Budapest, 1946. június 2. MNL OL XIX-F-1-b 45. doboz 40/b. jelzésű irattömb.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Magyarország jóvátételi terhei. Jelöletlen irat, aláírás: Dr. Borbás. Budapest, 1947. március 3. MNL OL XXIX-L-1-m egység, 27. doboz, 21. lap.

Év	Ipar	Mezőgazdaság	Összesen			
	Eredeti	8 éves	Eredeti	8 éves	Eredeti	8 éves
1951	-	11,0	-	-	-	11,0
1952	-	11,0	-	-	-	11,0
Össze- sen	69,6	69,6	0,4	0,4	70,0	70,0
Száza- lék	99,4	99,4	0,6	0,6	100,0	100,0

Össességében tehát a különféle konstrukciók alapján az alábbiak szerint alakult a jugoszláv jóvátétel összege:⁶⁶

Kötelezettségek Jugoszlávia felé	Millió dollár
Teljes kötelezettség	70,0
1946-os eredeti kötelezettség	14,0
1946-os összeg (7 éves terminus alapján)	10,0
1946-os összeg progresszív alapon	8,1

1946 júniusában összegzés készült a jugoszláv jóvátétel valós belföldi értékéről és ennek végül elszámolt összegéről. Az adatokat összehasonlítva a hasonló csehszlovák értékekkel kiderül, hogy a jóvátételi dollár szorzószámai valamivel alacsonyabbak voltak, ritkábban lépték túl a 2-es szorzót, átlagban 1,64 jött ki. Néhány termékcsoporthoz esetében az alábbi táblázat mutatja a dollárárakat és végeredményként a valós és a jóvátételi árszámítás közötti differencia mértékét.⁶⁷

Árucsoport (1)	Összes kötelezett-ség (2)	Ebből kiértékel-ve (3)	Valós belföldi ár (4)	Szorzó-szám (4:3)
	1000 dollárban			
Vasúti szállítóeszközök, felszerelés	11.755,75	10.350,-	18.259,-	1,76
Folyami úszó objektumok, motorok	698,2	288,-	433,-	1,50
Elektrotechnikai cikkek	11.323,6	-	-	-
Vasúti jelzőberendezések	343,8	343,8	412,6	1,20
Távbeszélő berendezések	925,4	925,4	1.110,5	1,20
Szerszámgépek és berendezések	1.850,-	1.850,-	3.885,-	2,10
Vegyipari gépek, berendezések	1.475,4	600,-	1.416,-	2,36
Élelmiszeripari gépek	2.758,-	2.758,-	4.357,6	1,58

⁶⁶ Magyarország jóvátételi terheinek alakulása. Aláírás: Dr. Rieger. H. n., 1946. július 4. MNL OL XXIX-L-1-m 27. doboz, 9. lap.

⁶⁷ A Jóvátételi Hivatal által kiszámított jóvátételi dollárárak. Jelöletlen irat. Budapest, 1946. június 14. MNL OL XXIX-L-1-m 27. doboz, 17. lap.

Árucsoport (1)	Összes kötelezett-ség (2)	Ebből kiértékelve (3)	Valós belföldi ár (4)	Szorzó-szám (4:3)
	1000 dollárban			
Emelődaruk	1.119,4	777,5	1.626,5	2,09
Mezőgazdasági gépek	4.323,9	4.323,9	8.647,8	2,-
Bányaberendezések	2626,2	-	-	-
Szivattyúállomások, építőip. gépek	2389,4	308,-	462,-	1,50
Fémek, fémtermékek	13.478,1	10.213,9	19.627,5	1,92
Szivattyúk és kompresszorok	583,4	-	-	00
Mezőgazdasági magvak	248,0	180,-	192,-	1,07
Állatok	171,-	86,-	250,-	2,91
Üzemanyag	10.021,3	10.021,3	10.021,3	1,00
Különféle cikkek	3.906,15	-	-	00
Összesen	70.000*	43.025,8	70.700,8	1,64 (átlag)

*Az összértéket 69.997.000 dollárról kerekítették fel, 3000 dollárnyi áru ezek szerint „elbújt” a rendszerben.

A jugoszláv jóvátétel gyanánt leszállított iparcikkek értéke az alábbiak szerint alakult:

	1946. július 27 – december 31.	A kezdetektől 1946. december 31-ig
Teljesítés	1.290.667,05	2.215.512,11
Közvetlen kifizetés	1.000.000,-	1.000.000,-
Összesen	2.290.667,05	3.215.512,11

Az összes leszállított jóvátétel értéke (beleértve a mezőgazdasági termékeket is) 1946 januárja és novembere között 3.538.584 dollárt tett ki, egyedül 1946 novemberében pedig 428.388 dollár volt.⁶⁸ Egy másik táblázat a fontosabb kontingensek nagyságrendjét (tételszámaikat) és összesített dollárértékét mutatja meg.⁶⁹

Árucsoport	Tételek száma	Összérték, dollár
Vasúti szállítóeszközök, felszerelés	18	1.725.500
Folyami úszó objektumok, motorok	2	37.368
Elektrotechnikai cikkek	16	913.000
Vasúti jelzőberendezések	9	70.052

⁶⁸ A jóvátétel formájában elszállított iparcikkek értéke. Budapest, 1946. december 10. MNL OL XXIX-L-1-m 27. doboz, 22. lap.

⁶⁹ A magyar-jugoszláv kormányok közötti egyezmény a jóvátételi szállításokról. 1947/III. sz. melléklet. MNL OL XXIX-L-1-m 27. doboz, 23–27. lap.

Árucsoport	Tételek száma	Összérték, dollár
Távbeszélő berendezések	4	296.000
Szerszámgépek és berendezések	11	569.850
Vegyipari gépek, berendezések	11	261.401
Élelmiszeripari gépek	3	200.000
Emelődaruk	3	142.534
Mezőgazdasági gépek	19	458.526
Bányaberendezések	10	173.620
Szivattyúállomások, építőipari gépek	12	184.592
Fémek, fémtermékek	22	1.808.780
Szivattyúk és kompresszorok	7	149.990
Üzemanyag	5	571.430
Különféle cikkek	1	5.700
Műselyem	nincs adat	100.000
Összesen	153	7.668.343

A jugoszláv jóvátételi delegáció az egyezményt követően, 1946. május 25-én 200 db, egyenként 15 tonna teherbírású tehervagont kért 1947. január 20-ai leszállítási határidővel a Jugoslavenska Drzavne Zaleznice (Jugoszláv Államvasutak) részére.⁷⁰ Júniusban pedig 20 tonnányi kézi vezérlésű Ganz uszálydarura jelentették be igényüket, két részletben szállítva.⁷¹ Szeptemberben összesítés készült a már véglegesített megrendelések leszállításáról. Eszerint traktorok, mezőgazdasági gépek és alkatrészek, olajipari termékek, ampullák, elektrodák és acélcsövek összesen 206.054,20 dollár értékben kerültek a fenti időpontig leszállításra. Az 1945-ös előszállítások értéke 94.695,86 dollár, az összes teljesített megrendelésé 1946-ban már 2.310.996,94 dollár volt. Így a két előszállítási és a leszállított végleges megrendelések összesen 2.611.746,14 dollárt tettek ki. Az írás megjegyzi azonban, hogy az előszállítás értékszámai még változhatnak, ugyanis jó háromnegyed (!) részüknél a végleges elszámolási érték még nincs letárgyalva.⁷²

Az egyezmény létrejöttét követően egy dokumentum több tétel esetében, így vasúti kocsiknál 30, a hajómotorok, acéllemezek, emelődaruk kontingensénél pedig 50%-os csökkentést javasolt, amely egyúttal a különféle vashíd-szerkezetek terén 9000 tonna megtakarítást irányzott elő. Ez (összesen 14 tétel esetében) 6.812.485 dollárt jelentett.⁷³

⁷⁰ A Jugoszláv Jótételi Delegáció levele a JH-nak, 205.094/1946.SzK/CsGy. sz. irat. Budapest, 1946. május 25. Aláírás: V. Gavrilovics. MNL OL XIX-F-1-b 45. doboz.

⁷¹ 205.084/946. sz. irat. H. n., 1946. június 21. MNL OL XIX-F-1-b 45. doboz.

⁷² Kimutatás a jugoszláv ipari jóvátételre végleges megrendelésekre történt szállításokról 1946. szeptember 19-ig. Dátum nélküli, jelöletlen irat. MNL OL XIX-F-1-b 45. doboz 40/b. jelzésű irattömb.

⁷³ Kimutatás azon tételekről, amelyek a jugoszláv jóvátételi szállításokban iparkapacitási szempontból csökkentendők. Dátum nélküli, jelöletlen irat. MNL OL XIX-F-1-b 45. doboz 40/b. jelzésű irattömb.

1946 őszétől a többiekhez hasonlóan a jugoszláv jóvátétellel kapcsolatos iratok is megritkultak a levéltári források között. 1947-ből is meglehetősen kevés forrás áll rendelkezésre, ezt követően 1948 első feléből még akadnak adat-sorok, azután a politikai helyzet változása miatt mind a jóvátételi, mind az idő-közben aláírt gazdasági egyezményt felmondta a magyar kormányzat.

5. A jugoszláv jóvátétel 1947/48-ban

Az 1946/47-es jóvátételi évben — Csehszlovákiához hasonlóan — Jugoszlávia esetében is felmerült, hogy a jóvátételi kötelezettségek egy részét áruszállítás helyett készpénzfizetéssel teljesítik. Az effektív dollárfizetés révén Jugoszláviának 1 millió dollár készpénz lett átadva, amit 716.000 jóvátételi dollárban számoltak el (míg a csehszlovákok felé bankjegyekben kifizetett 575.000 dollár kereken félmil-lió jóvátételi dollárt ért).⁷⁴ Mezőgazdasági vonalon 1946. augusztus 1-jétől 1947. május 31-éig a jugoszláv jóvátétel céljaira kiutalt összeg 9.651.195 Ft volt.⁷⁵

A Jóvátételi Hivatal új vezetője, Pesta László hosszas elemzésben részle-tezte az 1946/47-es jugoszláv jóvátételi szállítások helyzetét és az írás keletke-zésekor, 1947 novemberében fennálló helyzetet.⁷⁶ Kiderült, hogy az 1946-ban összesen 7 millió dollárnyi jóvátételi kötelezettséget Jugoszlávia felé több okból sem sikerült teljesíteni. A végleges jóvátételi egyezményt csak 1946. május 11-én írták alá Belgráddal, ezután még hónapokat vett igénybe a rendelések le-adása, a gyártási idő és a leszállítás, de nehézségekbe ütközött nemegyszer a szükséges nyersanyag beszerzése is. Ugyancsak késleltette a folyamatot az inf-láció elhúzódása, a stabilizáció csak augusztustól tette kiszámíthatóbbá a pénz-ügyeket. A korábban a szovjetekkel aláírt egyezmény pedig annyira leterhelte az üzemeket, hogy sokszor még a rendelések kiadására sem volt lehetőség. Így az érdemi gyártási munkák csak 1946 októberében indulhattak meg. Ezek után 1947. július 31-ig 7 millió jóvátételi dollár értékű árut szállítottak le Jugoszlávi-ának. Az 1946-ra eső összegből 104.000 dollár hiányt jelzett a jugoszláv fél, ez még az akkor megrendelt, de meg nem érkezett tételekből tevődik össze, leszáll-ításuk csak 1947. július 31. után volt lehetséges. 1947-re 9 millió dolláros szál-lítást kellett teljesíteni, ebből azonban november 1-jéig mindössze 3.800.000 dollárt teljesített Magyarország. Ennek ellenére az elemzés optimista volt. *„Amennyiben az 1947-es évi szállítási kötelezettségeinket november hó 1.-én számba-vesszük, úgy az Egyezményben feltüntetett dollár összegeket figyelembe véve — beleértve a ki nem adott megrendeléseket is — az előirányzatot 75%-ig teljesítettük. Ha a teljesítést a ténylegesen kiadott megrendelésekkel hasonlítjuk össze, úgy dollár összegekben 85%-ig teljesítettük az előirányzatot.”*⁷⁷ A 9 millió dollár ér-

⁷⁴ Pro memoria c. összefoglaló a jóvátételi szállítások teljesítéséről az első jóvátételi évben (1946. január 20. – 1947. január 20.) MNL OL Z12 96. (volt 30.) doboz, 154–156. lap.

⁷⁵ Jugoszláv mezőgazdasági jóvátételi szállítások dollárfolyama. Dátum nélküli, jelöletlen irat. Aláírások: Barna Béla, Lükő Géza. MNL OL Z12 96. (volt 30.) doboz, 175–176. lap.

⁷⁶ 1947-ből gyakorlatilag ez volt a fellelhető legrészletesebb, jugoszláv jóvátétellel foglalkozó le-
véltári forrás.

⁷⁷ Jelentés az 1946-os és 1947-es jugoszláv jóvátételi szállítások jelenlegi állásáról. Jelöletlen irat, aláírás: Pesta László. Budapest, 1947. november 18. MNL OL XIX-F-1-b 45. doboz 40/b. jelzésű irattömb.

tékből 0,17 millió esett mezőgazdasági cikkekre. Mivel az első jóvátételi évben a magyar gyárak csak késve tudták megkezdeni az iparcikkek gyártását, mindössze 5,9 millió dollár értékben tudtak szállítani, további félmillió dollár pedig még nem került legyártásra. Az év végéig a hátralék kb. 2,5–3 millió dollár volt, amit a felek közti megállapodás értelmében 1948-ban szállítanak le.⁷⁸

A jugoszláv delegációval kötött megegyezés szerint az 1947-re előírt 9 millió dollárt összegszerűen pontosan teljesítjük, de a megrendelések részben módosítva lesznek, elsősorban is azok, amelyek kiszállítása 1948. január 20-áig nem lehetséges. Eddig az időpontig az 1947-es tételekből előreláthatólag 6,8 millió dollárnyi árut fogunk szállítani. Így a fennmaradó hiány 2,2 millió dollár. Ez a jugoszláv delegáció által ki nem adott rendelések összegéből (826.000 dollár), a már kiadott, de a műszaki kérdések nem tisztázott volta miatt nem gyártható tételekből (367.000 dollár), a szállítási határidőt magyar részről igazoltan és a jugoszláv fél által is elismerten nem tartható tételekből (523.000 dollár) ill. olajszármazékok szállításának elmaradásából (484.000 dollár) áll. Ennek ellentételezésére azonnali hatállyal megrendeltünk és részben leszállítottunk 600.000 dollár értékű árut. További tárgyalások vannak folyamatban, hogy a hátralék már raktáron lévő, vagy rövid gyártási időt igénylő cikkekkel legyen kiegyenlítve.

Ásványolajból 1947-ben 42.000 tonnát kellett volna szállítanunk, de csak kilencezret sikerült. Eltérően a más cikkek ügyében folytatott, barátságos hangnemben zajló tárgyalásoktól, ahol számottevő engedményeket sikerült elérnünk a legnehezebb időszakokban is, itt a viszonyt súlyosan elmérgesítette *Gombosi Zoltán* miniszteri biztos magatartása, aki minden hónapban felborította a már lezárt megállapodásokat, akár a Jóvátételi Hivatallal, akár a jugoszlávokkal tárgyalt. A JH hiába küldött többszöri jelzést a GF felé, válasz ezekre nem érkezett. Ezután a jugoszlávok diplomáciai lépéseket foganatosítottak, amit a JH megértéssel fogadott. Ennek ellenére jelezték, hogy megkísérlik a 42.000 tonnás ásványolaj-kötelezettséget 27–30.000 tonnára leszorítani. A hiányzó összeget más áruk szállításával tervezzük kipótolni. „*Fentiek után, helyesebben a jugoszláv szóbeli jegyzék átnyújtása után a Jóvátételi Hivatal tisztelettel kéri annak elrendelését, hogy a Jóvátételi Hivatal kérései, javaslatai és sürgetései a különböző szaktárcák és hivatalok részéről komolyabb és alaposabb megfontolás tárgyává tétessenek. A Jóvátételi Hivatal egyedül hivatott és képes annak megítélésére, hogy a „húrt milyen mértékig lehet feszíteni”. Amennyiben Gombosi miniszteri biztos úr által sürgetéseink valamennyire is figyelembevételtek volna, úgy a jugoszláv szóbeli jegyzék átnyújtására nem került volna sor és emellett az olajszállítások ütemét minden bizonnyal havi 1.000, 1.500, - legfeljebb 2.000 tonnára le tudtuk volna csökkenteni. Amennyiben nyersolaj termelésünk a jövő évben nem emelkedik és az Olaj-Kormánybiztosság magatartása a jóvátételi szállításokkal kapcsolatban megváltozik, ezt az eredményt a jövő évben is el fogjuk tudni érni.*”⁷⁹

⁷⁸ Az 1947. évi jugoszláv jóvátételi kötelezettség. Jelöletlen irat, aláírás nélkül. Budapest, 1948. február 20. MNL OL Z12 88. (volt 19.) doboz, 303. lap.

⁷⁹ Lásd a 77. sz. hivatkozást.

1947 végén egy dokumentum emlékeztetett arra, hogy a jóvátételi egyezmény alapján Magyarország vállalta egy műselyemgyár (viszkóza) Jugoszláviában történő felépítését. A beruházás tervezett bekerülési költsége 28–30 millió svájci frank volt. A szükséges anyagok jelentős részét azonban csak külföldről lehetett beszerezni. Korábban a nyergesújfalui gyárat azért nem szerelték le, mert a magyar fél új építését vállalta, ehhez pedig ragaszkodtak a jugoszlávok. Az egyezményben ugyanakkor mindössze 1,5 millió dolláros keretet rendeltek hozzá a beruházáshoz, ami természetesen távolról sem volt elegendő.⁸⁰

A Jóvátételi Hivatal ezzel kapcsolatban 1948. február 25-én az alábbi javaslatot tette: Magyarország szállítsa le Jugoszláviának az eredetileg is előírt Viscosa műselyemgyárat 1,5 millió jóvátételi dollár értékben, ezért cserébe a jugoszlávok hajlandóak lesznek engedményeket tenni. Így az 1948-ra eső kötelezettségből 1,27 millió jóvátételi dollár értékű nyersolajszármazékot, textilgyári berendezéseket és műselymet engednek el, helyette megegyezhetünk ugyanilyen értékű egyéb áru szállításáról is. Az MNB szerint ez előnyös, amennyiben az 1949–1951 között leszállítandó Viscosa üzem teljes értékének (mintegy 20 millió svájci franknak) 70–80%-át hazai forrásokból is le lehet gyártani, illetve ha a JH úgy állapodik meg a jugoszlávokkal, hogy az elengedett cikkek helyébe lépő árúk forint-szorozószáma nem lesz magasabb 2,11-nél.⁸¹ Így komoly forint-megtakarítást érhetünk el, minimálisan 32, legfeljebb 62,1 millió Ft-ot. Ezen felül az általunk leszállított gyár szorzószáma (4,3) jobb a törölt cikkekénél (4,5–6,3). Ráadásul, mivel ezt három év alatt kell megtennünk, 1948-ban mintegy 1,4 millió svájci frank értékű devizát takarítunk meg, és a törlés miatt eredetileg a jugoszlávoknak szánt nyersolaj egy része, mintegy 35–38.000 tonna is exportra kerülhet, ami további legalább 6 millió svájci frank bevételt jelent. Így csak 1948-ban annyi devizához juthatunk, amennyi a hároméves Viscosa-projekt devizasükségletét 85 százalékban fedezi.⁸²

Az 1948 januárjában összesített adatok szerint Magyarországon jugoszláv viszonylatban az alábbi összegeket fordították az 1947. évi jóvátétel teljesítésére.⁸³

Egyezmény szerinti igazolt szállítások:	5.379.791,13
Könyveletlen tételek (bizonylathány miatt):	116.376,00
Könyveletlen tételek (késedelmes benyújtás miatt, 1948. 01. 13-15.):	187.918,00
Leszállított gyárberendezések:	191.505,46
Mezőgazdasági szállítások:	114.529,89
Legyártott, de le nem szállított gyárberendezések becsült értéke:	565.391,00
Összesen:	6.555.511,48

⁸⁰ Jugoszláviának jóvátételbe szállítandó viszkózagygár. Jelöletlen, töredékes irat, előadó: Szabó István műszaki főtanácsos. Budapest, 1947. december 18. MNL OL XIX-F-1-b 45. doboz 40/b. jelzésű irattömb.

⁸¹ A jugoszláv jóvátételre előírt komplett Viscosa-gyár leszállításának kérdése és az ezzel kapcsolatos jugoszláv engedmény. (A Jóvátételi Hivatal 1948. február 25-ei, a Gazdasági Főtanácshoz írott feljegyzésének vizsgálata.) Budapest, 1948. március. 12. Aláírás: Dr. Borbás Rudolf. MNL OL Z12 96. (volt 30.) doboz, 208. lap.

⁸² Uo. 209. lap.

⁸³ 1947. évi jugoszláv jóvátételi kötelezettségünk és az erre történt teljesítésünk 1948. január 15-ig. Dátum nélküli, jelöletlen irat. MNL OL Z12 96. (volt 30.) doboz, 177–179. lap.

Az egyezményben eredetileg 200.000 dollár keretében volt előirányozva textilipari berendezések leszerelése, ezek újonnan gyártott értéke számítások szerint 720.000 dollár lett volna. Mivel az érintett üzemek munkásai ellenálltak a leszerelésnek, vis maior hivatkozással a magyar kormány jelezte, nem tudja végrehajtani azt, és alternatív megoldást javasolva új megbeszéléseket kezdeményezett. Mivel csak a Belgrád által kért 400 db szövőszék értéke 320.000 dollárra rúgott, az Iparügyi Minisztérium szorgalmazta a darabszám csökkentését.⁸⁴

1948. február 13-án a jugoszláv delegáció Gavrilović tanácsos vezette bizottsága Budapesten tárgyalta a jóvátételnek a kereskedelmi szállításokba történő beépüléséről. Magyar részről Vas Zoltán, a Gazdasági Főtanács elnöke volt a tárgyalások vezetője. Pénzügyi szervek ezen nem vettek részt.

A jugoszlávok javaslata az volt, hogy az 1948-ban esedékes 10 millió dolláros kötelezettségéből 2,5 milliót számoljunk el, és az ennek megfelelő „kereskedelmi dollárt” írjuk jóvá a jugoszláv félnek. A magyar ajánlat erre a konstrukcióra eredetileg 7–8 millió dollár volt, de ezt a jugoszlávok túlzónak tartották. Utolsó ajánlatként Vasék 4 millió dollárt jelöltek meg. Ez 1,6-os szorzóval számolva 2,5 millió jóvátételi dollár elengedését jelentette. Az eredeti 1948-as 10 milliós listánál az átlagos szorzó 2,11 volt. Többen jelezték ugyanakkor, hogy magyar szempontból amúgy hátrányos az ötéves szerződésbe történő beszámítás, mivel a behozatal mintegy 1-e értékes ipari nyersanyag, s ennek volumene is esne az ominózus 4 millió dollárral. *„A tranzakció az esetben lesz előnyös, ha a jóvátételi listából olyan áruk szállítását sikerül törölnünk, amelyeknek megtagarítása nagyobb értéket jelent a magyar közgazdaság szempontjából mint az ötévesben szállított gépek.”*⁸⁵ Márciusban egy bizalmas jelentés ehhez még hozzáfűzte: *„A jóvátételi „beszámítás” — 2,5 millió jóvátételi dollár átvétele valamelyik kereskedelmi konstrukcióba — ugyancsak miniszteri döntés elé kerül. A jugoszlávok ragaszkodnak ahhoz, hogy a beszámítás az 5 éves szerződés javára történjen (...) Magyar javaslat: mind a három konstrukcióba vigyünk át bizonyos összeget.”*⁸⁶

1948 májusában két mérnök levelet intézett a Jóvátételi Hivatalhoz, amelyben közölték, hogy az SKF itteni képviselte a svéd golyóscsapágyakat csak részben tudta leszállítani, a később érkezettekről pedig a JH rendelkezik, ezekből kérnek különböző típusúakat jugoszláv jóvátételre kerülő készülékek legyártásához.⁸⁷

⁸⁴ Feljegyzés a jugoszláv jóvátételi textiltgép-leszerelés (227. tétel) helyett szállítandó új textiltgépek tárgyában (Iparügyi Minisztérium). Jelöletlen irat. Budapest, 1948. február 11. MNL OL Z 12 96. (volt 30.) doboz, 195. lap.

⁸⁵ Jugoszláv jóvátétel beszámítása. Budapest, 1948. február 16. Jelöletlen irat, aláírás: Rieger. MNL OL Z 12 96. (volt 30.) doboz, 196–197. lap.

⁸⁶ Bizalmas jelentés a jóvátételi beszámításról az MNB Elnöki Osztálya Központi Csoportjának. H. n., 1948. március 11. Jelöletlen irat, aláírás: Rieger. MNL OL Z 12 88. (volt 19.) doboz, 129. lap.

⁸⁷ Levél a Jóvátételi Hivatalnak Dr. Schreiber és Tettamanti mérnököktől. Jelöletlen irat. H. n., 1948. május 8. MNL OL XIX-F-1-b 45. doboz.

6. A jóvátételi egyezmény felmondása és annak következményei

Magyarország jóvátételi kötelezettségeinek teljesítése szempontjából jelentős könnyebbséget jelentett, hogy a Szovjetunió 1948 elején előbb felemelte néhány jóvátételi árucikk átvételi árát, majd nem sokkal később elengedte a hátralévő kötelezettségek 50 százalékát. Ennek birtokában a magyar kormány hasonló engedményt kért a belgrádi vezetéstől. Közben azonban a Kommunista Pártok Tájékoztató Irodája (Kominform) 1948. június 27-ei határozata elítélte Jugoszláviát, a döntést pedig a magyar képviselők is megszavazták. Ennek fényében a jugoszláv vezetés 1948. július 16-án elutasította a magyar kérést, ezt követően pedig egyre fagyosabb lett a felek közti viszony. Magyarország augusztus 25-én leállította a jóvátételi szállításokat, a következő év tavaszától pedig fokozatosan felmondta a déli szomszédjával kötött megállapodásokat. Először a 15 évre szóló alumíniumipari együttműködési szerződést, ezt követően az árucserre-forgalmi megállapodásokat, végül pedig az 1947 decemberében kötött barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási egyezményt hatálytalanították. A jóvátételi szállítások leállítására válaszul Jugoszláviában államosítottak minden magyar érdekeltségű tulajdont.

Honvári János munkájában a következő adatokat közli: „A Magyar Pénzügyminisztérium kimutatása szerint a jóvátétel leállításáig Magyarország 18 385 910,24 dollár értékű árut szállított ki, és készpénzben 2 464 286 dollárt utalt át, összesen tehát 20 850 196,24 dollárt teljesített, ami az összes jóvátételi kötelezettség 29,8%-a. Ha a jóvátételi egyezményben szereplő, havi 5%-os büntető kamattól eltekintünk, akkor Magyarország mintegy 49,2 millió dollár jóvátétellel maradt Jugoszláviának adósa.”⁸⁸

A jóvátételi egyezmény felmondásának belföldön is súlyos anyagi következményei voltak. Számos vállalat vett részt a Jugoszláviába küldendő iparcikkek gyártásában, akiket természetesen váratlanul ért a fordulat, miközben komoly összegeket investáltak a termelésbe, ettől a pillanattól kezdve azonban termékeik sorsa bizonytalanná vált. A Farkasvölgyi-féle Villamosipari és Gépgyár Rt. 1948. október 1-jén keltezett levelében kifogásolta a Villamos és Tömegcikk Ipari Igazgatóságnak, hogy a jugoszláv jóvátételre korábban kiírt 40 darab transzformátor gyártásának megrendelését a Jóvátételi Hivatalnál törölték. Korábban attól volt szó, hogy az eredeti határidőre legyártanak 10 darabot, a többit pedig egyelőre függőben hagyják. A JH ezután döntött a költségvetési fedezet hiányában történő stornírozás mellett, egyúttal a 40 db-os tételről részletes kimutatást is kért. A cég ezt határidőre megküldte. A probléma abból fakadt, hogy a JH semmiféle költségtérítést nem folyósított a már csaknem teljesen legyártott 10 db transzformátorért sem. A gyártás összköltsége egyébként hozzávetőleg 85.000 Ft volt.⁸⁹

A MÁVAG Mozdony- és Gépgyár még tovább ment, egyenesen keresetet nyújtott be a JH ellen, mivel utóbbi 1948 szeptemberében utasítást adott a le-

⁸⁸ Honvári János: Az 1956. május 29-ei magyar-jugoszláv pénzügyi és gazdasági egyezmény. In: www.archivnet.hu, 10. évfolyam (2010) 2. szám. Hozzáférés: 2012. április 2.

⁸⁹ Farkasvölgyi-féle Villamosipari és Gépgyár Rt. levele. H. n., 1948. október 1. 1510. sz. irat. MNL OL XIX-F-1-b 46. doboz.

gyártott tételek belföldi értékesítésére, de az ennek következtében keletkezett veszteségeket a gyárnak elismerni és megtéríteni nem volt hajlandó. A csatolt jegyzőkönyv szerint⁹⁰ a MÁVAG helytelenül járt el, mert alacsonyabb áron értékesítette a darukat a Dimávnak, mint a jóvátételi ár, ráadásul ezt nem jelezte az illetékes felügyeleti szervnek. A bíróság jelezte, hogy a Népgazdasági Tanács (NT) részéről hozandó határozat szellemében dönt majd a kártérítés mikéntjéről és mértékéről.⁹¹ 1949 tavaszáig 19 tételben, összesen 20.073.284 Ft értékben írtak össze olyan jóvátételre gyártott, de már el nem szállított árukat, melyeket Jugoszlávián kívül nem lehetett máshol felhasználni. Ezeknek a készítőit valamilyen módon szintén kárpótolni kellett.⁹²

Asboth Oszkár a helikopterfejlesztés magyar úttörője, aki légszavarok ki-fejlesztésével is foglalkozott, még a jóvátételi szállítások leállítása előtt, 1948. július 9-én levélben fordult az Iparügyi Minisztérium Gépipari Osztályához a jugoszláv megrendelésre készült, általa kifejlesztett légszavar-meghajtású, sekély merülésű ún. „Asboth-hajó” ügyében. Még 1947 májusában érdeklődtek a jugoszlávok ilyen hajók után a Drinán építendő vízerőmű kapcsán, mivel a folyó az év nagy részében igen alacsony vízállású volt. Az első példány 1947 szeptemberében készült el, akkori áron 389.000 Ft-ért. Időközben a kormányzat részéről komolyabb béremelést fogantatosítottak, így a gyár által vállalt eredeti ár már nem volt tartható. A jugoszlávok ráadásul igen vonatottan fizettek, a béremelés miatti áremelkedés áthárítását viszont elutasították, ráadásul a főváros is kisajátította *Asboth* telkét, a műhelyt pedig lebontatta. Így a munka befejezése igen nehézkessé vált, a feltaláló cége pedig gyakorlatilag tönkrement. 1948. június 23-án sikertelenül próbálták átadni a hajót a csepeli kikötőben, mert kiderült, hogy néhány kisebb alkatrész még hiányzik róla. A Jugoszláv villamosítási minisztérium mérnöke, *Kornel Bosnjakovic* szerint az *Asboth* cég kifogásai alaptalanok voltak, 1948. augusztus 10-ei levelében pedig azt is közölte, hogy ők ráadásul előre fizettek. Az ügy további fejleményeiről több dokumentum nem bukkant fel.⁹³

Többéves ellenségeskedés és a gazdasági kapcsolatok szüneteltetését követően a felek az 1953–1956 között zajló, elhúzódó tárgyalásokon rendezték végül a függőben maradt kérdéseket, köztük a jóvátételét is. Meg kellett állapodni többek között az évek során felduzzadt hatalmas mennyiségű pönálé kérdésében, az elszámolás, az áruszerkezet és a technikai lebonyolítás mikéntjében. Előkészítésképpen 1955. január 14-én Belgrádban a két ország képviselői aláírtak egy arra az évre szóló árucere- és fizetési megállapodást, ez a szakítás óta az első ilyen egyezmény volt Magyarország és Jugoszlávia között. (Volumene 14 millió dolláros forgalmat irányzott elő.) Ezt követően megállapodtak a jugo-

⁹⁰ Jelöletlen irat. Aláírások: Szöllősy Imre (MNB), Bisztánszky József (MÁVAG), dr. Varjasi Béla (Nehézipari Minisztérium), Hegedűs Zoltán (Jóvátételi Hivatal) H. n., 1949. december 5. MNL OL XIX-F-1-rr 2. doboz.

⁹¹ Jugoszláv jóvátételi szállításból visszamaradt daruk elszámolása. Budapest, 1949. november 22. 69.608/1949 sz. irat, aláírások: Szikes, Kertész. MNL OL XIX-F-1-rr 2. doboz.

⁹² A jugoszláv jóvátételre készült, de csak Jugoszláviában felhasználható cikkek. Budapest, 1949. április 1. Jelöletlen irat, aláírás nélkül. XIX-F-1-rr 2. doboz.

⁹³ Jelöletlen irat, dátum és aláírás nélkül. MNL OL XIX-F-1-b 44. doboz.

szláv területen zajló magyar szállítások és a rijekai kikötő használata ügyében, majd a tiszai hajózásról is. A jóvátétel kérdése azonban keményebb diónak bizonyult. 1955 szeptemberében kezdődtek a konkrét megbeszélések, a jugoszlávok kezdetben 150 millió dollárt követeltek hétéves törlesztési időszakkal, míg a magyar fél 10 év alatt javasolta egy 70–72 millió dolláros összeg teljesítését. A tárgyalások az év végén megszakadtak, majd szovjet közvetítéssel újraindultak, és 1956. május 29-én aláírták a megállapodást, mely szerint a magyar kormány öt év alatt 85 millió dollár törlesztését vállalja fennmaradt kötelezettségeinek ellentételezéseként. Ezt kiegészítette egy kölcsönösen 20–20 millió dolláros fizetési és árucserre-forgalmi megállapodás is az 1957. évre. A forradalom kitörése érdemben nem akadályozta a jóvátétel rendezésének folyamatát, és az 1956 végén hatalomra került Kádár-kormány is folytatta a törlesztést. Az enyhülés jeleként jugoszláv részről megértést tanúsítottak a nehéz magyar gazdasági helyzet miatt, számos gesztussal könnyítve a terheken, aminek része volt a teljesítés idejének meghosszabbítása is. Ennek megfelelően Magyarország végül 1964-ben fejezte be a jugoszláv jóvátétel teljesítését.⁹⁴ (Ennek részletei azonban már más lapra tartoznak.)

7. A magyar-jugoszláv gazdasági és együttműködési egyezmény (1947)

Ahogy a Szovjetunió és Csehszlovákia esetében, úgy déli szomszédunkkal is sor került a jóvátétellel párhuzamosan futó, de attól elkülönülő gazdasági és együttműködési megállapodás aláírására. Jugoszlávia esetében ez két részletben történt meg. A két ország iparügyi minisztere, *Bán Antal* és *Boris Kidrič* 1947. május 11-én írtak alá Belgrádban egy 15 évre szóló, összesen 32 millió dollár értékű klíringegyezményt alumíniumipari termékek szállításáról. Július 24-én pedig egy öt évre szóló, kölcsönösen 120 millió dolláros áruforgalmat előírányzó árucserre-forgalmi megállapodást látott el kézjegyével Bán Antal és a jugoszláv iparügyi miniszterhelyettes, *Sztaniszlav Kopcsok*. „Mindkét megállapodást bizalmas jegyzőkönyvek egészítették ki, amelyekben a jugoszlávok a szerződésben közvetlenül érintett magyar iparvállalatok helyreállításának meggyorsítására - dollárban illetve áruszállítással - jelentős összegű előleg folyósítását vállaltak.”⁹⁵

Az alumíniumegyezményben Magyarország kötelezte magát, hogy alumíniumkohókat létesít Szlovéniában (Strnisce, évi 20.000 tonnás kapacitással) és Hercegovinában (Mostar, 30.000 tonnás kapacitással), emellett ugyancsak Strniscében felépít egy 50.000 tonna éves teljesítményű timföldgyártelepet is. Ezek összköltsége mintegy 32 millió dollár lenne.⁹⁶ Ezzel szemben Magyarország teljes kapacitása évente összesen 16.000 tonna alumínium, és 32.000 ton-

⁹⁴ Top Secret. Magyar-jugoszláv kapcsolatok 1956. Dokumentumok. (Szerk. Kiss József et al.) Budapest, 1995, 14.

⁹⁵ Honvári János: Az 1956. május 29-ei magyar-jugoszláv pénzügyi és gazdasági egyezmény. In: www.archivnet.hu, 10. évfolyam (2010) 2. szám. Hozzáférés: 2012. április 2.

⁹⁶ Feljegyzés a Jugoszláv Federatív Népi Köztársaság és a Magyar Köztársaság között az alumíniumipar terén létesítendő gazdasági együttműködésre vonatkozólag kötött megállapodáshoz. Aláírás nélküli, jelöletlen irat. H. n., 1947. augusztus 13. MNL OL Z 12 96. (volt 30.) doboz, 162. lap.

na timföld. Szakértők megjegyezték, a magyar alumíniumiparra hátrányos, sőt veszélyekkel jár, hogy 5 év alatt a sajátjánál háromszor nagyobb kapacitást épít ki Jugoszláviában, ezáltal konkurenciát teremt saját magának, miközben bauxitkészletei alapján maga is képes lenne az alumíniumtermelésre. Hangsúlyozták, hogy a timföld esetében beállhat kedvező változás, ha elkészül Almásfüzitő, ez önmagában plusz 60.000 tonnát jelent. 1950 végéig ennek el kell készülnie, mert ettől kezdve évi 40.000 tonna timföldet kell szállítanunk Jugoszláviának. A jugoszláv kormány pedig kötelezte magát, hogy ezt a mennyiséget kötelezően, világpiaci áron át is veszi.⁹⁷

A szakértők több megjegyzést is fűztek az egyezményhez, pl. a műszaki tapasztalatok kicserélése kapcsán megjegyezték, ebből csak a jugoszláv fél profitál, hiszen még hosszú ideig csak Magyarországnak lesznek tapasztalatai az alumíniumgyártás terén. „... *alumíniumiparunk jövője szempontjából hátróztottan hátrányosnak ítéendő meg az, hogy egy sokkal nagyobb volumenű versenyparnak kénytelenek vagyunk kiadni műszaki tapasztalatainkat.*”⁹⁸ Elnézve a timföld önköltségének százalékos megoszlását, aggodalmuk nem volt alaptalan, ebből a szempontból ugyanis Magyarország messze nem számított versenyképesnek. Az alábbi táblázat a magyar és az amerikai timföld-előállítási költségeken belüli arányokat hasonlítja össze:⁹⁹

	Magyarország	USA
Összetevők	százalék	
Bauxit	15	56
Marónátron	32	4
Villamos energia	25	7
Munkabér	10	12
Segédanyagok	8	4
Általános rezsi	10	6
Amortizáció	-	6
Kamat	-	5
Összesen	100	100

Felhívták a figyelmet, hogy a jelenlegi technológia alkalmazása mellett 4 kg bauxitból 2 kg timföld, ebből pedig 1 kg alumínium nyerhető. Mivel Mosztárhoz közel gazdag bauxitlepek találhatók, hosszú távon itt nem valószínű a magyar timföld versenyképessége. Ez esetben másik külpiacot kell keresni, vagy itthon kell feldolgozni a nyersanyagot. Amennyiben a költségvetés beruházna elektromos áramot termelő erőművekbe, az segítené a hazai feldolgozást is. Bonyolítja a helyzetet ugyanakkor, hogy a timföldgyártáshoz szükséges ma-

⁹⁷ Ugyanott.

⁹⁸ Jelöletlen irat, dátum és aláírás nélkül. MNL OL Z 12 96. (volt 30.) doboz, 160. lap.

⁹⁹ Ugyanott, 161. lap.

rónátront is főleg Jugoszláviából szerezzük be. Összességében „kérdéses tehát, hogy timföldgyártásunk rentabilitása fenntartható-e akkor, ha a marónátron az önköltségekben továbbra is oly magas százalékkal fog szerepelni (32%), mint eddig. Kérdéses továbbá, vajon (...) az a „világpiaci ár”, amelyen timföldünket Jugoszlávia átvenni köteles, magas termelési költségeink mellett lehetővé teszi-e a magyar timföldtermelést.”¹⁰⁰

Kiszámították, hogy mivel Jugoszláviának elegendő nyersanyaga és olcsó villamos árama van, minimum 25 százalékkal alacsonyabb önköltséggel fogja tudni a timföldet előállítani. A marónátron átvételi ára is nagyban befolyásolja a magyar timföldgyártás rentabilitását, Jugoszlávia világpiaci áron 1948-ban 3000, 1949-ben 10.000, 1950–52 között évente 15.000 tonnát szállít Magyarországnak. Nincs azonban tisztázva, hogy ez milyen árban lesz elszámolva. Egy tonna timföld előállításához 200 kg marónátronra van szükség, ám Magyarországon ennek aránya az önköltségben 32%, tehát nagyon magas.¹⁰¹

Jugoszlávia 1947–52 között összesen 17,6 millió dollárt fizet Magyarországnak a három üzem tervezéséért, a szállításért és a műszaki vezetésért, fele részben áruban, illetve szabad devizában. A költségkülönbözöt 14,4 millió dollárt tett ki, amit egyelőre nem lehetett tudni, ki fizet meg. Sok részletkérdés is tisztázandó volna a szakértők szerint, ilyen bizonytalan előírások közepette a végrehajtásba nem volna szabad belevágni.¹⁰²

A gazdasági egyezmény a jóvátételtől teljesen független és igen nagy volumenű forgalmat irányzott elő, öt év alatt összesen mintegy 120 (más források szerint 111) millió USA-dollár értékben, miközben a Belgrád felé fizetendő jóvátétel teljes összege 70 millió dollár volt. Főbb jellemzői az alábbiak voltak: dolláralapú elszámolás, árulisták (A és B), magyar segítséggel kohóépítés Jugoszláviában, és hogy az ott gyártott alumínium egy része Magyarországot illeti. A felek kölcsönös megállapodása alapján 1948-ban mintegy 30,5 millió dollárral csökkentették a kontingensek értékét.¹⁰³ Ennek fő okai devizális kérdések, kapacitás-kihasználtság, termelési szempontok és a hároméves terv megvalósíthatóságával kapcsolatos kérdések körüli bizonytalanságok voltak.¹⁰⁴

1947. július 24-én Jugoszlávia 6 millió dolláros kölcsönt adott Magyarországnak azért, hogy a magyar ipari szállításokban ne legyen fennakadás. Az irat szerinti teljes szállítási keret öt évre 110.976.400,25 dollár volt, de ezen felül még egy 11,5 millió dolláros kontingens is szerepelt a leírásban. Ez utóbbiért Jugoszlávia teljes gyári és gépi berendezéseket vásárolhatott Magyarországtól.¹⁰⁵ 1947 első felében még jugoszláv tartozást mutattak ki a jegyzőkönyvek,

¹⁰⁰ Feljegyzés a Jugoszláv Federatív Népi Köztársaság és a Magyar Köztársaság között az alumíniumipar terén létesítendő gazdasági együttműködésre vonatkozólag kötött megállapodáshoz. Aláírás nélküli, jelöletlen irat. H. n., 1947. augusztus 13. MNL OL Z 12 96. (volt 30.) doboz, 159. lap.

¹⁰¹ Ugyanott, 167. lap.

¹⁰² Ugyanott.

¹⁰³ Az 5 éves magyar–jugoszláv Egyezmény ipari exportlistájának módosítása. Aláírás: Dr. Borbás. Budapest, 1948. március 24. MNL OL Z 12 88. (volt 19.) doboz.

¹⁰⁴ A Jugoszláviával kötött ötéves gazdasági együttműködési egyezmény hiteles szövege. Dátum nélküli, jelöletlen irat. MNL OL Z 12 88. (volt 19.) doboz, 130. lap.

¹⁰⁵ Az ötéves magyar–jugoszláv gazdasági együttműködési egyezmény hiteles szövege. Budapest, 1947 (hónap, nap nélkül). Jelöletlen irat. MNL OL XIX-F-1-b 46. doboz 10. tétel.

az év végén és 1948 elején azonban már jelentős magyar passzívum volt a mérlegben.¹⁰⁶

1947. december	- 8.017.000 Ft
1948. január	- 8.488.000 Ft
1948. február	- 8.964.000 Ft
1948. március	- 8.224.000 Ft

1949 elejéről még rendelkezésre áll néhány dollárösszeg az egymás közötti forgalom egyenlegéről. A magyar fél irányába mutató többlet ellenére megjegyzik, hogy összességében Magyarország mintegy 16 millió dollárral tartozik Jugoszláviának.¹⁰⁷

1949. január	+ 421.000 \$
1949. február	+ 762.000 \$
1949. március	+ 265.000 \$

Az egyezmény teljes lebonyolítását egy új vállalatra, a Nemzetközi Beruházási Áruforgalmi Részvénytársaságra (NÉBART) bízták. Ez a cég ellenőrizte a magyar-jugoszláv gazdasági és fizetési forgalom alakulását. 1948 nyarán, a szakítást követően átszervezték, ekkor minden, Jugoszláviával kapcsolatos gazdasági kérdés és feladat csúcsszervévé vált. A kapcsolatok teljes leépülését követően azután 1949-ben megszüntették.

1948 márciusában a NÉBART arra hívta fel a figyelmet, hogy mivel az exportra termelő vállalatok eddig is veszteséggel dolgoztak, február 1-jével mindenképpen fel kell emelni bizonyos fémtermékek és – alapanyagok árát, a hengerárúkéát átlagosan 21, az öntvényekét mintegy 18 százalékkal, a jelenlegi árszint mellett ugyanis tarthatatlan a termelés. A magyar-jugoszláv áruforgalmi relációban az eredeti 112 millió dolláros összegből törlésre javasoltak kb. 35 milliót, így a fennmaradó 77 millióra az áremelkedésnek nagyjából 9–10%-os hatása lenne. Ez 5 év alatt 7,5 millió dollárt jelent, de a NÉBART további kihatással számolt, szerintük 10–12 millió dollár a reális felár, ami ráadásul nem egyenletesen, hanem — a szerződéskötések késése és elhúzódása miatt — a későbbi időszakban fog erőteljesebben jelentkezni.¹⁰⁸ A cég ezért a következőket javasolta: „a vállalatok a rövidlejáratú üzleteknél a végelszámolásnál, a hosszulejáratú üzleteknél évenként igazolják az áremelkedésből kifolyó magasabb be-

¹⁰⁶ Feljegyzés a forint-számla (jugoszláv viszonylatban) forgalmáról. Budapest, 1948. április 6. MNL OL Z 12 88. (volt 19.) doboz, 310. lap.

¹⁰⁷ Jugoszláviai kivitelünk és behozatalunk alakulása 1949. március hónapban. Aláírás: Dr. Rieger. Budapest, 1949. ápr. 8. MNL OL Z12 88. (volt 19.) doboz, 676–680. lap.

¹⁰⁸ A NÉBART feljegyzése az iparügyi miniszternek: A vas és fém, valamint egyéb árak emeléséből származó exportkérdések. Jelöletlen irat, az aláírás nem olvasható. Budapest, 1948. március 4. MNL OL Z 12 96. (volt 30.) doboz, 203–205. lap.

szerzési költségeket és azokat az árkiegyenlítő alap a NÉBÁRT-nál felgyülemlett import haszonból, vagy más forrásból kiegyenlíti.” Előbbi esetben a szállítást követően, utóbbinál a naptári év végét követő 30 napon belül volna lehetséges a kifizetés. Emellett olyan előterjesztést is javasoltak a Gazdasági Főtanács asztalára tenni, amely szerint az ötéves, Jugoszláviával folytatott árucseré-forgalom várható exporttámogatásának mértéke az áremelések következtében folyó évben mintegy 8–9 millió forint lesz.¹⁰⁹

Ugyancsak márciusban a két ország képviselői rendezték az 1948. évi rendes árucseré-forgalmat, az ötéves egyezmény néhány tételének módosítását (törlések, halasztások tekintetében), fizetési egyezményt kötöttek 1948-ra, likvidálták az 1947-ből visszamaradt számlatartozásokat, továbbá megállapodtak a nem árutermészetű fizetési forgalomról, valamint a jóvátételi számláról a kereskedelmi konstrukcióba történő átvitelről is. Az 1947. július 24-ei megállapodás szerinti 110.976.400,25 dollár értékű árucseré-forgalmi előirányzat az 1948. március 18-i egyezményt követően 80.692.092,34 dollárra mérséklődött.¹¹⁰

Nem sokkal a kapcsolatok végleges megromlása előtt, 1948. június 5-én a felek aláírtak egy újabb árucseré-forgalmi megállapodást, egy áruforgalommal kapcsolatos fizetési és egy nem árutermészetű fizetési forgalomról szóló egyezményt is, valamint egy likvidációs jegyzőkönyvet. Ezek kisebb mértékben módosították az előző évi megállapodást. Az árukontingensek mindkét oldalon egy-egy évre szóltak, a három szerződés érvényessége felmondás hiányában automatikusan egy-egy évvel meghosszabbodott. Külön jegyzőkönyvben tüntették fel a stornírozott tételeket és a magyar nyersanyagimport csökkentését is. A magyar fél behozatalának szerkezetére döntően ipari jellegű volt és mintegy 35 millió dollárt tett ki, ami jugoszláv viszonylatban 20%-os növekedést jelentett a korábbi időszakhoz képest, és az összes magyar importnak is nagyjából ekkora része került az országba déli szomszédunktól.¹¹¹

Jóvátétel terén 2,5 millió dollár elengedése érdekében 5 milliót írtak jóvá a kereskedelmi konstrukcióban, egymilliót az egyévesben és négy milliót az ötévesben. Az 1:2 arány kicsit jobb volt, mint az áruszállításnál meglévő 2,11-szeres átlagszorozójú jóvátételi dollár. *„Szorzószám alatt azt értjük, hogy valamely árucikk jelenlegi belföldi forint egységára hányszorosa a hivatalos 11,85-ös középárfolyamon forintra átszámított jóvátételi dollár-egységárnak.”*¹¹² A főbb termékcsoportokban a szállítandó tételek dollárértéke és a teljes forgalomból történő részesedése az alábbiak szerint alakult (ebben nincsenek benne az időközben az 1948. március 18-ai megállapodásban stornírozott cikkek):¹¹³

¹⁰⁹ Uo. 206. lap.

¹¹⁰ Ötéves magyar–jugoszláv egyezmény. Aláírás nélküli, jelöletlen irat. Budapest, 1948. június 5. MNL OL Z 12 96. (volt 30.) doboz, 213. o.

¹¹¹ A jugoszláv tárgyalások befejezése. (Bizalmas) Aláírás: Rieger. Budapest, 1948. március 18. MNL OL Z 12 96. (volt 30.) doboz, 206–207. lap.

¹¹² Uo. 208. lap.

¹¹³ A magyar–jugoszláv 5 éves gazdasági egyezmény keretében Magyarország részéről 1951 decemberéig szállítandó gyárak, gépek és gépi berendezések gazdasági csoportosításban. Budapest, 1948. május 29. Aláírás: Dr. Borbás. MNL OL Z 12 96. (volt 30.) doboz.

Árucsoport	Dollárérték	A végösszeg százalékában
I. Teljes gyárberendezések	18.249.518,00	20,35
II. Gépi berendezések:		
1. Bányászati gépberendezések	3.625.355,00	4,04
2. Vas-és acélöntődei gépek, kemencék	2.534.960,02	2,83
3. Szerszámgépek, szerszámok	981.962,68	1,09
4. Kompresszorok, szellőzőberendezések, kazán, motor, szivattyúk	31.686.621,07	35,33
5. Vasúti felszerelések	4.543.698,00	5,07
6. Szállító- és emelőberendezések	2.368.405,-00	2,64
7. Mezőgazdasági gépek	490.215,80	0,55
8. Vegyipari gépek	213.310,00	0,23
9. Építőipari gépek	196.307,50	0,22
10. Faipari berendezések	77.741,00	0,09
11. Műszeripari berendezések	208.608,62	0,23
III. Villamosipari gépek és cikkek	14.753.076,00	16,45
IV. Fémfélgyártmányok	9.766.757,00	10,88
Összesen	89.695.535,69	100,00

A március 18-án aláírt egyezmény lényegében a jóvátételi kötelezettségek enyhítését jelentette. Ehhez csatoltak egy bizalmas mellékletet is, melyben le-
szögezték: „az 1948. évi jugoszláv jóvátételi követelésből 2.500.000 jóvátételi
dollár összeg 1:2 árfolyamon, 5.000.000 dollár összegben átvittetik a Jugoszláv
Nemzeti Banknak a Magyar Nemzeti Banknál levő „B” áruszámla, valamint az
„1948. dollár-számla” megjelölésű számlái javára, mégpedig a „B” áruszámlá-
ra 4.000.000 dollár; az „1948. dollár-számlára” 1.000.000 dolláros megosztás-
ban.” A módozatokat és a határidőket a JH, az MNB és a jugoszláv delegáció
együttesen határozták meg. Ennek alapján a JH 1948 április-májusában 1,5–1,5;
június-júliusban pedig 1–1 millió dollárnak megfelelő forintot fizetett be az MNB-
hez. A júliusi kvóta került az „1948. dollár-számlára”, a többi a „B” áruszámlá-
ra. Mivel jugoszláv viszonylatban 1 jóvátételi dollár kb. 26 forintba került, a
fent vázolt 2,5 millió dollár esetében 2–3 Ft megtakarítás volt érhető el dollá-
ronként, ami kompenzálta az átlagosan 10–20 százalékos vásáremelkedést.¹¹⁴

1949 júniusában még történtek árumozgások a magyar-jugoszláv kereske-
delmi viszonylatban is, de már csak igen alacsony volumennel. (Ez derült ki a Ma-
gyar Nehézipari Külkereskedelmi Nemzeti Vállalat 1949. júniusi jelentéséből.) A
fenti időpontban jugoszláv kereskedelmi képviselők tiltakoztak a Ferrunion
röntgenosztályánál, majd a Siemens-Reiniger gyárban a korábban megrendelt
10 db röntgenkészülék le nem szállítása miatt. Az érintett gyárak éles hangú

¹¹⁴ 1948. évi jugoszláv jóvátételi kötelezettségünk egynegyedének a jugoszláv kereskedelmi
egyezményekre való átvitele. (MNB Eln. Oszt. Kp. Csop.) Budapest, 1948. április 27. MNL OL Z12
96. (volt 30.) doboz, 210. lap.

tiltakozólevelet intéztek az illetékes tárcához. A nemzetközi gazdasági kapcsolatokért ekkor már a Külkereskedelmi Minisztérium felelt, ahol viszont a nem megfelelő lebonyolításért az érintett gyártó cégeket tették felelőssé. Az ügyintéző, dr. Rába szerint „szükséges tehát, hogy külkereskedelmi nemzeti vállalatok, különösen a Nikex vezetői felhívják a gyártó üzemek vezetőit arra, hogy ilyen nyilatkozatoktól a jövőben tartózkodjanak és hogy külföldi üzletfelekkel sem közvetlenül, sem közvetve ne tárgyaljanak, hanem az érdeklődőket minden esetben az illetékes külkereskedelmi nemzeti vállalatához utasítsák.”¹¹⁵ 1949 szeptemberében a Nehézipari Minisztérium egyik feljegyzéséből az derült ki, „...hogya a jugoszláv kereskedelmi megállapodások érvénytelenítése kapcsán visszamaradt exportanyagokról a Népgazdasági Tanács szeptember 1-i ülésén hozott 158/8/1949. sz. határozata intézkedik.”¹¹⁶

Egy 1949. október 3-án kelt bizalmas feljegyzés szerint az azóta felmondott ötéves magyar-jugoszláv gazdasági egyezmény tárgyalási anyagát bizalmas irattárban kell elhelyezni.¹¹⁷ Fontos adatokat közöl ugyanakkor az 1949 őszéig dokumentált forgalomról és a meglehetősen bonyolult szerkezetű nyilvántartásról.

Világpiaci áron az egyezmény volumene mintegy 65 millió dollárt tett ki. Ebből a magyar fél 32 milliót kívánt lekötni, ezen belül 22,2 millió dollár értékű áru került ténylegesen lekötésre. További 6,8 millió dollár értékű áru történt cégek közötti megállapodás, ez viszont ekkor még (1949 októberében – G. P.) nem volt jóváhagyva. Szállítás eddig 4,9 millió dollár értékben történt, ebből 2,4 millió 1948-ban, 2,5 millió 1949. május végéig. „A meglévő kötések alapján 1949 évben összesen 14 millió dollár értékű áru kerül kiszállításra (a leszállítottakon kívül tehát még 11,5 millió). 1950 év folyamán 10 millió, 1951–52-ben pedig 2,5 millió, feltételezve, hogy a fent említett 6,8 millió dollár értékű áru jóvá lesz hagyva és szállítási kötelezettségnek fog számítani.”¹¹⁸

A dokumentum szerint az ötéves egyezményben Jugoszláviának 6,3 millió dollárnyi követelése van. A behozatali oldal 1947-es kontingense 11,4 millió dollár volt, amiből 1949. március 31-ig 11 millió érkezett be, az 1948. évi 14,5 millióból pedig 11,5 millió. Az egyéves szerződés kontingenseinek értéke 1947-ben kb. 11 millió, 1948-ban pedig kb. 12 millió dollár, amiből 1949. február 28-áig mindkét oldalon 4,5 millió dollár értékű szállítás történt. Az alumínium-szerződés keretében 5,4 millió dollár értékben belföldön, 4 millióért külföldönadtunk ki rendeléseket, ezekre sorrendben 1,7; illetve 2,9 millió dollár lett kifizetve. Az alapszerződés értelmében szabad devizában 1947–48-ban 5,5 millió

¹¹⁵ Feljegyzés Buzás főosztályvezető úr részére. Tárgy: jugoszláv reklamációk röntgenkészülékek nem-szállítása miatt. Jelöletlen irat, aláírás: dr. Rába. Budapest, 1949. június 13. XIX-F-1-rr 2. doboz.

¹¹⁶ Feljegyzés B. Sebestyén elvtárs részére. Nehézipari Min. Anyag és Áruforgalmi Osztály. 0–727 2733/H. sz. irat, aláírás: Havel László ov. h. Budapest, 1949. szeptember 24. XIX-F-1-rr 2. doboz.

¹¹⁷ Feljegyzés a magyar-jugoszláv gazdasági egyezmény tárgyalási anyagainak kezelése tárgyában. 0–550 sz., bizalmas iratok. Budapest, 1949. október 3. MNL OL XIX-F-1-b 46. doboz, 10. tétel.

¹¹⁸ Feljegyzés. Tárgy: Jugoszláv helyzet. (Elemzés az 5 éves magyar-jugoszláv egyezményről.) Jelöletlen irat, aláírás nélkül. Budapest, 1949. április 6. MNL OL XIX-F-1-rr 2. doboz.

dollárt fizettek a jugoszlávok. 1949-ben 1,5 millió, 1950-ben 0,4 millió dollár szabad deviza fizetése esedékes. Áruban 3,1 millió dolláros tétel lett teljesítve, szállítás pedig 1,2 millióért történt. 1949-ben 2,4 millió, 1950-ben 1,1 millió dollár értékű árut kellene leszállítani. *„Az alumínium-szerződés lebonyolítása azért mutatkozott célszerűnek, mert eddig 5,5 millió effektív dollárt vettünk fel, amit vissza kellene részben szolgáltatni, másrészt pedig a jugoszlávok részére kidolgozandó tervek és költségvetések a magyar alumíniumipar kiépítése szempontjából is komoly értéket jelentenek.”*¹¹⁹

Ezt követően a források további áru- és pénzmozgásokról már nem tesznek említést. Az 1949 folyamán felmondott magyar-jugoszláv gazdasági egyezmény újratárgyalása 1953-tól kezdődött meg, és a jóvátételi megállapodáshoz hasonlóan 1956-ban kötötték újra a felek. Ez azonban már egy másik korszakba tartozik. Az 1953–1964 közötti magyar-jugoszláv jóvátétellel kapcsolatos „második” huzavonáról részletesebben ír Honvári János 2012-ben megjelent „Magyar jóvátétel a II. világháború után” című munkájában.

THE HUNGARIAN INDEMNITIES TO BE PAID TO YUGOSLAVIA (1945–1949)

by Gábor Péter
(Abstract)

The first period of Hungarian payment of war indemnities to Yugoslavia between 1945 and 1948 was very much dependent on the general course of the Cold War. After an initial icy phase, relations between the two countries gradually improved until the exclusion of Yugoslavia from the „peace camp”. As long as the friendly relationship between the two neighbours was maintained, Yugoslav attitude towards the Hungarian proposals was generally flexible and pragmatic. Many documents and analyses bear witness to the capillary system of mutual relations linking the two countries, which not only resulted in continuous transports but also in economic contacts which went a good deal beyond the level dictated by the issue of indemnities. After 1948, however, the dictates of high politics led to the progressive stop by the Hungarians of the transports, and consequently all contacts with Belgrade came to a halt. The minutes of the negotiations reflect faithfully through the very fate of the indemnities how the relationship between Hungary and Yugoslavia deteriorated gradually.

As far as it proved possible, the study aimed at allowing an insight into the developments which unfolded in the background of these events. As the political aspect of the topic has already been enlightened in several works, the chief goal of the present dissertation was to demonstrate as fully as possible the economic side, which, of course, cannot be wholly separated from politics. The second period of the payment of indemnities to Yugoslavia (1953–1964) was left out of the research topic, as recently János Honvári has made this issue the object of a profound analysis.

¹¹⁹ Uo.

Mitrovits Miklós

EGYÜTT VAGY KÜLÖN UTAKON A SZOCIALIZMUSHOZ?

*A desztalinizáció első szakasza Kelet-Közép-Európában.*¹

A Sztálin halála utáni korszak meghatározó jelensége az a desztalinizációs folyamat, amely az élet szinte minden területét érintette, megváltoztatta. A politikagyakorlás módszerei, a gazdaság- és társadalompolitikai prioritások, a kulturális élet, valamint a hatalom és az állampolgárok viszonya is változáson mentek keresztül. A cél továbbra is a szocializmus, végső soron a kommunizmus felépítése maradt, bár részleteiben egyetlen párt, még a Szovjetunió Kommunista Pártja sem határozta meg, hogy az mit is jelent majd pontosan és legfőképpen, hogy mikor fog bekövetkezni. Maradtak annál az általános Sztálin által átfogalmazott marxi megfogalmazásnál, hogy a szocializmus egy olyan állapot, amikor már „mindenki képességei szerint, mindenkinek munkája szerint” elv érvényesül, vagyis a munka kényszerjellege már megszűnik, de még nem elégítheti ki az egyes ember igényeit. Ezt a tézist deklarálta az 1936-os sztálini alkotmány is.² A kommunizmus felépítése, amelyben Marx eredeti megfogalmazása szerint már megvalósul a „mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint” elv, a távoli jövőbe helyeződött.³ Ez a sztálini

¹ A tanulmány az OTKA PD 105866 sz. kutatási projekt keretében készült és egy nagyobb ívű monográfia részét képezi. Jelen tanulmányban Kelet-Közép-Európa fogalma alatt Lengyelországot, Csehszlovákiát és Magyarországot értem. A régió fogalmi meghatározásának számos forrása van. Bibó István többé-kevésbé ezen alrégiót Kelet-Európának, Szűcs Jenő Közép-Kelet-Európának, Oskar Halecki Kelet-Közép-Európának, Niederhauser Emil pedig Nyugat-Kelet-Európának nevezte. Kétségtelen, hogy az 1949 utáni NDK területét is többnyire e régióhoz kapcsolják, de a sajátos fejlődése miatt itt most azt nem tárgyaljuk, másfelől általában ide sorolják a Balti-államokat, nyugat-Belarusz és nyugat-Ukrajna vidékeit is, ám mivel e korszakban ezen területek a Szovjetunió részeit képezték, történetüket itt most szintén nem tárgyaljuk. Lásd: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In: Bibó István összegyűjtött munkái. Szerk.: Kemény István – Sárközi Máttyás. I. kötet. Bern, 1981, 202–251.; Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Történelmi Szemle, 1981. 3. sz. 313–359.; Oskar Halecki: Európa Millenniuma. Budapest, Századvég Kiadó, 2000; Niederhauser Emil: A kelet-európai fejlődés egysége és különbsége. Magyar Tudomány, 1988. 9. sz. 668–681.

² Sztálin ezt a tézist már 1931 decemberében kifejtette egy interjúban. Lásd: J. V. Stalin Talk With the German Author Emil Ludwig December 13, 1931. Lásd: Marxists Internet Archive (letöltés: 2013. 09. 09.). Az 1936-os szovjet alkotmányt lásd: A Szovjetunió szövetségi alkotmányai. Szerk.: Kovács István. Budapest, 1982, 201–224.; A sztálinizmusról lásd még: Krausz Tamás: A „sztálini szocializmus”. In: A sztálinizmus hétköznapijai. Tanulmányok és dokumentumok a Sztálin-korszak történetéből. Szerk.: Krausz Tamás. Budapest, Nemzeti tankönyvkiadó, 2003, 266–288.

³ Gyakorlati szempontból Sztálin csak 1952-ben fogalmazta meg a szocializmus mibenlétét és ez nem volt más, mint a kialakult szovjetunióbeli rendszer, ezzel együtt Marx, Engels és Lenin szocializmusra vonatkozó elméleti fejtegetéseit a beláthatatlan jövőbe helyezte át, és a szocializmust önál-

„szocializmus definíció” — amelyet Marx egyáltalán nem is használt — öröklődött tovább a kelet-európai országokba is 1947 után. A több évtizedes kérdés azonban Sztálin után is megválaszolatlan maradt: hogyan lehet eljutni eddig a „szocializmusig”, illetve hogy ez a „szocializmus” minden országban azonos lesz-e?

Az 1947 után részben importált, részben belülről épített sztálinizmusok fő attribútumai a következők voltak: az erőltetett iparosítás gyakorlata (főképpen a termelőeszközök termelése terén), a mezőgazdasági átalakítása az osztályharc logikája alapján, vagyis nem a termelés növelése és modernizálása, hanem egyes társadalmi osztályok (földbirtokosok, kulákok) likvidálása útján, illetve a személyi kultuszra épülő egyszemélyes kormányzás és a nyílt terror alkalmazása. Ez volt a proletárdiktatúra szovjet formája.

Továbbá Sztálin öröksége volt az hatalmas birodalom, amely a kelet-európai államok sztálinizálása után jött létre, amelyben a Szovjetunió vezető szerepe megkérdőjelezhetetlen volt. Ebben a táborban minden egyes ország szigorúan Moszkvától függött, és Moszkvában bízott, mind alárendelt viszonyban állt a tábor centrumával, az egymás közötti horizontális kapcsolatok nem léteztek vagy formálisak voltak.⁴

A desztalinizáció alapvetően két döntő jelentőségű változást hozott magával, a kettő szorosan összefüggött, ám bizonyos ellentét is feszült közöttük. A desztalinizációnak egyfelől volt az egyes szocialista országok belpolitikáját érintő aspektusa: már 1953-tól, de igazán csak 1955–1956-ban a szovjet vezetés is hivatalossá tette azt a tézist, hogy a minden országnak joga van a szocializmushoz vezető saját útját kijelölni.⁵ Ez annak beismerését is jelentette egyben, hogy a kelet-európai országokban a „proletárdiktatúra” és a szovjet minta lemásolása nemhogy nem vezetett el a „szocializmushoz”, hanem éppen ellenkezőleg az adott fejlettségi színvonalhoz képest visszaesés következett be. Éppen ezért vissza kell lépni egyet és újragondolni, hogyan érhető el e cél más úton. Másfelől, szintén a desztalinizáció eredménye, hogy az SZKP XX. kongresszusán (1956) hivatalosan is megerősített „békés egymás mellett élés” politikája új értelemmel gazdagodott. Lényegében, amit Sztálin 1924-ben meghirdetett, nevezetesen, hogy a szocializmust egy országban kell felépíteni, mert a forradalom lángjai kialudtak Európában, azt most az egész táborra alkalmazta Hruscsov. Annak a beismerése volt ez, hogy belátható időn belül nem bővül Európában a szocialista tábor, így kényszerűen el kell fogadni a két tábor létezését. Ettől kezdve a fő cél az volt, hogy a Szovjetunió a NATO-val egyenrangú félként ismerthesse el saját szövetségi rendszerét, a Varsói Szerződést, vagyis a kapitalista világ ismerje el a szocialista világ létezését és létjogosultságát.⁶ A „békés egy-

ló társadalmi formaként definiálta. *J. V. Sztálin: A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban.* Budapest, Szikra, 1952.

⁴ Lásd erről: *T. V. Volokityina – G. P. Murasko – A. F. Noszkova – T. A. Pokivajlova: Moszkva i Vosztocsnaja Jevropa. Sztanovlenyije polityiceszskih rezsimov szovjetszkovo tipa 1949–1953. Ocserki isztorii.* Moszkva, ROSZSPEN, 2002.

⁵ A Hruscsov–Tito 1955-ös találkozója vízvázasztó, de lényegében 1953-ban Nagy Imre miniszterelnökké való kinevezésével és az új szakasz politikájának de facto elfogadása már jelezte, hogy a Kreml nem várja el a szovjet minta másolását.

⁶ E törekvés legeklatánsabb példája az NDK szuverenitásának és Lengyelország nyugati határainak elismertetésére irányuló törekvés, amelyben a tábor minden tagállama rész vett.

más mellett élés” helyességét — szemben a korábbi háborús pszichózissal — a szocializmus felsőbbrendűségébe vetett hitből igazolhatták: a szocializmus erői békés versenyben előbb vagy utóbb le fogják győzni a kapitalizmust, tehát nincs szükség újabb világháborúra.

A cél elérése azonban megkövetelte a tábor egységét, viszont Moszkva éppen ezért engedményekre is kényszerült. Jugoszlávia „rehabilitálása”, azaz olyan országgént való újbóli elismerése, ahol a szocializmust építik, azt jelentette, hogy a szocializmushoz eltérő utak is vezethetnek. S éppen ez mutatott rá legelőször arra a feszültségre, ami a „külön utak” és az egység fenntartásának igénye között feszült. Jugoszlávia útja ugyanis a szovjettől eltérő modellt eredményezett, az azonban nem lehetett Hruscsov célja, hogy a többi kelet-európai ország számára ne a szovjet modell legyen a követendő. Sőt, ahogy Sztálin a harmincas évek végén, most Hruscsov is azzal legitimálhatta a létező „szovjet rendszer” szükségességét, hogy csak ez a formáció képes megvédeni a szocializmust a kapitalista világgal szemben. Ez a doktrína pedig jelentősen korlátozta eleve a külön utak kibontakozását, pontosabban addig a határig engedte őket, ameddig nem eredményeztek egy másik modell megvalósulását.

Ráadásul a szocializmus építése a nemzeti sajátosságokkal kikövezett úton nem csupán azzal a veszéllyel járt, hogy a „szovjet-modelltől” eltérő lesz a végeredmény, hanem magában hordozta az önálló külpolitika igényét is. A helyzetet bonyolította, hogy amennyiben az önálló külpolitika jelentős részben a belpolitikából ered, akkor az eltérő utak a belpolitikában eltérő külpolitikai stratégiákat szülnek, azok pedig gyakran sértethetik a tábor más országainak érdekeit. Kérdés, hogy milyen mértékben hatottak egymásra a régió országai, mennyiben akadályozták vagy éppen segítették a másikat céljaik elérésében, illetve beszélhetünk-e szoros szövetségről, vagy éppen szétfejlődésről? A desztalinizáció tehát a sztálini birodalmon belüli viszonyokra is jelentős hatással volt.

A desztalinizáció összességében felvetette az utak és a célok kérdését is: milyen úton, milyen taktikával hova, milyen szocializmust lehet megvalósítani? Két modell már egzisztált: a szovjet és a jugoszláv. Hogyan és kit fog követni a többi állam? Ideológiai síkon pedig a kérdés úgy hangzott: a szocializmus csak a „szovjet rendszerben” valósulhat-e meg, vagy más keretekben is elérhető-e?

A „nemzeti utak” keresése: az „új szakasz” politikája (1953–1955)

A nemzeti sajátosságok figyelembe vételével felépítendő szocializmushoz vezető külön utak elismerését — a „sztálini metódusoktól” való eltávolodást, ami elsősorban az erőltetett iparosítást preferáló és a falusi osztályharcot differenciátlanul folytató politika feladását, valamint a nyílt terrortól való lemondást jelentette — számos külső és belső tényező tette lehetővé. Ilyen — a terror csökkentése irányába mutató faktor — volt a szovjet amnesztiarendelet (1953. 03. 27.), a szovjet orvos-perek leállítása (1953. 04. 04.), Lavrentyij Berija szovjet belügyminiszter letartóztatása (1953. 06. 27.), valamint Nyikita Hruscsov az SZKP első titkárává választása és a rehabilitációs folyamatok megindítása (1953. 09. 03–05.). A gazdaságpolitikai prioritások felülvizsgálatát jelezte a

Pravda vezércikke „A jelenlegi nemzetközi helyzetről” (1953.05.24.), amely le-
szögezte, hogy „bármennyire is különbözzenek egymástól az egyes államok tár-
sadalmi rendszerei, számos olyan létfontosságú mozzanat van, amelyekben
ezen államok népeinek érdekei megegyeznek. E létfontosságú mozzanatok közé
tartozik mindenekelőtt a béke, a népek kereskedelmi-gazdasági és kulturális
együttműködésének fejlesztése.” A koreai-háború befejezésével (1953. 06. 27.)
pedig megszűnt a háborús pszichózis, amely lehetővé tette a hadiipari, azaz a
nehézipari beruházások visszafogását, valamint a beruházások átcsoportosítá-
sát. Ez utóbbiakra szükség is volt, mert a kelet-berlini felkelés (1953. 06. 17), il-
letve a plzeni munkásmegmozdulások (1953. 05. 30–06. 03.) rámutattak a la-
kosság életszínvonal problémáira is.

Az egyes országokban kialakuló desztalinizációs folyamatok arculatát je-
lentős mértékben megszabták az adott ország belső tényezői is. Alapvetően
meghatározó volt az adott államban kialakult sztálinizmus jellege és mélysége,
sőt annak kialakulása is. A „szocializmushoz vezető utak” ugyanis nem Sztálin
halálát követően, hanem jóval korábban, éppen a szovjet minta átvétele, a
Kominform megalapítása⁷ előtt kerültek napirendre. Az 1947 előtti utak reha-
bilitációja tehát éppen olyan fontos volt, mint az 1947 után folytatott politika
eredményeinek — legalábbis részben — megvédése. Ugyanakkor annak is je-
lentős szerepe volt a desztalinizációs folyamatokban, hogy ki képviselte a „nemze-
ti út” koncepcióját és e személyeknek milyen volt a viszonyuk a sztálinizmus-
hoz. A struktúrák mögött ugyanis mindig emberek állnak, a struktúrákat em-
berek módosítják.

Csehszlovákiában a Klement Gottwald és Rudolf Slánský vezette Csehszlo-
vákia Kommunista Pártja (CSKP) lényegében sikeresen megvalósította a „cseh-
szlovák út” koncepcióját.⁸ Az 1948. februári fordulat (kommunista hatalomátvé-
tel) az 1945 és 1948 között egyszisztáló „korlátozott demokrácia” keretei között zaj-
lott le. A „csehszlovák út” lényege, hogy a CSKP egy megnyert választás (1946)
után az ún. „demokratikus erők” széthúzását és gyengeségét, valamint politikai
hibáikat kihasználva a létező politikai mechanizmusok alapján került hatalomra.
Szintén csehszlovák sajátosság, hogy mindez önállóan, a szovjet csapatok jelenléte
nélkül, lényegében a társadalom támogatása vagy passzivitása mellett zajlott le.⁹
1948 után a CSKP látszatra megőrizte az 1945–1948 között kialakult politikai
struktúrát: a többpártrendszer látszatra fennmaradt (bár a szlovák pártokat likvi-
dálták, illetve a szociáldemokratákat beolvastották a CSKP-ba), s megtartották a

⁷ Az 1947. szeptember 27-én létrehozott Kominform (Kommunista Pártok Tájékoztató Irodá-
ja) fő célja mindenekelőtt a kelet-közép-európai térségben 1948-1949-ben végrehajtandó fordulat, va-
gyis a szovjet mintájú proletárdiktatúra bevezetésének koordinálása volt.

⁸ A CSKP már háború befejezésétől kezdve használta a „csehszlovák út” kifejezést.

⁹ Igaz, a CSKP eleinte egyáltalán nem propagálta a szocializmust, mint elérendő célt, a nemze-
ti-demokratikus forradalmat tűzte zászlajára. „Nemzeti” volt abban, hogy kitelepítették a német és
részben a magyar lakosságot, „demokratikus” abban, hogy a németek (és a magyarok) által hátraha-
gyott vagyont nacionalizálták, részben felosztották a cseh és szlovák társadalom tagjai között. Nem
fontos, hogy mindez csupán taktika volt, vagy komolyan gondolták, hanem az, hogy ennek a politiká-
nak komoly hatása volt a csehszlovák társadalomra. Lásd: *Bradley F. Abrams: The struggle for the
Soul of the Nation. Czech Culture and the Rise of Communism.* Oxford, Rowman & Littlefield
Publisher, 2005, 178–198.

Nemzeti Frontot (igaz a CSKP-nak abszolút többsége volt benne), de ez nem jelentett már valódi pluralizmust. Ezen intézkedések azt szolgálták, hogy a világ felé fenntartsák a demokrácia látszatát.¹⁰

A „csehszlovák út” a szocializmushoz azt tételezte, hogy egy iparilag fejlett országban, ahol vannak bizonyos demokratikus hagyományok lehetséges „békés úton” a népi demokrácia által eljutni a szocializmushoz. Ennek a történelmi tapasztalatnak jelentős szerepe lett a csehszlovák desztalinizációs folyamatban is. Hiszen Csehszlovákiában nem arról folyt a vita, hogy Sztálin halála után mennyire kell, illetve mennyire szükséges eltérni a „szovjet mintától”, lehetséges-e eljutni a szocializmushoz külön utakon, hanem éppen ellenkezőleg: a CSKP vezetői azt bizonygatták, hogy ők már a kezdetektől saját úton haladnak Gottwald vezetésével és nagyon közel vannak a célhoz.¹¹ Éppen ezért, amikor Sztálin temetése után néhány nappal Klement Gottwald is elhunyt, nem lehetett a sztálinizmus-kritika céltáblájává őt megtenni. Gottwald személyesítette meg a „csehszlovák utat”, így személyi kultusza, amely halála után még erősödött is, szorosan összekapcsolódott a csehszlovák szocializmus kérdésével.¹²

Gottwald halála ugyanakkor vezetési válságot okozott Csehszlovákiában. Gottwald egyszerre volt Csehszlovákia elnöke és a párt elnöke (předseda) is. Az államfői poszton Antonín Zápotocký követte, ám Gottwaldhoz hasonló tekintéllyel rendelkező pártvezető nem akadt, így megszüntették a pártelnöki funkciót. Antonín Novotnýt a CSKP KB csak 1953 szeptemberében választotta meg hivatalosan a párt első titkárává.¹³ Megosztottá vált tehát a hatalom, hiszen Csehszlovákiában hagyományosan erős pozíciókkal rendelkezett az államfő még akkor is, ha az 1948-as alkotmány e jogköröket csorbította, a társadalom szemében megmaradt a jelentősége.

A vezetési válsággal egyidejűleg gazdasági problémák is nehezítették a helyzetet. A túlzott iparosítás, illetve a fegyvergyártásra fordított óriási összegű beruházások következtében a lakosság, főképpen a munkások jelentős készpénz tartalékkal rendelkeztek, ám a mezőgazdaság elhanyagolása miatt a fogyasztási cikkek mennyisége jóval elmaradt a kereslettől. Éppen ezért a Nemzetgyűlés 1953. május 30-i plenáris ülésén elfogadták a pénzreformra, valamint

¹⁰ Jiří Kocián: System polityczny w Czechosłowacji w latach 1948–1989. In: Od transformacji do transformacji. Polska i Czechosłowacja w latach 1947(1948)–1989. Red.: Jan Jacek Bruski – Eduard Maur – Michał Pułaski – Jaroslav Valenta. Praha, 2001, 46–47.

¹¹ Az SZKP XXI. kongresszusát követően, 1960 nyarán a CSKP országos konferenciája a régióban elsőként deklarálta, hogy Csehszlovákiában „lerakták a szocializmus alapjait”. Lásd: Csehszlovákia Kommunista Pártjának országos konferenciája. 1960. július 5. – július 7-ig. Pozsony, Pravda Kiadó, 1960.

¹² Erdemes megjegyezni, hogy a szakirodalomban tévesen elterjedt nézet szerint Rudolf Slánský pere volt a csehszlovák „Tito-per”, valójában Slánskýt nem a „nemzeti út” képviselte miatt ítélték el, hanem éppen ellenkezőleg. A pernek erősen cseh nacionalista és antiszemita kicsengése volt, Slánský ellen éppen az internacionalizmusa volt a fő vád, éppen ezért „természetesen” zsidó származását erőteljesen kidomborították. Az sem mellékes, hogy Gottwald sokáig ellenezte Slánský letartóztatását, Sztálinnak komoly erőfeszítésébe került az ügy keresztül vitele. Lásd: Igor Lukes: Rudolf Slánský. His Trials and Trial. Washington, Cold War International History Project – Woodrow Wilson International Center for Scholars (Working Paper 50).

¹³ Jiří Pernes: Kryzys režimu komunistycznego w Czechosłowacji. In: Od transformacji do transformacji... i. m. 84.

az élelmiszer- és iparcikkek jegyrendszerének megszüntetéséről szóló törvényjavaslatot. A cseh koronát aranyalapra helyezték, valamint a régi bankjegyek helyett újakat vezettek be. A régi és az új bankjegyek átváltása kedvezőtlen volt a lakosságra nézve, de éppen ez volt a légyege: a lakossági tartalékokat szerette volna a kormányzat csökkenteni. A lakosságra nézve kedvezőtlen pénzváltás társadalmi elégedetlenséget szült és a munkások sztrájkba léptek. A legjelentősebb tiltakozást plzeni Skoda-gyár munkásai szervezték, amit a hatalom brutálisan leverte. A tanulságokat le kellett vonni. Augusztus első napjaiban Zápotocký a Kladno melletti Klicava duzzasztónál elmondott beszédében elítélte az erőszakos kollektivizálást, s ígéretet tett arra, hogy a parasztok kiléphetnek a téészekből. Ezzel párhuzamosan összeült a CSKP központi bizottsága is, amely határozatot hozott a párton belüli demokrácia érvényesítéséről, a tisztogatások leállításáról, a népképviselői szervek szerepének visszaállításáról és a feszített iparosítás mérsékléséről. Moszkvai nyomásra elfogadták az „*augusztusi téziseket*”, amelyben először beszéltek a gazdaságban elkövetett súlyos hibákról. A téziseket azonban nem hozták nyilvánosságra.¹⁴ Egy hónappal később az újabb KB plénum meghirdette az „*új szakaszt*”, amely az iparosítás ütemének csökkentését, a pártdemokrácia érvényesítését, a perek felülvizsgálatát ígérte.

Az „új szakasz” politikájában törést okoztak az 1954. áprilisi moszkvai titkos csehszlovák–szovjet tárgyalások. Hruscsov kritikában részesítette Zápotockýt annak ellenére, hogy a mezőgazdasági kérdésekben inkább neki adott igazat. A szovjet vezetőt végül Novotný győzte meg. Ettől kezdve Zápotocký pozíciója gyengülni kezdett, Novotný pedig erősödött,¹⁵ ezzel együtt az „új szakasz” politikája is lelassult. A csehszlovák desztalinizáció ezen korai időszakának végét jelezte 1955. február 11-én Novotný előadása a KB plénumán és az ott elfogadott határozat, amely a mezőgazdaság kollektivizálásának felgyorsításáról és befejezéséről szólt. Igaz, az új irányvonal már nem tért vissza a sztálinista felfogáshoz, amely kizárólag az osztályharc kérdéseként kezelte a kollektivizálást. Leszögezte ugyan, hogy a téészesítés lelassulásának egyik oka „az osztályharc lebecsülése a falvakon”, ami ahhoz vezet, hogy elégtelen intézkedéseket foganatosítanak a kulákokkal szemben, ugyanakkor már fontosnak tartotta a mezőgazdaság modernizálását és a termelékenység színvonalának emelését is. Kijelentette, hogy a szövetkezetek építését a gépesítés tovább fejlesztésével, a közös istállók és egyéb gazdasági épületek építésével, a mezőgazdasági káderek politikai és szakmai fejlődésének biztosításával kell elérni.¹⁶

¹⁴ Lásd részletesen: Jiří Pernes: Krize komunistického režimu v Československu v 50. letech 20. století. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury, 2008, 96–104.

¹⁵ A CSKP 1954. június 11–14. között megtartott X. kongresszusán Hruscsov jelenlétében Novotný látványosan megszilárdította a hatalmát. A kongresszusi határozat azonban még tartalmazta az „új szakasz” elemeit, amennyiben leszögezte, hogy fokozni kell a mezőgazdasági termelést és a közszükségleti iparcikkek termelését. Ugyanakkor megállapította, hogy az első öt éves terv (1948–1953) teljesítésével lerakták a szocializmus gazdasági bázisának szilárd alapjait. Ezzel pedig megvédte a sztálinizmus időszakának eredményeit.

¹⁶ A CSKP KB határozata a mezőgazdaság helyzetéről és továbbfejlesztéséről (1955. február 11.), illetve a CSKP KB határozata az Egységes Földműves Szövetkezetek további fejlesztéséről, az aratás, az őszi munkák és a begyűjtés biztosításáról (1955. június 29–30.). Lásd: Od X. do XI. Sjezdu.

Sztálin halála után néhány hónappal Magyarországon került sor a leglátványosabb desztalinizációs lépésre. Igaz, mondhatni sztálinista módszerrel, közvetlen szovjet beavatkozás következtében, de azt a Nagy Imrét helyezték a kormány élére, akit korábban éppen a külön utas nézetei miatt bírálta meg és sújtottak funkcióvesztéssel.¹⁷ 1953. június 13–16. között Rákosi Mátyás vezetésével magyar párt- és kormánydelegáció tárgyalt Moszkvában, ahol a szovjet vezetés keményen bírálta Rákosit a túlzott iparosításért, a hadsereg túlzott felduzzasztásáért, az erőszakos téjeszesítésért, az ellátási zavarokért, az életszínvonal csökkenésért és a személyi kultuszért. A moszkvai bírálatot változások követték. Június 27–28-án az MDP Központi Vezetőségében ülése feltárta „a szocialista építés során elkövetett hibákat”, azok okait és meghatározta a párt új irányvonalát („júniusi határozatok”). A KV lényegében magáévá tette és határozattá emelte a moszkvai bírálókat, sőt összességében hibásnak minősítette az MDP II. kongresszusán (1951) elfogadott gazdaságpolitikai irányvonalat. Ilyen radikális (vissza)lépésre nem került sor ebben az időszakban sem Csehszlovákiában, sem Lengyelországban. Miután a KV revideálta Nagy Imre korábban (1949. szeptember 3.) elítélt nézeteit a falusi politikáról és gyökeres változtatásokat ígért a gazdaságpolitikán belül, engedélyezte a termelőszoövetkezetek feloszlását és megszüntette a kuláklisztákat.¹⁸ A közvetlen szovjet beavatkozás azonban felemásra sikerült. Létrehozott egy kettős irányítási szisztémát, a párt élén meghagyta azt a Rákosit, akit az elmúlt évek hibás politikájának felelőssége terhelt, és megerősítették a Nagy Imre vezette új kormányt, amely feladata az „új szakasz” politikájának a megvalósítása lett. Ez a kettősség számos buktatót, kompetencia-vitát és végső soron az „új szakasz” politikájának a bukását is magában rejtette.

Magyarország esete abban is sajátos volt, hogy a sztálinizmus előtti időszakban a Magyar Kommunista Párt nem rendelkezett, nem rendelkezett a „saját, magyar út” koncepciójával, így Sztálin halála után nem volt lehetőség annak rehabilitálására. A háború alatti hazai illegalitásban létező kommunista pártot 1943-ban feloszlatták, az 1945 utáni MKP vezetése mindvégig a szovjet politikai akarat kiszolgálójaként politizált. Kiváló példája ennek, amikor 1948 nyarán megváltozott a Kreml viszonya Jugoszláviával szemben, a magyar kommunista párt elsőként állt az SZKP mellé annak ellenére, hogy korábban jó kapcsolatokat ápolt a jugoszláv kommunistákkal és Tito Magyarországon rendkívül népszerű volt.¹⁹ (Lengyelország például meglehetősen visszafogottan vett részt a Tito-ellenes kampányban.) Magyar sajátosságnak vehetjük azt is, hogy az első szabad választások (1945) jobbközép győzelmet hoztak, a kommunisták

Usnesení a dokumenty ÚV KSČ. Praha, Statní Nakladatelství Politické Literatury, 1958, 68–75., 115–124.

¹⁷ Lásd erről: *Gyarmati György*: A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956. Budapest, ÁBTL–Rubicon, 2011, 329–343.

¹⁸ A Magyar Dolgozók Pártja határozatai, 1948–1956. Főszerk.: Izsák Lajos. Budapest, Napvilág Kiadó, 1998, 188–206.

¹⁹ *Ripp Zoltán*: Példaképből ellenség. A magyar kommunisták viszonya Jugoszláviához, 1947–1948. In: *Fordulat évei 1947–1949. Politika – képzőművészet – építészet*. Szerk.: Ständeisky Éva et al. Budapest, 1956-os Intézet 1998, 55–56.

még a szociáldemokratákkal együtt sem szereztek annyi mandátumot, mint a Független Kisgazdapárt. A kommunisták gyenge pozícióit jelzi, hogy még a csalásokkal lebonyolított 1947-es választásokon is csupán a szavazatok 22,25 százalékát sikerült megszerezniük. Ebből is adódik, hogy az MKP nem dolgozott ki „magyar utat”, hiszen a hatalomátvételt egyedül a Szovjetunió segítségével remélhették. Ugyanakkor Nagy Imre kiválasztásával — akár tudatosan, akár nem — olyan politikust hoztak pozícióba, akinek voltak önálló gondolatai a magyarországi szocializmus felépítésével kapcsolatban, még ha ezek nem is kristályosodtak ki egy önálló út koncepciójában. Nagy Imre — Novotnyval ellentétben — nem egy szimpla apparatcsik volt, akinek sikerült a csúcsra érnie, hanem volt érzéke és érdeklődése az elméleti kérdések iránt. A kollektivizálással kapcsolatban már 1948–1949 előtt is azt a tézist képviselte, hogy azt nem lehet gyorsan és erőszakosan végrehajtani. Nem a végcélt kérdőjelezte meg, hanem a sztálinista utat. Ugyanígy vonzódott a közvetlen demokrácia eszményéhez, amely 1945-ben spontán kialakulóban volt az országban. Ha abban a formában nem is, de a Hazafias Népfront 1954-es feltámasztása ebbe az irányba mutatott.²⁰

Hruscsovék szándékai még ma sem világosak teljesen, de arra a kérdésre, hogy 1953 nyarán miért csak Magyarországon avatkozott be Moszkva ilyen radikálisan, néhány következtetés megkockáztatható. Egyrészt Magyarország stratégiaiilag kevésbé volt jelentős a Szovjetunió számára, mint Csehszlovákia vagy Lengyelország (ebben az időszakban még Ausztriában állomásoztak a szovjet csapatok). Másfelől a magyar kommunista vezetés minden más térségbeli államnál jobban, szolgai módon másolta a sztálini mintát, egyáltalán nem figyelembe véve az ország adottságait és a lakosság szükségleteit, így nem lévén remény az evolúció fejlődésben, közvetlenül kellett beavatkozni. A plzeni és a kelet-berlini események ugyanis intőek voltak. A Kreml célja a társadalmi stabilitás megőrzése volt, joggal tarthattak a kelet-német és a csehszlovák megmozdulások magyarországi megismétlődésétől. Harmadrészt éppen a kettős struktúra kialakításával (párt és kormány) Rákosi lehetőséget kapott arra, hogy alkalomadtán visszafogja a túlzottan szabadjára engedett gyeplőt.

A Nagy Imre képviselte „új szakasz” politikája 1955 elején, lényegében a csehszlovák „új szakasszal” egy időben ért véget. A különbség ugyanabban ragadható meg, amiben a kezdet is: míg Magyarországon közvetlen szovjet beavatkozás, addig Csehszlovákiában önálló kezdeményezés eredményeképpen zárult le. Január 8-án — hasonlóan az 1953. júniusi esethez — Moszkvába rendelték a magyar vezetést és Nagy Imrét kemény bírálóban részesítette Hruscsov. Az 1955. március 2–4-i MDP KV-ülésen jelen volt Mihail Szuszlov is, aki a szovjet akaratot érvényesítette: Nagy Imre helyét Hegedüs András vette át. Az április 14-i KV-ülésen ennél is tovább mentek a sztálinista erők: minden pártfunkciójától megfosztották Nagy Imrét. A határozat szerint Nagy „antimarxista, antileninista, pártellenes nézetei összefüggő rendszert képeznek”, s megvalósításuk érdekében „pártszerűtlen, pártellenes, sőt frakciós módszerekhez fo-

²⁰ Lásd: *Rainer M. János*: Nagy Imre. Politikai életrajz, II. 1896–1953. Budapest, 1956-os Intézet, 1999. 47–50.

lyamodott”.²¹ Hozzá kell tenni, hogy ez már Rákosi önálló kezdeményezésére és nem szovjet szándékoknak megfelelően történt.

Az újabb szovjet beavatkozás azonban már nem tudta megállítani a társadalmi folyamatokat, Nagy eltávolításával szinte egyidejűleg alakul meg a DISZ Petőfi köre, amely hamarosan a reformerők szócsöve lesz. Hruscsov ráadásul nem tudott következetes lenni, nem kapcsolta össze az egyes országokban lezajló eseményeket, nem látta, hogy milyen hatása lehet azoknak más ország vezetésére. Nem sokkal Rákosi újbóli pozícióba hozása után a szovjet vezető Jugoszláviába utazott, hogy kibéküljön Titóval. A „Canossa-járás” eredménye, hogy az SZKP elismerte minden ország jogát arra, hogy maga válassza meg a szocializmushoz vezető utat. Ezzel Rákosi mozgástere azonnal leszűkült, Nagy Imre pedig érezve igazát, nem gyakorolt önkritikát, sőt egyre többet elemezte az „új szakasz” politikáját, annak hiányosságait és további feladatait. Nagy Imre 1955–1956-os elméleti munkássága egyre keményebb sztálinizmus-kritika jellemezte.²²

Lengyelországban nem volt szükség a magyarhoz hasonló radikális szovjet beavatkozásra. Ennek okai a „lengyel sztálinizmus” sajátosságaiban, illetve annak előzményeiben keresendő. Lengyelországban — a térség többi országától eltérően — a második világháború végével nem a béke, hanem a polgárháború, illetve partizánháború időszaka jött el. 1944 és 1949 között Lengyelországban továbbra is ropogtak a fegyverek. A becslések szerint ebben az időszakban 55 ezer ítéletet hoztak politikai ügyben a bíróságok, ebből nagyjából 10 ezer fő a legsúlyosabb büntetést kapta, ezen felül 8–10 ezer áldozata lehetett a harcoknak. 1944–1945 folyamán nem kevesebb, mint 40 ezer Honi Hadsereg katonát internáltak a Szovjetunióba.²³ Ilyen előzmények után²⁴ az 1948-as fordulat, a lengyel állam és a gazdaság sztálinizálása azt is jelentette, hogy a harcokba, valamint az állandó félelemben belefáradt lakosság számára eljönnek a nyugalom évei. Így a sztálinizmus (1948–1954) Lengyelországban nem jelentett olyan mértékű társadalmi megrázkódtatást, mint Magyarországon vagy Csehszlovákiában. Az említett okok mellett ebben szerepet játszott az is, hogy a lengyel vezetők ahol lehetett „elszabotálták” a totális szovjet típusú diktatúra megvalósítását.²⁵ Harmadrészt, maga Bolesław Bierut is gyenge személyiségnek számított Rákosihoz vagy Gottwaldhoz képest, de Sztálin sem élezte túlságosan a

²¹ A Magyar Dolgozók Pártja határozatai... i. m. 34.

²² Nagy Imre ebben az időszakban készült írásait, tanulmányait lásd: *Nagy Imre: „A magyar nép védelmében.” Vitairatok és beszédek 1955–1956.* Párizs, Magyar Füzetek, 1984.

²³ *Andrzej Werblan: Stalinizm w Polsce.* Warszawa, Towarzystwo Wydawnicze i Literackie, 2009, 66–67.

²⁴ Itt meg kell jegyezni az óriási népesség mozgást is. A be- és kitelepítések következtében több millió lengyel állampolgár kényszerült lakóhelye elhagyására, az egykori német területekre kényszerített lakosság állandó bizonytalanságban élt, tartva a revíziótól. A kelet-közép-európai országok közül Lengyelország szenvedte el a legnagyobb emberveszteséget is, a világháború hat éve alatt közel 6 millióan veszítették életüket. Lásd: *Andrzej Paczkowski: Fél évszázad Lengyelország történetéből, 1939–1989.* Budapest, 1956-os Intézet, 1997, 103–106.

²⁵ A lengyel sztálinizmusról érdekes interjúkat készített Teresa Torańska a nyolcvanas években az egykori, még elő pártvezetőkkel. Lásd: *Teresa Torańska: Oni – Sztálin lengyel bábjai.* Budapest, AB Független Kiadó, 1987.

lengyelországi helyzetet. Jellemző, hogy a szocializmushoz vezető sajátos lengyel út legfőbb képviselőjét, Władysław Gomułkát megkritizálták és kizárták a párt soraiból, ám nem rendeztek ellene semmilyen pert. Pedig 1948. április 5-én az SZK(b)P külügyi osztálya által „A Lengyel Munkáspárt vezetőinek antimarxista ideológiai álláspontjáról” címmel készített elemzésben erősen kritizálták nézeteit, sőt rajta keresztül az egész lengyel marxizmust megbírálták, mondván, hogy az „elszakadt Lenin és Sztálin tanításától és a bolsevik párt eszmei-elméleti kincsestárától”.²⁶ Kritika tárgyává éppen azt a tézist tették a szovjetek, hogy a Lengyelországban lehetséges evolúciós úton a népi demokrácián keresztül, azaz a proletárdiktatúra alkalmazása nélkül is eljutni a szocializmushoz.²⁷ Ebben ugyan nem különbözött a csehszlovák koncepciótól, ám abban mégis jelentős eltérés mutatkozott, hogy a CSKP lényegében mindezt megvalósította, majd utána alkalmazkodott a szovjet elvárásokhoz, míg a lengyel viszonyok közepette erre kevés esély látszott, ráadásul Gomułka nem is gyakorolt önkritikát. A lengyel nacionalizmus — a magyarhoz hasonlóan — egyébként is veszélyesebbnek tűnt Moszkva szemében, mint a csehszlovák, mivel ez utóbbit nem terhelte szovjetellenesség.

Lengyelországban az „olvadás” első jelei 1954-re tehetőek. Fokozatosan korlátozták a cenzúrát, megjelentek a sajtóban az állami szervek működését érintő első — bár rendkívül enyhe — kritikák, amnesztiát hirdettek, amely értelmében a politikai „bűncselekményekért” bebörtönöztek egy részét szabadon engedték, visszafogták a kollektivizálás folyamatát, létrejöhettek az első értelmiségi vitaklubok és a kultúra területén csökkent az ideológiai nyomás, a művészet (főleg az irodalom és a film) egyre inkább elhagyta a szocreál dogmáit.

Ekkor egy váratlan esemény adott muníciót a desztalinizáció híveinek. Az államvédelem egyik vezető beosztású funkcionáriusa, Józef Światło nyugatra szökött, majd 1954 augusztusától a Szabad Európa Rádió lengyel nyelvű adása sugározni kezdte a sztálinista rendszer túlkapásairól, rémtetteiről szóló beszámolóit.²⁸ Ennek azonnali következménye volt az állambiztonsági szervek átszervezése, de annál jelentősebb volt a lengyel társadalomra, beleértve a pártakat, gyakorolt hatása. Egyre szélesebb körben követelték az állambiztonsági és a pártfunkcionáriusok privilégiumainak megszüntetését, a törvénytelenségek kivizsgálását, a Honi Hadsereg rehabilitálását. 1954. november 29. és december 1. között tanácskozott a LEMP KB kibővített plénuma, amelyet eredetileg egy délutánosra terveztek, ám a résztvevők rendkívüli aktivitása miatt három naposra nyúlt. A több mint 170 résztvevő közül 35-en szóltak hozzá, éles hangú, kritikus megnyilvánulások jellemezték az aktívát, amely meglepte a pártvezetést is. Bierut kérésére a plénum után minden hozzászólalóval autorizáltatták a saját szövegüket és a KB azokat szétküldte az országban a vajdasági

²⁶ T. V. Volokityina: A „nemzeti utak” elutasítása és a jugoszláv ügy. *Múltunk*, XLII. (1997) 3. sz. 156–157. A dokumentumot lásd: *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentach rosszijszkih arhivov 1944–1953 gg.* Tom I. 1944–1948 gg. Moszkva–Novoszibirszk, Szibirszkij Hronograf, 1997, 814–830.

²⁷ Andrzej Werblan: Władysław Gomułka. Sekretarz Generalny PPR. Warszawa, Książka i Wiedza, 1988, 454–475.

²⁸ Zbigniew Błażyński: Mówi Józef Światło. Za kulisami bezpieki i partii. Londyn, Polska Fundacja Kulturalna, 1986.

pártbizottságok első titkárainak. A PB célja az volt, hogy enyhítse a Światło disszidálása után keletkezett feszültséget.²⁹ A KB ülés után, december 13-án szabadon engedték Gomułkát is.

1955 nyarán az események már egyértelműen az „Olvasás” jegyében zajlanak. Augusztus 19-én a *Nowa Kultura* hasábjain megjelent Adam Ważyk „*Költemény felnőtteknek*” című verse. Az egykori sztálinista költő versének megjelenése a lengyel „olvadás” első fontos eseménye, irodalmi alapszövege lett. A költemény össznemzeti vitát indított el és hozzájárult a politikai olvasás sikeréhez is. Ezzel egy időben aktivizálódott a lengyel ifjúság is: a szovjet Komszomol mintájára 1948-ban létrehozott Lengyel Ifjúsági Szövetségen (ZMP) belül viták kezdődtek. A ZMP lapja a *Po Prostu* 1955 őszén profilt váltott és a „diákok és a fiatal értelmiség” hetilapjává változott. A lap később az 1956. októberi események, a reformok szócsövévé vált.

Az „új szakaszok” közös jellemzője, hogy az átmeneti (1953–1955) nemzetközi enyhülés időszakára esnek, a hatalmon lévő vezetők egyik országban sem kérdőjelezik meg a sztálini típusú központi tervutasításos gazdaságirányítási rendszert, nem kérdőjelezik meg a kialakult, állami dominanciájú tulajdonviszonyokat, s nem kérdőjelezik meg az egy párt monopóliumára épülő politikai struktúrát. Igaz nem is ez volt a cél. Ebben az időszakban ugyanis még nem merült fel a „modell-kérdés”. A Szovjetunióban Sztálin alatt kialakult „szocializmus-modell” (melyet a magán- és a társadalmi tulajdon bürokratikus állami kollektívizálása jellemezte, és amelyben a közösségi lét alapja az állami közvetítés volt) szemben ugyan ott volt már „legitimált” jugoszláv (állami és közösségi tulajdonra épülő és önigazgatáson alapuló) modell, de ebben az időszakban egyetlen vezető politikus sem vetette fel annak megvalósítását.³⁰ Az „új szakasz” még Nagy Imre felfogása szerint sem tűzött ki új stratégiai feladatot. Változatlanul „a szocializmus gazdasági alapjainak lerakása, a szocializmus építése” maradt a fő cél „az előző hibás taktika megváltoztatásával és kijavításával”. Az „új szakasz” még nem a „szocializmusra” vonatkozott, vagyis nem a szocializmus sajátos formáját jelentette, hanem csupán a szocializmushoz vezető úton elvégzett módosításokat. Nem új modelltől volt szó, hanem utválasztásról volt szó.³¹ A korabeli marxi kategóriák nyelvén: szükséges-e a proletárdiktatúra a szocializmus megvalósításához vagy evolúciós úton a proletárdiktatúra nélkül is elérhető-e a cél?³² Az új taktika nyilvánvalóan az utóbbit jelentette.

²⁹ Andrzej Werblan: i. m. 2009. 56.

³⁰ Ez nem jelenti azt, hogy a közgazdasági szakemberek ne folytattak volna már ebben az időszakban vitákat a központi tervutasításos rendszer megreformálásáról. Ez különösen igaz Magyarországra. Lásd: Földes György: Egyszerűsítés, mechanizmus és iparirányítás 1953–1956. Párttörténeti Közlemények, 1984. 2. sz. 72–108.

³¹ Lásd erről Nagy Imre: Az „új szakasz” jellemző vonásai és sajátosságai. In: „A magyar nép védelmében.” i. m. 25–30.

³² Itt meg kell jegyezni, hogy Sztálin „összemosztá” a Marx által „proletárdiktatúra korszakának” feltételezett átmeneti szakaszt, amelynek eredeti funkciója a szocializmus megteremtése lett volna és a szocializmus szakaszát, vagyis a „kizsákmányoló osztályok” megszűnése után is fenntartotta a „proletárdiktatúrát”. A desztalinizáció idején éppen arról szóltak az ideológiai és politikai viták, hogy miképpen lehet revízió alá venni a sztálini téziseket.

Az „új taktika” mind a három tárgyaló országban megváltoztatta a gazdaságpolitikai prioritásokat, azaz csökkentették az ipari beruházások hányadát és növelték a mezőgazdaságra fordítandó forrásokat. Mindhárom országban felszámolták a személyi kultusz intézményét (Lengyelországban előtte sem létezett kiforrott formában) és a kollektív vezetés irányába történt előrelépés. Csehszlovákiában néhány hónapig, Magyarországon közel két évig kettős vezetési struktúra működött, előbbinél az elnök és a párt első titkára, utóbbinál a miniszterelnök és a párt első titkára közötti rivalizálás volt jellemző. Mindhárom országban felhagytak a proletárdiktatúra terrorra épülő hatalomgyakorlásával, és fokozatosan lemondtak a „kulákok” elleni nyílt erőszakos osztályharcról. Bár a kollektivizálás minden országban prioritás maradt — elvi és gazdasági okokból is —, de ebben az időszakban nem erőltették annak végrehajtását. Ha részlegesen is, de mind a három államban hirdettek amnesztiát a politikai okokból elítéltek részére, illetve megkezdődött a rehabilitáció.

Az „új szakasz” tehát korrekciót jelentett az addigi politikai gyakorlaton és végső soron — nem tudatosan — teret nyitottak azoknak a diskurzusoknak, amelyek a szocializmus felépítésének útjait és módjait vették napirendre. A viták tétje nem csupán a szocializmushoz vezető út megválasztása, hanem a szocializmus elfogadottságának a megteremtése is volt. A kérdés már nem csupán az volt, hogy miképpen lehet felépíteni a szocializmust az adott országban, hanem az, hogy a sztálinizmusból örökölt rendszerrel és hatalommal a kézben milyen irányban fejlődik tovább az adott ország, hogyan valósíthatók meg a nemzeti érdekek? Az „új szakasz” politikájának azonban legfőbb érdeme mindhárom országban az, hogy eltérően a sztálinizmus klasszikus korszakától egyre inkább lehetett alternatívákon gondolkodni, vitázni és írni. A közgazdaságtudomány, a filozófia és az irodalom képviselői újra megszólalhattak közügyekben, a film és a képzőművészet levetkőzve a zsdanovi szocialista realizmusát többszólamúvá vált témájában, mind nyelvezetében és kifejezőmódjában is. E folyamat már impliciten magában hordozta a modell-vitát, azaz milyen lesz a szocializmus az egyes országokban.

Az SZKP XX. kongresszusától a modell-vitáig (1956–1958)

Az „új szakasz” politikája minden országban elsősorban belső szükséglet volt, amelyet két dolog tett lehetővé: a világpolitikában bekövetkezett enyhülés és Moszkva szövetségi politikájának a megváltozása. Ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy a csehszlovák, a lengyel és a magyar „új szakaszok” nem kapcsolódtak össze, az egyes pártok vezetői nem egymástól vették a mintát, az új irányvonal sokkal inkább Moszkva–Prága, Moszkva–Varsó és Moszkva–Budapest relációkban valósult meg mindenütt, hol kisebb, hol komolyabb szovjet beavatkozások következtében. Az új irányvonal mélysége és megvalósításának módszerei pedig erősen függtek az adott országban kialakult rendszer nemzeti sajátosságaitól.

Az SZKP 1956 februárjában lezajlott XX. kongresszusa a korábbiaknál nagyobb lökést adott a desztalinizációnak, szakaszhatárt abban az értelemben

jelentett, hogy a Szovjetunió Kommunista Pártja ekkor foglalt állást hivatalosan a legfelsőbb pártfórumon e kérdésben. Az addig kétoldalú titkos tárgyalások témái most nyilvánosságot kaptak és a szovjet vezetés megerősítette a korábban „új szakaszként” ismert irányvonalat, illetve a „békés egymás mellett élés elvének” doktrínáját.³³ Sokkal nagyobb hatása volt azonban Hruscsov „titkos” beszédének, amelyet csak a kongresszus küldöttei és az új KB tagjai hallgathattak meg.³⁴ A beszéd szövegét elutazásuk előtt megkapták azok a kommunista pártvezetők, akik hatalmon voltak az országokban. Nem sokkal később azonban úgy döntött a szovjet pártvezetés, hogy az egész párt és a Komszomol is megismerheti azt. Hruscsov keményen támadta Sztálin személyét és politikáját nem csupán a személyi kultuszáért és a terrorban játszott szerepért, hanem még a világháborúban elkövetett állítólagos hibáiért is. Ugyanakkor vigyázott arra, hogy mindig Leninre hivatkozva megvédje a szovjet rendszert és kizárólag Sztálin bűneire helyezze a hangsúlyt, valamint arra is ügyelt, hogy az áldozatokkal kapcsolatban kizárólag a kommunistákról essen szó. A bűnök lajstromba vételére Hruscsovnak több oka is lehetett. Belpolitikai szempontból leginkább az valószínűsíthető, hogy a rehabilitációval a Sztálinhoz köthető politikai ellenfeleit szeretne volna lejáratni, ellehetetleníteni (pl. Malenkov), másfelől preventív cselekedetként — inkább ő, mint más — biztosíthatta magát, hogy ne kerüljön a vádlottak padjára. Végül azt is felmérte, hogy olyan méreteket öltött a sztálini represszió, hogy nem lehet „titkolni” a társadalom (leginkább a pártapparátus) elől e kérdéseket, „nyíltan” kell róla beszélni.³⁵ Az SZKP első titkára legfőbb célja azonban az volt, hogy segítse a kommunista mozgalom eszmei és ideológiai megújulását, vagyis tiszta lapot nyisson mind az SZKP történetében, mint a többi kommunista párttal való nemzetközi kapcsolatokban. Ez utóbbi tekintve visszajára sült el a terv. A titkos beszéd komoly ideológiai és politikai válsághoz vezetett a szocialista táborban, a sztálini mintájú rendszerek kritikussai számára óriási muníciót adott. Ezen felül megrendítette a Szovjetunió tekintélyét is, megingott a bizalom Moszkva szavahihetőségben. A beszédnek ugyanakkor volt közvetett hatása is: ha Sztálin tevékenysége ilyen kemény kritika alá került, akkor az lehetőséget adhat arra is, hogy az egyes országokban felülvizsgálják a szocializmus építésének addigi — szovjet mintára épülő — tapasztalatait. Ezzel szoros összefüggésben e beszéd ahhoz is hozzájárult, hogy számos értelmiségi elvesztette hitét a marxizmus-leninizmusban, egyre többen

³³ Lásd Hruscsov beszédét és az elfogadott határozatokat: Az SZKP XX. kongresszusa (1956. február 14–25.). Budapest, Szikra, 1956, 9–144., 545–647.

³⁴ *Nyikita Hruscsov: A személyi kultuszról és következményeiről.* Beszámoló az SZKP XX. kongresszusának zárt ülésén, 1956. február 25. Budapest, Kossuth Kiadó, 1988. A titkos beszéd hatásairól és a szovjet desztalinizációról értékes tanulmányokat közöl: Polly Jones (ed.): *The Dilemmas of De-Stalinization. Negotiating cultural and social change in the Khrushchev era.* London–New York, Routledge, 2006.

³⁵ A táborokból szabaduló tömegeknek óriási hatása volt a szovjet desztalinizációs folyamatban. Lásd: *Stephen F. Cohen: Rethinking the Soviet Experience. Politics and History Since 1917.* New York–Oxford, Oxford University Press, 1985, 96–100. Lásd még: *Baráth Magdolna: Az SZKP XX. kongresszusa a legújabb orosz szakirodalom tükrében.* Múltunk, (2006) 2. sz. 177–200.

fogalmazták meg ezen elvre épülő rendszerek kritikáját, sokan végleg szakítottak a kommunizmussal.³⁶

A sztálinizmus-kritika tehát új erőre kapott minden szocialista országban. Március folyamán mind az MDP KV (március 12–13.), mind a CSKP KB (március 29–30.) plénuma megvitatta a XX. kongresszus hozadékát. Szavakban mindkét pártvezetés levonta a tanulságot, bár inkább a kivárára helyezkedtek.³⁷ Lengyelországban bonyolultabbá vált a helyzet ugyanis Bolesław Bierut még Moszkvában elhunyt. A temetésére Varsóba érkező Hruscsov jelenlétében választották meg Edward Ochabot a párt új vezetőjévé. Eközben azonban már rendkívül élén vita bontakozott ki az országban Hruscsov titkos beszédével kapcsolatosan.³⁸

A történelem tehát túllépett az 1956 előtti „új szakasz” mérsékelt változtatások politikáján. Az új feltételrendszerben a kérdés már úgy merült fel, hogy sztálini típusú államszocializmus, a marxizmus-leninizmus és a proletár internacionalizmus köbe vésett elvei tarthatóak-e, illetve követendőek-e? Ha nem, akkor hogyan másképpen? Ettől volt hangos a közélet 1956 tavaszától Csehszlovákiában, de leginkább Lengyelországban és Magyarországon, és ebbe a vitába kapcsolódott be Jugoszlávia 1956 végétől, amely önmagát látta igazolva. 1956–1957 eseményei abban is különböznek a korábbi időszaktól, hogy áthelyeződnek a súlypontok. Míg korábban Moszkva irányította az eseményeket, szinte elhanyagolható volt a szocialista tábor országainak egymásra hatása, addig ebben az időszakban leginkább e horizontális hatások érvényesültek, sok esetben ezek befolyásolták a térségben zajló bel- és külpolitikai folyamatokat. Ekkor és ezektől a vitáktól vált a szocialista blokk igazi blokká, amikor nem már nem kizárólag Moszkva jelentette az igazodási pontot, hanem az irányvonalak a kölcsönhatások kereszttüzében alakultak ki.

A kommunista pártok szempontjából Csehszlovákiában volt a legkedvezőbb a helyzet. A vezetőváltás már nem volt aktuális: még 1953-ban Gottwald halála után Novotný került a párt élére, aki Hruscsov bizalmát is megszerezte. Az „új szakasz” politikája, valamint az a komparatív előny, amivel az ország gazdasági értelemben rendelkezett — a megörökölt fejlett ipar — lehetővé tette, hogy az 1953-as plzeni sztrájkok után lecsillapítsa a lakosság elégedetlenségét. 1953 és 1956 között hatszor csökkentették, összesen 18 százalékkal a fogyasztási cikkek árait, számos intézkedés történt a lakásépítések és a fizetés-emelés terén, de erősítették a szlovák nemzeti intézmények és tanácsok pozícióit is. Olyannyira sikeres volt a csehszlovák politika, hogy 1956-ban valóban nem volt olyan mértékű társadalmi elégedetlenség, mint Lengyelországban és

³⁶ M. J. Prozumensikov: „Szekretnij” doklad Ny. Sz. Hruscsova na XX szjezgye KPSZSZ i mezsdunarodnoje kommunyisztjicseszkoje dvizsenyije. In: Doklad Ny. Sz. Hruscsova o kul'tye licsnosztji na XX szjezgye KPSZSZ. Otv.Red.: K. Aimer-Macher, Moszkva, ROSSZPEN, 2002, 17–40.

³⁷ Rákosi Máttyás beszédét lásd: Tartós békéért, népi demokráciáért! 1956. március 25.; Antonín Novotný felszólalását lásd: Tartós békéért, népi demokráciáért! 1956. április 15.

³⁸ J. A. Szczepański „Pełnym głosem” című cikkeiben (Trybuna Ludu – március 26., április 8.) radikális változtatást követelt a kultúrpolitikában. A Po Prostu vezércikkben követelte a politikai változásokat. A „Co robić?” c. cikkben javasolták a kommunista Lengyel Ifjúsági Szövetség (ZMP) feloszlását és egy új szervezet létrehozását.

Magyarországon.³⁹ 1956. október 24-én amikor Novotný hivatalos tárgyalásokra Moszkvába utazott, akkor Hruscsov Csehszlovákia gazdaságpolitikáját példaként állította a többi szocialista ország vezetői elé.⁴⁰

Ennek ellenére az SZKP XX. kongresszusa a csehszlovák pártot és a társadalmat is megrázta.⁴¹ Az addig tapasztalható nyugalmat felborította Hruscsov titkos beszéde. 1956. március 29–30-án a CSKP KB plénuma megvitatta a kongresszus tanulságait és mérsékelt önkritikát gyakorolt a párt vezetése. A következő KB ülésen (április 19–20.) folytatódott vita: negyvennégyen kértek szót a plénumon. Az elfogadott határozat megállapította, hogy a kritika elérte azt a szintet, ami már káros a pártra nézve. Alexej Čepička miniszterelnök-helyettest, nemzetvédelmi minisztert, PB-tagot és KB-titkárt megfosztották funkcióitól. Végül a KB egy levelet fogalmazott meg az Írószövetség készülődő kongresszusához, amelyben önmérsékletre intették az írókat.⁴² Március végétől nemcsak az írók, hanem a szakszervezetek és az ifjúság különböző fórumokon gyakrabban írtak Sztálin „személyi kultuszáról”, és kezdeményező szerepet vittek a viták irányába. A CSKP alapszervezeteiben is egyre hangosabbak voltak a kritikás hangok, egyre többen sürgették a párt rendkívüli kongresszusának összehívását is.⁴³

1956. április 22–29-én ülésezett a Csehszlovák Írószövetség II. kongresszusa, amely a csehszlovákiai desztalinizáció legfontosabb eseményévé vált.⁴⁴ Az írók ugyan nem foglalmaztak meg nyílt politikai követeléseket, maradtak az irodalom kérdéseinél, de élesen bírálták a sematikus szocialista realizmust és a cenzúrát. A sztálinizmust konkrétan érintette két fiatal, Dominik Tatarka szlovák író és Milan Kundera cseh író javaslata, akik követelték a „burzsoá nacionalizmus” vádjával börtönben ülő Ladislav Novomeský rehabilitálását. Annak ellenére, hogy a felszólalásokat közölte az írószövetség lapja (*Literární Noviny*), az ese-

³⁹ Meg kell jegyezni, hogy történészek között van olyan nézet, amely szerint a csehszlovák társadalom elszalasztotta a lehetőséget 1956-ban, amikor nem lázadt fel a sztálinizmus ellen. Muriel Blaive: *Promarněná příle itost. Československo a rok 1956*. Praha, Prostor, 2001. Ezzel szemben hangsúlyozni kell, hogy a forradalmakat, felkeléseket nem lehet importálni semmilyen történelmi helyzetben, a csehszlovák társadalomban nem volt forradalmi hangulat. Ennek számos összetevőjére még kitérünk.

⁴⁰ Az 1956. október 24-i moszkvai értekezlet. Közli: Hajdu Tibor. In: *Évkönyv I.* 1992. Budapest, 1956-os Intézet, 1993. 145–156. Hruscsov a következőket mondta: „Az ideológiai munka egymagában nem segít, ha nem biztosítjuk az életszínvonal javulását. Nem véletlen, hogy zavargásokra Magyarországon és Lengyelországban, nem pedig Csehszlovákiában került sor. Ennek magyarázata, hogy Csehszlovákiában összehasonlíthatatlanul magasabb az életszínvonal.”

⁴¹ Az 1956-os csehszlovákiai eseményekről magyar nyelven: *Berkes Tamás: Az ötvenhatos cseh passzivitás okai és értelmezése*. Múltunk, LII. (2007) 4. sz. 104–121.

⁴² Od X. do XI. Sjezdu. Usnesení a dokumenty ÚV KSČ. i. m. 290–298.

⁴³ *Karel Kapan: Kronika komunistického Československa. Doba tání 1953–1956*. Brno, Barrister & Principal, 2005, 418.

⁴⁴ A kongresszus Antonín Zápotocký és Jan Drda (az írószövetség elnöke) felszólalásaival kezdődött, ám a harmadik napon Katarína Lazarová szlovák író nő javaslatát a kongresszus általános vitává változott. Ezután František Hrubín és Jaroslav Seifert is fellépett az ideológiai kötöttségekkel szemben. Seiferttől az írókat a nemzet lelkiismeretének nevezte. A kongresszus rehabilitálta az 1949-ben elhunyt František Halas-t, akinek műveit hivatalosan elítélte a rendszer főideológusa Ladislav Štoll (zsdanovista kultúrpolitikus). Lásd: *Michal Bauer: II. sjezd Svazu československých spisovatelů 22.– 29.4. 1956*. Aluze – Revue pro literaturu, filozofii a jiné (2010) 3. 96–106.

ményt nem követte komolyabb társadalmi mozgolódás. A május 12-i pozsonyi és 19-i prágai diákmajálisok sem változtak antisztálinista demonstrációkká. Igaz a vidám hangulatú felvonulásokon megjelent néhány követelés, de összességében nem érintette a rendszer alapkérdéseit. A diákok kezdeményezése nem váltotta ki sem az értelmiség, sem a munkások érdeklődését, azok nem sorakoztak fel mellettük.⁴⁵

Elmondható, hogy a CSKP viszonylag könnyen úrrá lett a helyzeten. 1956. június 11–15 között megtartották a sokak által követelt országos pártkonferenciát, ahol mind Novotný, mind pedig Zápotocký hangsúlyozta az SZKP XX. kongresszusának jelentőségét, ugyanakkor megvédte a CSKP 1954-ben megtartott X. kongresszusának irányvonalát: „A tények világosan arról tanúskodnak, hogy ez az irányvonal helyes volt és ma is helyes, semmit nem kell rajta változtatnunk, és hogy lényegében helyesen és sikeresen valósítottuk meg.” Novotný szerint az SZKP XX. kongresszusa eredményeinek elfogadása „nem jelenti azt, hogy bennük kész használati utasítást látunk valamennyi problémánk megoldására”, hanem saját körülményeiknek megfelelően kell kidolgozniuk a szocialista társadalom felépítésének kérdéseit. Ez lényegében megfelelt annak a politikának, amit a CSKP mindig is folytatott: a „csehszlovák út” politikájának.⁴⁶ A Slánský-perrel kapcsolatban továbbra is kitartott amellett, hogy a vádak megalapozottak voltak. Bár a koncepciók perek felülvizsgálata a Szovjetunióban sem volt napirenden, Hruscsov továbbra is Sztálin érdemeként tekintett a trockistákkal és a Buharinnal való leszámolásra. Novotný csupán a jugoszlávokkal kapcsolatos vádakot ismerte el hamisnak, ami megfelelt a szovjet vonalnak.

Végül soron a csehszlovák párt gyors konszolidációja Moszkva szemében egyáltalán nem azt jelentette, hogy Prágában nem történt semmi, maradt a sztálinizmus. Éppen ellenkezőleg, a CSKP politikáját Moszkva példásra értékelte. 1957. január 29. és 31. között a CSKP vezetése utazott Moszkvába, majd Hruscsov és Bulganyin hivatalos vizontlátogatására is sor került július 9–16. között. A csehszlovák vezetők körbeutaztatták a szovjeteket az országban: Prága, Pozsony, Kassa, Brno, Ostrava, Plzen, Most, Zsolna és Olomouc volt az útvonal. Az októberi viharos hetek után ez volt Hruscsovék első hivatalos útja a kelet-európai régióban. A két találkozóról kiadott közlemények a teljes nézetazonosságról tanúskodtak, a CSKP pedig teljes támogatásáról biztosította Hruscsovot.⁴⁷

Lengyelországban forróbb volt a helyzet, a júniusban munkásfelkeléssé alakuló poznańi sztrájkot kegyetlenül leverte a lengyel hadsereg. Ochab vezető szerepet vállalt a munkások elleni fellépésben, bár a változásokat már nem akadályozhatta meg.⁴⁸ Az igazi változást 1956 októbere hozta el. A LEMP VIII.

⁴⁵ John P. C. Matthews: *Majales: The Abortive Student Revolt In Czechoslovakia in 1956*. Washington, D.C. 1998. (Working Paper No. 24)

⁴⁶ Lásd: Pod zástavou socializmu, 5. évf. (1956) 13. sz.

⁴⁷ Dokumenty československé zahraniční politiky 1945–1960. Praha, Státní Nakladatelství Politické Literatury, 1960, 125–135.

⁴⁸ A poznańi eseményekről és következményeiről lásd: Edmund Makowski: *Poznański czerwiec 1956. Pierwszy bunt społeczeństwa w PRL*. Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 2006. [A könyvet magyarul ismerteti: Mitrovits Miklós, In: Világtörténet, 2006. (28. évf.) ősz/tél 86–90.]

plénuma engedve a társadalmi nyomásnak és a párt reformista irányvonalának első titkárrá választotta Władysław Gomułkát, aki a szocializmushoz vezető sajátos lengyel út első számú képviselője volt. A plénumon elmondott antisztálinista beszéde a sztálinista hatalomgyakorlási módszerek, az erőszakos kollektivizálás és a gyorsított iparosítás kritikáját tartalmazta.⁴⁹ A beszéd szoros rokonságban állt — bár jóval szókimondóbb formában (ne felejtjük, a XX. kongresszus után vagyunk már!) — Nagy Imre „új szakasz” politikájával és sokaknak reményt adott a valódi változásokra. Gomułka beszéde nem csak Lengyelországban keltett óriási reményeket, hanem katalizátor szerepet játszott a magyar egyetemi ifjúság és az értelmiség körében is. Pontosan azért, mert emlékeztette őket Nagy Imre politikai vonalára. A lengyel és a magyar események bizonyos szempontból együtt haladtak már a XX. kongresszus óta. Az értelmiség mindkét országban sokkal inkább reformista álláspontra helyezkedett, mint Csehszlovákiában, s valódi reformokat követeltek a politika, a gazdaság és a kultúra területén is. A DISZ Petőfi-körös vitái (különösen a közgazdasági és a filozófia) erős rokonságot mutattak az ebben az időben megjelenő lengyelországi cikkekkel, tanulmányokkal, vagy éppen az 1956 elején alakul varsói Görbe Kör vitaklub rendezvényeivel, valamint a lengyel közgazdászok II. konferenciájával.⁵⁰ Gomułka az októberi plénumon elmondott kemény antisztálinista beszédét a *Szabad Nép* teljes egészében közölte, aminek következtében a budapesti ifjúság a lengyel változásokhoz hasonló követelt október 23-án: Nagy Imrét a kormányba. Nagy Imre életútját tekintve nem hasonlított Gomułkához, de az általa képviselt politika terén sok közös vonással rendelkeztek. Nem elhanyagolható tény, és ennek óriási szerepe lesz a következő napokban, hogy Ochab lemondott a párt vezetéséről, a lengyel sztálinisták nem próbálták meg megakadályozni Gomułka hatalomátvételét, nem hívták segítségül a szovjeteket. Az új lengyel vezető tehát viszonylag nagy társadalmi támogatottsággal került a LEMP élére úgy, hogy potenciális ellenfelei nem nyitottak frontot vele szemben, s végső soron Hruscsov is elfogadta.⁵¹ Ezzel szemben Nagy Imre rendkívül nehéz helyzetben kerül a kormány élére, nem csupán a sztálinistákkal (elsősorban Gerő Ernő), hanem az utca radikalizálódott népével is meg kellett volna küzdenie.

A magyar felkelés leverése után (november 4.) új, rendkívül bonyolult és szövevényes politikai helyzet állt elő. Minden érintett ország (Magyarország,

⁴⁹ A demokratizálás útja az egyetlen út. Władysław Gomułka beszéde a LEMP Központi Bizottságának VIII. ülésén. *Szabad Nép*, 1956. október 23. 3–4.

⁵⁰ Ez utóbbin (1956. július 7–9.) olyan neves előadók vettek részt, mint Oscar Lange (A közgazdaságtan aktuális problémái Lengyelországban), *Edward Lipiński* (Gazdasági törvény és a politikai gazdaságtan tárgya), *Bronisław Minc* (A szocialista újratermelés teóriájának problémái), *Michał Kalecki* (A beruházás és a nemzeti jövedelem dinamikájáról a szocialista gazdaságban), illetve *Włodzimierz Brus* (Az értéktörvény a szocialista gazdaságra gyakorolt hatásának problémái). Élesen kritizálták a sztálinista közgazdaságtant, elfogadták azt a tézist, hogy a szocializmus építésében nem kizárólag marxista nézetekkel lehet részt venni, ugyanakkor azt is leszögezték, hogy a vita nem szolgálhat arra, hogy valaki a szocializmus ellen lépjen fel. Lásd: *Z obrad II Zjazdu Ekonomistów Polskich. Nowe Drogi* (1956) 6. sz. 92–101.

⁵¹ Hruscsov magatartásáról Gomułka beszámol Csou En-laj kínai miniszterelnöknek 1957. január 11–12-én. Lásd: Csou En-laj kínai miniszterelnök 1957. januári látogatása Varsóban. Közli: Tischler János. *Múltunk*, XXXIX. (1994) 3. sz. 141–175.

Lengyelország, Csehszlovákia, Szovjetunió és most már Jugoszlávia) vezetői komoly dilemma elé kerültek: hogyan tovább? Folytatható-e a desztalinizáció? Ha igen, akkor milyen úton, milyen módszerekkel? Az októberi magyar események ugyanis minden pártvezetés előtt élesen megmutatta a lehetséges változások határait, illetve azzal a súlyos tanulsággal járt, hogy az események nem megfelelő kontrollálása esetén veszélybe kerülhet a „szocializmus ügye”: vagyis a magyar felkelés arra a fájdalmas pontra mutatott rá, hogy milyen könnyen (néhány nap alatt) megdönthető a rendszer, ha a Szovjetunió nem kel a védelmére. Az egész probléma tehát egyrésztől újra napirendre helyezte a Szovjetunóhoz való viszony és a szuverenitás kérdését. Másrésztől az események következtében az is világossá vált, hogy az olyan alapelvek, mint a proletárdiktatúra (a párt vezető szerepe) és a proletár internacionalizmus elvének (felelősségvállalás az egész szocialista tábor léteért) megkérdőjelezése, amelyek összefüggének egy sor más kérdéssel (lehetséges-e munkás-önigazgatás, decentralizált gazdaság, piac, stb. a szocializmuson belül), előkészíti a rendszer ellenségeinek a terepet, amely végső soron a folyamat „ellenforradalomba” torkollhat. A rendszer és a hatalom sérülékenysége új keretbe állította a sztálinisták (dogmatikusok) és a reformisták (revizionisták) harcát ezekben az országokban.

A helyzetet bonyolította, hogy Lengyelország új vezetése októberben valódi fordulatot hirdetett meg: elsősorban a Szovjetuniótól való függőség csökkentésének, az egyenrangú partneri viszony kialakításának szándékával. Jugoszlávia pedig nem sokkal a magyar felkelés leverése után rendszer-vitát kezdeményezett a Szovjetunióval. Mindkét kihívásra választ kellett találni úgy, hogy közben a magyar és a lengyel helyzet konszolidálódjon, a szocialista tábor egysege pedig lehetőség szerint ne sérüljön.

Gomułka ragaszkodva a szovjet kormány 1956. október 30-ai nyilatkozatához, amelyben Moszkva leszögezte, hogy „kölcsonös kapcsolataikat csakis a teljes egyenjogúságnak, a területi integritás tiszteletben tartásának, az állami függetlenségnek és szuverenitásnak, az egymás belügyeibe való be nem avatkozásnak elveire építhetik”,⁵² Lengyelország mind a Varsói Szerződés, mind a KGST tekintetében olyan javaslatokkal állt elő, amely a szocialista tábor belső kohézióját gyengítette volna. Az a lengyel törekvés, amely már 1956 őszétől tetten érhető, hogy Lengyelország függőségén nem csupán a Szovjetuniótól, hanem az egész szocialista tábortól lazítson perspektivikusan magában hordozta a lehetőséget, hogy aláássa az egységes és erős szocialista világot, s gyengíti a Hruscsov azon törekvését, hogy egyenrangúként ismertesse el a VSZ-t a NATO-val. Varsó ennek megfelelően már 1956 novemberében javaslatot tett a VSZ oly módon történő átalakítására, amelynek elfogadása azt eredményezte volna, hogy a szövetség gyakorlatilag csak háború esetén működhetne valódi szövetségként (az előterjesztés javasolta, hogy ne legyen közös hadsereg, minden hadsereg a saját vezérkarának legyen alárendelve, a főparancsnokság mellett mű-

⁵² A „Jelcin-dosszié”. Szovjet dokumentumok 1956-ról. Szerk.: Gál Éva, Hegedűs B. András. Budapest, 1956-os Intézet, 1993, 65–67.

ködjön egy Katonai Tanácsadó Testület, amelybe minden ország honvédelmi minisztere és vezérkari főnöke is tag, stb.).⁵³

A szocialista tábor gazdasági integrációját tekintve szintén a látszat szövetség irányába mutatott a lengyelek által 1957 áprilisában előterjesztett javaslat. E szerint a tervezést csak az energetikai és szállítási kérdésekre, illetve az információcserére redukálták volna és az egyeztetést kivonták volna a szovjet befolyás alatt lévő titkárság hatásköréből.⁵⁴ Mindkét lengyel javaslatot elvetették a tagállamok, bár a KGST-re vonatkozó felvetéseket legalább megtárgyalták. A lengyel törekvések nem voltak időszerűek abban a nemzetközi környezetben, amikor éppen az integráció szorosabbra fűzése lett volna kívánatos: a lengyelek ötletei a szétfejlődést és nem az egységet szolgálták.

A lengyel politika más vonatkozásban sem segítette elő az egységet. Tito külpolitikai önállósága példa volt Gomulka számára és ennek megfelelően kereste is a kapcsolatokat Belgráddal. Varsó számára az is fontos volt — és ez rávilágít a szocialista táboron belül kialakult helyzetére —, hogy Kína mellett Jugoszlávia volt az egyetlen szocialista ország, amelynek vezetése megjegyzések nélkül elfogadta az októberi fordulatot és nem tekintette azt a szocialista rendszerre nézve veszélyesnek. A jugoszláv pártvezetés és a társadalom örömmel fogadta a LEMP KB októberi határozatait, a JKSZ volt az egyetlen párt, amely külön brosúrában, 2000 példányban kiadta a LEMP KB VIII. plenumán elhangzott referátumokat és határozatokat. Jugoszlávia volt az egyetlen olyan szocialista ország, amely támogatásáról biztosította a lengyel–amerikai gazdasági tárgyalásokat is.⁵⁵ Nem elhanyagolható tény, hogy az 1956-os magyarországi felkeléssel, majd a novemberi szovjet katonai beavatkozással kapcsolatban is hasonló, bár nem azonos álláspontot foglalt el Tito és Gomulka. Október 29-én mindkét vezetés felhívással fordult a magyar párthoz és támogatásáról biztosította. Tito valós reményeket fűzött ahhoz, hogy a magyarországi és a lengyelországi események „jugoszláv megoldást” nyernek. Ennek még az sem mondott ellen, hogy ő és Gomulka is elfogadta a szovjet beavatkozás szükségességét abból kifolyólag, hogy Magyarországon veszélybe került a szocializmus ügye.⁵⁶

Korántsem volt ekkora egyetértés abban, hogy mi váltotta ki a válságot, hogy mi volt az oka a felkelésnek, és ez már a rendszer lényegét érintette. A jugoszlávok szerint nem csupán a Rákosi–Gerő klikk”, hanem az egész bürokratikus rendszer hibáiról volt szó.⁵⁷ Felvetették, hogy az SZKP XX. kongresszusa

⁵³ Lásd: Memorandum w sprawie Układu Warszawskiego oraz planu rozwoju Sił Zbrojnych PRL. In: Wanda Jarząbek: PRL w politycznych strukturach Układu Warszawskiego w latach 1955–1980. Warszawa, ISP PAN, 2008, 104–109.

⁵⁴ Feitl István: Válság a KGST-ben 1956–1958. Archívnet, 12. évf. (2012) 3. sz.

⁵⁵ Stosunki polsko-jugosłowiańskie. Archiwum Akt Nowych (AAN), PZPR 1354, Sygn. XI A/42. 25–26.

⁵⁶ Lásd: Zoltán Ripp: Hungary's Part in the Soviet–Yugoslav Conflict, 1956–1958. Contemporary European History, 7. (1998) 2. 197–225., illetve Az 1956-os magyarországi forradalom lengyel dokumentumai. Szerk.: Tischler János. Budapest, 1956-os Intézet – Winsdor Kiadó, 1996, 13.

⁵⁷ Lásd Titó pulai beszédét: AAN, PZPR 1354, Sygn. XI A/43. 72–95. és Kardelj felszólalását: AAN, PZPR 1354, Sygn. XI A/43. 157–158.

leegyszerűsítette a fő problémákat a személyi kultusz kérdésére. Így Magyarországon sem csupán a Rákosi–Gerő-klikk, hanem az egész elburokratizálódott rendszer hibáiról kell beszélni. Természetesen a jugoszláv vezetők a saját munkás-önigazgatáson alapuló rendszerüket állították szembe a sztálini típusú bürokratikus államszocializmussal. Így vált a revizionizmus elleni harc újra jugoszláv-ellenes programmá. Gomulka — a Titóval való szolidaritása ellenére — nem foglalt állást a rendszer-vitában Belgrád oldalán.⁵⁸ Azért sem, mert 1957 elején az addig legnagyobb kihívás, a parlamenti választások előtt állt: a tét az új politikai vezetés legitimációjának bizonyítása volt. A hatalom stabilizációja és a rendszer bizonyos mértékű restaurációja volt a fő feladat: az 1956 őszen létrejött munkásönkormányzatok egyre kényelmetlenebbé váltak a LEMP vezetése számára.⁵⁹

A jugoszlávok által kezdeményezett rendszervita eleinte Magyarországon és Lengyelországban is nagy visszhangot váltott ki az értelmiség körében 1956. december elejéig a *Népszabadság* közölte szinte az összes jelentősebb állásfoglalást mindkét oldalról.⁶⁰ Ez annak volt köszönhető, hogy ebben a két országban október óta sorra alakultak a gyárakban a munkástanácsok, s ezen önigazgató szervek valódi hatalmi alternatívaként jelentek meg a párttal szemben. Magyarországon az év végéig, Lengyelországban azonban egészen 1958 végéig tartották magukat. Magyarországon azonban az októberi események átértékelése: a Rákosi–Gerő-klikk hibákat követett el, Nagy Imre és társai pedig árulást, rövidre zárta a rendszer-vitát és mindenfajta revizionizmust elítélt és ez megpecsételte a munkástanácsok sorsát is. Ebben az értelmezési keretben a párt vezető szerepének megkérdőjelezése, az ország kiszakítása a szocialista táborból a likvidátor-politika valóságos szimbóluma lett, konkrét történelmi példa arra, hogy a revizionizmus ellenforradalomhoz vezet. Ugyanakkor éppen a katasztrofális magyar gazdasági helyzet miatt döntött úgy a Kádár-kormány, hogy a gazdaságirányítási mechanizmuson változtatni kell és Varga István egykori kisdzapparti közgazdász-professzor vezetésével egy munkabizottság alakult az új irányelvek kidolgozására. A közgazdász-értelmiség egy jelentős része szimpatizált a jugoszláv önigazgatói modellel. Kádár végül levetette a napirendről a gazdasági reformkérdést. Tehette ezt azért, mert 1957 márciusában sikerült megállapodnia két fontos kérdésben a szovjetekkel: 1. Nagy Imrét bíróság elé fogják állítani árulásért. Tehát a revizionizmus és a jugoszláv-modell kérdése ezzel eldőlt. 2. A szovjetek olyan jelentős mértékű gazdasági segítséget nyújtottak, hogy átmenetileg orvosolta a magyar gazdasági problémákat.⁶¹

⁵⁸ Vö.: Gomulka 1956. november 29-ei beszéde. Trybuna Ludu, 1956. november 30.

⁵⁹ 1957. február 26-án Józef Cyrankiewicz lengyel miniszterelnök választások utáni programadó beszédében elvetette a munkás- és vállalati önigazgatás teljes bevezetését tartalmazó gondolatokat: „Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy azok a koncepciók, amelyek a központi tervezés felszámolására irányulnak, arra, hogy a vállalatnak teljes szabadságot kell adni az összenemzeti vagyonnal való gazdálkodás terén, a kockázatot viszont ugyanakkor az állam viselné, nemcsak hogy homlokegyenest ellenkezik a szocializmus alapelveivel, hanem közvetlenül is negatív hatást gyakorolnak a lakosság életszínvonalára, egész gazdasági rendszerünkre.” Trybuna Ludu, 1957. február 27.

⁶⁰ Az MSZMP december 5-ei állásfoglalása után azonban már nem adták közre Kardelj említett december 7-i beszédét még kivonatos formában sem.

⁶¹ Lásd: Baráth Magdolna: Magyarország és a Szovjetunió. In: „Hatvanas évek” Magyarországon. Szerk.: Rainer M. János. Budapest, 1956-os Intézet, 2004. 37–42.

Lengyelországban is hasonló volt a helyzet annyi — nem elhanyagolható — különbséggel, hogy a munkástanácsok itt még léteztek és erős pozíciókat vívtak ki maguknak, a lengyel értelmiség pedig aktív támogatásáról biztosította őket. Mind a munkások, mint a közgazdász-filozófus értelmiség jelentős része erős szimpátiát mutatott a jugoszláv önkormányzó modellhez hasonló rendszer megvalósítása felé. 1957 áprilisára már Gomulka számára is világos volt, hogy a szocialista tábor kötöttségeinek lazítására tett kísérletei mind a VSZ-ben, mind a KGST-ben elutasításra találnak. Sokat nyomott a latban, hogy Varsónak nem marad szövetségese a táboron belül: sem az NDK-val,⁶² sem Csehszlovákiával nem sikerült 1956 októbere óta normalizálni a kapcsolatokat.⁶³ Magyarországgal pedig a lengyel társadalom nyomása miatt nem vállalkozhatott a kapcsolatok szorosabbra vételére.⁶⁴ A Titóval való ambivalens viszony nem pótolhatta a szocialista táboron belüli jó kapcsolatokat annál inkább sem, mert Gomulka fő külpolitikai prioritása továbbra is az ország nyugati határainak elismertetése volt. Annak pedig elsőszámú garanciája a Szovjetunió, nem pedig Jugoszlávia volt. A táboron belüli izolálódástól való reális félelem mellett a revizionizmus elítélése irányába toltta Gomulkát az tény is, hogy a LEMP-tagok egy jelentős része bizalmatlan volt az új vezetés iránt, pedig Gomulka nem kezdett az egykori sztálinisták bosszorkányüldözésébe.⁶⁵

Gomulka a számos külső és belső kényszerítő erő hatására végül elszánta magát és a LEMP KB IX. plénümán (1957. május 15–18) keményen megkriti-

⁶² A lengyel–NDK viszonyt kezdetektől mérgezte a lengyelek második világháborús tapasztalatainak emléke, a társadalom nem tett különbséget nyugat-német és kelet-német között, általában ellen-szenvvel viseltetett irányukba. Másfelől az NDK kommunista vezetése annak ellenére, hogy 1950-ben elismerte az Odera–Neisse-határt (zgorzeleci-szerződés) eltúrte, sőt gyakran táplálta a lakosságban élő revizionista hangulatot. Elsősorban azért, mert a pártvezetők jelentős nemzeti deficittel álltak az ország élén, az elvesztett keleti területek visszaszerzésének lebegtetése által próbálták népszerűsítést szerezni a társadalomban. 1957 februárjában Walter Ulbricht konkrétan megszarolta a lengyel vezetést, hogy ha nem szállítják számukra a megfelelő mennyiségű szenet, akkor felvetik hivatalosan is a határkérdést. Lásd erről: *Robert Skobelski*: *Polityka PRL wobec państw socjalistycznych w latach 1956–1970*. Współpraca – napiecia – konflikty. Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 2010, 46–56. és 339–422., illetve *Sheldon Anderson*: *Cold War in the Soviet Bloc. Polish–East German Relations, 1945–1962*. Colorado, Westview Press, 2001.

⁶³ A csehszlovák vezetés több okból is bizalmatlanul tekintett a lengyel októberi fordulatra. Egyfelől a lengyel gazdaságpolitika megváltozása következtében Varsó jelentősen csökkentette a szén-szállításokat, amely komoly fűtési gondokat okozott Prágának: kénytelen volt a jó minőségű saját szénkészletét fűtésre használni, aminek következtében nem tudta a megfelelő mennyiséget leszállítani az NDK kohászata számára. Másfelől Gomulka személye is gondokat okozott, hiszen a csehszlovákok korábban éles kampányt folytattak ellene. Nem elhanyagolható jelentőséggel bírt a csehszlovákiai lengyel kisebbség jelenléte, valamint az, hogy a csehek tudatában erősen élt még a lengyel állam részt vett Csehszlovákia feldarabolásában 1938-ban. Lásd: *Jan Adamec*: *Between Socialist Friendship and National Indifference: The Czechoslovak Communist Elite and its Perception of Poland and Hungary in 1956–1957*. Budapest, CEU, 2004.

⁶⁴ A kádári vezetés folyamatosan kérlete Gomulkát, hogy utazzon Budapestre, hogy lehűtse a magyar társadalom lengyelek iránt érzett szimpátiáját. Lásd erről bővebben: *Tischler János*: *Magyar–lengyel kapcsolatok a korai Kádár-korszakban, 1958 nyaráig*. In: *Évkönyv IV*. Budapest, 1956-os Intézet, 1995. 61–93.

⁶⁵ Elég itt csak arra utalni, hogy a KB VII. és VIII. plénümán mindössze 10 új KB tagot választottak, ebből 6 már korábban is póttag volt, a 4 új tag Gomulka, Loga-Sowiński, Kliszko és Spychalski volt. Lásd: Benon Dymek: *Z dziejów PZPR w latach 1956–1970*. Warszawa, IHRR, 1987. 38–39.

zálta azokat az értelmiségieket, újságírókat, akik az „októberi reformok második szakaszát” követelték. Keményen ostromozta a párton belüli dogmatizmust, s kisebb veszélynek minősítette azt a revizionizmusnál: utóbbi aláássa a párt vezető szerepét és egységét.⁶⁶ A plénium az „októberi remények” végét jelentette. Ezzel együtt Kádárhoz hasonlóan Gomułka is levette a napirendről a lengyel gazdaságirányítási modell reformjának kérdését. Pedig a Czesław Bobrowski, jugoszláv-barát közgazdászprofesszor vezetésével alakult bizottság el is készítette javaslatait. A politikai áramlatok változását jelezte azonban, hogy a téziseket már sem a KB napilapja, a *Trybuna Ludu*, sem a párt elméleti havilapja, a *Nowe Drogi* nem közölte, hanem egy szűkebb réteg által olvasott varsói lapban tették közzé csupán.⁶⁷

Gomułka fordulatára a jugoszlávok bírálón reagáltak, de a lengyel vezetés továbbra is szerette volna megőrizni jó kapcsolatait Belgráddal. Erre azonban egyre kevesebb esélye maradt. 1957. szeptember 16-án ugyan Gomułka és Tito közös nyilatkozatban állást foglaltak a „szocializmushoz vezető különböző utakról”, de Varsóban ekkor már szó sem volt „külön útról”. Az októberi KB plénium előtt betiltották a revizionisták szócsövének számító *Po Prostu*-t, majd a plénium határozatot hozott a párttagrevízióról, aminek eredményeképpen egy év alatt közel 300 ezer tagtól vált meg a LEMP.

Kádár összességében jól látta a lengyel folyamatokat. 1957 novemberében a moszkvai értekezleten először találkozott Gomułkával. Beszámolójában úgy jellemezte a helyzetet: „maga Gomułka a szocializmus pozícióit kívánja erősíteni. Ebben a harcban azonban a taktika majdnem a fordítottja annak, amit mi csinálunk. [...] Valószínű, hogy egy bizonyos idő múlva, egy vagy két év múlva a pozíciók nagyon fognak hasonlítani egymáshoz, legalábbis a fejlődés menetéből most ez látszik.”⁶⁸

Az 1956 utáni Csehszlovákiában a revizionizmus elleni harc kényelmes szerepbe helyezte a CSKP vezetését. Egyfelől a munkástanácsok problémája nem jelent meg komolyan, hiszen a CSKP 1945 után rendkívül erős pozíciókat szerzett a szakszervezetekben. A lojális szakszervezetek jelentős szerepet játszottak a tömegek kommunista-párti mozgósításában az 1948. februári hatalomátvételtől kezdve. Másfelől a csehszlovák vezetők Lengyelországra nem csupán, mint sovíniszta és Csehszlovákiával ellenséges, hanem mint ideológiailag deviáns országra is tekintettek. Magyarországgal kapcsolatban hasonlóan foglaltak állást, igaz a magyarokkal szembeni negatív nemzeti sztereotípiák itt elsősorban a szlovák lakosság körében voltak erősek. Az októberi magyar felkelés idején erős félelem alakult ki a szlovák társadalomban — és ezekre az érzelmekre erősen rá is játszott a propaganda —, hogy egy semlegessé váló Magyarország veszélyt jelent Csehszlovákiára.⁶⁹ Nem meglepő tehát, hogy a CSKP vezetése mind Prágában, mind pedig Pozsonyban kezdettől ellenségesen viszonyultak a

⁶⁶ A plénium teljes anyaga: AAN, PZPR 1354, Sygn.: 237/II-19.

⁶⁷ Tezy Rady Ekonomicznej w sprawie niektórych kierunków zmian modelu gospodarczego polski. Życie Gospodarcze, 1957. július 2.

⁶⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, M-KS 288. f. 4. cs. 14. 6.e. 7–12.

⁶⁹ Lásd: Adamec, i. m. 7–8.

lengyel és a magyar változásokhoz is. A magyar felkelés másnapján mozgósították a belügyi alakulatokat, október 25-én pedig arról is döntöttek, hogy katonailag megerősítik a teljes magyar határszakaszt.⁷⁰ Megindult az ellenséges sajtókampány is. Nem volt kétséges, hogy a felkelés leverése után megalakuló Kádár-kormányt a CSKP vezetése támogatni fogja. Az eseményeket kezdetektől fogva ellenforradalomként értékelő csehszlovák vezetésnek nem okozott semmilyen gondot a revizionizmus és az ellenforradalom összekapcsolása és elítélése. Megtehették ezt azért is, mert belpolitikailag semmi sem kényszerítette őket másra. Csehszlovákiában a revizionista filozófiai áramlat nem jelent meg olyan erővel, mint Lengyelországban vagy Magyarországon.⁷¹ Ugyanúgy hiányzott az a közgazdász-értelmiség, amely komoly revízió alá vette volna a fennálló rendszert.⁷² A sztálinizmus öröksége biztosította tehát a CSKP vezetése számára a revizionizmus elleni kockázatmentes harcban való részvételt. Ennek megfelelően Prága elsőként és teljes mértékben elvi egyetértését fejezte ki az MSZMP 1956. decemberi határozatával.⁷³

A CSKP a jugoszlávok által kezdeményezett rendszer-vitában eleinte finom kritikával,⁷⁴ majd kemény hangú bírálatokkal vett részt. A JK SZ VII. kongresszusa⁷⁵ után már kemény hangvételű szerkesztőségű cikket közölt a *Rudé Pravo*. Ebben leszögezik, hogy „csak egyetlen marxizmus-leninizmus van. A tudományos szocializmus nem lenne nemzetközi érvényű, ha eltorzítaná különböző nemzetileg meghatározott tényezők önkényes és spontán hozzáadásával.”⁷⁶ Ez az álláspont ugyan tetszett Moszkvának, ám nem mondható el, hogy a magyar és a lengyel párt is ilyen határozott véleményt képviselt volna. A lengyel *Trybuna Ludu* például kifejezetten tartózkodott a JK SZ programja belpolitikai vonatkozásainak értékelésétől: „mi kizárólag a nemzetközi jellegű kérdésekre szorítkozunk, mivel úgy véljük, hogy Jugoszlávia belső problémáit illetően a jugoszláv kommunisták a legilletékesebbek.” A *Rudé Pravo* értékelésével szöges

⁷⁰ Lásd erről: *Juraj Marušiak*: Az 1956-os magyar forradalom és Szlovákia. Múltunk, LII. (2007) 1. sz. 58–103.; *Oldřich Tůma*: A magyar forradalom hatása Csehszlovákiára, 1956–1968. In: Az 1956-os forradalom visszhangja a szovjet tömb országában. Szerk.: Rainer M. János. Budapest, 1956-os Intézet, 2006, 80–90.

⁷¹ A csehszlovák, lengyel és a magyar filozófiai revizionizmus összehasonlító elemzését lásd: Michal Kopeček: Hledání ztraceného smyslu revoluce. Zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953–1960. Praha, Argo, 2009, 338.

⁷² Ebben bizonyára szerepet játszott az is, hogy az 1954. augusztus 6–7-én megrendezett ún. „közgazdászok perében” hosszú börtönbüntetésre ítélték az ország neves szakembereit (Josef Goldmann, František Kolár, Jaroslav Jíčínský, Jaroslav Bárta, Ivan Holý, Rudinger, Lewinter, Josef Smrkovský, Jiří Kárný, František Fabinger), illetve megfélemlítették a szakmát.

⁷³ Od X. do XI. Sjezdu. Usnesení a dokumenty ÚV KSČ. i. m. 475–482.

⁷⁴ 1957. január 4-én a *Rudé Pravo* közölte Oldřich Švestka, a lap főszerkesztő helyettesének „Mit láttunk Jugoszláviában?” című cikkét, amelyben felhívja a figyelmet a munkástanácsok irányítása alatt működő gazdaság hátrányaira. Hangsúlyozta, hogy a jugoszláv-modell egészen más körülmények között jött létre, mint ami Csehszlovákiában van, gazdasági szempontból pedig kritizálta az értéktörvény széleskörű spontán érvényesülését, amely kedvezőtlen következményekkel jár a lakosság számára.

⁷⁵ A kongresszust Ljubljánában 1958. április 22–26. között tartották meg. Az ott elfogadott programot lásd: A JK SZ programja. Novi Sad, Forum, 1958.

⁷⁶ *Rudé Pravo*, 1958. május 8.

ellentétben a következőket állapította meg a szerkesztőség: „A jugoszláv kommunisták hangsúlyozzák, hogy minden országban a sajátos feltételeknek megfelelően kell a szocializmust építeni. Ez helyes.”⁷⁷ Az MSZMP álláspontját a *Népszabadság* tette közzé 1958. május 21-én.⁷⁸ A cikk jelentőségét növelte, hogy a *Pravda* teljes egészében átvette és leköszölte. A magyar lap megbíráltta ugyan a JKSZ-t azért, mert nem egyeztetett a többi párttal, nem hallgatott az „elvtársi bírálatokra” és egy olyan programot fogadott el, amelyben számos „antimarxista elem” és tévedés található. Határozottan visszautasította a szocialista táborot érintő jugoszlávok vádakat is (különösen azokat, amelyek a „bürokratikus etatista államra, illetve a szuverenitásra vonatkoztak). Ugyanakkor nem minősítette a JKSZ egész programját revizionistának, ahogy például a kínaiak, csak egyes, különösen a nemzetközi vonatkozású részeit. Fontos, hogy a cikk Jugoszláviát a szocialista világrendszer részét képező országgént jellemezte, amely ugyan nem része a szocialista tábornak, de nem vonható kétségbe, hogy a szocializmust építik. „A JKSZ egy olyan párt, amely, ha hibákkal is, de a szocialista építést vezeti Jugoszláviában.” Ez a megállapítás pedig burkoltan ugyan, de elismerte a „külön utakat”.

E kettősségnek az előzményei már az 1957 júniusában a Hruscsov ellen előkészített, de elbukott puccskísérlet után látszódtak. A konzervatívok (Malenkov, Molotov, Kaganovics, Bulganyin, Vorosilov és Sepilov) kizárása a Politikai Bizottságból azt jelezte, hogy a desztalinizáció a gyakorlatban folytatódik, csupán az ideológiában — mivel ez érintette a modell-vitát — parancsoltak megálljt. Ezzel a jugoszlávok által kezdeményezett rendszer-vita elbukott. A szocializmus szovjet modellje vált minden kelet-európai szocialista országban követendővé, a megvalósításban azonban már nem kellett a szovjet mintákat másolni. Ennek hivatalos megfogalmazására 1957 novemberében sor került a kommunista és munkáspártok moszkvai tanácskozásán, ahol egyfelől megerősítették a „teljes egyenjogúság, a területi sérthetlenség, az állami függetlenség és szuverenitás tiszteletben tartásának és az egymás belügyeibe való be nem avatkozásnak” elveit, másfelől megállapították, hogy a szocialista építkezésnek vannak mindenütt érvényesülő törvényszerűségei, amelyeket „feltétlen számításba kell venni” még a „sajátosságok és nemzeti hagyományok” történelmileg kialakult különbözősége mellett is.⁷⁹ A nyilatkozatban felsorolt „törvényszerűségek” a szovjet modell lényegét tükrözték, de a dokumentum hangsúlyozottan lehetővé tette a proletárdiktatúra szovjet formája helyett más forma alkalmazását és megtiltotta „más országok kommunista pártjai politikájának és taktikájának mechanikus másolását”. Ez egyben jelenthette a szovjet és a jugoszláv modell másolásának megtiltását is, de lévén, hogy a szocialista országokban kialakított modellek eleve szovjet mintán alapultak, így ez a tiltás inkább a jugoszlávra vonatkozott. Különösen úgy, hogy „az általános marxis-

⁷⁷ Trybuna Ludu, 1958. május 14.

⁷⁸ Népszabadság, 1958. május 21. 3–5., Pravda, 1958.

⁷⁹ A nyilatkozatot lásd: A nemzetközi kommunista munkásmozgalom dokumentumai, 1945–1976. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1977, 19–30.

ta-leninista alapelvektől” való eltérést súlyos hibának minősítették és a fő veszélynek a revizionizmust jelölték meg.

A lengyel reformista-revizionista táborban ugyan nagy volt a lelkesedés, az októberi változások átmenetileg reményt is tápláltak a változások megvalósítása irányában. De látni kell, hogy a jugoszlávok által generált vita ellenkező hatást ért el: végső soron Gomulkrát is a reformellenes táborba sodorta. A rendszer-vita lekerült a napirendről, 1958 után az államszocializmusok kialakult modelljét kritizáló csoportok marginalizálódtak vagy ellenzékivé váltak. Képviselőik jobb esetben egyetemi katedrán vagy kutatóintézetekben folytathatták pályafutásukat. A revizionizmus kikerült a pártok belügyeiből a párt és az ellenzéke közötti térbe. Az átmeneti „fagyás” után a hatvanas évek elejétől „melegedik fel” újra a vita mindhárom országban, de ez már egy másik történet. A desztalinizáció első hullámának nagy eredménye, hogy lehetővé vált a szocialista építés a proletárdiktatúra szovjet formája nélkül is, nagy vesztesége pedig, hogy a rendszer-vita elbukott.

TOGETHER OR IN SEPARATE WAYS TOWARDS COMMUNISM?
THE FIRST DE-STALINIZATION IN EAST-CENTRAL EUROPE

by Mitrovits Miklós
(Abstract)

The decisive feature of the period following the death of Stalin was the process of de-Stalinization which concerned and transformed virtually all aspects of life. The methods of practical politics, the priorities of economic and social policy, cultural life and the relationship between the state power and the citizens all went through a profound modification. The present study demonstrates how these processes unfolded in three countries of East-Central Europe (Czechoslovakia, Poland, Hungary), and what causes and consequences these had in the individual countries. Alongside the causes, the author also examines how events happening in the three countries and in the Soviet Union influenced and interacted on each other. The study consists of two major parts: at first it compares with each other the politics of „new start” launched, albeit in different ways, in all countries between 1953 and 1956, and then outlines the political and ideological changes which took place from 1956 to 1958. The author comes to the conclusion that whereas from 1953 to 1955 the processes which unfolded in the three countries examined were in several regards similar, there existed no direct contacts between them, between 1956 and 1958 developments proceeded in close contact, and thus the domestic policies of any of the countries cannot be understood without knowledge of what happened in the other two, as they frequently interacted with each other directly, without the mediation of Moscow. Such dynamic movements were unleashed within the socialist block which were directed not only by Moscow but also by the interests of the individual countries within the block. It was then that, upon a Yugoslav initiative, the dispute about the possibility of constructing socialist models that would diverge from the Stalinist model was launched. The author proves that, while the possibility itself existed, the attempts at shifting to different models all aborted due to the conflicting interests and views within the socialist block, as well as to the national stereotypes and actual political decisions. The study makes efforts at applying, alongside the methods of traditional comparative methodology, also the approaches of *histoire croisée*.

Varga Zsuzsanna

KIÚTKERESÉS AZ AGRÁRSZEKTOR VÁLSÁGÁBÓL AZ „ÚJ SZAKASZ” (1953–1954) IDEJÉN

Tűzoltó intézkedések – moszkvai felhatalmazással

A magyar pártvezetés az első öt éves terv elindításával felvállalta azt a sztálini gazdaságpolitikát, amely belső erőforrásokra alapozta a gazdasági növekedést.¹ A lakossági fogyasztás korlátozása mellett a mezőgazdaságból való jövedelem-elvonással akarták megteremteni a szükséges anyagi alapokat. A harmadik világháború kitörésétől tartva, 1951 februárjában jelentősen megnövelték a nehézipari és hadiipari beruházások összegét, amit csak újabb elvonások révén lehetett finanszírozni.² A normarendezések, békekölcsön-jegyzések és áremelések jelentősen csökkentették a bérből és fizetésből élők jövedelmi színvonalát, de még ehhez a szűkülő fizetőképes kereslethez sem tudtak megfelelő árualapokat biztosítani. Az egyoldalú iparfejlesztés valamint a mezőgazdaság kollektivizálása miatt állandósult a hiány mind a közszükségleti cikkek, mind élelmiszerek terén.³

Hasonló problémák jellemezték a többi szocialista országot is.⁴ A „robbanás” veszély elhárítására az teremtetett esélyt, hogy 1953 tavaszán, Sztálin halála után a szovjet pártvezetés — érzékelve a közép-kelet-európai válságjelenségeket — gyors korrekcióra szánta el magát.⁵ Ennek részeként azt tervezték, hogy mindegyik ország vezetőivel megbeszéléseket fognak folytatni. Legsürgősebbnek az NDK helyzete tűnt az egyre növekvő menekült-áradat miatt, ezért június 2–5. között a kelet-német vezetőket hívták meg elsőként Moszkvába. Hazatértük után meghirdették az új kurzus politikáját, amely pontosan tartal-

¹ Honvári János: XX. századi magyar gazdaságtörténet. Transzformációk, rendszerek. Bp. 2006. 143–235.; Pető Iván – Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka 1945–1968. Bp. 1985. 151–189.

² Germuska Pál: Szocialista csoda? Magyar iparfejlesztési politika és gazdasági növekedés, 1950–1975. Századok, 146 (2012: 1. sz.) 47–53.

³ Gyarmati György: A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956. Bp. 2011. 278–292.; Tóth Judit: Jegyrendszertől jegyrendszerig. Osztályszempontokon alapuló közellátás az 1950-es évek elején Magyarországon. In: Vidék és város: ellentétek és kölcsönhatások a 20. századi Magyarországon. Szerk. Pallai László. Hajdúnánás, 2013. 119–140.

⁴ Fejtő Ferenc: A népi demokráciák története. I. Bp. 1991. 221–259.; Mark Pittaway: Eastern Europe 1939–2000. London, 2004. 55–61.; Geoffrey Swain – Nigel Swain: Eastern Europe since 1945. (Third edition) Houndmills, 2003. 114–138.

⁵ Roy Medvedev: Hruscsov. Politikai életrajz. Bp. 1989. 77–105.

mazta a szovjet tanácsokat: leállították az 1952-ben elkezdett erőszakos kollektivizálást, csökkentették a nehézipari beruházások arányát, stb. A normarendezéseket azonban nem vonták vissza, s emiatt június közepén Kelet-Berlinből kiindulva országszerte tiltakozásokra, demonstrációkra került sor.⁶

A magyar párt- és állami vezetők közül álló delegáció éppen ezekben a napokban tárgyalt kinn Moszkvában.⁷ A szovjet pártelnökség tagjai elsősorban Rákosit bírálták, mivel úgy ítélték meg, nem sok hajlandóságot mutat a korrekciók végrehajtására.⁸ A kritika főbb elemei az alábbiak voltak: erőltetett iparosítás (főleg a nehézipar túlzott fejlesztése), a hadsereg felduzzasztása, az erőszakos kollektivizálás, az életszínvonal csökkentése, ellátási zavarok, az adminisztratív módszerek és önkényeskedés elharapózása, koncepciós perek, személyi kultusz.⁹

Az SZKP vezetői megkülönböztetett figyelemmel fordultak az agrárszektor felé. Malenkov kezdte a problémák sorra vételét. „A tények, amelyeket ismerünk, azt mutatják, hogy a mezőgazdaság területén a helyzet nem jó. Az állattenyésztés színvonala nem javul, ellenkezőleg, romlik. Ami a termelőszövetkezeteket illeti, itt sem valami jó a helyzet. Úgy tudjuk, 8–10 000 család kilépett a szövetkezetekből az elmúlt egy év alatt. Azt mondják, hogy rossz volt az aratás. Ezzel nem lehet mindent megmagyarázni. Túlzó rendszabályok voltak a beszolgáltatásnál. Nem volt helyes a napraforgó és a rizs teljes termelését beadatni. Sok parasztot ítélnék el a bíróságok, mert nem teljesítik, az állammal szembeni kötelezettségüket. [...] Visszatérve a termelőszövetkezetekre, olyan adatok vannak, hogy a tsz-tagok jövedelem az egyénileg gazdálkodó középparasztok jövedelem alatt van. Hiba az is, hogy kevés összeget adnak a mezőgazdaság területén való beruházásokra.”¹⁰

Habár az agrárium nem számított Berija szakterületének, mégis igen részletesen elemezte az agrárválság összetevőit. Ő már kitért a felelősökre is: „Magyarországon a szövetkezeti szektor sokkal jobban dolgozhatna, ha a Központi Vezetőség és a kormány több figyelmet fordítana a mezőgazdaságra. Akkor nem lenne 750 000 kat. hold elhagyott föld. Nem volna olyan helyzet, hogy a parasztok otthagyják a mezőgazdaságot és elmennek az iparba. Nem volna olyan helyzet, hogy a parasztok nagy adóssai az államnak. 400 millió forint ez az adósság a mi adataink szerint. Nem volna olyan helyzet, hogy a paraszt nem tudja, mennyit

⁶ Elke Scherstjanoi: „Wollen wir den Sozialismus?” Dokumente aus der Sitzung des Politbüros des ZK der SED am 6. Juni 1953. Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung, 33 (1991) 658–680.; Gareth Pritchard: Workers and the Socialist Unity Party of Germany in the summer of 1953. In: The Workers' and Peasants' State: Communism and Society in East Germany under Ulbricht, 1945–71. Eds. Patrick Major–Jonathan Osmond. Manchester, New York, 2002. 112–129.

⁷ A delegáció tagjai: Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Nagy Imre, Hegedűs András, Hidas István, Szalai Béla, Földvári Rudolf, Dobi István. Bővebben lásd: Baráth Magdolna: Szovjet kézi vezérlés az első Nagy Imre-kormány idején. In: Nagy Imre és kora. Tanulmányok és források. IV. Szerk.: Sipos Levente. Bp. 2006. 153–180.

⁸ Rákosit már 1953. május végén Moszkvába rendelték, de a hazatérése utáni intézkedéseivel nem volt elégedett a szovjet vezetés. Uo. 153.

⁹ Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól (1953. június 13–16.) Közli: T. Varga György. Múltunk, 37. (1992: 2–3. sz.) 234–269.

¹⁰ Uo. 238–239.

kell neki jövőre beszolgáltatni. Nagy Imre elvtársat kizárták a PB-ből azért, mert azt javasolta, hogy lassabban fejlesszék a termelőszövetkezeti mozgalmat. Ez nem volt helyes. Az elvtársak, akik a KV-t és a Minisztertanácsot vezetik, nem ismerik eléggé a falut és nem is akarják eléggé ismerni a falut.”¹¹

A diagnózis tehát igen alapos volt, a problémakezelés módját illetően azonban már nem adtak részletes tanácsokat a szovjet vezetők. Csak a sarokpontokat határozták meg: a beruházások átcsoportosítása a nehéziparból a könnyűipar és a mezőgazdaság területére, a kollektivizálás lassítása, a kuláklista felülvizsgálata.¹² Nem is lehet csodálkozni, hogy nem adtak konkrét cselekvési tervet, hiszen a magyar agrártermelés központi tényezője még mindig az egyénileg gazdálkodó birtokos parasztság volt, amely számukra ismeretlen tényező volt. A válságkezelési-program részleteinek kidolgozása tehát a magyar félre hártult.¹³ Ha belegondolunk abba, hogy a moszkvai tárgyalások után bő két héttel a miniszterelnöki expozé már részletes intézkedési tervet tartalmazott, akkor kiderül, milyen nagy jelentőséggel bírt, hogy a kormányfői posztra Nagy Imre személyében egy agrárszakértő került.¹⁴

Az új miniszterelnök parlamenti bemutatkozó beszéde kapcsán érdemes hangsúlyozni, hogy míg az elkövetett hibákról, különösen a törvénysértésekről kevesebb konkrétumot tartalmazott, mint a június 28-ai KV-határozat, addig a mezőgazdasággal kapcsolatban minden fontos kérdéskört ugyanolyan részletesen tárgyalt.¹⁵

Nagy Imre nyíltan beszélt arról, hogy a mezőgazdaság gyakorlatilag „belső gyarmattá” vált. „A túlzott iparosítás, főképpen a nehézipar túl gyors fejlesztése és a vele járó nagyarányú beruházások mellett, az ország anyagi erőforrásaiból nem futotta a mezőgazdaság fejlesztésére. Ennek következtében az ipar, de elsősorban, sőt csaknem kizárólag a nehézipar túlzottan gyors ütemű fejlődése mellett a mezőgazdasági termelés megrekedt, nem tudta biztosítani sem az ipar rohamos fejlődésének nyersanyagszükségletét, sem a gyorsan növekvő ipari munkásság és általában a lakosság növekvő élelmiszerszükségleteinek kielégítését. A kormány egyik legfontosabb feladatának tekinti, hogy az ipari beruházások csökkentésével egyidejűleg lényegesen emelje a mezőgazda-

¹¹ Uo. 239.

¹² Uo. 264–269.

¹³ Uo. 235–237. A moszkvai tanácskozásról Rákosi Mátyás a Titkárság június 17-ei ülésén adott tájékoztatást. Itt döntés született arról, hogy a hibák kijavítása érdekében két dokumentumot kell készíteni. Az egyiket a Központi Vezetőség (KV), a másikat a széles nyilvánosság részére. Mivel Rákosi elérte, hogy a KV június 27–28-ai ülésén elfogadott határozat a középszintű pártszervekhez is csak kivonatos formában jutott el, így a párttagság, a lakosság többi részéhez hasonlóan csak Nagy Imre miniszterelnöki bemutatkozó beszédéből értesült a változásokról. Az MDP KV 1953. június 28-ai határozata csak 33 évvel később került nyilvánosságra.

¹⁴ Nagy Imre agrárügyekben való jártassága a moszkvai tárgyaláson is nagy súllyal esett a latba: „Ha Nagy elvtárs lesz a Minisztertanács elnöke, Rákosi elvtárs maradjon a párt élén, [...] Nagy elvtárs megfelelő lenne a Minisztertanács elnökének (párthű, magyar, ismeri a mezőgazdaságot).” Uo. 241.

¹⁵ Urbán Károly: A Nagy Imre-kormány megalakulása (1953). In: Nagy Imre és kora. Tanulmányok és források. I. Szerk.: Sipos József, Sipos Levente. Bp. 2002. 59–80.

sági beruházásokat a termelés minél gyorsabb és nagyobb arányú fellendítése érdekében.”¹⁶

Világosan megfogalmazta azt is, hogy az agrárium mely szereplőire lehet alapozni a kibontakozási programot: „Ismeretes, hogy mezőgazdasági termelésünk döntően az egyéni gazdaságokon nyugszik, melyeknek termelését az ország nemcsak hogy nem nélkülözheti, ellenkezőleg, országos érdek termelésük fejlesztése úgy a földművelés, mint az állattenyésztés terén. A kormány elsőrendű feladatának tekinti az egyéni gazdaságok termelésének felkarolását, termelési és munkaeszközökkel, felszerelésekkel, műtrágyával, nemesített vetőmaggal és az agrotechnika más eszközeivel való megsegítését.”¹⁷

A miniszterelnöki beszéd mezőgazdasági vonatkozású bekezdései néhány héten belül jogszabályokká váltak. A július 12-én kihirdetett 10. sz. törvényerejű rendelet (tvr.) a tárgyévi gabonabeadás teljesítése esetén eltörölte a beadás elmulasztása miatt az egyéni gazdálkodókra és termelőszövetkezetekre kivetett kártérítéseket, s elengedte a felhalmozódott beadási hátralékok egy részét is.¹⁸ Ez utóbbi tétel beadási áron 235,5 millió Ft-ot, míg a beadás elmulasztása miatt kivetett kártérítés 445 millió Ft összeget tett ki.¹⁹ Két héttel később, július 26-án a mezőgazdasági lakosság adókedvezményeit szabályozta egy minisztertanácsi határozat (MT h.).²⁰ Ugyanezen a napon jelent meg a közkegyelem gyakorlásáról szóló 11. sz. törvényerejű rendelet, amelynek értelmében többek között a beadási kötelezettség elmulasztása, „meggondolatlan” politikai természetű kijelentések és egyéb okok miatt elítélt falusi lakosok százezrei mentesültek a rájuk kirótt büntetések terhe alól.²¹

Augusztus 2-án kormányrendelet engedélyezte a földhaszonbérletet 25 kh-ig, sőt az 1951 után felajánlott vagy elhagyott földek visszaigénylése is lehetővé vált.²² Ugyanezen a napon két minisztertanácsi határozat is megjelent: az egyik a gépállomási díjak csökkentéséről és a felhalmozódott tartozások elengedéséről szól,²³ a másik pedig a tsz-tagság felé tett egy fontos gesztust: 1/2-3/4 kh-ról 1 kh-ra emelte a háztáji földterület felső határát.²⁴

¹⁶ A miniszterelnöki expozé 1953. július 4-én. In: A Nagy Imre vonal. Dokumentumválogatás. Szerk.: Kovács Lajos Péter. Bp. 1989. 251–252.

¹⁷ Uo. 253.

¹⁸ 1953. évi 10. sz. tvr. a beadás elmulasztása miatt kivetett kártérítések törléséről, a beadási hátralékok elengedéséről, valamint a termelőszövetkezetek beadási kötelezettségének 10%-os csökkentéséről. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye, 1953. (a továbbiakban: TRHGY) Bp. 1954. 13–14.

¹⁹ Honvári J.: XX. századi magyar gazdaságtörténet i. m. 243–253.

²⁰ 1.033/1953. sz. MT h. a mezőgazdasági lakosoknak nyújtandó adókedvezményekről. TRHGY, 1953. 193.

²¹ 11. sz. tvr. közkegyelem gyakorlásáról. Uo. 14–15.

²² 42/1953. sz. MT rendelet az állami tartalékföldek hasznosításáról, a földhaszonbérletek szabályozásáról, valamint a dolgozó parasztságnak ezzel kapcsolatban juttatott kedvezményekről. TRHGY, 1953. 109–110.

²³ 1.037/1953. sz. MT h. a termelőszövetkezetek és az egyéni gazdálkodó dolgozó parasztok gépállomási díjtartozásainak elengedéséről, a gépállomások díjfizetési rendszerének megváltoztatásáról és a díjtételek leszállításáról. TRHGY, 1953. 194.

²⁴ 1.038/1953. sz. MT h. a termelőszövetkezeti tagok háztáji földjének növeléséről. Uo.

Szeptember 1-jén újabb könnyítés lépett életbe a begyűjtés terén. Azok a gazdák, akik 1953 őszén a kenyér- és takarmánygabona kötelezettségüknek eleget tettek, arra számíthattak, hogy kukorica, napraforgó és burgonya beadási kötelezettségüket 10%-kal csökkentették.²⁵ 1954-ben a terület utáni kötelező beadás mértéke (búzakilogrammban kifejezve) a dolgozó parasztok esetében 25–30%-kal volt kevesebb, mint 1953-ban. Ekkortól kezdve megszűntek a fontosabb terményekkel kapcsolatos forgalmi korlátozások. A hónap végén pedig 50%-kal felemelték a szőlő, a must és bor beadási árát.²⁶

Már az eddigi felsorolás is jelzi, hogy a válságkezelő intézkedések kidolgozásának műhelye nem az agrártárca, hanem a Minisztertanács Titkársága volt.²⁷ A Földművelésügyi Minisztérium (FM) kollégiumi üléseiről 1953 nyarán készült jegyzőkönyvek is azt tükrözik, hogy Hegedűs András miniszter nem igazán aktivizálta magát az új szakasz végrehajtása érdekében.²⁸ Az egyedüli fontos rendelet, amelyet az FM adott ki, az a termelőszövetkezetből való kilépés és a termelőszövetkezeti feloszlása folyamatait igyekezett koordinálni.²⁹

Az a közel 50 mezőgazdasággal kapcsolatos minisztertanács határozat és rendelet, amely 1953 második felében látott napvilágot arról a felismerésről tanúskodott, hogy a mezőgazdasági termelés növelése, a termelési kedv fokozása csak úgy érhető el, ha a korábbi adminisztratív intézkedéseket egyre inkább gazdasági szabályozók váltják fel. Jól példázza ezt, hogy a beadási kedvezmények miatt lecsökkenő terménykészleteket az állami szabadfelvásárlás kiterjesztésével akarták pótolni. Ehhez persze meg kellett emelni a szerződéses és állami szabadfelvásárlási árakat.³⁰ Újdonságnak számított, hogy a termelők és fogyasztók közötti közvetlen piaci kapcsolatot is igyekezett helyreállítani a kormány.³¹ A termelői biztonságot is erősítette a Nagy Imre-kormány: egyrészt a

²⁵ 1953. évi 18. sz. tvr. az egyénileg gazdálkodó parasztok őszi termésű kapásnövényekből fennálló beadási kötelezettségének 10 százalékos csökkentéséről, valamint a gabonafélék és az őszi termésű kapásnövények forgalmi korlátozásának megszüntetéséről. TRHGY, 1953. 26.

²⁶ 1953. évi 23. sz. tvr. a borbeadásra kötelezett termelők részére nyújtott kedvezményekről. TRHGY, 1953. 28.

²⁷ Rainer M. János így írt erről: „Miközben a kormány a „tűzoltó” intézkedésekre összpontosított, teljesíteni kellett szervezeti-szervezési feladatokat is. Megszűnt a Minisztertanács Elnöksége és Hivatala, helyette létrehozták a Titkárságot [...] Vezetőjét a kormány javaslatára az Elnöki Tanács, helyettesét és csoportvezetőket a Minisztertanács, az ügyintézőket a kormány elnöke nevezte ki. [...] a mezőgazdasági csoportot Pogácsás György, a korábbi titkárságvezető irányította.” Rainer M. János: Nagy Imre 1953–1958. Politikai életrajz. II. Bp. 1999. 14–15.

²⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) XIX-K-1-c 35. d. Jegyzőkönyvek az FM kollégiumi üléseiről. 1953. július. 31., augusztus 8., augusztus 22.

²⁹ 4/1953. F. M. sz. rendelet. A termelőszövetkezetből való kilépés és a termelőszövetkezet feloszlása kérdéseinek szabályozásáról. TRHGY 1953. 296–298.

³⁰ Erdmann Gyula: Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956. Békéscsaba, 1993. 248–257.

³¹ „A heti, havi és országos vásárokat ismét rendszeresen megtarthatták, a piaci árusok újból építhettek standokat, elárusítóhelyeket. 1953 előtt a kofák és a falusi kistermelők piacozását egy sor vasúti rendszabállyal (elsősorban a kézipoggyász maximálásával) igyekeztek korlátozni. Az új kormányprogramig vasúton legfeljebb 5 liter bort, 2 liter tejet és tejfölt, 2 kg túrót, 1,5 kg vaját, 1 kg sajtot stb. vihetett magával az utas külön díjfizetés nélkül. Most a javaslat úgy szólt, hogy minden utas annyi pakkot vihessen magával díjtalanul a vasúton, amennyi az ülőhelye alatt és felett elfér. A bérletjeggyel utazók esetében is megszüntették azt a korábbi korlátot, miszerint csak olyan tárgyat sza-

tagosítások leállításával, másrészt pedig egy több évre szóló begyűjtési rendszer kialakításával.³²

1953. december végén megjelenő begyűjtési rendeletnek nemcsak az volt az újdonsága, hogy három évre megszabta a begyűjtési előírásokat, s ezzel kiszámíthatóbbá tette a gazdálkodást. Fontos újítás volt a többszörös területfelosztások megszüntetése, a szerződéses termeléssel lekötött szántó területének a terménybeadás alól való mentesítése, valamint a második és minden további ténen utáni tejbeadás megszüntetése.³³ Mindez átlagosan mintegy 25–30%-kal csökkentette a terület utáni kötelező beadás mértékét.

A tsz-ek felbomlása – visszatérés az egyéni gazdálkodáshoz

Az előzőekben áttekintett, július és augusztus során hozott tűzoltó intézkedések közös sajátossága, hogy a termelőszövetkezeti csoportoknak nagyobb kedvezményeket biztosítottak mind az adózás, mind a beadás terén, mint az egyéni gazdálkodóknak.³⁴ Azonban ez sem tudta olyan vonzóvá tenni a szövetkezetet, hogy a birtokos gazdák a bennmaradást választották volna. Mivel Nagy Imre beszéde éppen az aratási munkák idején hangzott el, óriási lett a tétje az azonnali kilépésnek, annak ellenére, hogy a miniszterelnök egyértelművé tette: „[...] azok a termelőszövetkezeti tagok, akik vissza akarnak térni az egyéni gazdálkodáshoz, mert ott vélik megtalálni a boldogulásukat, a gazdasági év végén kiléphessenek a termelőszövetkezetből.”³⁵ A tagok számottevő része azonnal fel akart hagyni a közös munkával, s az aratást már egyénileg akarta végezni. Számos helyről érkezett jelentés arról is, hogy a tsz-ben minden hivatalos felosztás nélkül megkezdtek a jószágállomány szétosztását és egykori földjükre is bejelentették igényüket. Az általános gyakorlat azonban az volt, hogy elkezdtek összegyűjteni a kilépési nyilatkozatokat.³⁶

Július végéig az FM kimutatása szerint 76 önálló tsz, 523 III. típusú tszcs, valamint 60 I–II. típusú tszcs jelentette be felosztási szándékát. Tehát 659 az 5217 tsz és tszcs közül. Ez összesen 38.300 családot és 302.000 kh területet érintett a becslések szerint. Legintenzívebben az alábbi 3 megyében jelentke-

bad a vonatba kézipoggyászként bevinni, ami minden kétséget kizárólag személyes használatukra szolgál.” *Honvári János*: A klasszikus begyűjtési rendszer változása az „új szakasz” meghirdetésétől a beadás megszüntetéséig. In: *Agrártörténet – Agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós Emeritus Professzor tiszteletére*. Szerk. Buza János – Estók János – Szávai Ferenc – Varga Zsuzsanna. Bp. 2006. 417.

³² MNL OL M-KS 276. f. 74. cs. 6. ő.e. Megjegyzés a Politikai Bizottság elé terjesztett, a mezőgazdaság területén elkövetett hibák kijavításáról szóló határozattervezethez. 1953. július 20.

³³ 1953. évi 27. sz. tvr. az állami begyűjtés többéves rendszeréről. TRHGY, 1953. 37–49.

³⁴ Az adókedvezményekkel kapcsolatban 1953. július 26-án megjelent minisztertanácsi határozat például a tsz-ek és tsz-tagok 1952-ből fennmaradt teljes adóhátralékát elengedte, ha továbbra is tsz-tagok maradtak, és az 1953. évre esedékes adót megfizetik. Az egyéni gazdálkodók esetében az 1952. évi adóhátralékának csak felét engedték el abban az esetben, ha 1953. évi adójukat december 31-ig rendezik. 1033/1953. MT h. TRHGY, 1953. 193.

³⁵ A miniszterelnöki expozé 1953. július 4-én. In: *A Nagy Imre vonal. Dokumentumválogatás*. Szerk.: Kovács Lajos Péter. Bp. 1989. 254.

³⁶ MNL OL M-KS 276. f. 93. cs. 508. ő.e. A Mezőgazdasági Osztály feljegyzése a termelőszövetkezeti mozgalomról. 1953. július 28.

zett a felbomlás: Somogy megyében a 308 tszcs közül 94 (a tabi járásból 36, kaposvári járásból 15), Szabolcs-Szatmár megyében 495 tszcs közül 187 (a nyírbátori járásból 53, a kemecsei járásból 30 tsz), Borsod-Abaúj-Zemplén megyében pedig a 401 tszcs közül 68 jelentette be a feloszlási szándékát. A megyei tanácsok jelentései alapján úgy tűnt, hogy az elkövetkező időszakban 108 önálló tsz-ból, 505 III. típusú és 38 I.–II. típusú tszcs-ból várható még nagyobb arányú kilépés. Ez Szolnok, Nógrád valamint Baranya és Fejér megyét érintette.³⁷

A FM illetékes vezetői ezt a folyamatot a következőképp értékelték: „Általában azok a tsz-i tagok akarnak kilépni, akik az elmúlt év őszén vagy a tél folyamán léptek be. Mivel az elmúlt évben a tsz-ek gazdasági eredményei rendkívül gyengék voltak, a belépők nagyrésze gazdasági kényszerből lett a tsz tagja. Többen hangoztatták annak idején, hogy azért lépnek be, mert a beadás teljesítése után nem maradt meg földjük bevetéséhez szükséges vetőmag és takarmánygabona sem. A belépők jelentős részével szemben pedig különféle nyomást és erőszakot alkalmaztak.”³⁸

Az eddigiekből egyértelműen kiderült, hogy a felbomlási szándék elsősorban az önálló és a III. típusú, azaz a szovjet kolhoz mintájára szervezett termelőszövetkezeteket jellemezte. Az I. és II. típusúak tagsága várakozó álláspontra helyezkedett. Ők az előző években a „szövetkezeti kirakat” mögött tulajdonképpen egyéni gazdálkodást folytattak, ugyanakkor viszont bizonyos kedvezményeket élveztek, amit nem akartak egyelőre elveszíteni. A helyzetük megítélésben jelentős nézeteltérés volt az országos és a helyi szervek között. Ez utóbbiak 133 alacsonyabb típusú tszcs működési engedélyének bevonását javasolták, míg a pártközpont Mezőgazdasági Osztálya úgy vélte: „Ezt a javaslatot nem lehet elfogadni, mert a könnyebb ellenállás irányába való törekvést mutatja.”³⁹

Augusztus folyamán némileg lassult a felbomlási folyamat. Az MDP Politikai Bizottsága szeptember 10-ei ülésére készített FM jelentés a következőkről számolt be: „Augusztus 10-től szeptember 7-ig terjedő időben újabb 159 III. típusú és 84 I. típusú termelőszövetkezet (termelőszövetkezeti csoport) kérte írásban feloszlását. Ebben az időpontban a legtöbb Békés megyében 38, Somogy megyében 17, Szabolcs megyében 18 és Vas megyében 16 kérte feloszlásának engedélyezését. A legutóbbi jelentés szerint 761 III. típusú és 248 I. típusú, összesen: 1009 termelőszövetkezet kérte írásban a feloszlását. Ezen kívül még mintegy 700 további termelőszövetkezetben a tagság jelentős része az év végén ki akart lépni a termelőszövetkezetből.”⁴⁰

Nagyon érdekes az említett jelentés azon része, amely a megyei és járási tanácsok mezőgazdasági osztályainak tehetetlenségéről, valamint a rendőri és bírói szervek passzivitásáról számol be. „A közös vagyon széthurcolásának gondolata legerősebben a feloszlásra törekvő termelőszövetkezeti tagok körében

³⁷ Uo.

³⁸ Uo.

³⁹ Uo.

⁴⁰ MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 135. ó.e. Jegyzőkönyv az MDP Politikai Bizottság 1953. szeptember 10-i üléséről. 2. A Földművelésügyi Minisztérium jelentése a termelőszövetkezetek helyzetéről. Ea.: Hegedűs András.

uralkodik. A kulákok és egyéb ellenséges lázító elemek az e téren mutakozó bizonytalanságot kihasználják. A rendőrség és bíróság nem hajlandó még olyan esetekben sem eljárni a termelőszövetkezetek ellen izgató ellenséges elemekkel szemben, amikor bebizonyítható azok tevékenysége.”⁴¹

Az újabb kutatások arról tanúskodnak, hogy ez a tendencia nem volt általánosan jellemző. Voltak olyan megyék és járások, ahol a helyi szervek már júliusban igen erélyesen igyekeztek gátat szabni a tsz-felbomlási folyamatnak. Rákosi a budapesti párttaktíván elmondott július 11-ei beszédében is sürgette a határozott fellépést a tsz-ek megvédésére.⁴² Egy hónappal később a Belügyminisztérium kollégiumi ülésén Gerő Ernő miniszter az államvédelem helyi szerveinek így üzent: „A mezőgazdaság vonalán az ellenség a támadást a legközelebbi két-három hónapban fogja folytatni. Eldől az, mit sikerül a tszcs-kben elérni. Mennyire tudja bomlasztani a tszcs-keket. Az ellenség a támadást a kilépési időszak előtt indítja. [...] a mezőgazdaságban a tünet az: ahol baj volt, ott hálózatként nem volt. Több ezres létszámú községekben egy hálózati emberünk sincs.”⁴³

Ahogy utaltunk rá az ország keleti felén, Szabolcs-Szatmár megyében volt a legnagyobb arányú a tsz-ek és tszcs-k felbomlása. Farkas Gyöngyi hat községben vizsgálta a helyi társadalom és a hatalom konfliktusát. A belépési nyilatkozat visszaszerzésére törekvő tsz-tagsággal szemben több helyen sor került a rendőri és államvédelmi szervek erőszakos fellépésére. Súlyos bírósági ítéletek is születettek, annak érdekében, hogy visszafogják a kilépési kedvet. A példastatuálás szándékát jelzi a nyíregyházi megyei bíróság 1953. augusztus 10-én kelt, öt év börtönt kiszabó ítéletének alábbi részlete: „A büntetés kiszabásánál figyelembe vette a bíróság azt is, hogy a kormánynyilatkozat utáni időben a vádlotthoz hasonló egyének izgatására több szabolcsmegyei községben volt tömegtüntetés és ezekre tekintettel szabott ki a bíróság olyan büntetést, amely véleménye szerint alkalmas lesz arra, hogy a vádlottat és a hozzá hasonló elemeket a további bűncselekményektől visszatartsa.”⁴⁴

A hatalom szándéka az volt, hogy időt nyerjen, s legalább az őszi zárszámadásig együtt tartsa a tagságot. Az FM is igyekezett keményebb fellépésre ösztökélni a megyei és járási mezőgazdasági osztályokat. A szeptember 1-jén megtartott kollégiumi ülésen épp azt a két megyét — Szabolcs-Szatmár és Borsod-Abaúj-Zemplén — vizsgálták meg, ahol a legnagyobb arányú volt a kilépési folyamat. Nem meglepő, hogy a megyei vezetőket kemény bírálatban részesítették, s ezt a kollégiumi határozatot kiküldték az összes megyei mezőgazdasági osztály vezetőjének is.⁴⁵

⁴¹ Uo.

⁴² Az így előálló ellentmondásos helyzetre Nagy Imre is kitért a budapesti szovjet nagykövethél tett július 16-i látogatása során: „[...] a Termelőszövetkezeti Tanács ülésén a termelőszövetkezetek számos képviselője fejezte ki csodálkozását amiatt, hogy Rákosi fenyegető hangon beszélt azokról a parasztokról, akik esetleg megteszik azt, amit a kormány megenged nekik.” *Baráth Magdolna*: Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról, 1953–1956. Kiszelyov és Andropov titkos jelentései. Bp. 2002. 56.

⁴³ A Belügyminisztérium Kollégiumának ülései, 1953–1956. I. Bp. 2001. 76.

⁴⁴ *Farkas Gyöngyi*: Hatalom és falusi társadalom az 1950-es években. Tüntetések a kollektivizálás ellen. Kézirat. Bp. 2010. 115–116.

⁴⁵ MNL OL XIX-K-1-c 35.d. Jegyzőkönyv az FM Kollégium 1953. szeptember 1-jei üléséről.

Időközben sorra készültek azok a jogszabályok, amelyekkel növelni akarták a termelőszövetkezetek megtartó erejét. E szándék tükröződött a szeptember 19-én megjelent minisztertanácsi határozatban, amely kimondottan a termelőszövetkezetek megszilárdításával és a tagok anyagi jólétének növelése érdekében nyújtott további kedvezményekkel foglalkozott. Ezek szerint mindazoknak a szövetkezeteknek, amelyek a következő gazdasági évben is közösen gazdálkodnak, elengedték az összes 1953-ban esedékes adótartozását, mintegy 200 millió forint értékben. A szövetkezetek közép- és hosszúléjára hiteleit pedig úgy módosították, hogy 1956. január 1-ig a visszafizetést felfüggesztették, utána pedig a hosszúléjára hiteleket 17 év alatt, a középtávú hiteleket 5 év alatt kellett törleszteni. Mindhárom típusú szövetkezetet 1954. január 1-től mentesítették a tartalékföldök utáni búzaföldadó fizetésétől. Fokozott állami támogatásban részesítették a termelésfejlesztő szövetkezeti beruházásokat. Lényeges eleme volt a rendeletnek a szövetkezeti tagok — különösen a nők — szociális és egészségügyi ellátásának növelése. 1953. október 1-től minden termelőszövetkezeti tagnak szülés esetén első gyermek után 500 Ft, a második és minden további gyermek után 400 Ft anyasági segélyt kellett folyósítani.⁴⁶

Egy héttel később jelent meg a termelőszövetkezetből való kilépést és a termelőszövetkezeti feloszlást szabályozó 4/1953. F. M. számú rendelet.⁴⁷ Míg korábban a tsz-ekből a belépést követő 3 évig nem lehetett kilépni, addig most megszűnt ez a korlátozás. Sőt a tagság kétharmadának akaratából maga a tsz is feloszlhatott. A rendelet kimondta: „Az a közgyűlés, amely a termelőszövetkezetből kilépő tagok részére a föld, az állat és felszerelés kiadása, illetve értékének elszámolásáról határoz, az őszi betakarítás és a gabonavetés elvégzése után haladéktalanul meg kell tartani annak érdekében, hogy a termelőszövetkezetben a soron következő mezőgazdasági munkák zavartalan és folyamatos továbbvitele biztosítva legyen.”⁴⁸ A kilépő tagok azonban legjobb esetben is csak akkor kapták vissza egykori saját földjüket, ha az egész szövetkezet feloszlott, mert megmaradás esetén a tagosított szövetkezeti földeket fenn kellett tartani, s a kilépők igényeit csak állami tartalékföldökből vagy a tsz földjének széleiből lehetett kielégíteni. Ha a szövetkezetnek tartozása volt, akkor a kilépő tagoknak a rájuk eső részarányt meg kellett fizetni. A kilépő tagok beadási és adókötelezettségét már, mint magángazdálkodókat 10%-kal megemelték. Tulajdonképpen hasonló volt az eljárás a teljes szövetkezet feloszlása esetén is. Ezekkel az intézkedésekkel a kilépési, illetve feloszlási szándékot igyekeztek csökkenteni.

Az MDP Politikai Bizottsága 1954. január 13-án tárgyalta ismét a termelőszövetkezetek helyzetét.⁴⁹ Ekkorra már egyértelművé vált, hogy kilépők jelentős része a középparasztok közül került ki. A szegényparasztok aránya 28,4%-kal, a középparasztok aránya 36,3%-kal csökkent. Ezen utóbbi réteg nagyarányú ki-

⁴⁶ 1.053/1953. sz. MT határozat. TRHGY, 1953. 199.

⁴⁷ 4/1953. F. M. sz. rendelet a termelőszövetkezetből való kilépés és a termelőszövetkezet feloszlása kérdéseinek szabályozásáról. TRHGY, 1953. 296–298.

⁴⁸ Uo. 296.

⁴⁹ MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 156. ő.e. Jegyzőkönyv az MDP Politikai Bizottság 1954. január 13-ai üléséről. 2. A Termelőszövetkezeti Tanács, az FM és a KV Mezőgazdasági Osztálya közös javaslata a termelőszövetkezetek megszilárdításának gazdálkodási feladataira. Ea. Dobi István.

lépését azzal magyarázták, hogy különösen elégedetlenek voltak jövedelmükkel, de helyzetüket még sújtotta az is, hogy a szövetkezetekben háttérbe szorították őket, javaslataikat nem vették figyelembe.

Teljesen pontos képet nem lehet adni az 1953–54-ben bekövetkezett szövetkezeti mozgásokról. Voltak szövetkezetek, amelyek 1953 őszén írásban benyújtották feloszlási kérelmüket, később azonban visszavonták, s csak tagjaik egy része lépett ki. Van olyan adat is, amely azt bizonyítja, hogy a vizsgált időszakban a kilépések és megszűnések mellett 72 új termelőszövetkezet alakult.⁵⁰

A nyilvánosságra hozott és a belső használatra készült statisztikák összevetéséből a következő tendenciák rajzolódnak ki. Szembetűnő volt, hogy a feloszlott szövetkezetek túlnyomó többsége (82%-a) 1951-ben és 1952-ben alakult, tehát amikor már döntően erőszakkal kényszerítették a gazdákat a belépésre. 1953 júliusától az év végéig a szövetkezeti tagság közel 40%-a lépett ki a termelőszövetkezetekből. 1954 végére a kilépett tagok aránya — figyelemmel a belépésekre is — az 1953. közepi taglétszámmal képest majd 50%-ot tett ki. A föld nélküli családok több mint egynegyede, a földdel belépők több mint fele hagyta el a szövetkezeteket. Ez tükröződött abban is, hogy míg a tsz-ek és tszcsk-száma 18%-al csökkent 1953–54 folyamán, addig a területük mintegy 30%-al esett vissza.⁵¹ Ezzel a szövetkezeti szektor részesedése az ország szántóterületéből 20%-ról 12%-ra zuhant vissza.

A másik oldalon mintegy kétszázezer magángazdaság újra hozzákezdett az egyéni gazdálkodáshoz, annak ellenére, hogy rájuk terhelték a tsz-ek hiteltartozásainak arányos részét – tekintet nélkül arra, hogy mennyi ideig voltak tagjai a tsz-nek.⁵² Emellett sok helyütt előfordult, hogy a bevittnél rosszabb minőségű földet, állatot és felszerelést juttattak vissza számukra.⁵³

A parasztság termelési kedvének feléledését mutatta a paraszti beruházások növekedése. Sokan vásároltak állatokat, felszerelést, s kisebb mértékben földet. A paraszti erőfeszítések hatását mutatta, hogy a műveletlen terület 1954-ben összezsugorodott. Ezzel párhuzamosan a felhalmozódott tartaléktérületről több mint 70 ezer kh-at visszaigényeltek, és mintegy félmillió hold területet kishaszonbérletbe vettek.⁵⁴ Érdekesen alakult viszont a földvásárlás. A megelőző évek tapasztalataiból okulva a 8 kh feletti birtokkal rendelkező gazdák csak elvétve vásároltak, a vevők „általában a dolgozó kisemberek, főként dolgozó parasztok, akik 2–4 kh közötti területet vásároltak.”⁵⁵

⁵⁰ Fazekas Béla: A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom Magyarországon. Bp. 1976. 89.

⁵¹ Szocialista mezőgazdasági üzemek 1954. évi működése. A Központi Statisztikai Hivatal jelentése, 1955. április 20. 45–47.; A szocialista mezőgazdasági üzemek működése, 1956. Statisztikai Időszaki Közlemények, 1957/7. 47–51.

⁵² Orbán Sándor: Két agrárforradalom Magyarországon. Bp. 1972. 144.

⁵³ G. Vass István: Parasztpolitika papíron és a valóságban 1953–1954 fordulóján. Panaszlevelek Nagy Imre miniszterelnökhöz. Archivnet (www.archivnet.hu), 9 (2009.) 5. sz.

⁵⁴ MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 183. ó.e. Jegyzőkönyv az MDP Politikai Bizottság 1954. június 30-ai üléséről. 6. A KV Mezőgazdasági Osztálya, az FM és a Termelőszövetkezeti Tanács közös javaslata a termelőszövetkezeti mozgalom továbbfejlesztésére. Ea. Dobi István.

⁵⁵ Orbán S.: Két agrárforradalom i. m. 134.

Kiútkeresés – a hazai adottságok figyelembevételével

Nagy Imre azonban nem elégedett meg a rövid távú válságkezeléssel. 1953 őszén kezdeményezte egy olyan tudományos fórum létrehozását, ahol az ország legjobb agrár-szakemberei gyűltek össze. Ha átfutjuk a résztvevők közel 150 fős listáját, rögtön szembetűnik, hogy pártonkívüliek is meghívást kaptak. Ezzel a miniszterelnök fontos lépést tett ún. „régi szakembergárda” (volt uradalmi intézők, gazdatisztek, „reakciós” szakemberek) rehabilitálása érdekében. Ezeknek az embereknek az volt a „fő bűnük”, hogy még 1945 előtt kezdték a pályafutásukat. „Reakciós múltjuk” miatt a megelőző években mellőzött helyzetben voltak.

A miniszterelnök az 1953. októberi nyitó értekezleten nagy lelkesedéssel és a szakmai tudásnak kijáró megbecsüléssel szólt az összegyűltekhöz. Élesen bírálva az előző öt esztendő gazdaságpolitikáját, arra kérte őket, hogy dolgozzák ki a mezőgazdasági termelés fejlesztésének hároméves programját. „[...] a jelenlegi feladatokat minden más fölé helyezve, és mentesítve egyéb elfoglaltság alól, önök egy hónap leforgása alatt legjobb képességük, tudományos felkészültségük és gyakorlati tapasztalatuk felhasználásával kidolgozzák azokat az intézkedéseket, amelyeket a kormányzat hivatva lesz megvalósítani.” Hangsúlyozta, hogy „[...] minden téren a hozam növelésére olyan terveket, javaslatokat, rendszabályokat kell kidolgozni, amelyek biztosítják, hogy a fellendülés gyors legyen, nagyarányú legyen, a mezőgazdasági termelés egész komplexumát átfogó legyen, ugyanakkor ezek a tervek és javaslatok reálisak legyenek.”⁵⁶ Nagy Imre nemcsak a kezdeményezője volt ennek az átfogó munkálatnak, hanem végig a szellemi irányítója maradt. A programkészítéshez részletes vezérfonalat készített, s amikor csak tudott részt vett a vitákon. Az elnöki feladatokat formailag Hegedűs András vitte, mint földművelésügyi miniszter. Ő egyúttal a minisztertanács első helyettese is volt.

Az agrárprogram kidolgozása október közepén vette kezdetét. Az ún. főbizottság a Vörös Csillag Szállóban volt elhelyezve a Szabadság hegyen, az albizottságok pedig a Normafa Szállóban.⁵⁷ Egy hónapon keresztül gyártották a különböző szakbizottságok (gépesítési, kertészeti, talajművelési, állattenyésztési, stb.) a reformterveket, amelyeket hetente kétszer a főbizottság ülésén megtárgyaltak. Nagy Imre „bizalmas emberei” legtöbbször ezeknek a bizottságoknak az igazgatási titkárai voltak.⁵⁸

A szintetizáló munkára már a Parlamentben került sor. Az ún. hegyi bizottság által összeállított mezőgazdaság-fejlesztési programot az MDP Politikai Bizottsága 1953. december 16-ai ülésén tárgyalta meg.⁵⁹ Az előterjesztő Hegedűs

⁵⁶ Nagy Imre: Agrártudósaink és mezőgazdasági szakembereink feladatai a mezőgazdasági termelés gyors fellendítésében. In: Uő. Egy évtized. Válogatott beszédek és írások, 1945–1947. II. Bp. 1954. 402–428.

⁵⁷ Romány Pál: Az „új szakasz” agrárprogramja In: Nagy Imre és kora. Tanulmányok és források. IV. Szerk.: Sipos Levente. Bp. 2006. 99–108.; Sipos Levente: Nagy Imre, az agrárpolitikus In: Magyar agrárpolitikusok a XIX. és a XX. században. Szerk.: Sipos Levente. Budapest, 2010. 200–222.

⁵⁸ A szerző interjúja Dimény Imrével, 2011. október 17. (A szerző tulajdonában.)

⁵⁹ MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 152. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP Politikai Bizottság 1953. december 16-ai üléséről. 2. A KV 1953. december 19-ei ülésén a mezőgazdasági termelés fejlesztéséről szóló beszámoló tervezete. Ea. Hegedűs András.

András a következőképpen jellemezte a kialakult helyzetet: „Elhanyagoltuk az egyénileg gazdálkodó parasztok támogatását, jóllehet az ő kezükben van jelenleg is a szántóterület több mint 60%-a.” Beismerte, hogy a begyűjtés következményeként „nemcsak a nagygazdák, hanem a dolgozó parasztok közül is sok tízezer ajánlotta fel földjét, és ment el dolgozni a városba, ami a tartalékföldek ugrásszerű megnövekedését eredményezte.” Végül az állami és a pártpolitikai felelősségről megjegyezte: „A Földművelésügyi Minisztérium az egyénileg gazdálkodó dolgozó parasztok termelésének támogatására nagyon kevés érdemleges intézkedést tett, a Központi Vezetőség Mezőgazdasági Osztálya pedig elmulasztotta feltárni [...] azt a súlyos helyzetet, amibe az egyénileg gazdálkodó dolgozó parasztok termelése került.”⁶⁰

Nagy Imre sikerének tekinthető, hogy a Központi Vezetőség 1953. december 19-i ülésén elfogadott program a Minisztertanács és a Központi Vezetőség közös határozataként jelent meg 1953. december 23-án.⁶¹ A bevezető rész szokatlan nyíltsággal megállapította: „Aránytalanul kevés eszközt fordítottunk a mezőgazdaság fejlesztésére s emellett számos helytelen intézkedés zavarta a nyugodt, biztonságos, jövedelmező termelést.” A kibontakozás érdekében rögzítette: „[...] a Minisztertanács a program végrehajtása érdekében a következő 3 év alatt mintegy 12–13 milliárd forintot fordít a mezőgazdaság fejlesztésére.”⁶²

A minisztertanácsi határozat 11 fejezetben, logikus, jól tagolt szerkezetben összegezte a szakbizottságok javaslatait. Az I. rész a mezőgazdasági termelésen belüli aránytalanságok felszámolásával foglalkozott, s ezzel kapcsolatban megfogalmazta: „Szakítani kell a helyi adottságokat figyelembe nem vevő tervező és irányító munkával. Az ország egyes körzeteiben, elsősorban azoknak a növényeknek és állatfajoknak a termelését, illetve tenyésztését kell elősegíteni, amelyek a vidék adottságainak megfelelnek.”⁶³ Ez után már nem meglepő, hogy a 15 oldalnyi szövegben csak elvétve találunk utalást a szovjet módszerekre, a szovjet mezőgazdaság korábban megszokott, kötelező dicsőítése pedig teljesen hiányzik a határozatból.

Szakmaiság, gazdasági racionalitás és a lakossági igények kielégítésére törekvés hatja át az egymást követő fejezeteket. Az alábbi nagy témák kerültek be a kibontakozási programba: A talaj termőerejének fokozása, talajvédelem. A gabonafélék termelésének fejlesztése. A takarmánytermelés. Az ipari és olajos növények termelésének fokozása az élelmiszer- és könnyűipar nyersanyagalapjának növelése érdekében. A burgonya- és zöldségtermelés. A gyümölcs- és szőlőtermelés. Az állattenyésztés fejlesztése, a lakosság jobb hús- és zsírellátása. A mezőgazdasági termelés gépesítésének fokozása és a gépállomások munkájának megjavítása.

Érdekes módon a határozat két olyan fejezettel zárult, amely a végrehajtás szervezeti feltételeivel foglalkozott.⁶⁴ Érdemes innen is idézni néhány fon-

⁶⁰ Uo.

⁶¹ 1.080/1953. sz. MT. h. a mezőgazdasági termelés fejlesztéséről. TRHGY, 1953. 222–236.

⁶² Uo. 222.

⁶³ Uo. 222.

⁶⁴ X. fejezet: A mezőgazdasági szervek irányításának megjavításáról; a mezőgazdasági szakemberek bevonásáról a termelés közvetlen irányításába; a szakoktatás és a tudományos munka megjavításáról. (Uo. 233–235.), XI. fejezet: A falusi pártpolitikai munka feladatairól. (Uo. 235–236.)

tos bekezdést: „A mezőgazdaság állami irányításában nagyfokú központosítás van, ami a helyi tanácsok hatáskörét az utasítások továbbítására és végrehajtásának ellenőrzésére szűkítette le és egyben gúzsba kötötte a termelőszövetkezetek, állami gazdaságok, gépállomások kezdeményezését is. A központosítás túlhajtása következtében a megyei, járási és a községi tanácsok a mezőgazdaság helyi problémáit képtelenek helyesen megoldani [...] Mindez a mezőgazdasági szervekre — a földművelésügyi minisztérium, a megyei és járási tanácsok mezőgazdasági osztályainak — mértéktelen felduzzasztására és az operatív vezetés helyett bürokratikus utasítások tömkelegére vezetett.”⁶⁵ Nem volt enyhébb az MDP falusi szerveivel kapcsolatos kritika sem: „A falusi pártfunkcionáriusok többsége nem rendelkezik az alapvető mezőgazdasági szakismeretekkel; ezért nem képesek megfelelő befolyást gyakorolni a termelésre, a termelőszövetkezetek, állami gazdaságok, gépállomások, s a parasztgazdaságok magasabb terméshozamának növelésére. Ennek következtében a falusi pártmunka nem irányul eléggé a mezőgazdasági termelés fokozására, a terméshozamok növelésére.”⁶⁶ Végezetül a Központi Vezetőség kötelezte a megyei pártbizottságokat, hogy a falun dolgozó funkcionáriusok egy vagy két éven belül mezőgazdasági szakképzettséget szerezzenek, s ezt vizsgával is igazolják.

Ha ezt a programot összevetjük a Szovjetunióban a mezőgazdaság fejlesztésére 1953 őszén hozott intézkedésekkel, akkor szembetűnik egy fontos eltérés. A szovjet intézkedések is értelemszerűen a termelés növelésére irányultak, de nem léptek túl azoknak a tűzoltó jellegű intézkedéseknek a körén, amiket a Nagy Imre kormány működés első két hónapja alatt meghozott. Pl. az adó, és begyűjtési terhek csökkentése, felhalmozódott adósságok elengedése, felvásárlási árak bizonyos emelése. Ezzel szemben az 1953. decemberében elfogadott mezőgazdaság-fejlesztési program egyrészt szakított a szovjet példa mechanikus másolásával, már ami a termelési módszereket illette, másrészt pedig a tervgazdasági rendszerbe illesztett mezőgazdaság strukturális problémáit is igyekezett kezelni.

Bármennyire részletesen is taglalta a közös KV és MT határozat az egyes minisztériumok, főhatóságok feladatait, sajnos hamar kiderült, hogy a legtöbb intézmény nem sietett a végrehajtással.⁶⁷ Jól mutatta ezt az 1954. április 28-i PB ülés, ahol a mezőgazdaság-fejlesztési határozat végrehajtását tárgyalták.⁶⁸ Sem az illetékes ipari üzemek, sem az irányító szervek nem biztosították a fejlesztéshez szükséges feltételeket. Az új szakasszal szembeni ellenállás fő gócpontjainak a Kohó- és Gépipari Minisztérium, az Országos Tervhivatal, a Nehézipari Minisztérium, és a pártközpont Terv- és Pénzügyi Osztálya számítottak. Hozzá kell azonban tenni, hogy a Földművelésügyi Minisztérium apparátusa sem igazán igyekezett, hogy elősegítse az új szakasz megvalósulását.

⁶⁵ Uo. 234.

⁶⁶ Uo. 235.

⁶⁷ Ez a probléma kezdettől kísérő jelensége volt a kormányprogram megvalósításának. *Vásárhelyi Miklós*: Az első megghiúsított reformkísérlet (Az 1953-as kormányprogram) Medvetánc, 8 (1988: 2–3. sz.) 149–205.

⁶⁸ MNL OL M KS-276. f. 53. cs. 172. ó.e. Jegyzőkönyv az MDP Politikai Bizottság 1954. április 28-i üléséről. 1. Az FM és a KV Mezőgazdasági Osztálya közös jelentése a mezőgazdasági termelés

Nagy Imre a központi és helyi szervek ellenállásával szembesülve, 1954 őszén jelentős személycserékre szánta el magát. Leváltotta a nehézipari valamint a kohó- és gépipari minisztert a helyetteseikkel együtt. Menesztette az Országos Tervhivatal elnökét a két elnökhelyettesével együtt. Az új kinevezéseknél jól látható, hogy az agrárium szempontjából fontos helyekre olyan embereket állított, akik az ágazat érdekeit tartották szem előtt. Így például Márton Jánost nevezte ki Berei Andor mellé elnökhelyettesként a Tervhivatalba. Nagy átszervezés történt az agrárirányítás vezető posztjain is. Hegedűs Andrást, Gerő Ernő emberét eltávolította a földművelésügyi miniszteri posztról. Utóda az addigi igazságügyi-miniszter Erdei Ferenc lett. Nagy Imre közvetlen munkatársa, Pogácsás György került az újból megszervezett Állami Gazdaságok Minisztériuma élére. „A mezőgazdasági kormányzatban Erdei és Pogácsás személyében olyanok „emelkedtek”, akikhez Nagy Imrét szorosabb baráti, illetve munkatársi kapcsolat fűzte.”⁶⁹

Mindezzel párhuzamosan a miniszterelnök felgyorsította a Közgazdaságtudományi Intézet megalakításának előkészületeit.⁷⁰ Ebben az egykori Győrffy-kollégista közgazdász, Szabó Kálmán és Fekete Ferenc, Nagy Imre aspiránsa játszottak meghatározó szerepet.⁷¹ Az igazgatói posztra a pártközpont Terv- és Pénzügyi Osztályának vezetője, Friss Istvánt került, s mellette a börtönből szabadult Donáth Ferenc lett az egyik igazgatóhelyettes.

A kormány egyéves működésének tapasztalatai világossá tették Nagy Imre számára, hogy elképzelései végrehajtása szempontjából mennyire nagy jelentőségű, ha stratégia fontosságú területeken szövetségeseikkel bír. Két ilyen politikus, Fehér Lajost és Erdei Ferencet külön is meg kell említeni, különösen azért mert az agrárlobbi későbbi története során meghatározó szerepet töltek be.⁷² Ez a másként gondolkodó csoport 1953–1954 folyamán számos kérdésben vállalt nézetütközést a dogmatikus erőkkal mind az egyéni gazdaságok, mind a termelőszövetkezetek jövőjével kapcsolatban.

„Hiába lesz szalonba elég, ha nem lesz repülőgép, abból baj lesz.” Ezt a mondatot Hruscsov Nagy Imrének címezte, s ha felidézzük milyen szövegkörnyezetben, akkor kiderül, hogy egy átfogó bírálat részeként hangzott el. Az SZKP Elnöksége 1955. január 8-án Moszkvában fogadta az MDP PB delegáció-

fejlesztéséről hozott határozatok helyzetéről és javaslata a szükséges intézkedésekre. Ea.: Hegedűs András

⁶⁹ Rainer M. J.: Nagy Imre. i. m. 87.

⁷⁰ György Péteri: New Course Economics: The Field of Economic Research in Hungary after Stalin, 1953–56. In: Intellectual Life and the First Crisis of State Socialism in East Central Europe, 1953–1956. Ed. György Péteri, Trondheim, 2001. 47–79.

⁷¹ Pogány Mária: Nagy Imre és a (volt) népi kollégisták kapcsolatai. In: Nagy Imre és kora. Tanulmányok és források. I. Szerk.: Sipos József, Sipos Levente. Bp. 2002. 219–240.

⁷² Papp István: Fehér Lajos agrárpolitikai tevékenysége. In: Magyar agrárpolitikusok a XIX. és a XX. században. Szerk.: Sipos Levente. Bp. 2010. 248–292.; Varga Zsuzsanna: Erdei Ferenc és az agrárlobbi. In: Uo. 223–247.

ját, hogy beavassa a szovjet politikában készülõ újabb irányváltásról.⁷³ A tanácskozásról fennmaradt jegyzõkönyvbõl kiderül, hogy pontosan azért a politikáért bírálták a magyar küldöttséget — s azon belül is főleg Nagy Imrét —, amelyet 1953-ban a szovjetek fogalmaztak meg követendõ irányvonalként.⁷⁴

Miután a magyar delegáció tagjai ismertették a főbb gazdasági és politikai aktualitásokat, Vorosilov kért először szót. „[...] Nem szabad az ország politikai és gazdasági kérdéseit csak a parasztság szemszögéből nézni. Magyarországon még igen sok a kisárutermelő paraszt. [...] A kisárutermelő parasztgazdaság minden nap szüli a kapitalizmust. A föld Magyarországon nincs államosítva. Feltétlenül tévednek, hibás nézeteket képviselnek, akik mindezt nem veszik figyelembe. Nagy elvtárs okos, ügyes ember, de elvileg nem elég szilárd. [...] Nem helyes, sőt veszélyes az ipart elhanyagolni. Ha nem lesz nehézipar és lassan nem növekszik, akkor nem tudunk előremenni.”⁷⁵

Molotov így folytatta: „[...] Nagy elvtárs 1953 júliusában beszédében fellépett azért, hogy a tagok kiléphessenek a mezőgazdasági termelőszövetkezetekből. (Nagy elvtárs közbeszólása: nem az én gondolatom volt. A tanácsot itt kaptuk. Dobi fel is szólalt ellene.) Valóban, Berija felszólalásában annak idején adott ilyen tanácsot, de Berija letartóztatása után figyelmeztettük magukat, hogy gondolják át még egyszer dolgaikat és óvatosak legyenek. Nagy elvtárs párosszal beszélt a szövetkezetekből való kilépés mellett, ami külön súlyosbítja a dolgot.”⁷⁶

Hruscsov még keményebb hangnemben szólt Nagy Imréhez. „Magának vannak érdemei, de Zinovjevnek és Rikovnak is voltak érdemei, talán nem is kevesebb, mint magának, mégis keményen felléptünk ellenük, mikor ártalmára voltak a pártnak. Fel kell lépni magával szemben is. Ha más bírálja, nehezebb lesz. Ha időben nem lépünk fel, később az egész párt lép fel maga ellen. Más kiút nincs. [...]”

A sztálinvárosi kohászati üzem építését miért hagyták abba? A túlzott iparosításért bíraltuk magukat, de az iparosítást ésszerűen folytatni kell, nem beszüntetni. Ha iparosítás nem lesz, ha nem lesz nagy gépipar, mi az ellenséggel nem tudunk versenyezni. Lesz vagy nem lesz háború, nekünk az ipart fejlesztenünk kell. Hiába lesz szalonna elég, ha nem lesz repülőgép, abból baj lesz.”⁷⁷

A szovjet irányvonal 1955 elején tehát újra változóban volt. A Szovjetunió politikájának módosulását, a nehéz- és hadiipar-fejlesztés újbóli előtérbe kerülése jelezte, hogy Malenkov miniszterelnök, aki Sztálin halála után meghirdette az életszínvonal emelésének programját, kénytelen volt önkritikát gyakorolni. Hamarosan lemondatták, s a helyére 1955. február 5-én Bulganyin marsall

⁷³ Baráth M.: Szovjet kézi vezérlés i. m. 171–175.

⁷⁴ „Konzultációk”. Dokumentumok a magyar és szovjet pártvezetők két moszkvai találkozójáról 1954–1955-ben. Közli: Rainer M. János – Urbán Károly. Múltunk, 37. (1992: 4.sz.) 141–148.

⁷⁵ Uo. 142.

⁷⁶ Uo. 143.

⁷⁷ Uo. 147.

került.⁷⁸ Közismert, hogy az újabb irányváltást Nagy Imre nem vállalta fel, s így a mezőgazdaság terén megkezdett reformprogram is félbe maradt.⁷⁹

Fontos azonban hozzátenni, hogy azok a politikusok és szakemberek, akik 1953–54-ben komolyan gondolták, változtatni kell a mezőgazdaság „belső gyarmat” helyzetén, Nagy Imre menesztése után sem tagadták meg az új szakasz agrárpolitikáját. Sőt, az elkövetkező évtizedben — immár Nagy Imre nevének emlegetése nélkül — komoly eredményeket értek el az ágazat érdekérvényesítő pozícióinak erősítése terén. E folyamat bemutatása azonban már egy következő tanulmány témája lehet.

A SEARCH FOR A SOLUTION OF THE AGRARIAN CRISIS DURING THE „NEW PERIOD”
(1953)

Zsuzsanna Varga
(Abstract)

A key area of the corrective developments which followed upon the death of Stalin was economic policy, and within it agrarian policy. The aim was to increase production as quickly as possible. But, whereas the leadership of the Soviet party could expect such an increase to be accomplished by the great cooperatives, since the agriculture had in the meantime had been completely collectivised, in Hungary the effort had to be based on the still dominant individual enterprises instead of the nascent cooperatives. Recognising this fact, the Soviet leadership suggested that the Hungarian Workers' Party should suspend further collectivisation and permit withdrawal from the cooperatives, and simultaneously alleviate the conditions of running an individual enterprise. But Imre Nagy was not content with a short-term crisis management. In the autumn of 1953 he initiated a grand-scale project for the development of agriculture. Instead of uncritically aping the Soviet example, the project which had been elaborated by the end of the year conceived of a solution of the crisis which was based on domestic experiences and conditions. Thus the leaders of Hungarian agrarian policy went considerably further than the Soviet proposals permitted, but no time was left for them to realise their ideas.

⁷⁸ *Baráth Magdolna*: Szovjet kézi vezérlés i. m. 171–175.

⁷⁹ Nagy Imre nem volt hajlandó önkritikára, ezért az MDP KV 1955. március 2–4-i ülését követően minden párttiszttségéből visszahívták, majd 1955. április 18-án az országgyűlés felmentette a miniszterelnöki tisztségéből, s végül december 3-án a pártból is kizárták. Az új kormányfő Hegedűs András lett, s ezzel 1955 tavaszán Rákosi és Gerő sztálinista irányzata kerekedett felül. *Rainer M. J.*: Nagy Imre. i. m. 110–124.

KÖZLEMÉNYEK

Hamerli Petra

A MAGYAR-OLASZ KAPCSOLATOK ALAKULÁSA 1918–1919-BEN¹

Az első világháborút követő pár hónap, vagyis a padovai fegyverszünet végétől a Tanácsköztársaság bukásáig tartó időszakban a Magyarország és Olaszország közötti diplomáciai viszony meglehetősen ambivalensnek mondható. A két állam az első világháborúban még ellenséggként nézett szembe egymással, és az Osztrák–Magyar Monarchia, melynek Magyarország ekkor még része volt, olasz földön kötött fegyverszünetet az antanthatalmakkal. Ezt követően azonban úgy hozták a közös érdekek, hogy a magyarok és az olaszok közeledni kezdtek egymáshoz, és esetleges szövetségről tárgyaltak. Azonban egy magyar–olasz szövetség kedvezőtlenül hatott volna a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságra,² így

¹ Az első világháborút követő magyar–olasz kapcsolatok története mindmáig feldolgozatlanak tekinthető annak ellenére, hogy a témában korábban született egy-egy rész tanulmány. Elsősorban *L. Nagy Zsuzsa* két cikkét szükséges megemlíteni (Az olasz érdekek és Magyarország 1918–1919-ben. Történelmi Szemle, 1965/2–3. 256.; Itália és Magyarország a párizsi békekonferencia idején, 1919. In: Romsics Ignác (szerk.): Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században. Budapest, 1995.), azonban ezek a cikkek a jelen tanulmány szempontjából több okból is vázlatosnak tekinthetők. Egyrészt egyáltalán nem foglalkoznak a padovai fegyverszünettel, másrészt a szerző az első esetben egyáltalán nem, a második cikkben pedig csak egy hivatkozás során használta az olasz diplomáciai iratokat (DDI). Ugyanez elmondható *Szabó Mária* Guido Romanelliről írt cikkéről (Magyar–olasz kapcsolatok az első világháború után: Guido Romanelli magyarországi küldetése (1919. május–november). Századok, 2007/1. 103.), illetve könyvéről (A Romanelli-misszió: egy olasz katonatiszt Magyarországon: 1919. május–november. Budapest, 2009.), valamint az olasz részről Francesco Guida tanulmányáról (Ungheria e Italia dalla fine del conflitto mondiale al Trattato del Trianon. In: Venezia, Italia, Ungheria tra Decadentismo e Avanguardia. Szerk.: Kovács Zsuzsanna és Sárközy Péter. Budapest, 1990.). Tágabb kontextusban, 1918–1927 között *Walcz Amarylisz* vizsgálta a magyar–olasz kapcsolatokat a doktori disszertációjában (A magyar kérdés az olasz külpolitika tükrében: Olaszország és Magyarország diplomáciai kapcsolatai (1918–1927). Doktori disszertáció, 2000. Kézirat). A téma hátterének vizsgálatához elengedhetetlen a korabeli európai nagyhatalmi viszonyok ismerete, melyet *Ormos Mária* munkája (Padovától Trianonig. Budapest, 1983.) jár körül. Olasz dokumentumok interpretációját tartalmazza Réti György forrásközlése (Olasz dokumentumok a magyar Tanácsköztársaságról. Századok, 1975/3–4. 645.). A magyar–olasz kapcsolatokkal foglalkozó szerzők egyike sem használhatta még az olasz diplomáciai iratok 2008-ban megjelent kötetét (I Documenti Diplomatici Italiani. Sesta Serie 1918–1922. Volume III. A cura di Renato Grispo. Roma, 2008.), mely rendkívül értékes iratokat tartalmaz, számos aspektust teljesen más megvilágításba helyezve, illetve részletekre rámutatva, ezért a téma újbóli, olasz iratokon, valamint olasz és magyar sajtón alapuló vizsgálata továbbra is relevánsnak tekinthető, és új eredményeket hoz. Levéltári forrásokon, olasz diplomáciai iratokon és korabeli sajtón alapuló kutatásomat a PTE BTK KTDI által kiírt kutatástámogatási pályázat („TÁMOP-4.2.2/B-10/1–2010–0029 – Tudományos képzés műhelyeinek támogatása a Pécsi Tudományegyetemen”) tette lehetővé, amiért ezúton szeretnék köszönetet mondani.

² Az államot már a kortársak is az 1929-ben hivatalossá tett Jugoszlávia elnevezéssel, illetékek így az egyszerűség kedvéért a továbbiakban én is ezt az elnevezést használom – H. P.

a délszláv állam is közeledni kezdett az időközben függetlenné vált Magyarországhoz. Még mielőtt eldőlhetett volna, hogy hazánk a két, egymással ellenséges állam közül melyikkel alakít ki jó viszonyt, kikiáltották a Tanácsköztársaságot, ami ismét fordulatot hozott a magyar–olasz kapcsolatokban. Olaszország, egyedülként az antanthatalmak közül, nem szakította meg a tanácskormánnyal a diplomáciai kapcsolatot, ami lehetővé tette számára, hogy tovább növelje súlyát a térségben, mivel az antant egyetlen magyarországi képviselőjévé lépett elő. Magáról a proletárdiktatúráról korántsem volt annyira kedvező véleménye az olasz politikai elitnek, de úgy vélték, hogy befolyási övezetük, és ezzel jelentőségük növelése fontosabb, mint az ideológiai különbségek.

1. A padovai fegyverszünet

Az Osztrák–Magyar Monarchiával 1918. november 3-án Padovában kötött fegyverszünetet az európai hatalmi viszonyok átalakulása előzte meg. Azt, ugyanis, hogy a Monarchia a háborút követően felbomlik, már 1917-ben sejteni lehetett, habár a britek 1918 januárjában még azt nyilatkozták, hogy a Habsburg Birodalom felbomlasztása nem tartozik az antant hadicéljai közé, és Wilson tizennégy pontja sem új államokat, hanem autonómiát ígért a többnemzetiségű állam népeinek.³ Azonban hamar nyilvánvalóvá vált, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia területi integritása nem maradhat meg és az államnak ebben a formában nincs jövője Európában. Ezt először az angol külügyminiszter, Balfour mondta ki 1918 nyarán.⁴

Október 16-án megszületett Károly császár és király manifestuma, mely kimondta az Osztrák–Magyar Monarchia föderatív átalakítását.⁵ A föderatív tervekre az olasz *Corriere della Sera*⁶ ironikus hangvétellű cikkben reagált, melynek a „*Vén Ausztria fejlődőben*” címet adta, éreztetve, hogy ez a lépés már régen esedékes lett volna, és már el is késett.⁷ Az antantnak ugyanis — noha korábban emellett tette le a voksát — ekkor már nem állt érdekében az állam ily módon történő átalakítása, mert a Habsburgok birodalma már nem volt képes betölteni azt a szerepet, amelyet korábban játszott az európai erő-egyensúlyban. Ezért a nagyhatalmak egyetértettek abban, hogy a Monarchiát fel kell

³ Ormos Mária: Padvától Trianonig, 1918–1920. Bp. 1983. 21.

⁴ I documenti diplomatici italiani. Quinta serie 1918–1922. Volume XI. Közreadja: Libreria dello Stato. Roma, 1953. 391. irat, 307. Guglielmo Imperiali londoni olasz követ Sidney Sonnino olasz külügyminiszternek, 1918. aug. 15. A továbbiakban: DDI/5/XI.

⁵ Galántai József: Az I. világháború. Bp. 2000. 463.

⁶ A *Corriere della Sera*t 1876-ban alapította Eugenio Torelli Viollier, de Európa-szerte tekintélyessé és Olaszország legkeresettebb napilapjává Luigi Albertini tette, aki 1900 és 1925 között töltötte be a főszerkesztői posztot, vagyis korszakunk is az ő munkássága idejére esett. A milánói székhelyű lapot az olasz polgárság körében olvasták, hiszen Albertini szerkesztése alatt a mérsékelt konzervatív, hagyománytisztelő, nemzeti értékeket szem előtt tartó irányvonalat képviselte, mely a nyilvánosságot leginkább jellemezte. A politikai pártoktól független maradt. (Valerio Castronovo–Nicola Tranfaglia (a cura di): Storia della stampa italiana. Vol. III. La stampa italiana nell'età liberale. Bari, 1979. 107–113.)

⁷ Il *Corriere della Sera*, 1918. okt. 12.

osztani, csak a határok kijelölésében nem egyeztek még meg.⁸ Viszont az antanthatalmaknak érdekükben állt, hogy a fegyverszünetet a még létező Monarchiával kössék meg, és ne a független Ausztriával és Magyarországgal külön, ezért sürgetni kezdték a békét, és egyre intenzívebbé váltak a fegyverszüneti feltételekről való tárgyalások.⁹ Ahhoz azonban, hogy magukra nézve a lehető legkedvezőbb feltételeket kidolgozhassák, elfogadtathassák, és ezáltal végre béke legyen, mindenképpen szükség volt arra, hogy a szövetségesek, köztük az osztrák–magyar határon harcoló olasz csapatok győzelmet arassanak a Monarchia hadserege felett, legalábbis Wilson erre hívta fel a figyelmet.¹⁰

A békét türelmetlenül várták a Monarchia népei, köztük a magyarok is, melynek mind *Az Est*,¹¹ mind a *Népszava*¹² hangot adott. Előbbi azt várta a békekötéstől, hogy megteremtse a munkával töltött élet lehetőségeit, és kitűzte a kövendő célt az ország elé: „...minden munkát egyesítve olyan alapot kell építenünk a jövőnek, hogy azon évszázadok múlva is biztosan álljon a dicsőséggel felszabadított Magyarország.”¹³ A szociáldemokraták inkább a demokrácia és a nemzetiségeknek adott nagyobb szabadság fontosságát hangsúlyozták, és úgy gondolták, hogy az antant a Monarchia vezetésében végbement változásokat követően lesz hajlandó tárgyalni a birodalommal. Kiemelték azt is, hogy Ausztria–Magyarország kész egyezkedni Olaszországgal a területi kérdéseket illetően, és a Délvidék vitás pontjairól hajlandó lenne az olasz és a délszláv népek önrendelkezési joga alapján tárgyalni.¹⁴

Október 24-én Armando Diaz tábornok, az olasz hadsereg főparancsnoka támadást indított a Piavénál a Monarchia csapatai ellen. Noha az osztrák–magyar csapatok ellenálltak, kétségtelen volt, hogy az antant főerők megindulása esetén a front össze fog roppanni. Két nappal később Károly császár táviratban közölte Vil-mossal, hogy birodalma különbékére készül, és a külügyminiszter, Andrássy Gyula jegyzéket küldött Wilsonnak, melyben elfogadta Csehszlovákia és Jugoszlávia önrendelkezési jogát,¹⁵ így a tárgyalás elviekben megkezdődhetett az antant hatalmak és a Monarchia között.¹⁶ Elsőnek — érdekes módon — Ausztria nyilvánította ki függetlenségét, miután október 21-én az ideiglenes nemzetgyűlés kimondta Német-Ausztria létrejöttét¹⁷ Utána, október 28-án Csehország, 29-én a Monarchia

⁸ Romsics Ignác: A nagyhatalmak és az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása. In: Magyarország és Európa: 1919–1939. Szerk.: Döbör András; Kiss Gábor Ferenc. Szeged, 2001. 14.

⁹ Ormos M.: Padovától Trianonig i. m. 37.

¹⁰ DDI/5./XI. 613. irat, 447. Vincenzo Macchi di Cellere washingtoni olasz követ Vittorio Emanuele Orlando olasz miniszterelnöknek, 1918. okt. 3.

¹¹ *Az Est* 1910-ben, Miklós Andor szerkesztésével indult. Bulvárlap volt, mely a korszakban azt jelentette, hogy első kézből vette információit és színvonalas hírszolgálatot biztosított. Ennek köszönhetően igen magas példányszámban adták el. Politikailag pártfüggetlen maradt. A Tanácsköztársaság idején betiltották. (Kókay György–Buzinkay Géza–Murányi Gábor: A magyar sajtó története. Bp. 1994. 166–167.)

¹² *A Népszava* a Szociáldemokrata Párt lapja volt.

¹³ *Az Est*, 1918. nov. 2.

¹⁴ *Népszava*, 1918. okt. 3.

¹⁵ Galántai J.: Az I. világháború i. m. 471.

¹⁶ Galántai J.: Az I. világháború i. m. 473.

¹⁷ Ormos M.: Padovától Trianonig i. m. 38. Az antanthatalmak emiatt akartak mielőbb fegyverszünetet kötni, melynek aláírása előtt nem ismerték el függetlennek sem Ausztriát, sem Magyarországot. Az Anschluss megtiltását is ekkor határozták el. – I. m. 38–40.

délszlávjai, majd 30-án a szlovákok következtek.¹⁸ Magyarországon október 31-én tört ki a forradalom, de — amint arról a *Pesti Hírlap*¹⁹ tudósított — az ország már előbb kinyilvánította, hogy a jövőben független hadsereget és külpolitikát kíván, kizárólag perszonáluniós közösséget vállalva Ausztriával.²⁰

Október 29-én a piavei ütközet Olaszország győzelmével végződött, amit az olaszok mindmáig a legnagyobb diadalukként tartanak számon. Ezt követően az osztrák-magyar főparancsnokság fegyverszünetet kért Diaz tábornoktól. Az olaszok ragaszkodtak ahhoz, hogy az osztrák-magyar birodalommal és Németországgal külön kössenek fegyverszünetet annak érdekében, hogy különböző feltételeket szabhassanak a két államnak.²¹ A szövetségesek még aznap tanácskozássra ültek össze, melyet még több is követett.²² Ezeken az üléseken alakították ki a fegyverszüneti feltételeket. A tárgyalás résztvevői először arra világítottak rá, hogy a rossz kondícióban lévő Osztrák-Magyar Monarchia feltehetően minden feltételt elfogadna, így előbb ki lehetne vonni a háborúból, mint Németországot, amelyet így — az antant számára nagyon előnyösen — el lehetne szigetelni.²³ A dualista állam valóban várta már a fegyverszünetet, amit bizonyít, hogy már október 12-én előirányozták a fegyverszüneti bizottság megalakulását.²⁴ Ennek munkájában egyetlen magyar katonatiszt, Nyékhegyi Ferenc ezredes vett részt. A bizottság október 30-án vette fel az olasz főparancsnoksággal a kapcsolatot, továbbítva a bizottság elnöke, Victor Weber tábornok levelét.²⁵ Ugyanezen a napon az olasz csapatok elérték a Piave folyót, és az osztrák-magyar csapatok visszavonultak.²⁶ A fegyverszüneti feltételeket Pietro Badoglio tábornok nyújtotta át november 1-jén a Padova melletti Villa Giustiban tartózkodó bizottságnak. A szövetségesek megegyezése alapján a Monarchiának november 3-a éjfélig kellett válaszolniuk, hogy elfogadják-e a feltételeket, vagy nem.²⁷ Erre a megadott határidőig került.

¹⁸ Salamon Konrád: Nemzeti önpusztítás, 1918–1920: forradalom- proletárdiktatúra- ellenforradalom. Bp. 2001. 52.

¹⁹ A *Pesti Hírlap*, melyet Légrády Károly indított 1878-ban, az első üzleti alapon álló magyar napilap volt. Ez azt jelentette, hogy a minél nagyobb olvasóközönség érdekében távol tartotta magát a pártpolitikától, ennek ellenére a Tanácsköztársaság alatt nem működhetett. A lapot különösen a liberális nagyvárosi polgárság kedvelte. (Kókay Gy.–Buzinkay G.–Murányi G.: A magyar sajtó története i. m. 161.)

²⁰ *Pesti Hírlap*, 1918. okt. 08.

²¹ DDI/5./XI. 775. irat, 577. Orlando Sonninónak, 1918. okt. 29.

²² DDI/5./XI. 776. irat, 577–589. A szövetséges konferencia jegyzőkönyve, 1918. okt. 29. Franciaországot Georges Clemenceau francia miniszterelnök, Stephen Pichon francia külügyminiszter és Philippe Berthelot francia diplomata, Nagy-Britanniát David Lloyd George brit miniszterelnök, Arthur James Balfour brit külügyminiszter és Maurice Hankey (az angol Háborús Kabinet titkára), Olaszországot Sidney Sonnino külügyminiszter és Luigi Aldrovandi Marescotti (az olasz delegáció titkára), az Amerikai Egyesült Államokat pedig Edward House ezredes (Wilson elnök tanácsadója), Arthur Hugh Franzier amerikai külügyi tisztviselő és Gordon Auchincloss (House ezredes titkára) képviselték. Tolmácsként Paul Mantoux működött közre.

²³ DDI/5./XI. 780. irat, 591–592. Macchi di Cellere Sonninónak, 1918. okt. 29.

²⁴ Nyékhegyi Ferenc: A Diaz-féle fegyverszüneti szerződés. (A padovai fegyverszünet) Magyar Narancs, Bp. 2003. 7.

²⁵ Nyékhegyi F.: u.o. 12.

²⁶ DDI/5./XI. 785. irat, 606. Armando Diaz, az olasz hadseger főparancsnoka Orlandónak, 1918. okt. 30.

²⁷ DDI/5./XI. 800. irat, 640–643. A szövetséges konferencia jegyzőkönyve, 1918. nov. 2.

„Fegyverszüneti feltételeket ma november 3-án délután 3 órakor elfogadtuk. Szerződést aláírtuk. A szövetségesek az ellenségeskedést közép-európai idő szerint november 4-én délután 3 órakor fejezik be.”²⁸ – táviratozta haza Weber.

Az aláírt feltételek, röviden összefoglalva, a következők voltak: az ellenségeskedés beszüntetése mind szárazföldön, mind vízen és levegőben, a hadsereg leszerelése és visszavonása a fegyverzet átadásával együtt, a megszállt területek kiürítése, valamint a német csapatok kivonása a Monarchia területéről. Ezen kívül a fegyverszünet biztosította a szövetségesek számára a dualista állam vasútjainak, illetve vízi és szárazföldi útvonalainak használatát, és az ország stratégiai pontjainak megszállását. Felszólította az osztrák–magyar vezetést arra, hogy a hadifoglyokat haladéktalanul engedjék haza, a betegeket és sebesülteket pedig orvosaik lássák el. A közigazgatást — a szövetségesek ellenőrzése mellett — a helyi hatóságok kezén hagyták.²⁹ A tengeren — a szárazföldi feltételekben is szereplő leszerelési kötelezettségen túl — pontosan meghatározták, hogy melyik hajótípusból hányat adjanak át a szövetségeseknek. Lehetővé tették az antant számára a tengeren talált hajók lefoglalását is. Előírnyozták, hogy az átadandó felszerelésben kárt okozni tilos.³⁰ A demarkációs vonal a londoni titkos szerződésben foglaltakkal egyezett meg.³¹

Tény azonban, hogy a padovai fegyverszünet csak az olasz frontra vonatkozott, a balkánra nem. A balkáni front parancsnoka Franchet d’Esperey francia tábornok volt, aki úgy tűnt, hogy nem ismerte el a padovai fegyverszünetet, így a francia és szerb csapatok folytatták előrenyomulásukat hazánk területére.³² Ebben a helyzetben függetlenné vált Magyarországon Károlyi Mihály helyesebbnek látta, ha kormánya nem ismeri el az egész Monarchiára vonatkozó padovai fegyverszünetet, és külön egyezményt köt, hogy ezzel is bizonyíthassa Magyarország önállóságát.³³ Ez a két ok együttesen járult hozzá ahhoz, hogy Károlyi hamarosan tárgyalásba bocsátkozott d’Esperey-vel, és november 13-án aláírták a belgrádi katonai konvenciót, mely nagy nemzetközi botrányt keltett. Feltételeit tulajdonképpen még azok az utódállamok sem tartották be, akiknek a rendelkezés kedvezett.³⁴ Ez azért történhetett, mert ők sem voltak maradéktalanul megalégedve a benne foglaltakkal. Csehszlovákia azért sérelmezte az egyezményt, mert a magyar kormány elkezdte a magyar közigazgatás helyreállítását a Felvidéken,³⁵ ugyanis az egyik cikkely szerint „a kiürített osztrák–magyar területeket ideiglenesen a helyi szervek adminisztrálják a megszálló szövetséges csapatok ellenőrzése alatt”.³⁶ Románia azért fogadta bosszúsan a konvencióban foglaltakat, mert a benne foglaltak távolról sem egyeztek meg az 1916-ban aláírt bukaresti szerződésben foglaltakkal.³⁷ Az egyezmény lehetővé

²⁸ Idézi: Nyékhegyi F.: A Diaz-féle fegyverszünet i. m. 35.

²⁹ Uo. 84–85.

³⁰ Uo. 86–87.

³¹ Uo. 89. A londoni szerződés ígéreteit lásd a következő fejezetben.

³² Szabó Viktor: Háború és diplomácia Magyarországon, 1918–1919. Bp. 2009. 12–13.

³³ Hornyák Árpád: Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok: 1918–1927. Újvidék, 2004. 15.

³⁴ Ormos M.: Padovától Trianonig 105.

³⁵ Ormos M.: uo. 78.

³⁶ Uo. 67.

³⁷ Ormos M.: u.o. 79.

tette Budapest francia megszállását, amibe a franciák angol csapatokat is be kívántak vonni. Nagy-Britannia azonban elsősorban a Közel-Keleten volt érdekelt, így az angol csapatokat ott szeretete volna felhasználni, nem pedig Közép-Európában a francia politika szolgálatában,³⁸ ezért Angliának sem tetszett a konvenció. Sonnino olasz külügyminiszter felháborodottan írta, hogy Magyarország függetlenségét még el sem ismerték, így az ország nem írhatja alá külön fegyverszünetet a saját szakállára.³⁹ Az olaszok vélhetően attól is tartottak, hogy a konvenció által megnövekedne a francia befolyás Közép-Európában, ahol ők is teret kívántak nyerni, s emiatt nehezményezték, hogy csapatokra nem számítottak a franciák, holott előzőleg kérték d'Esperey hozzájárulását ahhoz, hogy az olasz csapatok szintén bevonulhassanak Budapestre.⁴⁰ Méltatlankodtak amiatt is, hogy Franciaország az antant nevében tárgyal.⁴¹ Az okmánnyal tulajdonképpen egyedül a szerbek voltak maradéktalanul elégedettek.⁴²

2. Magyar–olasz kapcsolatok a Károlyi-kormány idején

Ahhoz, hogy megérthessük, hogy az első világháború alatt szemben álló Magyarország és Olaszország milyen okoktól vezérelve kezdett közeledni egymáshoz a fegyverszünet aláírását követően, mindenképpen szükséges kitérni arra, hogy az új európai viszonyrendszer miként alakította a két állam külpolitikáját. A két ország helyzete merőben eltért egymástól. A háború előtt és alatt Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchia részeként nem folytathatott önálló külpolitikát, így azt a háborút követően kellett kialakítania. Vesztes lévén, területi veszteségekkel is számolnia kellett. A Károlyi-kormány külpolitikája ennek fényében három alappillérre épült. Az első elv, a pacifizmus lényege a körülmények közepette kívánható legméltányosabb béke megkötése volt. A másik két alappillér, az integritás és a föderáció elve azt jelentette, hogy a történelmi Magyarországnak — a függetlennek elismert Horvátország kivételével — fent kell maradnia, megőrizve területi egységét, a korábbi ellentéteket pedig az ország föderatív átalakításával kell kiküszöbölni.⁴³ Ehhez a nemzetiségek elszakadási törekvéseit kellett volna megfékezni és megakadályozni, így Jászi Oszkár kidolgozta a „keleti Svájc” elméletét, mely szerint az országot nemzetiségi tömbök szerint osztották volna fel területi egységekre, ahol az adott népcsoportok számára biztosították volna a lehető legnagyobb fokú önállóságot az államon belül.⁴⁴ Hiányzott azonban a sikeres külpolitikai manőverezés alapfeltétele: az antanthatalmakkal való kapcsolatfelvétel egyelőre reménytelennek látszott, mivel Károlyi rendszerét nem ismerték el tárgyalóképes rezsimként.⁴⁵

³⁸ *Hornyák Á.*: i. m. 20–21.

³⁹ I documenti diplomatici italiani. Sesta serie 1918–1922. Volume I. Közreadja: Libreria dello Stato. Roma, 1953. 342. irat, 168. Sonnino Leilo Bonin Longare párizsi olasz követnek, 1918. nov. 26. A továbbiakban: DDI/6./I.

⁴⁰ DDI/6./I. 264. irat, 132. Sonnino Diaznak, 1918. nov. 21.

⁴¹ *Ormos M.*: i. m. 84.

⁴² *Hornyák Á.*: i. m. 21.

⁴³ *Szabó V.*: Háború és diplomácia i. m. 10.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ *L. Nagy Zsuzsa*: A párizsi békekonferencia és Magyarország 1918–1919. Bp. 1965. 76.

A másik fél, Olaszország ugyan nagyhatalomnak számított, de külpolitikailag gyenge volt. Az Osztrák–Magyar Monarchia szétesése kedvezően érintette, és az ennek nyomán támadt zűrzavart igyekezett saját javára fordítani úgy, hogy Duna-menti befolyásra tehesen szert. Azonban más nagyhatalom, Franciaország is úgy gondolta, hogy a hatalmi úrt, melyet a Monarchia szétesése támasztott ebben a térségben, be tudná tölteni.⁴⁶ Olaszország másik lehetséges befolyási övezetén, az Adrián, az 1918. december 1-jén hivatalosan is megalakult Jugoszlávia jelentett akadályozó tényezőt. Szerbia — melyhez később a Monarchia délszlávjai is csatlakoztak — már 1914 őszén bejelentette, mely területeket követeli: Boszniára, Hercegovinára, a Vajdaságra, Horvátországra, Szlovéniára, Dalmáciára és az Isztriára tartott igényt.⁴⁷ Követeléseit a későbbiekben is fenntartotta. Olaszország esetében a két utóbbi jelentett problémát, ugyanis az 1915-ös londoni szerződés — amelynek ígéretei következtében Olaszország antant oldalon belépett a háborúba — Trentinót, Triesztet, Goriziát, Polát, Zárát, a dalmát partvidék olaszlakta városait, ezen felül a Brenner-hágót, Kelet-Isztriát, Közép-Dalmáciát, valamint bizonyos albán területek feletti protektorátust ígérte Olaszországnak.⁴⁸ Ennek következtében Olaszország külpolitikai célja az lett, hogy Jugoszláviát kiiktassa, és ő maga jusson befolyáshoz az Adria-térségben.⁴⁹ Ennek érdekében dolgozták ki az ún. Badoglio-tervet, mely Jugoszlávia bekerítését, belső ellentéteinek fokozását és belülről történő bomlasztását szorgalmazta.⁵⁰ Ezt Róma úgy szándékozott kivitelezni, hogy mindenként támogatott Jugoszlávia ellenében, így szoros szövetség kialakítására törekedett mind Romániával, mind Magyarországgal.⁵¹

Így történhetett meg az, hogy a két, nagyon eltérő helyzetű ország érdekei találkoztak. Olaszország előtt felértékelődött Magyarország, mely szintén riválisa volt Jugoszláviának, a magyaroknak pedig szükségük volt egy nagyhatalom támogatására, hogy javuljanak az esélyeik a békekonferencián.⁵² Az érdekek találkozása után nem maradt más hátra, mint felvenni a kapcsolatot. A puhatolózások már 1918 decemberének elején megkezdődtek, amikor a Közép-Európa-szakértőként ismert Gino Scarpa, Sidney Sonnino megbízásával, Budapestre utazott, ahol Jászi Oszkárral, a Károlyi-kormány nemzetiségi ügyekért felelős tárca nélküli miniszterével vette fel a kapcsolatot, igaz, egyelőre eredménytelenül.⁵³ Az olaszok — legalábbis Bedy-Schwimmer Rózsa svájci követ levele szerint — Fiume városának megszerzése érdekében szerettek volna szövetkez-

⁴⁶ Ormos M.: i. m. 5.

⁴⁷ Hornyák Á.: i. m. 11.

⁴⁸ Henry James Burgwyn: *Italian Foreign Policy in the Interwar Period: 1918–1940*. London, 1997. 1–2.

⁴⁹ L. Nagy Zsuzsa: i. m. 83.

⁵⁰ Hornyák Á.: i. m. 27.

⁵¹ C. J. Lowe–F. Marzari: *Italian foreign policy, 1870–1940*. London, 1975. 165.

⁵² L. Nagy Zs.: *Itália és Magyarország* i. m. 84.

⁵³ Francesco Guida: *Ungheria e Italia dalla fine del conflitto mondiale al Trattato del Trianon*. In: *Venezia, Italia, Ungheria tra Decadentismo e Avanguardia*. Szerk.: Kovács Zsuzsanna, Sárközy Péter. Bp. 1990. 82.

ni hazánkkal, ám félő volt, hogy egy ehhez hasonló támogatás nyújtása miatt a magyarok ellentétbe kerülnének a környező államokkal.⁵⁴

Az óvatos politikát folytató Károlyi Mihály ekkor még nem bízott meg senkit hivatalosan az olaszokkal való tárgyalásokkal, ennek ellenére Fülep Lajos, aki művészettörténészként hosszú ideig Olaszországban élt és ezalatt rengeteg olasz ismerősre tett szert, Fiumében megkezdte a kapcsolatfelvételt. December 30-án érkezett meg a kikötővárosba, és rögtön érintkezésbe lépett a helyi Nemzeti Tanáccsal.⁵⁵ Fülep célja az volt, hogy Rómába utazhasson, és ott előmozdíthassa a két állam diplomáciai kapcsolatait.⁵⁶ Károlyinak írt levelében kifejtette, hogy véleménye szerint az olaszok szívesen tárgyalnának hivatalos magyar megbízottal is, ezért kérte Károlyit, hogy állítson ki számára megbízólevelet a római útjához.⁵⁷

Olasz részről a külügyminisztériumi titkár, Augusto Chiappori Biancheri fontosnak tartotta kihasználni, hogy a magyarok éppen Olaszországot választották védelmezőjüknek, ezért úgy gondolta, hogy mielőbb hivatalos megbízottakat kell kineveznie mindkét félnek.⁵⁸ Emiatt Fülep ismételt felhívta Károlyi figyelmét arra, hogy a nagyhatalmak közül Olaszország viszonyul a legkedvezőbben Magyarországhoz. Hangsúlyozta továbbá, hogy az olasz miniszterelnök, Vittorio Emanuele Orlando — akinek számolnia kellett a hazájában uralkodó, egyelőre még ellenséges közvéleménnyel is — csak hivatalos megbízottak útján lett volna hajlandó tárgyalni.⁵⁹ „További ingadozásunknak jugoszláv és olasz orientáció között az lehet a következménye, hogy mind a két lehetőséget eljuttassuk.”⁶⁰ — írta Fülep. Károlyi azonban Jugoszláviával is szeretett volna jó viszonyt ápolni, és úgy vélte, hogy a magyar–olasz kapcsolat inkább Olaszországnak kedvezne.⁶¹ Olaszországban a politikai elit is pártolta a közeledést, viszont — mint Riccardo Zanella fiumei polgármester leveléből kiderül — az olaszok nem kezdeményeztek tárgyalásokat a magyarokkal, miután a közvélemény nagyon negatívan ítélte meg akkoriban Magyarországot. A magyar fél kezdeményezését azonban már valóban szívesen vették volna.⁶²

Magyar részről végül is Charmant Oszkár bécsi követ — a Károlyi család ügyvédje — kapta a hivatalos megbízólevelet 1919 januárjában. Meg kell jegyezni,

⁵⁴ Károlyi Mihály levelezése. I. kötet, 1905–1920. Szerk.: Litván György. Bp. 1978. 349. levél, 333–338. Bedy-Schwimmer Rózsa svájci követ Károlyi Mihálynak, 1918. dec. 22. A továbbiakban: Károlyi levelezése.

⁵⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) K 64 Külügyminisztérium (KüM) Politikai osztály Rezervált iratok 41. tétel, 1919–1132. Fülep Lajos művészettörténész Károlyinak, 1919. jan. 1.

⁵⁶ L. Nagy Zs.: Itália és Magyarország i. m. 86.

⁵⁷ MNL OL K 64 Politikai osztály Rezervált iratok 41. tétel, 1919–1132. Fülep Károlyinak, 1919. jan. 1.

⁵⁸ DDI/6./I. 884. irat, 471–472. Augusto Chiappori Biancheri, római külügyminisztériumi titkár Sonninónak, 1919. jan. 17.

⁵⁹ MNL OL K 64 Politikai osztály Rezervált iratok 41. tétel, 1919–1015. Fülep Károlyinak, 1919. jan. 20.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ L. Nagy Zs.: A párizsi békekonferencia és Magyarország i. m. 63–64.

⁶² MNL OL K 64 Politikai osztály Rezervált iratok 41. tétel, 1919–1014. Riccardo Zanella, volt fiumei polgármester Fülepnek, 1919. jan. 22.

hogy Fülep sohasem kapott hivatalos megbízást, amit alátámaszt egy levél, melyet Csáky Imre, a külügyminisztérium politikai osztályának vezetője írt: eszerint Fülepnek Charmant Oszkárrel kellett volna Olaszországba utaznia, és amikor előbb, saját megfontolásból odautazott, csak azért volt alkalma tárgyalásokat kezdeményeznie, mert Károlynak nem állt módjában visszahívni.⁶³

Charmant február 5-én, Bécsben találkozott a római külügyi hivatal titkárával, Camillo Rossival, akinek beszámolt egy csehszlovák–magyar–jugoszláv unió tervéről.⁶⁴ Ez az unió Franciaországnak is tetszett volna. Maga Károlyi azonban úgy gondolta, hogy a terv veszélyes Magyarországra nézve, hiszen megvalósulása esetén az ország a szláv gyűri szorításába kerülne. A szlávok befolyásának megerősödése pedig Olaszországnak sem állt érdekében, aminek következtében Károlyi bízott abban, hogy Olaszország segíteni fog a terv megakadályozásában, és hivatalosan is támogatni fogja Magyarországot. A miniszterelnök ehelyett inkább magyar–román szövetséget szorgalmazott annak érdekében, hogy megakadályozzák Erdély románok általi annexióját. Ez a terv azonban más előnyökkel is járhatott volna, Magyarország tengeri kijáráshoz jutásával, és a szláv terjeszkedés ellensúlyozásával. Az új állam azután szövetkezett volna Olaszországgal.⁶⁵ A tervből azonban nem lett semmi, miután a románok erőszakos területfoglalásokba kezdtek Magyarországon.

Február 16-án Károlyi — immár személyesen — Arrigo Tacoli márkival, a Sonnino által, az olasz külügyminisztérium képviselőjében Budapestre küldött megbízottal értekezett. A tárgyalásról Tacoli jelentést adott Sonninónak. Elmondta, hogy Magyarország fennmaradása — Tacoli és Károlyi szerint — a nagyhatalmak közül leginkább Olaszországnak állt érdekében, ezért Magyarország hozzá fordult. A magyar–román unió elvetése után Károlyi új tervvel állt elő, ezúttal egy adriai föderációban gondolkodott. Ennek tagjai Olaszország, Jugoszlávia, Magyarország, és esetleg Ausztria, valamint Lengyelország lettek volna. Ezt azonban az olasz–jugoszláv ellentétek miatt kellett elvetni.⁶⁶ Az elutasítás azonban nem jelentette azt, hogy Magyarország nem puhatolózott Jugoszlávia irányába is.

Mivel Károlyi előnyösnek ítélte volna, ha hazánk a szomszédos délszláv állammal szövetkezik, megkezdődött az ingadozás az olasz és a jugoszláv orientáció között. Az olaszokkal való kapcsolatfelvételt a jobboldali arisztokrácia támogatta, mely az olasz csapatok Magyarországra hívásától és érkezésétől várta a Károlyi-rezsim felszámolását.⁶⁷ Sokan — köztük a berni követ, Szilassy László — azonban úgy gondolták, hogy inkább Jugoszláviával lenne érdemes meg egyezni, mert a délszláv állam maga mögött tudhatta Franciaország támogatását, és délvidéki területek megtartását is tőlük lehetett remélni.⁶⁸

⁶³ MNL OL K 64 Politikai osztály Rezervált iratok 41. tétel, 1919–584. Charmant Oszkár bécsi követ és ügyvéd Károlynak, 1919. febr. 3.

⁶⁴ I documenti diplomatici italiani. Sesta serie 1918–1922. Volume II. Közreadja: Libreria dello Stato. Roma, 1953. 246. irat, 166–167. Camillo Rossi, a Tirol elfoglalásával megbízott vezérkari főnök Sonninónak, 1919. febr. 5. A továbbiakban: DDI/6./II.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ DDI/6./II. 365. irat, 249–250. Arrigo Tacoli márkí, budapesti olasz képviselő Sonninónak, 1919. febr. 17.

⁶⁷ L. Nagy Zs.: A párizsi békekonferencia és Magyarország i. m. 263.

⁶⁸ L. Nagy Zs.: Itália és Magyarország i. m. 87–88.

Elsőként Harrer Ferenc, a későbbi magyar–olasz tárgyalásokat bonyolító Charmant Oszkár elődje a bécsi követi poszton, ecsetelte hosszasan álláspontját Károlyinak 1919 januárjában. Harrer teljes mértékben ellenezte a jugoszlávokkal való szövetséget, ami az olaszokat és a románokat biztosan Magyarországgal ellenfeleivé tenné. Kiemelte azt is, hogy Jugoszláviának csak magyar területek felé van lehetősége terjeszkedni, így hazánk hiába lenne a délszláv állam szövetségese, mert a jugoszlávok még egyezmény esetén is inkább a területi igényeiket tartanák szem előtt. Ezen kívül a román kérdést sem oldaná meg a jugoszláv orientáció, egy román–magyar unió — amit ő maga ötlött ki — viszont igen.⁶⁹

Nem maradt tétlen a véleménykifejtést illetően a másik oldal sem. Szilassy Gyula, a jugoszláv orientáció legfőbb hívének tartható berni követ 1919 februárjában írt Károlyinak, szintén álláspontja melletti érveket felsorakoztatva. Levelében leszögezte, hogy a magyar politikai elit célja az ország területi integritásának megőrzése a lehető legnagyobb mértékben. Veszteségekkel Szilassy is számolt, de fontosnak tartotta, hogy Magyarországnak megmaradjon a kijárata a tengerre. Úgy gondolta, hogy ezt a jugoszlávokkal kötött szövetséggel lehetne leginkább elérni. Szerinte ugyanis a békekonferencián Franciaországé lesz a döntő szó, akik pedig Jugoszláviát támogatják, így Magyarország is kedvezőbb helyzetbe kerülhetne, ha a délszlávokkal szövetségbe lép. Ezzel szemben — folytatta érvelését a követ — Olaszország a „szent önzés” politikáját követve kíván jó viszonyba kerülni Magyarországgal.⁷⁰ Károlyit — a következő levelek tanúsága szerint legalábbis — sikerült ez irányba befolyásolni. Február 28-án titkos levélben tudatta Szilassyval, hogy kész szövetkezni Jugoszláviával, akár gazdaságilag is. Terve szerint autonómiát adott volna a szerbeknek, és lehetségesnek tartotta volna a jugoszlávokkal való vámuniót is abban az esetben, ha azok visszaadták volna Magyarországnak a Dunán és a Dráván inneni területeket. Mindezek érdekében Károlyi tárgyalásokat szorgalmazott.⁷¹ Pár nappal később Károlyi — annak ellenére, hogy úgy vélte, az Olaszországgal való szövetség csak az olaszoknak hozna hasznát — azt írta, hogy az olaszok közelednének a magyarokhoz, Belgrád viszont nem.⁷² A jugoszlávok ugyanis csak nem hivatalosan kívántak tárgyalni Magyarországgal, azért, hogy megghiúsítsák Olaszország ellenük irányuló bekerítési tervét.⁷³

Hamarosan az olaszok is tudomást szereztek Budapest két orientáció közti ingadozásáról, és egy hónappal később a magyar fővárosban állomásozó Tacoli márki tudatta Sonninoval, hogy tisztában van vele: Jugoszlávia délvidéki területek visszaadását ígérte Magyarországnak abban az esetben, ha a magyarok támogatják a délszláv államot Fiume megszerzésében. Ez — Tacoli szerint — nagy kísértést jelentett a magyar politikai elitnek, mert a jugoszláv–magyar közeledéssel Franciaország is meg lenne elégedve. Ezért Tacoli élelmezési segit-

⁶⁹ Károlyi levelezése i. m. 396. levél, 402–404. Harrer Ferenc bécsi követ Károlyinak, 1919. jan. 28.

⁷⁰ Uo. 406. levél, 418–427. Szilassy Gyula berni követ Károlyinak, 1919. febr. 9.

⁷¹ Uo. 414. levél, 435–436. Károlyi Szilassynak, 1919. febr. 28.

⁷² Uo. 415. levél, 436–438. Károlyi Szilassynak, 1919. márc. 3.

⁷³ *Hornyák Á.*: i. m. 28.

séget ajánlott Magyarországnak, továbbá morális támogatást a békekonferencián (ez utóbbit a „formális” jelzővel illette), ezen kívül anyagi segítséget és kedvezményeket Fiumében. Szorgalmazta a magyar–román közeledést is.⁷⁴

A kérdés — Olaszország, vagy Jugoszlávia? — végül a Tanácsköztársaság kikiáltásával lekerült a napirendről. Nem kizárt, hogy ha Károlyi hatalmon maradt volna, a jugoszláv orientáció aratott volna győzelmet. Legalábbis erről tanúskodik, hogy a Jugoszláviával való tárgyalásokat szorgalmazó levelek száma márciusra jelentős mértékben megnövekedett, napi szintűvé vált. Károlyi vélhetően azt tartotta szem előtt, hogy Jugoszlávia egyrészt szomszédos állam, így érdemes vele jóban lenni, másrészt a délszlávokat támogatja Franciaország is, akinek a kegyeit nem ártott volna elnyerni, mivel a békekonferencián egyértelműen az övé volt a döntő szó. Ugyanakkor nem szabad elfelejtenünk, hogy kettőn állt a vásár, és a jugoszláv fél csak taktikai okokból tárgyalgatott Budapesttel, a szövetséghez pedig ennél nagyobb hajlandóság lett volna szükséges.

3. Magyar–olasz kapcsolatok a Tanácsköztársaság idején

Magyarországon a Tanácsköztársaságot 1919. március 21-én kiáltották ki, azt követően, hogy Károlyi Mihály köztársasági elnök és Berinkey Dénes miniszterelnök a lemondást választották az antanthatalmak által küldött Vix-jegyzékben⁷⁵ foglaltak helyett. Az antanthatalmak köztudottan tartottak a bolsevizmus nyugatra áramlásától és elterjedésétől, a magyar eseményeket pedig ekként értékelték.⁷⁶ Az új magyar rezsimmel a nagyhatalmak közül Olaszország volt a legtoleránsabb, legalábbis látszólag. Az, hogy a Budapesten állomásozó olasz küldöttek a helyükön maradtak, arra utal, hogy nem foglalkoztak a rendszer bolsevik voltaival. A sajtóbejegyzésekből és az olasz lapszemléből⁷⁷ azonban egyértelműen kiderül, hogy többnyire negatívan ítélték meg azt. Az első sajtóviSSzhang március 23-án jelent meg, és azt taglalta, hogy az új helyzet Károlyi hibájából alakulhatott ki, és a proletárdiktatúra — mivelhogy voltaképpen a román terjeszkedés megállítását és a románlakta területek megtartását tűzte ki célul — imperialista. A cikk elmondta azt is, hogy a magyar határt volt oroszországi hadifoglyok őrzik, akiket fogságuk idején teljesen áthatottak a bolsevik eszmék.⁷⁸ Az olaszok — a többi antanthatalomhoz hasonlóan — úgy vélték, hogy a tanácsrendszer létrejöttét az oroszok készítették elő.⁷⁹ Volt olyan

⁷⁴ DDI/6./II. 655. irat, 480. Tacoli Sonnínónak, 1919. márc. 5.

⁷⁵ A Fernand Vix francia ezredes által átadott Vix-jegyzék célja az volt, hogy semleges övezetet hozzon létre egy nyugati és egy keleti határvonallal, amelyek mögé az egymással harcoló magyar, illetve román csapatokat vissza kellett vonni, így szétválasztva a hadakozó feleket. A román csapatok ennek értelmében az Arad–Nagyszalonta–Nagyvárad–Nagykároly–Szatmárnémeti vonalig nyomulhattak előre, a magyar csapatokat pedig a Debrecen–Dévaványa–Gyoma–Orosháza–Hódmezővásárhely–Szeged vonal nyugati felére kellett visszavonni. (*Hajdu Tibor: A magyarországi Tanácsköztársaság. Bp. 1969. 24.*)

⁷⁶ L. Nagy Zs.: A párizsi békekonferencia és Magyarország i. m. 263.

⁷⁷ Az olasz lapszemle a Tanácsköztársaság idején készült, és az Olaszországban megjelenő magyar vonatkozású cikkeket tartalmazza. Jelenleg a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában található.

⁷⁸ Il Corriere della Sera. 1919. márc. 23.

⁷⁹ MNL OL K 807 Forradalmi Kormányzótanács Sajtóosztálya és a Sajtódirektórium iratai. 6. doboz 24. 6. e. 4. o. 1919. márc. 28. (Olasz lapszemle, Il Corriere della Sera)

hír is, miszerint a fordulatot Károlyi és Kun Béla közösen tervelték ki az antant megijesztésére, és arra, hogy ezáltal a magyarok esetleg nagyobb területet szerezzenek vissza, mint amihez joguk van.⁸⁰ Más tudósítás szerint Károlyi szolgálni kívánta az új kormányt, mert úgy vélte, hogy Magyarország csak külső [ez esetben szovjet–oroszl – H. P.] segítséggel menthető meg.⁸¹ Az olasz szocialisták ellenben felszabadításként értékelték a tanácskormány hatalomátvételét, és célul tűzték ki a bolsevizmus minél szélesebb körben való terjesztését.⁸²

Közben Kun Béla kereste a tárgyalási lehetőséget az antanttal, és jegyzéket nyújtott át Livio Borghese olasz diplomatának, valamint a magyar–román csapatok közötti semleges övezet fenntartásának felügyeletével megbízott Fernand Vix tábornoknak. Utóbbi úgy vélte, hogy az antantnak meg kell szakítania a kapcsolatot a tanácsrendszerrel, de Borghese továbbította a békekonferencián ülésezőknek a jegyzéket,⁸³ melyet március 30-án Orlando felolvasott a jelenlévőknek.⁸⁴ Az iratban Kun Béla kifejtette, hogy Magyarország új kormánya elismeri a padovai fegyverszünetet, és az ország területi integritásának kérdéseiről kész az önrendelkezési jog alapján tárgyalni. A tanácskormány ugyanis békére törekszik mind az antanttal, mind a szomszédos népekkel annak érdekében, hogy Magyarország belső, szociális átalakulása nyugodt körülmények között mehessen végbe – szólt a jegyzék. Az Oroszországgal ápoló jó viszony pusztán a két országban hatalmon lévő rezsimek ideológiai hasonlóságából fakad, ezért nem zárta ki az antanthatalmakkal való együttműködés lehetőségét, sőt, szívesen vennék, ha antantmisszió érkezne Budapestre.⁸⁵ A Négy Nagy egyetértett abban, hogy hivatalos diplomáciai missziót nem küldenek a magyar fővárosba, de a helyzet feltérképezésével megbíznak valakit. Erre a feladatra a dél-afrikai Jan Christian Smuts tábornokot jelölték ki.⁸⁶

⁸⁰ MNL OL K 807 6. doboz 24. ő. e. 7. o. 1919. márc. 29. (Olasz lapszemle, *Il Corriere della Sera*)

⁸¹ *Il Corriere della Sera*. 1919. márc. 24.

⁸² MNL OL K 807 Forradalmi Kormányzótanács Sajtóosztálya és a Sajtódirektórium iratai. Forradalmi Kormányzótanács Sajtóosztálya és a Sajtódirektórium iratai. 6. doboz 24. ő. e. 8. o. 1919. márc. 30. (Olasz lapszemle, *Avanti!*)

⁸³ *Ormos M.*: Padovától Trianonig i. m. 212–214.

⁸⁴ Papers relating to the foreign relations of the United States, 1919. The Paris Peace Conference. Volume V. Washington US Government Printing Office 1942–1947. 16. A továbbiakban: PPC/V. (<http://digital.library.wisc.edu/1711.dl/FRUS1919ParisV05>)

⁸⁵ PPC/V. 18.

⁸⁶ *L. Nagy Zs.*: A párizsi békekonferencia és Magyarország i. m. 103–104. Smuts tábornok küldetése teljesítése során elsősorban a Vix-jegyzékre tért ki. Tájékoztatta Kun Bélát arról, hogy a Vix által kijelölt vonal nem a végső politikai határt jelenti, és a magyar csapatok visszavonása a vonal mögé, valamint a semleges övezet szövetségesek általi megszállása a rend és a béke fenntartásához kell. Kun úgy vélte, hogy a csapatok visszavonása két okból lehetetlen: egyrészt a magyar közvélemény fontosnak tartotta a történelmi Magyarország területének megőrzését, így a Vix-jegyzék erőlítése a tanácskormány azonnali bukását vonta volna maga után, másrészt a csapatok nem tartották volna be a visszavonulást előíró rendeltetést, mert — helyi, főleg székely erőkről lévén szó — a kormány nem rendelkezett megfelelő kontrollal a területet védő csapatok felett. Azonban a kormány, mely a békéhez jobban ragaszkodott, mint Magyarország területi integritásához, kész volt tárgyalni az utódállamokkal a területi kérdésekről. Smuts a beszélgetést követően Prágába utazott, hogy tárgyaljon az esetleges, Tanácsköztársaság elleni szövetséges intervencióról, majd visszatért Párizsba. (PPC/V. 41–43.)

Az olasz sajtó ezt követően már jóval enyhébb hangnemben nyilatkozott a rendszerről. Beszámolt Kun külpolitikájáról, hírül adva a jegyzék tartalmát: a kommunista vezető jóban kíván lenni a szövetségesekkel, amennyiben azok nem fenyegetik Magyarország érdekeit. A területeket illetően szeretné, ha visszaadnák őket a magyaroknak, ám nem ragaszkodik hozzájuk foggal-körömmel. Jóval fontosabbnak tartja ugyanis az egyetemes testvériség eszméjét.⁸⁷ Az olasz diplomaták is folyamatosan kommentálták az eseményeket, illetve tervezgették, hogyan tudnák megoldani a helyzetet úgy, hogy azzal befolyási övezetüket is növelhessék. A Budapesten titkos ügynökséget létesítő Cesare Finzi⁸⁸ április 6-án kelt levelében úgy vélte, hogy a magyar bolsevizmus nacionalista jellegű, és aelső rend is tökéletes Budapesten, így a változás nem ad okot aggodalomra.⁸⁹ Arrigo Tacoli ezzel szemben úgy gondolta, hogy szó sincs nacionalizmusról, és a tanácsrendszernek nem akadt nagyszámú pártfogója, így van esély a megbuktatására.⁹⁰ A bécsi olasz fegyverszüneti bizottság feje, Roberto Segre szerint Magyarországon a bolsevizmus terrorba fulladt, és már Bécset is megfertőzték az eszmék.⁹¹ Nem értett egyet a Tanácsköztársaság ideológiájával a korábban közvetítő szerepre vállalkozó Livio Borghese sem, ám magával Magyarországgal szimpatizált, ezért nem az ott uralkodó aktuális rendszer milyenségére fordította a figyelmet.⁹² Az azonban tény, hogy Borghese, Tacolival együtt, már a Tanácsköztársaság kikiáltását követő napokban egy, az antant számára is elfogadható nemzeti kormány létrehozásán kezdett munkálkodni.⁹³ Vagyis a diplomatákról elmondható, hogy alapjában véve mindannyian negatívan ítélték meg a Tanácsköztársaságot, ki finomabban, ki nyersebben adva hangot a véleményének.

Az ideológiáról alkotott, nem túl hízelgő vélemény ellenére a háború utáni magyar–olasz kapcsolatok akkor váltak a legintenzívebbekké, amikor Orlando kormánya volt hatalmon Olaszországban, és Borghese herceg Budapesten tartózkodott.⁹⁴ Áprilisban az olasz érdekek gyors cselekvést kívántak, miután felröppent a hír, hogy a magyarok és a jugoszlávok ismét közelednek egymáshoz.⁹⁵ Ennek lehetőségét pedig Olaszország — aki továbbra is Jugoszlávia ellen dolgozott — nem tűrhette tétlenül, így csakhamar változásokat eszközölt a magyarországi olasz jelenlétben. Az 1919 januárjában ideiglenes jelleggel Budapestre küldött Riccardo Pentimalli őrnagyot, akit akkor a katonai antantmisszió élére

⁸⁷ *Il Corriere della Sera*. 1919. márc. 29.

⁸⁸ Eredeti nevén Cesare Pettorelli Lalatta. *Szabó Mária*: i. m. 111.

⁸⁹ I Documenti Diplomatici Italiani. Sesta Serie 1918–1922. Volume III. Szerk.: Renato Grispo. Roma, 2008. (Innen: http://www.bv.ipzs.it/bv-pdf/0061/MOD-VP-06-1-26_963_1.pdf Letöltés: 2013. 01. 16.) 134. irat, 145–146. Cesare Finzi, a Venezia-Giulia tartománybeli hírszerző iroda vezetője Diaznak, 1919. ápr. 6. A továbbiakban: DDI/6./III.

⁹⁰ DDI/6./III. 164. irat, 173–174. Tacoli Sonninónak, 1919. ápr. 10.

⁹¹ DDI/6./III. 238. irat, 239. Raniero Paulucci, berni olasz teljhatalmú megbízott Sonninónak, 1919. ápr. 15.

⁹² Olasz dokumentumok a Magyar Tanácsköztársaságról. Közreadja: Réti György. Századok, 1975 3–4. 647. A továbbiakban: Olasz dokumentumok.

⁹³ Uo. 648.

⁹⁴ *Ormos M.*: i. m. 259.

⁹⁵ Olasz dokumentumok, 649.

állítottak, előbb Vittorio Murari ezredessel, majd május 12-én az erősebb kezű Guido Romanelli alezredessel váltották fel.⁹⁶

A személycsere után Murari titokban, civilként tért vissza Budapestre, és feladata az időközben meginduló titkos kereskedelmi kapcsolatok koordinálása lett.⁹⁷ A két kormány közötti kereskedelmi szerződést április végén hozták létre, privát cégekkel fedezve, hogy ne kerüljön a nyilvánosság elé.⁹⁸ A titkos kereskedelem bonyolítása úgy zajlott, hogy az olaszok az egyik privát cégen keresztül Magyarországra juttatták az árukat, amit egy másik (magyar) cég előre kifizetett, olasz kölcsönből. A kölcsön fedezetét külföldi valutában, egyharmad részben aranyban letétbe helyezték, és két évben szabták meg a kifizetési időt. Két aranyszállítmány is lelepleződött, az egyik Királyhidán, a másik Bécsújhegyen, aminek köszönhetően a többi nagyhatalom rájött arra, hogy a két ország között titkos áruszállítás folyik. Az árucsempészéssel Romanellit vádolták, aki azonban feltehetőleg nem szervezője, csak fedezője volt az akciónak.⁹⁹ A gyanú elterelése Basselet de la Rosée gróf, Károlyi korábbi különmegbízottjának feladata volt. Romanelli szerint azonban a szállítmányt épp a gróf pletykássága buktatta le. Mint írta, *szerencséjére* ő, Romanelli néma tudott maradni az ügyben.¹⁰⁰ [Kiemelés tőlem – H. P.] Romanelli ezen állítása mindenképpen elgondolkodtató. Feltételezések szerint a katonatiszt nem tudott a terv részleteiről,¹⁰¹ de ha valóban nem tudott volna róluk, akkor miért „szerencse”, hogy néma maradt? Ha pedig „néma maradt”, akkor feltehetően tudott volna mondani egyet s mást, ha úgy döntött volna. A királyhidai lelepleződés magyarázkodások hosszú sorát vonta maga után, ugyanis Sonnino külügyminiszter nem támogatta a két ország közötti titkos kereskedelmet, legalábbis erre enged következtetni az a kérése, hogy Murari maradjon a katonai ügyeknél és a diplomáciai tevékenységnél, és vegye figyelembe azt, hogy a kormány nem kíván hozzájárulni Murari tevékenységéhez, melynek részletei nem is pontosan ismertek az olasz vezetőség előtt.¹⁰² Később Sonnino Tacolinak is kifejtette, hogy tanácsosnak tartja ugyan a magyarokkal való kereskedelmi tárgyalások bonyolítását, ám csak miután elfogadható magyar kormány alakult.¹⁰³ Sonnino a külügyminisztérium előtt is feltárta azon aggályait, hogy kiszivárogtak a magyar–olasz kapcsolatokról olyan információk, melyek az olaszokra nézve kompromittálóak lehetnek és azt a látszatot kelthetik, hogy az olaszok támogatják a bolsevik kormányt, ezért javasolta, hogy a kereskedelmet ne Bécsen, hanem Triesztnen keresztül bonyolítsák a jövőben.¹⁰⁴ Mindebből arra lehet következtetni, hogy az

⁹⁶ Szabó Mária: i. m. 30–32.

⁹⁷ Uo. 38.

⁹⁸ Uo. 40.

⁹⁹ Szabó M.: Guido Romanelli i. m. 113–116.

¹⁰⁰ *Guido Romanelli*: Nell'Ungheria di Bela Kun e durante occupazione militare romana. La mia missione maggio-novembre 1919. Udine, 1964. 66.

¹⁰¹ Szabó M.: Guido Romanelli i. m. 117.

¹⁰² DDI/6./III. 570. irat, 589–590. Luigi Borsarelli külügyi altitkár Pietro Badoglio tábornoknak és szenátoroknak, 1919. máj. 22.

¹⁰³ DDI/6./III. 578. irat, 595. Sonnino Tacolinak, 1919. máj. 23.

¹⁰⁴ DDI/6./III. 707. irat, 710–711. Sonnino a Külügyminisztériumnak, 1919. jún. 5.

olasz politikai elit előtt is titokban maradtak a magyar–olasz kereskedelem bonyolításának részletei. A bécsújhelyi lebukás jóval kevesebb bonyodalmat szült, ugyanis az ottani textil-és áruszállítmányt az Észak-Amerikai Ellenőrző Bizottság állította meg. A rakomány feladójaként Venezia-Giulia Kormányzósága, címzettjeként pedig a bécsi olasz katonai misszió szerepelt,¹⁰⁵ ami egyértelművé tette a kereskedelmi kapcsolatok meglétét.

A titkos kereskedelem módfelett kellemetlen volt az olasz politikai elitnek, ugyanis Olaszország vezetői sohasem kívánták hivatalossá tenni a bolsevik rezsimmel való kapcsolatokat, sőt, a sajtó már május elején Kun Béla közelgő bukásáról számolt be.¹⁰⁶ Pár nappal később már egyenesen arról adtak hírt, hogy Kun annyira fél, hogy a kormány tagjai repülőgépeket tartanak fent abból a célból, hogy veszély esetén sürgősen Moszkvába menekülhessenek.¹⁰⁷ Ezek a hírek mindenképpen túlzóak voltak, a Tanácsköztársaság akkor még regnálása félidejénél tartott. A magyar rezsimmel elégedetlen Tacoli április 10-én vetette fel Sonnínónak küldött táviratában, hogy elő kellene mozdítani egy valóban nemzeti kormány megalakulását Magyarországon. Helyszínül Szombathelyt választotta volna, ami közel van az osztrák határhoz.¹⁰⁸ Raniero Paulucci berni követ Andrassy gróffal találkozott, aki úgy vélte, hogy az olaszországi magyar hadifoglyok szabadon bocsátásával meg lehetne szervezni az ellenforradalomhoz szükséges hadsereget,¹⁰⁹ aminek Roberto Segre is támogatója volt.¹¹⁰ Szintén a háború alatt Olaszországban bebörtönöztek szabadon bocsátását javasolta haderő létrehozása céljából Vincenzo Galanti belgrádi olasz követ, aki elmondta, hogy magyar szervezkedők léptek kapcsolatba a francia és a szerb parancsnoksággal, engedélyt kérve arra, hogy antibolsevista kormányt alakíthassanak Aradon vagy Szegeden, amihez az antanttól kérnek fegyvert és hadi felszerelést.¹¹¹

Vagyis az április 25-én Aradon, illetve Bécsben megkezdődő ellenforradalmi szervezkedésben az olaszok tevékeny részt vállaltak, és igyekeztek úgy alakítani a viszonyrendszereket, hogy az érdekeiknek megfeleljen. Ezek a lépések még úgy zajlottak, hogy közben a tanácskormány is fenntartották a jó kapcsolatot. Június 19-én azonban Orlando kormánya — elsősorban a békekonferencián elszenvedett kudarc miatt — megbukott. Olaszország új miniszterelnöke Francesco Saverio Nitti, külügyminisztere pedig Tommaso Tittoni lett. Ezt követően az olaszok megszakították a kapcsolatot a tanácskormánnyal, és csak

¹⁰⁵ *Walcz Amarylisz*: A magyar kérdés az olasz külpolitika tükrében: Olaszország és Magyarország diplomáciai kapcsolatai (1918–1927). ELTE Doktori disszertáció, 2000. (Kézirat) 44.

¹⁰⁶ MNL OL K 807 Forradalmi Kormányzótanács Sajtóosztálya és a Sajtódirektórium iratai. 6. doboz 24. ő. e. 48. o. 1919. máj. 1. (Olasz lapszemle, Il Corriere della Sera)

¹⁰⁷ MNL OL K 807 Forradalmi Kormányzótanács Sajtóosztálya és a Sajtódirektórium iratai. 6. doboz 24. ő. e. 53. o. 1919. máj. 5. (Olasz lapszemle, Avanti!)

¹⁰⁸ DDI/6./III. 164. irat, 173–174. Tacoli Sonnínónak, 1919. ápr. 10. Az osztrák határ közelsége vélhetően azért lett volna kedvező Tacoli számára, mert a szóban forgó időpontban a márkai Bécsben állomásozott.

¹⁰⁹ DDI/6./III. 203. irat, 209. Paulucci Sonnínónak, 1919. ápr. 15.

¹¹⁰ DDI/6./III. 238. irat, 239. Badoglio a békekonferencián ülésezőknek, 1919. ápr. 19.

¹¹¹ DDI/6./III. 231. irat, 231–232. Vincenzo Galanti belgrádi olasz külügyi megbízott Sonnínónak, 1919. ápr. 18.

az ellenkormányhoz közeledtek.¹¹² Utóbbinak volt szép példája, hogy amikor június 24-én a Ludovika Akadémia tisztnövendékei vezetésével ellenforradalmi felkelés tört ki, és a résztvevőket a kommunista vezetőség halálra akarta ítélni, Guido Romanelli határozottan közbelépett. Jegyzékben fordult Kun Bélához, melyben leírta, hogy nem tűr ilyesfajta erőszakot. Ha a kivégzések mégis megtörténnek, a kormány tagjait mind egyenként, mind egyetemesen felelősségre vonják.¹¹³ A magyar közvélemény rendkívül hálásan fogadta az alezredes beavatkozását, akinek ezzel a lépésével sikerült kivívnia a lakosság szeretetét, és a jövőben Magyarország dédelgetett kedvence lett.

Hatalomra kerülését követően az új olasz kormány lobbizni kezdett a békekonferencián a magyar ellenkormány érdekében. Ehhez ürügyül szolgált, hogy június elején, a magyar–csehszlovák harcok hírére Ferdinand Foch marsall antant beavatkozást javasolt Magyarországon. Franciaország, az ötletgazda készen állt az intervencióra a többiek támogatása esetén. Anglia úgy vélte, hogy az akció támogatandó, amennyiben a franciák végrehajtják. Olaszország azonban elhatárolódott az intervenciótól, és a leendő magyar kormánnyal való megegyezést szorgalmazta.¹¹⁴ Ezért Tittoni megragadta az alkalmat, és javasolta a jelenlévőknek a Szegeden szerveződött nemzeti ellenkormány fokozott támogatását. Meglátása szerint a magyarok hozzávetőlegesen háromnegyede Kun Béla ellen volt, ám ha az intervenció mellett döntöttek volna a szövetségesek, Kun Béla hazafias színben tüntethette volna fel magát, elnyerve többek bizalmát. Viszont — folytatta Tittoni — ha a szövetségesek együttműködnek a szegedi kormánnyal, az antant tűnhetne Magyarország megmentőjének, amely felszabadítja az országot a bolsevik zsarnokság alól.¹¹⁵

Július végén a tanácskormány támadást indított a románok ellen, azonban a románok július 29-én átkeltek a Tiszán, és a Vörös Hadsereg velük szemben álló egységei felbomlottak, aminek következtében a Budapestre vezető út nyitva állt a románok előtt.¹¹⁶ A vereség és a helyzet reménytelensége következtében a kormányzótanács július 31-én lemondott egy szociáldemokrata kormány javára, melynek élén Peidl Gyula állt.

A Tanácsköztársaság bukása után Romanelli sokat tett azért, hogy a Peidl-kormány hatalomátvétele békésen menjen végbe, és a tanácskormány lemondásáról — az antant egyedüli képviselőjeként — értesítette a békekonferenciát is.¹¹⁷ 1919 novemberéig maradt a helyén, ezt követően tért haza Olaszországba.

A Tanácsköztársaság bukását követően lezárult a magyar–olasz kapcsolatok egy olyan fejezete, melyről összegzésként elmondható, hogy fordulatokban gazdag pár hónapot jelentett. A háború alatt még ellenfelekként szembenéző államok a közös érdekeknek köszönhetően félhivatalos szövetségesekké lettek. Az olaszok részben Jugoszlávia ellenlábását, részben remek gazdasági térnye-

¹¹² L. Nagy Zs.: A párizsi békekonferencia és Magyarország i. m. 271.

¹¹³ Romanelli, G.: Nell'Ungheria di Béla Kun. 166.

¹¹⁴ Ormos M.: Padovától Trianonig i. m. 322.

¹¹⁵ Papers relating to the foreign relations of the United States, 1919. The Paris Peace Conference. Volume VII. Közreadja: Washington, Government Printing Office 1942–1947. 183.

¹¹⁶ Salamon K.: Nemzeti önpusztítás i. m. 173.

¹¹⁷ Szabó M.: Guido Romanelli i. m. 127.

rési lehetőséget láttak a magyarokkal való szövetségben, akik örültek egy antanthatalom támogatásának, pártfogást várva tőle a békekonferencián Magyarország területi integritásának legnagyobb mértékű megőrzéséhez. A Károlyi-rezsim alatt a puhatolózások folytak. Fülep Lajos magánúton való kezdeményezése felhívta az olasz politikai elit figyelmét a magyarokra, Charmant Oszkár, a hivatalos megbízott pedig konkrétabb, közép-európai szövetségi rendszerek kialakítását célzó tervekkel állt elő. Közben a magyarok a jugoszlávokhoz is közeledtek, és megkezdődött Budapest ingadozása a két orientáció között. Március közepére úgy tűnt, hogy Károlyi inkább a jugoszláv szövetséget részesíti előnyben, azonban a Tanácsköztársaság kikiáltása véget vetett a tapogatózásoknak. Olaszország, politikai és gazdasági érdekeit szem előtt tartva, nem szakította meg a diplomáciai kapcsolatokat az általa negatív ideológiájúnak ítélt tanácskormányral, sőt, gazdasági térnyerését igyekezett biztosítani. Az elszigetelt tanácskormánynak is érdeke volt, hogy kereskedelmi kapcsolatai legyenek egy másik állammal, így élelmiszer és textiláru csempészése kezdődött a két ország között, egészen a fizetségül szolgáló aranyszállítmányok lebukásáig. A júniusi olasz kormányváltást követően az addig csak titokban új kormányt kívánó olasz vezetőség nyíltan az ellenforradalmi szervezkedés mellé állt.

THE EVOLUTION OF HUNGARO-ITALIAN RELATIONS IN 1918-1919

by *Hamerli Petra*
(Abstract)

The object of the present study is the course of relationship between Hungary and Italy from the Armistice of Padova (3 November 1918) to the end of the Communist regime in Hungary (1 August 1919). It is mostly based on a collection of documents containing Italian diplomatic papers, which has hitherto not been sufficiently exploited in the analysis of Hungaro-Italian relations in the period concerned. Among the sources used there are archival documents, minutes of the peace conference, memoirs, reports from the contemporary press but also the published correspondence of Mihály Károlyi. The study examines the circumstances under which the armistice of Padova was signed, that is, the negotiations about the conditions of the ceasefire, which reflected the interests of the individual great powers, and also the conditions themselves as well as the military convention of Belgrade and its reception. After the armistice it was thanks to the convergence of foreign political interests that contacts between Italy and Hungary could be established. Negotiations were at first undertaken privately by the help of Lajos Fülep, to whom Mihály Károlyi, out of diplomatic precaution, gave no official commission to initiate official contact. Official letter of commission was accorded to Oszkár Charmant, who outlined during the talks several plans centered on the alliance of the Danubian countries. Yet Károlyi was prudent enough not to put all his eggs in the Italian basket, and thus the possibility of a Yugoslav orientation remained a constant element of Hungarian foreign policy. During the Communist rule trade was secretly pursued between the two countries, but simultaneously the Italians supported the counter-revolutionary movement which operated towards the suppression of the Bolshevik regime.

Glant Tibor

A FORD-KORMÁNY ÉS A SZENT KORONA, 1974–1977*

A Szent Korona amerikai kalandjának történetéből az egyik legérdekesebb, de egyben legkevésbé ismert fejezet a Ford-korszak. Ennek elsődleges oka, a források korlátozott elérhetősége mellett, hogy a Nixont váltó Gerald Ford fél elnöki ciklusát (1974. augusztus 9.–1977. január 20.) a nemzetközi történetírás egyszerűen „közjáték”-nak tekinti, és érdemben nem vizsgálja.¹ Pedig Ford elnöksége számos, a nemzetközi kapcsolatok alakulását is meghatározó eseményt hozott: a helsinki záróokmány aláírását, a Szojuz-Apollo közös ürröpülést és a távol-keleti régió két nagy konfliktusát: Dél-Vietnam elestét és a *Mayaguez*-ügyet. Az amerikai belpolitikában valahogy le kellett zárni a Watergate-botrányt és dönteni kellett Nixon esetleges felelősségre vonásáról. 1976-ban ünnepelte az ország 200. születésnapját és megjelent a színen Ronald Reagan kaliforniai kormányzó is, republikánus trónkövetelőként. A továbbiakban ebben a tágabb összefüggésrendszerben helyezzük el az amerikai–magyar kapcsolatok alakulását és a Szent Korona esetleges visszaszolgáltatásának kérdését, elsősorban a Ford Elnöki Könyvtárban fellelhető dokumentumok segítségével. A tanulmány végén a legfontosabb dokumentumokból szemelvényeket is közlünk.

A politikai háttér

A Watergate-botrányba belebukott Richard M. Nixon elnököt alelnöke, Gerald R. Ford váltotta 1974. augusztus 9-én. [Az esemény érdekessége, hogy Fordot az előző választásokon nem alelnöknek választották meg, csak alsóházi képviselőnek. Nixon alelnöke, Spiro T. Agnew volt, aki korrupciós botránya miatt kénytelen volt lemondani 1973 októberében, és Fordot — a 25. alkotmány-módosítás alapján — a Kongresszus emelte az alelnöki posztra.] Soha elnök ki-sebb felhatalmazással nem lépett még hivatalba az Egyesült Államokban. Beik-

* A jelen tanulmány kutatását és megírását a Soros Alapítvány egyéni kutatói ösztöndíja (1997), a TÁMOP-4-2.2/B-10/1-2010-0024 pályázata (Új Széchenyi Terv, 2011–13) és a STAIR-Atlantis kölcsönös együttműködési program (Debrecen-Krakkó-Grand Valley State University, Grand Rapids, USA, 2013) tette lehetővé.

¹ A teljesség igénye nélkül: *Joan Hoff*: A Faustian Foreign Policy from Woodrow Wilson to George W. Bush. *Dreams of Perfectibility*. Cambridge és New York 2008. 129–31. *Walter LaFeber*: The American Age. U.S. Foreign Policy at Home and Abroad, 1750 to the Present. 2. kiad. New York és London 1994. 670–75. A legfrissebb Ford-életrajz: *James Cannon*: Gerald R. Ford. An Honorable Life. Ann Arbor, MI 2013.

tatási beszédében Ford ennek megfelelően a következőket mondta: „Engem önök nem választottak meg titkos szavazással, de nem is titkos alku útján kerültem hatalomra. Nem szálltam ringbe sem az elnöki, sem az alelnöki posztért. Nem támogatok pártérdekeket. Amikor ezt a nehéz munkát megkezdem, nem vagyok adósa egyetlen férfinak sem, és csak egyetlen nőnek, feleségemnek, Betty-nek ... Amerikai honfitársaim, hosszú nemzeti rémálmunk végéhez ért... Alkotmányunk működik; nagyszerű köztársaságunkban a törvények, és nem egyes emberek uralkodnak. De létezik egy felsőbb hatalom is, nevezzük azt bárhogyan, mely nemcsak igazságosságot, hanem szeretetet, nemcsak igazságtételt, hanem megbocsátást is hirdet.”²

Egy hónappal később Ford elnök televíziós beszédben jelentette be, hogy elnöki kegyelmet ad (az elnöki hivatalával visszaélő, nyilvánvalóan súlyos törvénysértéseket elkövetett) Nixonnak.³ Az óriási vitát kiváltó nyilatkozat sokak számára azt jelezte, hogy Ford érkezése nem hozott érdemi változást a Fehér Házban. Ezt a nézetet látszott igazolni a külügyi vezetés személyi összetétele is, hiszen Kissinger maradt a külügyminiszter és a nemzetbiztonsági tanácsadó is. Előbbi posztját egészen az 1977. évi kormányváltásig megőrizte, utóbbi posztján 1975 novemberében váltotta őt Brent Scowcroft, a légierő nyugalmazott altábornagya, aki korábban Nixon katonai főtanácsadója és Kissinger helyettese volt (a nemzetbiztonság élén).⁴ Amerikai–magyar viszonylatban azonban, ahogyan azt majd látni fogjuk, jelentős személyi változás történt.

A Nixon–Kissinger duó által kialakított és működtetett külügyi vezetés egyensúlya az elnök bukásával felborult. A Joan Hoff Wilson által „nixingerizmus”-nak nevezett, Nixon és Kissinger ambícióit érdekes egyensúlyban tartó politika⁵ Ford idején a külügyet és nemzetbiztonságot továbbra is egy kézben tartó Kissinger irányába tolódott el. A rendkívül ismert és tapasztalt Kissingerrel szemben a képviselőházból érkező Fordnak semmiféle tapasztalata nem volt a nemzetközi kapcsolatok terén. Ráadásul Ford számos, folyamatban lévő nagypolitikai esemény közepén találta magát: a helsinki záróokmány aláírása (1975. augusztus 1.) az enyhülési folyamat diplomáciai megkoronázása volt, s ugyanezt szimbolizálta a közös Szojuz–Apolló űrrepülés is (1975. július 15–17.). Ezzel párhuzamosan akut nemzetközi konfliktus maradt Vietnam, hiszen az 1973-ban megkötött fegyverszüneti egyezmény (és az ekkor létrehozott ellenőrzőbizottság) csupán elodázta az ország egyesítését és a kommunista Észak-Vietnam győzelmét, melynek végére Saigon elfoglalása tett pontot, 1975. április 30-án. Alig két héttel később, 1975. május 12-én a kambodzsai Vörös Khmer egyik gyorsnaszádjá elfoglalt egy amerikai teherhajót, a *Mayaguez*-t és a le-

² A beszéd teljes szövege elérhető eredetiben, az elnök kézírásos bejegyzéseivel a Ford Elnöki Könyvtár honlapján: <http://www.fordlibrarymuseum.gov/library/document/0122/1252055.pdf>, 2013. június 5.

³ A beszéd teljes szövege elérhető eredetiben, az elnök kézírásos bejegyzéseivel a Ford Elnöki Könyvtár honlapján: <http://www.fordlibrarymuseum.gov/library/document/0122/1252066.pdf>, 2013. június 5.

⁴ A Nemzetbiztonsági Hivatal átfogó történetét és a kinevezéseket ld. a Fehér Ház honlapján: <http://web.archive.org/web/20080306081817/http://www.whitehouse.gov/nsc/history.html#ford>, 2013. június 5.

⁵ Joan Hoff-Wilson: „Nixingerism,” NATO, and Detente. *Diplomatic History* 13. (1989: 4. sz.) 501–25.

génységet túszul ejtette. Három nappal később Ford elnök katonai és diplomácia eszközökkel kényszerítette ki a legénység szabadon bocsátását és a hajó visszaszolgáltatását. Vietnamhoz hasonlóan megoldásra várt a közel-keleti probléma is, hiszen az 1973. évi jóm kippuri háborút követően érvénybe lépett olajembargó egészen az 1980. évi elnökválasztásig komoly gazdasági kihívásokat jelentett az Egyesült Államok számára. Afrikában (Angola) és Latin-Amerikában (Chile) szintén forrt a levegő.⁶

A Watergate-botrány és a Nixonnak adott elnöki kegyelem körül kialakult heves viták közepette lefolytatott 1974. évi időközi kongresszusi választásokon a demokraták 4 szenátusi helyet szereztek a republikánusok rovására (így a felállítás 61–38 lett, 1 független szenátorral) és 49 képviselőházi helyet hódítottak el, s ezzel kétharmados többségre tettek szert az alsóházban. Így az 1976. évi választás nagy kérdése az volt, hogy elég volt-e két év a Republikánus Párt megtépázott tekintélyének helyreállítására: vissza tudják-e szerezni a kongresszusi többséget legalább az egyik házban, és tud-e Watergate után republikánus elnökjelölt győzni. Ez a választási kampány alapvetően meghatározta az 1976. évi eseményeket a nemzetközi kapcsolatok terén (így amerikai–magyar viszonylatban) is. A végeredmény közismert: az ismeretlenségével és politikai kívülállóságával kampányoló Jimmy Carter a szavazatok 50%-ával és az elektori kollégium kis többségével (297–240) megszerezte az elnöki posztot, miközben a Szenátusban maradt a korábbi felállítás, a Képviselőházban pedig a demokraták egy további helyet szereztek.⁷ A republikánusok vereségét azonban nem elsősorban a választók büntető szándéka, hanem a párt megosztottsága okozta.

Az 1976. év a bicentenárium éve is volt: ekkor ünnepelte az Újvilág szuperhatalma a Függetlenségi Nyilatkozat kihirdetésének 200. évfordulóját. Az ünnepség a nemzet egységét volt hivatott megtestesíteni, miközben a két nagy párton belül élet-halál harc dúlt az elnökjelöltségért. A demokratáknál tucatnyi jelölt szállt ringbe, miközben a másik oldalon Ronald Reagan hívta ki a hivatalban lévő elnököt. A republikánus táboron belüli viszály különösen durva hangvételű és látványos konfrontáció volt,⁸ s részben ez magyaráz(hat)ja Ford nagy nyilvánosságot kapott politikai-retorikai hibáit is. Az 1976. október 6-án közvetített második televíziós vitában Ford azt találta mondani, hogy „Kelet-Európa nem áll szovjet fennhatóság alatt és nem is fog, amíg a Ford-kormány hivatalban van.”⁹ Az óriási közfelháborodást kiváltó félmondat el is fordította a kelet-európai szavazók egy részét a Republikánus Párttól. Egy későbbi Fehér

⁶ A részleteket ld. az 1. jegyzetben idézett feldolgozásokban.

⁷ A választások részletes leírását ld. a wikipedia vonatkozó oldalain. A forrás alapvetően közismerten megbízhatatlan, de itt olvashatjuk az 1974. évi időközi és az 1976. évi általános választások legjobb összefoglalását.

⁸ Cannon, J.: Gerald R. Ford i. m. 386–423. A Ford-csapat nyilvánvalóan a mai napig neheztel Reagan kampányának hangvétele miatt, s ez világosan látszik a Ford Elnöki Múzeum (Grand Rapids) kiállítási anyagában is. Érdekességgént: ez az egyetlen elnöki könyvtár és múzeum, amely két külön helyen van. Grand Rapids és Ann Arbor között kb. 200 km a távolság.

⁹ A teljes vita megtekinthető a youtube-on: <http://www.youtube.com/watch?v=TjHjU0Eu26Y>, 2013. június 5.

Házbeli vita során Carter egyik nemzetbiztonsági tanácsadója egyenesen azt állította, hogy ha ez a szavazótábor csak 20%-ban másként szavazott volna, akkor Ford elnök maradt volna.¹⁰ Az amerikai történetírás Ford félmondatát elszólásnak tekinti, pedig az nem egyedi eset volt, hanem sorozatban, rövid időn belül a harmadik ilyen nyilatkozat. Ezek elemzésére a jelen tanulmány végén térünk ki. Elsőként tekintsük át a Nixon–Ford korszak kelet-európai és magyar politikáját.

Az 1950-es években harcos antikommunista Nixon 1968. évi megválasztását követően paradigmaváltást hozott a kelet-nyugati kapcsolatokban. A Nixon–Kissinger páros tulajdonképpen felkarolta a német külügyminiszter majd kancellár Willy Brandt által 1966-ban elindított enyhülési politikát, melynek központi eleme a hidegháborús szekértáborokon átnyúló, kétoldalú tárgyalások beindítása volt. Ahogyan a brandti NSZK elismerte az NDK-t és kétoldalú kereskedelmi szerződéseket kötött a szovjet tábor egyes országaival, úgy Nixon is nyitott ebbe az irányba, de tette ezt egyedi megfontolásoktól vezelve. Nixon természetesen nem adta fel a hidegháborút, de megértette, hogy az amerikaiak „csendes többség”-e által túlzottan is eseménydúsnak tekintett 1960-as évek után másra van szükség. A nagy nyilvánosságot kapott nemzetközi tárgyalások (pl. pekingi és moszkvai útjai 1972-ben) részben csitították a hidegháborús félelmeket, részben egy nagyobb, az „oszd meg és uralkodj” elven alapuló stratégia részét képezték. Ezt a politikát Nixon már 1969-ben elindította, de csak 1970-ben hirdette meg nyilvánosan.¹¹ Az amerikai elnök célja nemcsak a (leginkább csak vélt) szovjet–kínai egység megbontása volt, hanem a szovjetek kelet-európai birodalmának megingatása is. Másképpen megfogalmazva: Nixon és Kissinger célja a kommunista tábor egységének megbontása volt, s ettől két eredményt reméltek. Egyfelől arra számítottak, hogy a szovjet–kínai bizalmatlanság szításával legalább az egyik féltől segítséget kaphatnak a megnyerhetetlen vietnami konfliktusból a lehető legkisebb presztízsvesztéssel történő kivonulásra, másfelől csökkenthetik az atomháborús veszélyt, amely az 1962. évi kubai rakétaválság után mindenki agyában ott motoszkált. Az új, „oszd meg és uralkodj” politika kulcseleme az „árukapcsolás” (linkage) volt: a kétoldalú tárgyalásokat minden esetben úgy bonyolították le, hogy összekapcsoltak, gyakorlatilag egyszerre tárgyaltak olyan kérdéseket, melyek az egyik vagy másik fél számára kiemelten, de nem egyformán fontosak voltak.¹² Az amerikai–magyar kapcsolatok normalizálást (1969–78) ebben a kontextusban érthetjük csak meg.

¹⁰ Jimmy Carter Presidential Library (JCPL): White House Central File: CO-30: JL-15: EXE: 1: Tarnoff Brzezinskihez: „Return of the Crown of St. Stephen: Preliminary Reactions of Hungarian-Americans”; JCPL: Chief of Staff: 34. doboz: John Gorman Hamilton Jordanhoz: „The importance of East-European votes in the various states”. Idézi: *Glant Tibor: A Szent Korona amerikai kalandja, 1945–1978.* Debrecen 1997. 72. és 100.

¹¹ *Richard M. Nixon: U.S. Foreign Policy for the 1970's. A New Strategy for Peace.* Washington, D. C. 1970. 138–40.

¹² *LaFeber, W.: The American Age* i. m. 633–74. *Glant T.: Szent Korona* i. m. 51–59.

Az amerikai–magyar kapcsolatok keretei

Közismert, hogy az amerikai–magyar kapcsolatok mélypontját az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc eredményezte. A Kádár-rezsim Washington és a „horthyfasiszták”-at vádolta (alaptalanul) a „demokratikus államrend megdöntésének erőszakos kísérleté”-vel, míg a Fehér Ház a forradalom vérbe fojtását és részben fiatalkorú forradalmárok kivégzését róttta fel (joggal) Budapestnek és Moszkvának. 1956 és 1966 között a kétoldalú kapcsolatok a létező legalacsonyabb, ideiglenes ügyvivői szinten voltak, s egy interjúban Nagy János volt külügyminiszter-helyettes és washingtoni nagykövet félig tréfálkozva jegyezte meg, hogy csak az amerikai követségre menekülő Mindszentynek köszönhetjük, hogy az amerikaiak nem szakították meg velünk a diplomáciai kapcsolatokat.¹³ A nyugati legitimációjáért küzdő Kádár-rezsim már 1962-ben megkereste Washingtont, de a Fehér Ház válasza egyértelmű volt: amíg nincs amnesztia, nincs tárgyalás sem. Az 1963. évi „általános” (valójában több száz forradalmárt börtönben hagyó) amnesztia így legalább annyira Washington irányába tett gesztusnak tűnik, mint a kádári konszolidáció kezdetének. 1964-ben azután Budapest a Vatikánnal is kiegyezett, s ezzel megnyílt az út Kádár számára. 1966-ban, amerikai kezdeményezésre a diplomáciai kapcsolatokat a legalacsonyabb (ideiglenes ügyvivői) szintről a legmagasabbra (nagyköveti) emelték. Washington küldött is nagykövetet Budapestre, ám Kádár kiszemeltje, az addig ügyvivőként dolgozó Radványi János 1967 májusában váratlanul dezerált. Budapest a menet közben (1968 márciusában, távollétében) halálra ítélt Radványi kiadatását követelte, de erre Johnson elnök érthető módon nem volt hajlandó, így az érdemi közeledés ismét megrekedt.¹⁴ Eközben a tárgyalások tovább folytak alacsonyabb (külügyi) szinten, ám mindkét részről a megegyezés igénye nélkül.

Ahogy azt már láttuk, a Kádár-rezsim számára rendkívül fontos volt a kapcsolatok rendezése Washingtonnal, részben legitimációs deficitje, részben gazdasági nehézségei miatt. A magyar gazdaság a 60-as évek közepére komoly válságba jutott, és erre a pártvezetés kétféle választ próbált adni. Egyfelől megpróbálták (abszurd módon, a kör négyeszőgesítésével) a tervutasításos gazdaságba a piacgazdaság egyes elemeit bevezetni, másfelől nyugati segítséget (hiteleket) próbáltak szerezni. Utóbbihoz viszont szalonképessé kellett tenni a nyilvános retorikát és a külügyi kart is. Ezért a sajtóból fokozatosan kikoptatták az

¹³ A szerző interjúja Nagy Jánossal, 1997. augusztus 27. Amikor Mindszentyről beszélt, a magán kikapcsolását kérte, de ez klasszikus, több forrásból ismert külügyes „legenda”, ha igaz, ha nem.

¹⁴ Erről a legjobb összefoglalás Borhi László akadémiai doktori értekezésének vonatkozó fejezete: Hadüzenettől rendszerváltásig: az Egyesült Államok és Magyarország, 1941–1991 (akadémiai doktori értekezés, 2010), 143–209. valamint *Uő: Magyar-amerikai kapcsolatok, 1945–1989*. Források. Budapest. 2009, azon belül a monográfia-terjedelmű bevezető tanulmány: 13–221. Az 1957–67 közti időszakról *Magyarics Tamás* írt rendkívül érdekes kandidátusi disszertációt, melynek átdolgozott változata megjelent a Századokban is: *Az Egyesült Államok és Magyarország, 1957–1967*. Századok 130. (1996) 571–612. Kádár és az amerikaiak viszonyáról Borhi közölt úttörő jelentőségű tanulmányt: *Borhi László: Kádár és az Egyesült Államok*. Múltunk 2012/1–2. sz. 35–74.

50-es évek gyűlölet-retorikájának utolsó elemeit (pl. „fasiszta amerikai geopolitika”) és olyan kádereket kerestek amerikai vonalra, akik megjelenésükben, viselkedésükben és nyelvi kompetenciájukat tekintve is szalonképesnek bizonyultak. Ezzel párhuzamosan, de nyilvánvalóan a magyarországi fejleményektől függetlenül került sor a fentebb ismertetett nixon-i külpolitikai paradigma-váltásra. 1969-ben Budapest félretette valós sérelmeit Radványi kapcsán, Washington pedig négy, közösen kiválasztott, de nem nagypolitikai jelentőségű téma megjelölésével érdemi tárgyalásokba kezdett. Ekkor, ezért és így indult meg az amerikai–magyar kapcsolatok normalizálása.¹⁵

Az amerikai–magyar kapcsolatok normalizálásának történetét a jelen szerző és Borhi László is részletesen bemutatta már. S bár tettük ezt más-más nézőpontból s részben eltérő forrásokra támaszkodva, következtetéseink alapvetően megegyeznek: a normalizálás két szakaszban zajlott és végeredményét tekintve jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy Magyarország Moszkvától részben független utat járhasson az 1980-as években, a „második hidegháború” korában. A kétoldalú kapcsolatok rendezésének első nagypolitikai kérdése Mindszenty József hercegprímás, esztergomi érsek sorsának rendezése volt. Erre 1971. szeptember 28-án, a forradalom 15. évfordulójának előestéjén került sor. Közös megegyezéssel lezárták a vagyoni és konzuli kérdések körüli vitákat, valamint tárgyalni kezdték a tudományos cserekapcsolatok ügyét. Az első kör 1973-ban fejeződött be. Ekkor a nemzetközi és kétoldalú figyelem középpontjában már a helsinki tárgyalások és a vietnami fegyverszünet (magyar részvétellel történő) ellenőrzésének kérdései álltak. Így a kétoldalú viszonyban rendezetlenül maradt kérdések napirendre tűzésére csak az 1970-es évek második felében került sor. Közismert, hogy a Szent Korona visszaszolgáltatásáról és az egymásnak ismét megadott legnagyobb kereskedelemi kedvezményről (MFN) folyó tárgyalásokat a Carter-kormány zárta le és a megállapodásokra 1978-ban került sor. A Korona január 6-án tért haza, az MFN-megállapodást pedig március 17-én írták alá.¹⁶ A kérdés az, hogy ezek a tárgyalások érdemben Helsinki után, tehát még Ford elnöksége idején megkezdődtek-e, vagy a fordulatot az elnökváltás, Carter hivatalba lépése hozta meg. Ez azért is fontos kérdés, mert a magyar külügy már 1976–77 fordulóján úgy érzékelte, hogy Korona-ügyben „valami megmozdult” és Király Béla is határozottan azt állította egy interjú-

¹⁵ Borhi előző jegyzetben idézett munkái mellett ld. még *Glant T.*: Szent Korona i. m. 53–59. és *Út: Ninety Years of United States – Hungarian Relations*. Eger Journal of American Studies XIII. (2012) 163–83, különösen: 174–77. A külügy új káderpolitikájáról ld. a szerző Esztergályos Ferencsel, 1997. június 18-án készített interjút.

¹⁶ Borhi arra helyezi a hangsúlyt, hogy az amerikaiak elsősorban a térség stabilitását helyezték előtérbe, én ezt inkább a nyolcvanas évek kapcsán gondolom helytállónak. Véleményem szerint az itt is ismertetett „oszd meg és uralkodj” politika kapcsán Nixontól Carterig mindenki tisztában volt azal, hogy ez destabilizálás is, és nem érzem a kommunistaellenesség feladását. Ezek hangsúlybeli különbségek, az általunk használt forrásbázis hasonló. A részleteket ld. a 14. és 15. jegyzetben, fent. A vagyoni egyezményről ld. *Balogh Máté Gergely*: *The Road to the Hungarian-American Claims Settlement – Hungarian-American Relations after 1956 and the Claims Settlement of 1973 between Hungary and the United States of America*. Saarbrücken 2009. és *Honvári János*: *Pénzügyi és vagyoni tárgyalások és egyezmények Magyarország és az Egyesült Államok között, 1945–1978*. Századok 143. (2009) 37–82.

ban, hogy őt a Szent Korona visszaszolgáltatásával kapcsolatban még Ford elnöksége idején kereste meg az amerikai külügy első ízben.¹⁷

A Szent Korona ügye

A Szent Korona a háború utolsó napjaiban került amerikai kézre a mai Ausztria (az akkori Harmadik Birodalom) területén. Éveken keresztül vándorolt németországi amerikai gyűjtőközpontok között, mígnem 1953-ban titokban az Újvilágba szállították. A mindenkori magyar kormányok hivatalosan és nem hivatalosan kérték a koronázási ékszerek visszaszolgáltatását, de erre egészen 1978-ig nem került sor. A visszatérő amerikai válasz az volt, hogy bár nem hadizsákmánynak, hanem a magyar nemzet tulajdonának tekintik, a kétoldalú kapcsolatok alakulása egyelőre nem teszi lehetővé a kiadást. A Korona mindét fél számára érdekes legitimációs szempontokat vetett fel: ahogyan Szálasi, úgy Kádár is saját hatalmának szimbolikus legitimációját vélte felfedezni a Szent Korona birtoklásában, miközben Washington nem akarta felvállalni a nyilvánvaló konfliktust az emigrációval, amely azonnal bekövetkezett volna, ha a koronázási ékszereket kiadják egy szovjet bábkormánynak. Egy ilyen konfliktust pedig egyetlen elnök sem engedhetett meg magának, ahogyan azt Ford elnök az 1976. évi választás kapcsán meg is tapasztalhatta.

A Szent Korona tipikusan és vitathatatlanul kétoldalú kérdés volt. Ha a Kádár-rezsim fenn akarta tartani (sosemvolt) külpolitikai önállóságának látzatát, nem engedhette, hogy ebbe bárki, akár Moszkva is beleszóljon. Ugyanakkor a Korona potenciális veszélyforrás is volt: felszíthatta a nemzeti öntudatot és (vélt vagy valós területi revíziós) konfliktust szülhetett a trianoni döntés haszonélvezői és Budapest között, miközben az utódállamok többsége éppen szövetségesünk volt a Varsói Szerződésben. A Kádár-rezsim rendkívül biztosnak érezhette hatalmát az ország felett, amikor 1975-ben, immár hivatalosan is kérte a koronázási ékszerek kiadását. Washington szemszögéből mindez úgy nézett ki, hogy meg kell próbálni Magyarországot önálló, Moszkvától független lépésekre bírni (mint Romániát), és ennek keretében lehet szó a visszaszolgáltatásról, de csak akkor, ha ez nem fordítja a teljes kelet-európai emigrációt a kormányzat ellen a kétévente esedékes választásokon.¹⁸

A Nixon-korszak árukapcsolási stratégiája majdnem visszafelé sült el amerikai–magyar viszonylatban, ugyanis magyar részről egyre több tárgyalási folyamatba próbálták belevonni a Korona ügyét is. A döntést az odázta el, hogy egyik fél sem vállalhatta fel például egy „Mindszentyt a Koronáért” csere ódiúmat. Így bár a tárgyalások párhuzamosan folytak egészen 1977 végéig, árukapcsolás valóban nem jött, nem jöhetett létre. A kétoldalú kapcsolatok normalizá-

¹⁷ Glant T.: Szent Korona i. m. 69.

¹⁸ A szerző interjúja Philip M. Kaiserrel (Carter elnök volt budapesti nagykövetével), Washington, 2001. május 29-én. A revízióra vonatkozó fejtegetés saját érvelésem, nem Kaiser nagykövet úrtól származik, a bekezdésben szereplő többi információ igen. Azt, hogy a Korona kimondottan a kétoldalú kapcsolatok tárgykörébe tartozott, Nagy János is hangsúlyozta fentebb idézett interjúmban.

lásának első szakasza ugyan 1973-ra lezárult, de a magyar kontingens munkája a vietnami fegyverszünet ellenőrzésében rossz vért szült Budapest és Washington között. A Helsinkire való felkészüléssel párhuzamosan egyfajta adok-kapok alakult ki, melynek keretében a Fehér Ház a fegyverszüneti megállapodás megszegésével és végrehajtásának szabotálásával vádolta a magyar kormányt, amely viszont mondvacsínált indokkal kiutasította a Budapesten Kossuth korát kutató Deák István professzort, a Columbia Egyetem Kelet-európai Intézetének igazgatóját.¹⁹ A jóm kippuri háború kapcsán Budapest nyilvánosan kritizálta Izraelt és az őt támogató Washington, ami további rossz vért szült, hiszen eközben Kádárék a COCOM-listán szereplő technológiák átadását és további hiteleket kértek. Ezzel párhuzamosan folyt az amerikai kereskedelmi törvény vitája, s ennek keretében fogadták el a Jackson-Vanik kiegészítést 1974-ben. E szerint az Egyesült Államok csak olyan országgal köthet MFN-megállapodást, amely „liberális kivándorlási politikát folytat,” vagyis nem korlátozza állampolgárainak szabad mozgását, és nem köti azt teljesíthetetlen pénzügyi feltételekhez. Ugyanakkor a Kongresszus hatáskörébe utalta azt a döntést, hogy egyes országokkal szemben ezt a szankciót egy évre felfüggesse. Mivel az 1974. évi kereskedelmi törvény Jackson-Vanik kiegészítése (mely 1975. január 3-án lépett életbe) nyilvánvalóan a Szovjetuniót célozta, az volt a kérdés, hogy Moszkva elutasító választ követően melyik csatlós állam hogyan reagál az új helyzetre. Ezt a konfliktusokkal terhelt, de lassan javuló kétoldalú amerikai-magyar viszonyt helyezte új dimenzióba Watergate és a Nixon–Ford váltás.²⁰

A magyar pártvezetés kísérletet sem tett a Nixon által okozott amerikai alkotmányos válsághelyzet értelmezésére, sőt (szinte hihetetlen módon) azzal nyugtatta magát, hogy Nixon megbuktatása az amerikai szélsőjobboldal műve, mert az elnök túl messzire vitte az enyhülési folyamatot.²¹ Ezért érdekes, hogy az 1974 augusztusában bekövetkezett elnökváltás (melyet, ahogyan fentebb láthattuk, nem követett markáns váltás nemzetbiztonsági-külgügyi vonalon) hogyan befolyásolta a kétoldalú kapcsolatokat.

Ford és a Szent Korona

Gerald R. Ford eseménydús elnöksége idején ritkán került szóba Magyarország a legmagasabb szinten. A Helsinkiben megrendezett Európai Biztonsági

¹⁹ A vietnami vonalról ld.: *Szőke Zoltán*: Magyarország és a vietnami háború, 1962–1975. Századok 144. (2010) 47–97. Ugyanerről angolul *Uő*: Delusion or Reality? Secret Hungarian Diplomacy during the Vietnam War. *Journal of Cold War Studies* 12. (2010: 4. sz.) 119–80. A Deák-ügyről Borhi és én is beszámoltunk fentebb idézett munkáinkban. Deák a mai napig nem tudja, miért utasították ki. Elmondása szerint csak annyit mondtak neki, hogy „Tudja azt maga, elvtárs.” *Deák István*: Scandal in Budapest. *The New York Review of Books* Vol. 53, No. 16 (2006. október 19.).

²⁰ Ezt elsőként én írtam meg, később Borhi is erre a következtetésre jutott. A részleteket ld. a 14. és 15. jegyzetben, fent.

²¹ A Watergate-ügy magyar értelmezését ld. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) XIX-J-1-j Külügyminisztérium, Amerikai Egyesült Államok 1973: 18. doboz: 002937–002937/5 és 1974: 18. doboz: 001223–001223/3.

és Együttműködési Értekezletre felkészítő elnöki anyagban található egy felkészítő jegyzet és a négy szóba jöhető magyar tárgyalófél (Kádár, Losonczi, Lázár és Puja) rövid életrajza. A felkészítő feljegyzés szerint az amerikai–magyar kapcsolatok lassan javulnak ugyan, de két fennmaradó kérdésben (MFN és Korona) nem várható megoldás belátható időn belül. A dokumentum a lehetséges témák között említi a Szent Koronát, ezzel a megjegyzéssel: „Szent István koronája, egy magyar történelmi emléktárgy, a II. világháború óta amerikai kézben van. Álláspontunk az, hogy a Korona visszaadásáról addig nem tárgyalunk, amíg a kétoldalú kapcsolataink tovább nem javulnak.” Ha mégis szóba kerülne a dolog, akkor azt kell mondani, hogy „tudomásunk van arról, hogy a Korona mennyire fontos minden magyar számára” és hogy a „visszaadásáról csak a kétoldalú kapcsolatok további javulásának tükrében vagyunk hajlandók tárgyalni.”²²

Az elnök számára a nemzetbiztonság által összeállított esti összefoglalókban és a déli és esti feljegyzésekben három-három alkalommal, az elnök számára készített napi összefoglalókban pedig összesen 14 alkalommal szerepelt magyar téma. Az 1975. július 28-án kelt napi összefoglalóban arról tájékoztatják az elnököt, hogy McAuliffe nagykövettel való találkozása alkalmából Lázár György hivatalosan kérte a Szent Korona visszaszolgáltatását.²³ Ugyanakkor az 1975. december 8-i összefoglalóban, a McAuliffe–Kádár audiencia kapcsán ugyanerről nincs szó.²⁴ Az 1976. július 27-i esti összefoglalóban szó esik Lékai bíboros amerikai látogatásáról, de megnyugtatóként leszögezik az elnök számára, hogy a Szent Korona ügyét nem fogja felhozni a nyilvánosság előtt.²⁵

Az a tény, hogy az elnök legszűkebb tanácsadói köreiből a Szent Korona ügye két és fél év alatt mindössze három alkalommal szerepelt, arra utal, hogy a döntést valóban a Carter-kormány hozta meg, és hogy az előkészítés terén sem történt érdemi előrelépés: ebben az ügyben tehát tovább élt a „nixongerista” vonal. Ezt támasztja alá a Ford-kormány hivatalos kelet-európai politikája is. A Nixon-korszakban a fontosabb külpolitikai döntéseket nemzetbiztonsági szinten hozták, az ezeket összefoglaló dokumentumokat pedig „nemzetbiztonsági döntésekről készült memorandumok”-nak (National Security Decision

²² Gerald R. Ford Presidential Library (a továbbiakban GRFPL): National Security Adviser Trip Briefing Books and Cables for President Ford, 1974–1976: 10. doboz: dosszié: July 26 - August 4, 1975 – Europe Briefing Book – CSCE Bilateral Book – Volume I (5): itt található az idézett, hatoldalas összefoglaló az amerikai–magyar kapcsolatokról, az idézeteket ld. a 4. oldalon. Ugyanitt a 11. dobozban vannak az életrajzok, de azok nem kutathatóak egyelőre.

²³ Memorandum Kissinger számára, 2 old. GRFPL: National Security Adviser: White House Situation Room Presidential Daily Briefings, 1974–77: 8. doboz: dosszié: Presidential Daily Briefing July 28, 1975.

²⁴ Memorandum Kissinger számára, 3 old. GRFPL: National Security Adviser: White House Situation Room Presidential Daily Briefings, 1974–77: 11. doboz: dosszié: Presidential Daily Briefing December 8, 1975. Ugyanerről a magyar beszámolót közli *Borhi L.*: Magyar-amerikai kapcsolatok i. m.: 90. dokumentum, 670–75.

²⁵ „Evening Report: Europe” 2 old. GRFPL: National Security Adviser: White House Situation Room Evening Reports from the NSC Staff, 1976–77: 1. doboz: dosszié: Evening Reports July 27, 1976.

Memoranda, NSDM) nevezték. A Ford-kormány idején Kelet-Európára a 212. számú memorandum vonatkozott, melyet még Nixon idején alkottak meg 1973-ban. 1975-ben, Helsinki után a külügy felvetette a dokumentum (és ezzel együtt a politika) módosításának kérdését, de azt a nemzetbiztonságiak azzal torpedózták meg, hogy a javaslat a politikai irányvonal teljes revízióját jelenti, és a két ügynökségnek egyeztetnie kellene ez ügyben. Így a kezdeményezés 1975 decemberére elveszett a bürokrácia útvesztőiben, és semmilyen utalást nem találtam arra nézve, hogy 1976-ban újra elővették volna.²⁶ Maga a dokumentum (eredeti és módosított formában is) csak gazdasági kérdésekkel foglalkozik, de nem kapcsolja össze az MFN és a Korona kérdését magyar viszonylatban. Így elmondhatjuk, hogy amerikai részről a Szent Korona ügyét 1973 és 1977 között hivatalosan elfogadott elnöki útmutatás nélkül intézték.

A Szent Korona sorsa külügyi szinten azonban mégis terítékre került 1975 szeptemberében, mivel Eugene V. McAuliffe budapesti nagykövet hosszú táviratban összegezte az addigi fejleményeket és konkrét utasításokat kért. Ez azért fontos, mert a Koronával kapcsolatos viták a nagykövet jelentései körül forogtak. Ezért érdemes külön is megvizsgálni, ki volt McAuliffe valójában és milyen súlya volt az összevont külügyi-nemzetbiztonsági irányításban. Ahogyan azt már a politikai háttér kapcsán jeleztük, a külügyi irányítás terén legfelső vezetői szinten érdemi változás nem történt, amerikai-magyar viszonylatban viszont igen, és ez McAuliffe kinevezése, majd leváltása volt.

Eugene McAuliffe 1918-ban született, 1940-ben végzett Bostonban, majd a hadseregben szolgált. 1948-ban lépett külügyi szolgálatba és vált karrierdiplomátává. Számos fontos posztot töltött be, Nixon idején például a brüsszeli NATO-nagykövet, a második Bush-kormányból jól ismert Donald Rumsfeld helyettese volt. Amikor Nixon lemondott, nagykövetei is ezt tették. A Budapesten szolgáló Richard F. Pedersen esetében ezt Ford elnök nem fogadta el. Pedersen hároméves ciklusa a rá következő év tavaszán járt le, és utódául az elnök McAuliffet nevezte ki, 1975 márciusában. Az új nagykövet súlyát jelzi, hogy Rumsfeld külön, írásban kérte, hogy Kissinger mellett jelen lehessen, amikor Ford és McAuliffe személyesen is találkoznak. Az elnök számára írt felkészítőben az alábbi gondolatokat olvashatjuk a Koronával kapcsolatban: a magyar kormány várhatóan ismételten fel fogja vetni a Szent Korona és a koronázási ékszerek ügyét, ezért az elnök jelezze McAuliffe felé, hogy tisztában van a problémával. A Korona visszaadása a magyaroknak nagyon fontos, de erre csak a kétoldalú kapcsolatok további javulása esetén kerülhet sor: „Reméljük, hogy politikai kapcsolataink tovább javulnak és módunkban áll majd ezzel a nagyobb horderejű kérdéssel is foglalkozni a jövőben.”²⁷ McAuliffe 1975. április 28-án

²⁶ Az NSDM 212 módosításával kapcsolatos levelezést ld. GRFPL National Security Adviser: NSC Europe, Canada, and Oceanic Affairs Staff: Files 1974–1977: 47. doboz: dosszié: Eastern Europe 1975 WH. Az eredetiről ld. *Borhi L.*: Magyar-amerikai kapcsolatok i. m.: 82. dokumentum: 632–34. Az eredeti, kétoldalas dokumentum elérhető a Nixon Elnöki Könyvtár honlapján az NSDM listából: http://nixon.archives.gov/virtuallibrary/documents/nsdm/nsdm_212.pdf, 2013. június 5.

²⁷ Kissinger memorandumja Ford számára, dátum nélkül, 2 old. mellékletekkel: benne hivatalos sajtóközlemény, McAuliffe életrajza és Rumsfeld kérése írásban: GRFPL: National Security Adviser: Presidential Country Files for Europe and Canada: 7. doboz: dosszié: Hungary (1).

adta át megbízólevelét, és Lázár György miniszterelnök azonnal felvetette a Korona visszaadásának kérdését. Ezt a kérést július 16-án hivatalosan is megismételte. Ennek megfelelően McAuliffe hosszú táviratban elemezte a problémát az amerikai külügy számára. Az 1975. szeptember 25-én kelt, 3098. számú táviratban a budapesti nagykövet azt javasolja, hogy a külügy gondolja át a helyzetet és alakítson ki hivatalos álláspontot a kérdésben. Külön hangsúlyozta, hogy mivel a magyar kommunista vezetés fontos legitimációs kérdésnek tekinti a Korona fizikai birtoklását, el kell döntenie, hogy vissza akarják-e adni a koronázási ékszereket, és ha igen, annak vannak-e konkrét feltételei, valamint, hogy azokat kívánják-e világosan közölni a magyar féllel.²⁸ McAuliffe kérését a külügy azonban „agyonhallgatta.” A nagykövet 1976. március 11-én felmentését kérte, hiszen Ford elnök az újonnan kinevezett Rumsfeld védelmi miniszter helyettesének jelölte, nyilvánvalóan utóbbi kérésére. McAuliffe április 15-én hagyta el Budapestet és 27-én személyesen is találkozott Scowcrofttal. A még alig egy éve hivatalban lévő nemzetbiztonsági tanácsadó számára írt felkészítő anyagban a következőket olvashatjuk: „Amerikai–magyar viszonylatban továbbra is gondot okoznak az olyan ügyek, mint Szent István Koronája és az MFN-megállapodás hiánya. Nem sokkal Budapestre érkezése után McAuliffe futott egy kört Washingtonnal a Korona visszaadásának ügyében, de kezdeményezése elhalt. MFN-ügyben Magyarország a Szovjetunió vonalát követi, mondva, hogy nem fogad el beavatkozást Magyarország belügyeibe (i.e. Jackson-Vanik).”²⁹

Eugene McAuliffe személyében Washington első ízben küldött nehézsúlyú diplomatát Budapestre. Amikor az új nagykövet szembesült a Szent Korona ügyének valós jelentőségével, azonnal hosszú táviratban kért hivatalos állásfoglalást és konkrét utasítást, ahogyan az nagypolitikai kérdésekben szokás volt. Amit McAuliffe nyilvánvalóan nem értett meg az az volt, hogy kisebb ügyekben nem azért tárgyaltak, hogy megállapodjanak, hanem azért, hogy a nagy nyilvánosság előtt demonstrálják nem feltétlenül őszinte megegyezési szándékukat (ld. pl. a vagyoni jogi megállapodás történetét). Az a tény, hogy az ügy „elhalt”, világosan mutatja, hogy a nemzetbiztonsági akadályozták meg a továbblépést. A Kissinger-Scowcroft vonalon kívülről érkezett McAuliffet felfelé buktatták, s visszatért Rumsfeld mellé, ezúttal a védelmi tárcához. Ford utódot már nem nevezett ki, így Philip Kaiser megérkezéséig (1977. augusztus 4.) a budapesti nagykövetség misszióvezető nélkül működött. Ez egyértelműen

²⁸ Ezt a dokumentumot a Ford Elnöki Könyvtár honlapjáról indulva az amerikai nemzeti levéltáron (NARA) és a wikileaks-en keresztül is el lehet érni elektronikus formában. A távirat szövegét a jelen tanulmány végén teljes terjedelmében közöljük: <http://aad.archives.gov/aad/createpdf?rid=167075&dt=2476&dl=1345> (a NARA honlapján) és http://www.wikileaks.org/plusd/cables/1975BUDAPE03098_b.html, 2013. június 5.

²⁹ A Magyarországon valaha szolgált amerikai diplomaták életrajzi adatait és szolgálati idejét ld. az amerikai külügy honlapján: <http://history.state.gov/departments/history/people/chiefsofmission/hungary>, 2013. június 5. McAuliffe (és Pedersen) lemondólevelét ld. GRFPL White House Central Files: Subject File: 7. doboz: dosszié: FO 2/CO 61–70/A. A Scowcroft-McAuliffe találkozó felkészítő anyagait ld.: A. Denis Clift memoranduma Scowcroft számára, 1976. április 26., 2 + 3 oldal melléklet az amerikai–magyar kapcsolatok alakulásáról: GRFPL National Security Adviser: NSC Europe, Canada, and Oceanic Affairs Staff: Files 1974–1977: 11. doboz: dosszié: Hungary 1976 (1) WH.

jelezte Magyarország súlyát Washingtonban, hiszen Ford két és fél évet felölélő elnöksége idején 1975 márciusa és áprilisa, valamint 1976 áprilisa és 1977 januárja/augusztusa között Budapesten nem állt hivatalosan kinevezett misszióvezető a nagykövetség élén. Ez Ford esetében 30 hónapból 11-et, tehát elnökségének egyharmadát teszi ki.

Mindezt Budapest nem regisztrálta, és a magyar külügy tovább erőltette a Korona ügyét. 1976 májusában, Rogers Morton (korábbi) kereskedelmi miniszter meghívására az Egyesült Államokba érkezett Szekér Gyula miniszterelnök-helyettes, és személyesen is találkozott Ford elnökkel. A május 4-ei találkozó hivatalos amerikai sajtóanyagában az áll, hogy a Szent Koronáról nem beszéltek, ez azonban nem volt igaz. Az amerikai elnök számára készített felkészítő anyagból és utólagos feljegyzésből, valamint Szekér hivatalos jelentéséből egyaránt kiderül, hogy részletekbe menően tárgyaltak a koronázási ékszerek további sorsáról.³⁰ Szekér jelentésében a következőket olvashatjuk: „Kapcsolataink teljes normalizálásának útjában álló problémaként említettem meg az elnöknek a korona és a koronázási ékszerek ügyét. Hangsúlyoztam, hogy ez a magyar nép jogos tulajdona. Röviden vázoltam Magyarország történetét. Kiemeltem azt, hogy történelmi emlékeink szinte teljesen elpusztultak. Szavaimat nagy érdeklődéssel hallgatta, majd kijelentette: Teljes mértékben megértem az álláspontjukat, egy ilyen gazdag múlttal rendelkező ország, mint amilyen az önöké, joggal igényli ezt. Nem vagyok abban a helyzetben, hogy most igent mondjak. Meg fogjuk vizsgálni ezt a kérdést és megfelelő úton visszatérünk rá.” Szekér William E. Simon pénzügyminiszterrel is tárgyalt a kérdéstről. Simon Szekérhez intézett május 12-ei levelében (szóbeli ígéretéhez híven) visszatért a Korona kérdésére. Megállapítja, hogy az „a kétoldalú kapcsolatok további dinamikus fejlődésének függvénye”, majd hozzáteszi: „Mindent el fogok követni, hogy erre mielőbb sor kerüljön.”³¹

A koronázási ékszerek sorsa 1976 decemberében, tehát Ford igen szoros választási veresége után ismét napirendre került. December 7-én Robert „Bud” McFarlane, Ford nemzetbiztonsági különmegbízottja írásban kérte a kelet-európai ügyekért felelős beosztott, A. Denis Clift segítségét az ügyben: „Megint terítéken Szent István Koronája! A jó kereskedelmi miniszter európai útját követő riportja során arra kérte az elnököt, hogy fontolja meg Szent István Koronájának visszaküldését a magyar népnek, egyfajta noblesse oblige gesztusként. Az Elnök megvonta a vállát és azt mondta, hogy megfontolja. Ezt követően megkérte Brentet, hogy írjon számára egy feljegyzést erről a korona-ügyről.”³²

³⁰ Az amerikai háttéranyagokat ld. GRFPL National Security Adviser: NSC Europe, Canada, and Oceanic Affairs Staff: Files 1974–1977: 11. doboz: dosszié: Hungary 1976 (2) WH. Sajtóanyag és feljegyzés a megbeszélésről: 3–3 old. A Ford számára készített felkészítő anyagokat ld. Scowcroft Ford számára, dátum nélkül, 4 + 7 oldal mellékletekkel. GRFPL: National Security Adviser: Presidential Country Files for Europe and Canada: 7. doboz: dosszié: Hungary (3).

³¹ Szekér jelentései és William E. Simon levele megtalálható a MNL OL külügyi anyagában. Ezeket maga Szekér is közzétette a *História* c. folyóiratban, 2004-ben: A korona hazatérésének előkészítése. Szekér Gyula visszaemlékezése. *História* 2004/8, 28–31.

³² McFarlane Cliftnak, 1976. December 7., 1 old. GRFPL National Security Adviser: NSC Europe, Canada, and Oceanic Affairs Staff: Files 1974–1977: 11. doboz: dosszié: Hungary 1976 (3) WH.

A feljegyzés első változata már másnap elkészült. A szintén nemzetbiztonsági vonalon dolgozó Robert Gates kísérelésében ismételt felhívja McFarlane figyelmét arra, hogy az ellenállás 99%-ban belpolitikai indíttatású, és azt javasolja, hogy ha Ford komolyan fontolóra venné a koronaékszerek kiadását, akkor Scowcroft mondja azt, hogy előbb tárgyalja meg a dolgot tanácsadóival. Zárásként így fogalmaz: „Köztünk szólva, Richardson javaslata olyan éjféli vagy január 19-ei döntés, amely mindenképpen rossz fényt vetne az Elnökre hosszabb távon is. Ha Brent véleményét kéri, szerintem mondja azt, hogy hagyjuk békén az alvó orosz-lánt. Lépjen a következő elnök bele a gulyásba.”³³ Gates aznap formálisabb hangvételű memorandumot küldött Scowcrofthoz is, és ehhez mellékelte a nyilvánvalóan Clift által készített feljegyzés kézírással korrektúrázott változatát. A szöveg végül ezekkel a módosításokkal kiegészítve került Ford elnök asztalára, december 11-i keltezéssel. A hivatalosan Scowcroft által jegyzett szöveg központi érvelése a legitimáció körül forog: „Közel ezer éven át [Szent István] Koronáját a magyar nemzeti függetlenség és szabadság szimbólumának, birtoklását a politikai legitimáció szimbólumának tekintették. ... A magyar kormány arra hivatkozva kéri a koronázási ékszerek visszaadását, hogy azok a magyar kulturális örökség részét képezik. A kommunista kormányzat azonban azért is kéri kiszolgáltatásukat, mert birtoklásuktól legitimációt remél, és mert — számos emigráns véleménye szerint — hazatérésük a kommunista rendszerrel szembeni ellenállás végét jelenthetné, s elfojtaná a nem kommunista restauráció reményét. Radikálisabb emigránsok szerint könnyen előfordulhat az is, hogy, a fenti megfontolások alapján a mostani kormányzat a koronaékszerek megsemmisítése mellett dönt, s teszi ezt arra hivatkozva, hogy azok a halott múltat szimbolizálják.” Az 1976. évi választások során a republikánusokat támogató magyar emigránsok világossá tették, hogy szó sem lehet a Korona kiadásáról, s ezt a külügy is megerősítette, amikor 1975 során a Kongresszus határozatokat fogadott el a koronázás ékszerek visszaszolgáltatása ellen. „Jelenleg ez a hivatalos amerikai álláspont.”³⁴ Így az oroszlan alhatott tovább és Carter elnök lépett bele a gulyásba.

Zárásként: Ford és Kelet-Európa

Ahogy az a politikai háttér felvázolása során, a jelen tanulmány bevezetőjében jeleztük, Ford elnök elszólása a második televíziós vitában nem az egyetlen

³³ Gates McFarlane számára, „Eyes Only” feljegyzés, 1976. december 8., 1 old. GRFPL National Security Adviser: NSC Europe, Canada, and Oceanic Affairs Staff: Files 1974–1977: 11. doboz: dosszié: Hungary 1976 (3) WH. Az eredeti angolban „letting sleeping dogs lie” és „Let the next President face up to the goulash hitting the fan” szerepel. Utóbbi az amerikai „Let he shit hit the fan” szövegre szójáték. Magyarul legközelebbi fordítása: „Már hadd lépjen a lócitromba”. Gates Reagan idején a CIA igazgatója volt, McFarlane pedig nemzetbiztonsági főtanácsadó. Utóbbi az Irán-kontra ügy kapcsán bukott, előbbire nem tudtak rábizonyítani semmit.

³⁴ „Presidential Interest in Crown of St. Stephen” Gates Scowcrofthoz, 1976. december 8. 1 + 2 oldal melléklettel. Ugyanitt megtalálható a hivatalosan Scowcroft által jegyzett memorandum végleges szövege is, az idézet onnan származik.

ilyen üzenet volt a Fehér Háztól. 1975 decemberében, Londonban, Kissinger és a külügy főtanácsadója, Helmut Sonnenfeldt 28 amerikai nagykövet társágában vitatta meg a nemzetközi helyzet alakulását. Az ülésről hivatalos jegyzőkönyv nem készült, de az egyes nagykövetek feljegyzései alapján összefoglaló igen. Ezt 1976 februárjában el is juttatták a résztvevőkhöz. A szöveg ebből a körből szivárgott ki a sajtóhoz, és Sonnenfeldt rendkívül kínos helyzetbe került, mert arról beszélt, hogy támogatna egy „állandósult, organikus egységet” a Szovjetunió és Kelet-Európa között. A megbeszélésről készült feljegyzést két újságíró, Roland Evans és Robert Novak március 22-én leköszölte a *Washington Post*-ban. Ők adták a hidegháború leghevesebben tagadott amerikai politikai kijelentésének a „Sonnenfeldt-doktrína” nevet. A sosemvolt doktrína heves vihart kavart belpolitikai, elsősorban emigráns körökben.³⁵ Hihetetlen, de igaz, a Republikánus Pártnak volt saját „etnikai hagyományörző csoportja” (Ethnic Heritage Groups) minden jelentősebb emigráns közösségben, így Sonnenfeldt félreértelmezett kijelentését a területért felelős Myron Kuropasznak és a Fehér Ház PR-csapatának hosszasan kellett magyaráznia.³⁶

Időrendi sorrendben a második ilyen elszólás volt Ford elnök fentebb idézett félmondata a második televíziós vitában. Ez azért volt rendkívül fontos, mert a republikánusok számára csalódást hozó 1960. évi kampány óta 1976-ban rendeztek először televíziós vitákat. Ford és Carter kampánycsapatái megállapodtak abban, hogy lesz egy belpolitikai, egy külpolitikai és egy szabad témájú, kötetlen vita. Az október 6-ai vita sorrendben a második, témáját tekintve a külpolitikai volt. Erre Fordot nyilvánvalóan profi stáb készítette fel, de a provokatív műsorvezetői kérdésekre adott válaszaiban elbizonytalanodott és elkezdett rögtönözni. Így olyanokat mondott, hogy Jugoszlávia, Románia és Lengyelország valójában „önálló és független nemzetek” és nem állnak szovjet fennhatóság alatt. Carter mosolyogva csapta le a magas labdát: „Szeretném látni, amint Ford úr meggyőzi a lengyel, cseh és magyar származású amerikaiakat, hogy azok az országok nem élnek szovjet megszállás és ellenőrzés alatt, a Vasfüggöny túloldalán.”³⁷ Ford elszólásai a televíziós vitában azt tükrözték, hogy Nixontól kezdve (1970-től) az amerikai külügyi vezetés külön kategóriaként kezelte a jugoszlávokat, lengyeleket és románokat (ahogyan a liberális sajtó is), de soha nem tekintette ezeket az országokat szabadnak. Ez szovjet-kelet-európai kontextusban az „oszd meg és uralkodj” politika alapvetése volt, amit a jól beszélő, de a vitában elbizonytalanodó Ford nem tudott világosan elmagyarázni.

³⁵ A téma legjobb feldolgozása: *Leo Ribuffo: Is Poland a Soviet Satellite? Gerald Ford, the Sonnenfeldt Doctrine, and the Election of 1976*. In *Uő: Right, Center, Left. Essays in American History*. New Brunswick 1992. 189–213. (A tanulmány eredetileg a *Diplomatic History* c. folyóiratban jelent meg 1990 júliusában. Itt az átdolgozott utánközlést idézzük.) Borhi is említi a dolgot, de részben félreértelmezi a történetet és Sonnenfeldtet nemzetbiztonságisként azonosítja: *Magyar-amerikai kapcsolatok* i. m. 148.

³⁶ A Sonnenfeldt Doktrína körüli vihar elcsitítása 1976-ban egész évben folyt: National Security Adviser NSC Europe, Canada, and Oceanic Affairs Staff: *Files, 1974–1977*: 47. doboz: Eastern Europe 1976 (1) WH-(3) WH és 1976 NSC dossziék, összesen 4 darab.

³⁷ *Ribuffo L.*: *Is Poland a Soviet Satellite?* i. m. 189–90.

A harmadik eset eddig semmiféle nyilvánosságot nem kapott, de sokat elmond az amerikai politika alakulásáról és preferenciáiról. 1976 augusztusában Leo Cherne, az elnök személyes barátja³⁸ és Frank Horton képviselő³⁹ külön-külön levélben kereste meg az elnököt, hogy vállaljon szerepet a magyar forradalom 20. évfordulójára, a Szabadságharcos Világszövetség által szervezett rendezvényen. A külügy és a nemzetbiztonság azonnal vétót emelt, de az elnök ragaszkodott ahhoz, hogy fogadja a szövetség vezetőit. A vita október 15–18. között (tehát a második televíziós vita után) volt a legélesebb, és ez az egyetlen olyan eset, amikor magyar ügyben Ford felülbírálta tanácsadóit. Mivel az október 21-ére tervezett találkozót nem tudták megakadályozni, Scowcroft és csapata a sajtónak is szánt, hivatalos elnöki nyilatkozatból kihúzta a forradalomra tett utalást. Az első tervezetben még ez állt: „Inspirációt jelent számunkra az önök nehéz időkben mutatott hősiessége és kitartása. Hősies felkelésük 20. évfordulójának megünneplése alkalmából büszkeségünket fejezzük ki azokért az állampolgári erényekért, melyekkel önök új hazájukba érkeztek, és azokért a kulturális értékekért, melyek az önök magyar hagyományaira épülnek.” Az október 21-ei találkozóra szánt szöveg jelentős mértékben lerövidült: „Inspirációt jelent számunkra az önök nehéz időkben mutatott hősiessége és kitartása. Büszkeségünket fejezzük ki azokért az állampolgári erényekért, melyekkel önök új hazájukba érkeztek.”⁴⁰

A forradalomra vonatkozó utalás kivétele az elnöki nyilatkozatból nyilvánvaló gesztus volt Budapest felé. A Szent Koronával és az MFN-egyezménnyel kapcsolatos tárgyalások „jégelése” ellenpontjaként ez szabta meg Washington tágabb értelemben vett kelet-európai, szűkebb értelemben vett magyar politikájának kerekeit. Ez már nem a hidegháborús, megbélyegző retorika: amerikai részről sem „rab nemzetek”-ről és „a Vasfüggönyön túli fővárosok felszabadítása”-ról van már szó. Az amerikai külügyi vezetés tehát reagált a magyar külügy és média hangvételében beállt pozitív fordulatra. A három, fentebb felidézett 1976. évi eset azt mutatja, hogy az Egyesült Államok valóban kezdte elfogadni, hogy a szovjet tábor belátható időn belül nem fog összeomlani és kezdett a térség stabilitására fókuszálni, bár sem Ford, sem a későbbiekben Carter nem adta fel az „oszd meg és uralkodj” (alapvetően destabilizációs) politikáját. A Korona és az MFN ügye viszont azt mutatja, hogy bármennyire is fontosnak tartották a kelet-nyugati közeledést, a Kádár vezetése alatt álló, és a megszálló szovjet hadsereg által hatalomban tartott báb-kormányt nem tekintették egyenrangú tárgyalópartnernek. Ugyanakkor a ma-

³⁸ GRFPL Myron Kuropas Files, 1976–1977 (Special Assistant for Ethnic Affairs): 12. doboz: dosszié: Hungarian Freedom Fighters Meeting 10/21/76.

³⁹ Horton levele Fordhoz, 1976. július 27. 1 old. GRFPL National Security Adviser: NSC Europe, Canada, and Oceanic Affairs Staff: Files 1974–1977: 11. doboz: dosszié: Hungary 1976 (2) WH.

⁴⁰ A vita dokumentumai az előző két jegyzetben jelzett dossziékban, valamint a nemzetbiztonsági anyagban, a sorban következő dossziében (Hungary 1976 (3) WH) találhatók. Scowcroft ellenérve (október 15.), hogy a találkozó túlzottan nyílt kiállítás volna a Szabadságharcos Világszövetség mellett, míg Jack Marsh elnöki tanácsadó szerint (október 18.) az elutasítás csak a második televíziós vita körüli diskurzust nyitná meg újra. Emigráns körökben ugyanis az volt az általános nézet, hogy a republikánusok inkább hajlandók kiállni a forradalom veteránjai mellett, mint a demokraták.

gyar külügy, ahogyan arra McAuliffe már 1975 szeptemberében kiválóan ráérezett, fokozatosan meggyőzte önmagát arról, hogy az amerikaiak hajlandóak továbblépni a két fennmaradó ügyben.⁴¹ A fentebb bemutatott Gates-McFarlane levelezés azonban világosan mutatja, hogy erről szó sem volt, még 1976 decemberében sem, de Budapest önámítása átlendítette a magyar pártvezetést az MFN kapcsán kialakult holtpontra. 1977 áprilisában, tehát az amerikai kormányváltást követően végre aláírták a közel egy évtizede tárgyalás alatt álló kulturális, oktatási, tudományos és műszaki-tudományos együttműködési egyezményt, majd megkezdődtek az érdemi tárgyalások az MFN-megállapodás és a Szent Korona és a koronázási ékszerek visszaszolgáltatása ügyében. Ezt a döntést azonban már az új, Carter-kormány hozta meg, heves vitákat követően.⁴² A normalizálás kiteljesedett: eljutott ameddig eljuthatott a szabad világ vezető hatalma és egy szovjet csatlósállam között.

IRATOK

A Nemzetbiztonsági Tanács irányelvei a kelet-európai országokkal kapcsolatos gazdaságpolitikáról 1973. május 2.

Nemzetbiztonsági döntési memorandum 212

Nemzetközi Gazdaságpolitikai Tanács: döntési memorandum 17

Kapja: a külügyminiszter

Tárgy: A kelet-európai országokkal kapcsolatos gazdaságpolitika

Az Elnök megfontolás tárgyává tette az NSSM 163/CIEPSM 24. sz. tanulmányt,⁴³ és az alábbi általános elveket határozza meg a kelet-európai országokkal folytatandó tárgyalásokra:

A kelet-európai országokra vonatkozóan általában a gazdasági tárgyalások menetét tegyük függővé nemzetközi ügyekben, a számunkra fontos kérdésekben való megfelelő együttműködéstől és a kiemelkedően fontos kétoldalú politikai kérdések rendezésének ügyében mutatott hajlandóságtól.

Az MFN-ben⁴⁴ nem részesülő kelet-európai országokkal folyó gazdasági tárgyalások során MFN-ügyben csak az Elnök engedélyével kötelezhetjük el magunkat. Ez azonban nem gátolhatja a számunkra fontos kereskedelmi és

⁴¹ Ezt Borhi a Magyar-amerikai kapcsolatok c. munkájában számomra 1997-ben még elérhetetlen dokumentumokkal is alátámasztotta. Saját interjúim Puja Frigyessel (1997. augusztus 27.), Nagy Jánossal és Esztergályos Ferencsel kétséget sem hagynak az iránt, hogy valóban ezt hitték.

⁴² A Presidential Directive 21 (1977. szeptember 13.) már Magyarországot is Románia és Jugoszlávia szintjére emelte. Ez az első alkalom, amikor elnöki akarat érhető tetten a Szent Korona visszaszolgáltatásának kérdésében. JCPL: Vertical File: Presidential Directive/NSC-21: Policy toward Eastern Europe. 1977. szeptember 13. 2. A politika elfogadását övező vitákat ld. Glant T.: Szent Korona i. m. 75–82.

⁴³ Ez az 1972. március 14-én kelt előkészítő anyag.

⁴⁴ Most Favored Nation: a legnagyobb kereskedelmi egyezmény elve

gazdasági kérdések tárgyalásának számunkra kedvező időben történő megindítását.

PL-480-as hatáskörbe tartozó mezőgazdasági termékek⁴⁵ eladását újabb Kelet-európai országok számára törvényi úton egyelőre nem kezdeményezzük.

Ezen iránymutatáson belül az alábbi konkrét lépések megtételére kerüljön sor:

Fel kell gyorsítani Csehszlovákiával és Bulgáriával a konzuli egyezményről folyó tárgyalásokat, hogy a lehető legteljesebb körű védelmet biztosítsunk amerikai állampolgárok számára az adott országokban.

Továbbra is bátorítani kell Romániát, Magyarországot, Csehszlovákiát és Bulgáriát arra, hogy megkezdjék vagy lezárjuk velük az államosított amerikai tulajdonok és/vagy ki nem fizetett tartozások rendezését. Megfelelő esetben ezt kell előfeltételként szabni az Export-Import Bank szolgáltatásainak engedélyezéséhez.

Kulturális és tudományos csereprogramokról szóló megállapodást kell kezdeményezni Magyarországgal. Ennek lezárását követően ugyanilyen tárgyalásokat kell folytatni előbb Csehszlovákiával, majd később Bulgáriával. Különösen ügyelni kell arra, hogy megfelelő egyensúly jöjjön létre az Egyesült Államok és egyes partnerei között a tervezett tudományos és technikai cserekapcsolatok terén.

Meg kell indítani a kereskedelmi tárgyalásokat Romániával. Amikor ezek befejeződtek, vagy nagymértékben előre haladtak, megkezdődhetnek a tárgyalások Magyarországgal. Ezt követően hasonló ütemezésben kell tárgyalni Csehszlovákiával, majd Bulgáriával. MFN megállapodást is tartalmazó kereskedelmi egyezményt egyetlen országgal sem kötünk, amíg azok az Egyesült Államok felé fennálló, ki nem fizetett tartozásait nem rendezik.

Minél előbb konkrét javaslatot kell tenni a Csehszlovákiával folytatandó pénzügyi tárgyalások tartalmára és ütemezésére, beleértve a fennálló követelések, a lezárt számlák és a csehszlovák aranykincs visszaszolgáltatásának kérdéseit.

Külön javaslatokat kell tenni az NDK-val kapcsolatos kérdésekben, amint annak diplomáciai elismerése megtörténik.

Megfelelő alkalmakkor nyilvánosan is jelezni kell, hogy hajlandóak vagyunk a diplomáciai kapcsolatokat újra felvenni Albániával.

Henry A. Kissinger
*Peter M. Flannigan*⁴⁶

⁴⁵ Ez az Egyesült Államok által fejlődő országoknak nyújtott mezőgazdasági hitelek és szállítások rendszerét szabályozó, 1954. évi 480. sz. törvény. (PL = Public Law). [meg kell adni a törvény elérhetőségét]

⁴⁶ Flannigan elnöki tanácsadó és nemzetközi gazdasági szakértő volt Nixon mellett. Kissinger nemzetbiztonsági főtanácsadó volt. Jellemző a Nixon-kormányon belüli erőviszonyokra, hogy a dokumentum kialakításába be sem vonták William P. Rogers külügyminisztert.

Kapja még:

A pénzügyminiszter
A védelmi miniszter
A mezőgazdasági miniszter
A kereskedelmi miniszter
A CIA igazgatója
A kereskedelmi tárgyalásokért felelős különmegbízott
A Vezérkari Főnökök Egyesített Tanácsának elnöke

Richard M. Nixon Presidential Library, Yorba Linda, CA National Security Council Institutional Files, H-208. doboz; elektronikusan elérhető az alábbi címen: http://nixon.archives.gov/virtuallibrary/documents/nsdm/nsdm_212.pdf]

Részlet a külügyminisztériumi felkészítő anyagból az Egyesült Államok elnöke számára a helsinki értekezletre

Magyarország

Résztvevők

USA: Elnök, Külügyminiszter, Sonnenfeldt tanácsadó, Hartman külügyminiszter-helyettes⁴⁷

Magyarország: Kádár János első titkár (kiejtés: Kah-dar, megszólítás: első titkár úr), Losonczi Pál, az Elnöki Tanács elnöke, Lázár György miniszterelnök, Puja Frigyes külügyminiszter, és tolmács

Gyorslista

Kétoldalú kapcsolatok: Egyes fontos kérdéseket már rendeztünk (konzuli egyezmény, 1972, vagyoni jogi megállapodás, 1973) és együtt kívánunk dolgozni a magyarokkal további ügyekben, a korábbi együttműködés szellemében.

MFN: A magyarokat nagyon érdekelné egy MFN megállapodás. Ennek kevés az esélye, részben azért, mert Budapest nem hajlandó összekapcsolni az MFN és a kivándorlási politika ügyét. MFN nélkül is arra számítunk, hogy kereskedelmi kapcsolataink tovább fejlődnek.

*MBFR:*⁴⁸ Meg kell értetnünk, hogy a fegyverzetkorlátozás ügye a következő fontos lépés az enyhülési folyamatban. Fejezzük ki sajnálkozásunkat a felett, hogy ebben a kérdésben a keleti országok álláspontja rugalmatlan.

⁴⁷ Helmut Sonnenfeldt (1926–2012) német zsidó család sarja. A család Hitler elől menekült az Egyesült Államokba. 1952-ben lépett külügyi pályára. 1969-től Kissinger jobbkeze a Nemzetbiztonsági Tanácsban. 1974-től a Külügyminisztérium főtanácsadója. Lojalitása miatt „Kissinger Kissingerének” nevezték. Arthur A. Hartman európai és kanadai ügyekért felelős külügyminiszter-helyettes volt 1974 és 1977 között.

⁴⁸ Mutual Balanced Force Reduction: kölcsönös, paritáson alapuló haderőcsökkentés.

CSCE:⁴⁹ Magyarország eddig is a Varsói Szerződés hivatalos vonalát követte ebben a kérdésben és Helsinkiben is így tesz majd. A Második Fázis során a magyarok, gyakran a keletnémetekkel egyetértésben fogalmaztak meg javaslatokat a 3. kosár esetében az információcsere kapcsán, a 2. kosár esetében környezetvédelmi kérdésekben.

Háttér

Ön még nem került kapcsolatba magyar kommunista vezetőkkel. Az eddigi legmagasabb szintű látogatások: Rogers külügyminiszter budapesti útja 1972-ben és Vályi miniszterelnök-helyettes washingtoni útja 1973-ban.

Kétoldalú kapcsolataink lassan de biztosan haladnak előre. Két jelentős kétoldalú probléma van: az MFN és Szent István Koronájának visszaszolgáltatása. Az MFN megadása Magyarország számára egyelőre nincs napirenden, és az 1974. évi kereskedelmi törvény esetleges kongresszusi módosításától függ. Ami a Korona visszaadását illeti, álláspontunk az, hogy erre addig nem kerülhet sor, amíg kétoldalú kapcsolataink tovább nem javulnak. Addig is kisebb horderejű ügyekkel foglalkozunk (tartozások, utazáskorlátozás megszüntetése, konzuli ügyek), ezeket azonban fontosnak tartjuk a további kapcsolatépítés szempontjából.

Konkrét ügyek/Lehetséges tárgyalási témák

Amerikai–magyar kapcsolatok

Kétoldalú kapcsolataink lassan de biztosan javulnak, de a két legfontosabb kérdésben (MFN és Szent István Koronájának visszaszolgáltatása) nem várunk eredményt a közeljövőben. Ezért továbbra is a kisebb horderejű ügyekre (pénzügyi követelések rendezése, az utazáskorlátozás megszüntetése, csatládegyesítés) összpontosítunk, mert ezeket fontosnak tartjuk a további kapcsolatépítés szempontjából.

Lehetséges tárgyalási témák

Örömmel vettünk tudomásul három gazdasági megállapodást: a Pan American légitársaság május vége óta repülhet Budapestre, egyes, eddig ki nem fizetett tartozások rendezésre kerültek ..., és a magyarok törlesztették a harmadik részletet a vagyoni jogi megállapodásnak megfelelően.

Hajlandóak vagyunk önökkel együtt dolgozni más ügyekben is, kapcsolataink javítása érdekében.

Együttérzéssel kezeljük a kettészakított családok ügyét. Értékeljük a magyar fél eddigi együttműködését és reméljük, hogy ilyen ügyekben továbbra is segítőkésznek bizonyulnak.

Magyarország, mint kis nemzet számára fontos kérdésekben az Egyesült Államok megértő partner marad.

⁴⁹ Commission on Security and Cooperation in Europe: Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet, a Helsinki folyamat kulcsszerve.

Ennek megfelelően mi is elvárjuk, hogy nagyhatalmi szerepünket megértés és tárgyilagosan kezeljék. Kapcsolataink kedvező alakulását hátráltatja minden olyan, médiában megjelenő kommentár, amely eltorzítva jeleníti meg politikánkat, vagy egyes vezetőink motivációit és tetteit.

MFN

A Magyarországgal kötendő MFN megállapodás ügye mindaddig megoldatlan marad, amíg a kereskedelmi törvény körüli viták a Kongresszusban le nem záródnak. Amikor a magyarok elutasították az MFN és a kivándorlási politika összekapcsolását, szokás szerint a szovjet vonalat követték, mondván, hogy a jelenleg érvényben lévő törvény alapján nem tudnak tárgyalni.

Lehetséges tárgyalási téma

Továbbra is célunk megértetni a törvényhozással, hogy a kereskedelmi törvénykezést fontos volna a jelenleg érvényben lévő korlátozások nélkül végezni.

Szent István Koronája (ha rákérdeznek)

Szent István Koronája, mely egy fontos magyar történelmi emléktárgy, a második világháború vége óta van amerikai kézben. Annak visszaszolgáltatásáról addig nem tárgyalunk, amíg kétoldalú kapcsolataink jelentős mértékben tovább nem javulnak.

Lehetséges tárgyalási témák

Ha rákérdeznek, tudomással bírunk arról, hogy *minden* magyar számára mennyire fontos a Korona.

Erről csak a kapcsolatok további javulása esetén tárgyalunk.

MBFR

Keleti tárgyalófeleink, így a szovjetek is, Bécsben azt várják, hogy a NATO bevonja az atomfegyvereket is a tárgyalásokba, és célzásokat tettek arra nézve, hogy eredményeket lehetne elérni atomfegyverek és/vagy tankok ügyében. Mivel új nyugati tárgyalási elem nem merült fel, a Varsói Szerződés képviselői a július 17-én zárult körben taktikai előnyöket élveztek. A keleti fél a tárgyalások megakadását a nyugatiak rugalmatlanságának tudta be a nyilvánosság előtt, és továbbra is igyekszik saját rugalmasságát igazolni alapvető álláspontjának módosítása nélkül. A keleti tárgyalófél azért is támadta nyugati partnerét, mert az nem hajlandó bevonni a tárgyalásokba a nukleáris és légierőt.

Lehetséges tárgyalási témák

A CSCE lezárást követően fontosnak tartjuk, hogy a keleti fél kompromisszumkészebb legyen, mert a politikai enyhülésnek együtt kell járnia katonai enyhüléssel.

A tárgyalások őszi szakaszában konkrét eredményeket várunk. Azt fogják látni, hogy a nyugati fél hajlandó rugalmasan kezelni a keleti fél számára fontos kérdéseket, ha ez kölcsönös lesz.

SALT

A stratégiai fegyverzetkorlátozási tárgyalások (SALT) 1969 novembere óta folyamatban vannak. Az első fázist az 1972 májusában véglegesített rakéta-elhárító védelmi rendszerek korlátozásáról szóló megállapodás, valamint a támadófegyverek számát korlátozó köztes egyezmény zárta. Az októberi vlagyivosztoki csúcstalálkozón az Egyesült Államok és a Szovjetunió megerősítették szándékukat, hogy 1975-ben újabb megállapodást kötnek az 1985-ig terjedő időszakra. E szerint:

Mindkét fél 2400-ban maximálja stratégiai hordozóinak számát, ebbe beleértve az interkontinentális és tengeralattjáróról indítható rakétákat, valamint a nehézbombázókat is.

Mindkét fél 1320-ban maximálja az olyan interkontinentális és tengeralattjáróról indítható rakéták számát, melyek egyszerre több célpontot is képesek támadni.⁵⁰

Előkészületeket tesznek további stratégiai fegyverzetkorlátozási tárgyalások lefolytatására.

A tárgyalások jelenleg is folynak Genfben. Ezek célja a vlagyivosztoki megállapodások hivatalos formába öntése.

Lehetséges tárgyalási témák

Az Egyesült Államok igen fontosnak tartja a SALT tárgyalásokat, és azok sikeres lezárását a vlagyivosztoki elvek mentén jelentős előrelépésnek tekinti az amerikai-szovjet kapcsolatok, valamint az általános hatalmi egyensúly és biztonság terén.

Reméljük, hogy a megállapodás megkötésére még az idén sor kerül.

CSCE, 1975. július

Gerald R. Ford Presidential Library, Ann Arbor, Mi: National Security Adviser Trip Briefing Books and Cables for President Ford, 1974–1976: 10. doboz: dosszié: July 26 - August 4, 1975 – Europe Briefing Book – CSCE Bilateral Book – Volume I (5)

Eugene V. McAuliffe budapesti nagykövet távirata a külügyminiszternek,
melyben a Szent Koronával kapcsolatos amerikai politika felülvizsgálatát
kezdeményezi
1975. szeptember 25.

Budapest 3098

Küldi: Budapesti Nagykövetség

⁵⁰ MIRV: Multiple Independently Targeted Re-entry Vehicle: olyan rakéta, mely egyszerre több támadófejet tud kilőni több célra.

Kapja: a külügyminiszter, Washington
Titkos

Tárgy: Szent István Koronája: amortizálódó értéktárgy?
Referencia: Budapest 2375 és Szófia 2025 (DEPTO 34)

Összefoglalás

A magyar királyi korona és koronázási ékszerek jelentették és jelentik továbbra is az Egyesült Államok kormánya és a Magyar Népi Demokratikus Köztársaság (!) kormánya közti kapcsolatok kulcsát. Miközben a hidegháború az emlékezet homályába merül és a korábbi időszakok erősen vitatott ügyei elrendeződnek és egyre inkább elvesztik jelentőségüket, az a tény, hogy az Egyesült Államok — három évtized után is — magánál tartja Szent István Koronáját, egyre inkább központi kérdéssé kezd válni, mint az egyetlen lezáratlan ügy.

Az Egyesült Államok ismételten és nyilvánosan kijelentette, hogy a Korona a magyar nemzet tulajdona, és hogy addig tartja magánál, amíg a két kormány közti kétoldalú kapcsolatok jelentős mértékben meg nem javulnak. Ezek a megismételt kijelentések sokakban azt az érzést keltik, hogy az Egyesült Államok végül is nem kívánja visszaszolgáltatni a Koronát. Ezzel ellentétben, másokban az a meggyőződés alakult ki, hogy az Egyesült Államok morális értelemben elkötelezte magát a mellett, hogy valamikor a jövőben visszaadja a Koronát. Az MFN megállapodás hiánya korlátozza a két ország kereskedelmi kapcsolatait, csökkenti Budapest pénzügyi mozgásterét, és Magyarország számára inkább sürgető és fontos kérdés, de a Korona birtoklása az egyedüli és legfontosabb pszicho-politikai kérdés minden magyar számára, éljen bárhol is. Számos budapesti felső vezető vallja, hogy most — a helsinki megállapodások aláírását követően — ennek a keleti országnak ez az egyetlen, rendezetlen hidegháborús ügye bármely nyugati országgal. A Korona visszaszerzése különleges és személyes jelentőséggel bír Kádár János első titkár számára: annak visszatérése a budai várba szimbolizálni fogja külföldiek és az otthon élő magyarok számára, hogy ő és társai a magyar kormányban véglegesen levetették pária státusukat.

Lázár miniszterelnök július 16-ai kérése arra vonatkozóan, hogy az Egyesült Államok szolgáltassa vissza a Koronát (Budapest 2376), valamint Ingersoll külügyminiszter-helyettes napokban véget ért látogatása során, a magyar kormány és az MSZMP felső vezetői részéről megismételt hasonló kérések (Szófia 2025) egyaránt arról győzték meg a nagykövetséget, hogy eljött az ideje annak, hogy a külügy felülvizsgálja a Szent Korona visszatartásával kapcsolatos politikáját, hogy megvizsgálja az amerikai döntéshozók előtt álló lehetőségeket, mérlegelje a lehetséges döntések következményeit, és ezt követően határozza meg amerikai tisztségviselők számára a leghatékonyabb módját annak, hogy kezelni tudják a magyar részről érkező, és a koronázási ékszerek visszaszolgáltatására vonatkozó kéréseket.

Ennek megfelelően, a nagykövetség megtette javaslatát, és a továbbiakban megosztja néhány megfigyelését és a megválaszolásra váró kérdéseit, me-

lyeket a washingtoni politikai elemzők minden bizonnyal részletekbe menően fel kívánnak majd dolgozni munkájuk során. Összefoglalás vége.

Háttér

Harminc év telt el 1945 júniusának eleje óta, amikor a magyar koronaörtség tagjai átadták a Koronát, más szent ereklyéket, valamint 40 tonna aranyat az amerikai hadseregnek. Idővel az aranyat és egyes ereklyéket visszaadtuk Magyarországnak, de az 1948. évi kommunista hatalomátvétel, Rákosi sztálinista diktatúrája, az 1956-os forradalom elfojtása a Vörös Hadsereg által és az a mód, ahogyan Kádár János hatalomra került, mély és kitörölhetetlen emléket hagyott az amerikai népben és annak képviselőiben. De ezek az események régén történtek. AZ ENSZ közgyűlésében lefolyt heves viták visszhangja is elült már, az 1956–1971-es Mindszenty-közjáték sem mérgezi már a kétoldalú kapcsolatokat,⁵¹ és maga a hercegprímás is lelépett a színpadról.

Magyarország lakosságának több mint negyede 1956 után született. Az országot akkoriban elhagyó 200.000 menekült keserősége alábbhagyott, és közülük az utóbbi években több ezren vissza is tértek már szülőföldjükre, nyaralni a családjukkal és barátaikkal. Egy egész generációnyi magyar sztálinista halt ki vagy került parkoló pályára, és eközben az amerikai–magyar kapcsolatok lassan, de biztosan javulásnak indultak. A kelet-nyugati kapcsolatok keretei is megváltoztak, s ezt világosan mutatja az a tény, hogy az idén nyáron Helsinkiben megtartott csúcstalálkozón 35 ország vezetője jelent meg.

1975 márciusában az MSZMP XI. kongresszusán Puja Frigyes külügyminiszter hivatalosan és a nagy nyilvánosság előtt jelentette ki, hogy a Korona olyan kérdés, amely komoly problémát jelent Magyarország és az Egyesült Államok kapcsolatában. Júliusban Lázár György miniszterelnök — a nagykövetség legjobb tudomása szerint — első ízben, hivatalosan, ismétlem, hivatalosan is kérte a koronázási ékszerek visszaszolgáltatását, amikor arra kérte McAuliffe nagykövet urat, hogy tájékoztassa washingtoni feletteseit arról, hogy a magyar kormány visszakéri a Koronát. Lázár személyében magyar miniszterelnök első ízben fogalmazta meg ezt a kérést. Ugyanezt Gyenes András, az MSZMP KB titkára, valamint Puja Frigyes külügyminiszter is megismételte Ingersoll külügyminiszter-helyettes 1975 szeptemberének közepén megejtett látogatása során. Harmincévnyi várankozás után a magyarok a nyilvánosság előtt, magánúton és hivatalosan is világosan jelezték az Egyesült Államok felé, hogy vissza akarják kapni koronaékszereiket.

A magyar kormány korábban, megdöbbenő naivitástól vezetve azt várta az amerikai kormánytól, hogy megtárgyalják a Korona ügyét Mindszenty 1971. szeptemberi távozása, vagy a konzuli egyezmény aláírása (1972. július) után, esetleg a vagyoni jogi megállapodást (1973. március) követően.⁵² Rogers külügy-

⁵¹ Az eredetiben: „no longer poisons bilateral relations”: érdemes figyelni a karakteres szóhasználatra. Erre több példát is találhatunk a szövegben.

⁵² Biztosan tudjuk, hogy 1970–1971-ben Kissinger komolyan fontolgatta a Szent Korona visszaszolgáltatást, sőt olyan hírek is felröppentek, talán nem alaptalanul, hogy egy „Mindszentyt a Koronáért” cseréről tárgyaltak. Erről McAuliffe-t nyilvánvalóan nem tájékoztatták kinevezése alkalmával.

miniszter és Dent korábbi kereskedelmi miniszter 1972. évi látogatása tovább szította alaptalan reménykedésüket. Ezt követően jött az 1974. évi kereskedelmi törvény, amely rövidre zárta a magyar reményeket MFN-ügyben, és ezt egészítette ki saját bárdolatlan viselkedésük a vietnami fegyverszüneti bizottságban. Így váltotta az álmokat elkeseredett, komor hangulat.

Ugyanakkor az MFN-epizód megmutatta számukra a Kongresszus erejét, és elkezdtek megdolgozni a törvényhozást, elsősorban a Budapestre látogató kongresszusi küldöttségeken keresztül. Ez a kampány két elégtelen, de látványos eredményt hozott: A) a Wilson-delegáció jelentését (egy képviselőházi jelentést „Dél- és Kelet-Európa: Amerika érdekeinek újragondolása” címmel), valamint B) Charles Wilson (Demokrata, TX) kezdeményezését, miszerint a Kongresszus fogadjon el határozatot, s szólítsa fel az elnököt arra, hogy adja vissza a Koronát.

1975 őszén azonban úgy tűnik, hogy a magyar kormány — bár korábban arra utasította új washingtoni nagykövetét, Esztergályos Ferencet, hogy teremtsen meg az egyetértés légkörét a Kongresszusban — ismét a végrehajtó hatalmi ág felé fordult, és elsősorban Kissinger külügyminiszter urat vették célba. Ha a nagykövetség tudomására jutott történeteknek csak a fele igaz, akkor a magyarok sikeresen meggyőzték magukat arról, hogy [az 1975 során megtörtént hivatalos és nem hivatalos látogatások] ... háttérben egy washingtoni varázsló, minden bizonnyal Dr. Henry A. Kissinger áll. Ha ezek az események azt jelentik, hogy Budapest hasznát tud húzni Helsink szelleméből, akkor a magyarok élni kívánnak ezzel a lehetőséggel.

A mérleg másik serpenyőjében azonban az található, hogy a nagykövetség hónapok óta azt hallja magas rangú magyar politikusoktól, hogy ha a csendes diplomácia nem jár eredménnyel, akkor szükség lehet arra, hogy nyíltan felvesse a Korona kérdését. Első lépésként a washingtoni nagykövetség hivatalos, de nem nyilvános jegyzéket ad át az amerikai külügynek. Ha ez a manőver sem veszi rá az amerikai kormányt arra, hogy komoly tárgyalásokat kezdjen a Korona visszaszolgáltatásáról, akkor a magyar kormány megpróbálhatja ezt kikényszeríteni. Esetleg a nyilvánosság elé tárják az egész kérdéskört, vagy Moszkva és más baráti szocialista országok segítségét kérik a magyar demars ügyében. Ha mindez nem jár eredménnyel, akkor az UNESCO elé viszik az ügyet, mert úgy vélik, hogy ez a szervezet inkább Budapesttel, mint Washingtonnal szimpatizálna.

A Koronával kapcsolatos, nyilvánosan megfogalmazott amerikai álláspont ködös volta számunkra hasznos módon bizonytalanságban tartja az itteni hatalmasságokat az ügyben, hogy valójában mit is kell tenniük a kelet-nyugati kapcsolatok javítása terén azért, hogy Washington megfontolja a koronázási ékszerek visszaszolgáltatását. Ez a ködösen megfogalmazott álláspont egyúttal azonban táplálta is a magyarok azon irreális elvárását, miszerint a vagyoni jogi és konzuli megállapodásokat követően Washington erről a kérdésről is tárgyalni fog. Néhány hitehagyott középszintű magyar vezető már egy éve folyamatosan kétségeit fejezi ki az ügyben, hogy az Egyesült Államok valaha is visszaadja a Koronát. Azt kérdezik, miért törekedne a magyar kormány a kétoldalú kérdé-

sek rendezésére, ha Washington továbbra is síri csendben marad abban az egy ügyben, amely minden magyar számára kiemelkedően fontos volna.

Az amerikai belpolitikát jobban ismerő, és a Koronával kapcsolatos belső problémáinkra érzékenyebb magyar külügyi tisztviselők az elmúlt években a konfrontatív fellépés és az Egyesült Államok lejárátására teendő kísérletek ellen szólaltak fel – és eddig sikerrel érveltek. Azt mondták, hogy Budapest agresszív fellépése csak a hangos, konzervatív amerikai–magyar köröket és azok kongresszusi támogatóit lendítené akcióba. De a magyar kormány és pártvezetés kezdi ezt az előfeltevést megkérdőjelezni. Ráéreztek arra, hogy a Kongresszus számos, részben külpolitikai kérdésben szembeszállt a Fehér Házzal. Azt hallották, hogy megjelent egy új, hidegháború-ellenes elit a Kongresszusban. Az amerikai kongresszusi látogatók körében elért részsikerek egyes magyar vezetőket meggyőzhettek arról is, hogy ügyüket egy még fiatalabb, még inkább velük szimpatizáló amerikai közönség elé tárhatják a siker reményében.

III. A követendő politikára vonatkozó kérdések

A magyar koronázási ékszerek ...végleges elhelyezésének kérdése ügyében alkalmazott politika felülvizsgálata során elsőként az alábbi kérdésekre kell válaszolni:

Az Egyesült Államok kormánya vissza kívánja-e szolgáltatni a Koronát Magyarországnak? Vagy meg kívánja tartani ezeket az értékes műkincseket múzeumi tárgyakként? Amennyiben az amerikai kormánynak az a célja, hogy az utóbbi irányvonalat kövesse, folytatnia kell-e Washingtonnak az időhúzást a magyar kormánnyal szemben, újabb és újabb előfeltételeket szabva, mielőtt „kétoldalú kapcsolataink menetében jelentős javulás áll be”?

A Korona birtoklásával az Egyesült Államok megsért-e bármilyen, az ENSZ-ben vagy más nemzetközi fórumon elfogadott megállapodást? Vonatkozik-e erre bármiféle törvény, amely hazai vagy külföldi nemzeti relikviák birtoklását, visszatartását és megőrzését szabályozza?

Van-e olyan döntés, mely szerint ezeket a magyar kincseket öt vagy tíz évig nem adjuk még vissza? Politikánk része-e, hogy a Koronát addig nem adjuk vissza, amíg Kádár János hatalmon van Budapesten? Amennyiben ez a helyzet, milyen pozitív lépéseket várunk el esetleges utódjától?

Ellenkező esetben: eldöntöttük-e azt, hogy elfogadhatatlan vagy kényelmetlen volna az Egyesült Államok számára, hogy 1985-ben, negyven évvel a második világháború végét követően is birtokolja a királyi koronát? Vagy 2000-ben, kerek 1000 évvel az után, hogy II. Szilveszter pápa a koronát István királynak adta?

Vannak-e világosan meghatározott lépések, amelyeket az amerikai kormány előfeltételként elvár a magyar kormánytól, mielőtt a Koronát visszaadja? Fel tudjuk-e ezeket a feltételeket részben vagy egészben sorolni? Kevésbé korlátozott kivándorlási politika? Minden fennálló magyar tartozás kifizetése majd a Johnson-törvény⁵³ korlátozásainak feloldása? A zárolt számlák feloldásának

⁵³ Ez egy 1934-ben elfogadott törvény, amely kimondja, hogy az Egyesült Államok olyan országnak nem folyósíthat hitelt, amely nem fizeti tartozásait.

rendezése? Engedély egy amerikai kulturális központ megnyitására Budapesten? Az amerikai kormány tulajdonában lévő magyar ingatlanok ügyének kielégítő rendezése? Ezek között mi a fontossági sorrend? Hogyan kell ezeket időzíteni? Ezek a célok összhangban vannak-e [Magyarországgal kapcsolatban 1973-ban megfogalmazott politikánkkal]?

Hajlandó volna-e a magyar kormány ezeket a lépéseket megtenni, amennyiben tudomására hoznánk, hogy a Korona visszaszolgáltatásának ezek a konkrét előfeltételei? Megengedné-e az amerikai belpolitikai helyzet, hogy visszaszolgáltassuk a Koronát, amennyiben a magyar kormány ezeket az előfeltételeket jó szándékúan és teljes mértékben teljesíti?

Mi volna a legjobb amerikai válasz abban az esetben, ha a magyar kormány hivatalosan, írásban kérné a Korona visszaszolgáltatását? Nyugszik-e megfelelően széles alapokon a visszaszolgáltatás kongresszusi elutasítása ahhoz, hogy erre építsük a politikánkat?

Amennyiben egyes magyar vezetőknek igaza van, és az amerikai közvéleményben és törvényhozásban a Korona visszaszolgáltatása elleni egységfront erodálódik, szükséges-e, hogy a kormány a Kongresszus mindkét házának vezetőivel tárgyaljon a kérdésről? Javasoljon-e nyilvános meghallgatást annak tisztázására, hogy a közvélemény valójában hogyan viszonyul a kérdéshez? Ez hogyan befolyásolná céljaink elérését magyar viszonylatban? A kereskedelmi törvény Jackson-Vanik kiegészítésének módosítására tett kísérletünket? Szovjet-unióhoz és más kelet-európai országokhoz fűződő viszonyunkat?

Ha ezek a magyar következtetések helytállónak bizonyulnak, hogy kíván a kormányzat reagálni egy olyan, komolyabb kongresszusi kezdeményezésre (például a két ház közös határozatára), melyben az elvárt előfeltételek teljesítése nélkül próbálják a Fehér Házat rákényszeríteni a Korona visszaszolgáltatására?

Ha a Koronát a budai várban helyeznénk el, azzal meg tudnánk-e erősíteni a magyarok tömegeinek kulturális identitását? Ha a Mátyás-templomba adnánk vissza a Koronát, az javítaná-e az egyházak helyzetét? A koronázási ékszerek visszaszolgáltatása kellő mértékben erősítené-e a nem kommunista társadalmi csoportok nemzeti identitását, és ezzel aláásná-e a „proletár internacionalizmus”-t?

Milyen előnyei származnának az Egyesült Államoknak abból, ha a jelenlegi politika folytatása mellett döntene? Amennyiben gondos mérlegelést követően Washington ennek a politikának a folytatása (a magyar puhatolózásokra nem válaszolni) mellett dönt, hogyan kíván reagálni egy hivatalos diplomáciai jegyzékre? Moszkva vagy más Kelet-európai országok részéről érkező, nem hivatalos megkeresésekre? Hogyan akarja kezelni az ügyet, ha azt az UNESCO-ban Magyarország heves viták tárgyává teszi?

Amennyiben a bel- és külpolitikai helyzet a jövőben úgy alakul, hogy Szent István Koronájának visszaszolgáltatására sor kerülhet, hogyan akarja az amerikai kormány azt az amerikai érdekek maximális érvényesítése mellett kivitelezni? Adjuk-e vissza csendben, minden ceremónia nélkül, félig-meddig titokban az Egyesült Államokban? Esetleg Budapesten? Vagy csináljuk a dolgot (akár Washingtonban, akár Budapesten) pompával és nagy ünnepséggel, hogy a magyarok

szíve gyorsabban verjen, és hogy hangsúlyozzuk a kétoldalú kapcsolatok normalizálásának eredményeit? Amennyiben a nyilvános ünnepséget választjuk, ki legyen rész abban amerikai részről: a nagykövet, a Smithsonian Intézet⁵⁴ igazgatója, a külügyminiszter, az alelnök? Mi előnyünk (vagy hátrányunk) származik abból, ha erre egy magas rangú magyar meghívott washingtoni látogatása során, vagy egy magas rangú amerikai politikus budapesti látogatása során kerülne sor?

IV. Konkrét lépéseket kérünk

Kérjük, hogy a külügy vizsgálja felül politikáját Szent István Koronájának megtartása vagy visszaszolgáltatása ügyében, vegye számba a lehetséges opciókat és alternatívákat és határozza meg a követendő politikát a lehetséges forgatókönyveknek megfelelően. A nagykövetség ehhez természetesen minden lehetséges segítséget megad.

McAuliffe

National Archives and Records Administration: Access to Archival Databases: Central Foreign Policy Files, created, 7/1/1973–12/31/1976, Department of State, Record Group 59: Electronic Telegrams, 1/1/1975–12/31/1975. Elektronikusan elérhető az alábbi címen: <http://aad.archives.gov/aad/createpdf?rid=167075&dt=2476&dl=1345>

Belső levelezés a Szent Korona ügyében, 1976. december 7–11. között

4. Elnöki tanácsadók belső levelezése a Szent Korona ügyében 1976. december 7–11.

4/a: McFarlane Clifthez intézett levele⁵⁵

Fehér Ház, Washington, 1976. december 7.

Denis Clift számára

Ismét terítéken Szent István Koronája!

A jó kereskedelmi miniszter, európai keresztes hadjáratát követő riportja alkalmából arra próbálta rábeszélni az Elnöket, hogy egyfajta *noblesse oblige* gesztusként adja vissza Szent István Koronáját a magyar népnek, mielőtt elhagyja hivatalát. Az Elnök csak a vállát vonogatta, és azt mondta, hogy megfontolja.

Ezt követően arra kérte Brentet, hogy írjon számára feljegyzést „erről a Korona-dologról”.

Volna szíves, nemes uram, kötelezettségének eleget tenni?

Ezer köszönettel:

Bud

⁵⁴ 1846-ban a szövetségi kormány által alapított intézet, amely oktatási és kutatási feladatokat lát el, valamint múzeumok sorát működteti, elsősorban a fővárosban.

⁵⁵ A. Denis Clift volt a kelet-európai ügyekért felelős tanácsadó a Nemzetbiztonsági Tanácsban. Elliott Richardson először Nixon egészségügyi, oktatási és jóléti, később védelmi minisztere, majd igazságügy-minisztere volt. Watergate miatt utóbbi posztjáról lemondott, majd 1976–77-ben szolgált kereskedelmi miniszterként.

4/b: Gates „eyes only” feljegyzése McFarlane számára⁵⁶

Nemzetbiztonsági Tanács, 1976. december 8.
 Memorandum Bud McFarlane számára
 Bud:

Mellékelve a kért tájékoztató feljegyzés Brenttől az Elnök számára Szent István Koronájáról. Két további megjegyzés:

Szigorúan csak tájékoztató feljegyzés. Mivel a Korona visszaszolgáltatásával szemben az ellenállás 99%-ban belpolitikai indíttatású, véleményem szerint Brentnek csak ismertetnie kellene a tényeket és mostani politikánkat, ahogyan azt kérték tőle.

Noha a feljegyzés rámutat a Korona visszaszolgáltatásának belpolitikai elutasíttatására, a Tábornok szóban felhívhatná az Elnök figyelmét arra, hogy ha mégis hajlana Richardson ötletének támogatására, előbb tárgyalja meg a dolgot saját politikai tanácsadóival.

Köztünk szólva, Richardson javaslata olyan „éjféli” vagy január 19-ei döntés, amely mindenképpen rossz fényt vetne az Elnökre hosszabb távon is. Ha Brent véleményét kéri, szerintem mondja azt, hogy hagyjuk békén az alvó oroszánt. Lépjen a következő elnök bele a gulyásba.

Bob G.

4/c: Brent Scowcroft tájékoztató feljegyzése Gerald Ford elnök számára a Szent Koronával kapcsolatos amerikai politikáról

Fehér Ház, Washington
 Tájékoztató, 1976. december 11.
 Memorandum az Elnök számára
 Küldi: Brent Scowcroft
 Tárgy: Amerikai-magyar kapcsolatok: Szent István Koronája

Szent István Koronájának és a többi magyar koronázási ékszernek amerikai kézben tartása visszatérő eleme az amerikai-magyar kapcsolatoknak harminc éve, a kommunista magyar kormány létrejötte óta. A magyar kormány ismételtén kérte a koronázási ékszerek visszaszolgáltatását. Legutóbb tavaly májusban személyesen Öntől is ezt kérte Székér Gyula miniszterelnök-helyettes.

A jelenleg amerikai kézben lévő magyar királyi jelvényeket (Korona, jogar és országalma) a pápai állam adta Árpád Istvánnak i.sz. 1000-ben, s ezt követően koronázták meg őt I. István néven, első magyar királyként. I. István királyt (szentté avatva 1083-ban) azóta is a legnagyobb magyar királyként tartják számon. [Szent István] Koronáját a magyar nemzeti függetlenség és szabadság szimbólumának, birtoklását a politikai legitimáció szimbólumának tekintették közel ezer éven át.

⁵⁶ Gatest és McFarlanet a tanulmányban már bemutattuk. „Brent” és „a Tábornok” egyaránt Scowcroftra vonatkozik, aki a légierő nyugalmazott altábornagya volt.

A második világháború vége felé, a szovjet megszállás idején, a magyar koronaőrség adta át a koronázási ékszereket az amerikai hadseregnek megőrzés céljából, mert attól tartottak, hogy azok a kommunisták kezébe kerülnének. Ezeket a koronaékszereket jelen pillanatban az Egyesült Államokban őrzik.

A háború után létrejött kommunista kormány megalakulása óta egymásnak ellentmondó érvek hangzottak el az egyébként a magyar nemzet tulajdonát képező Korona és koronázási ékszerek visszaszolgáltatásával kapcsolatban. A magyar kormány arra hivatkozva kéri a koronázási ékszerek visszaadását, hogy azok a magyar kulturális örökség részét képezik. A kommunista kormányzat azonban azért is kéri kiszolgáltatásukat, mert birtoklásuktól legitimációt remél, és mert — számos emigráns véleménye szerint — hazatérésük a kommunista rendszerrel szembeni ellenállás végét jelenthetné, s elfojtaná a nem kommunista restauráció reményét. Radikálisabb emigránsok szerint könnyen előfordulhat az is, hogy, a fenti megfontolások alapján, a mostani kormányzat a koronaékszerek megsemmisítése mellett dönt, s teszi ezt arra hivatkozva, hogy azok a halott múltat szimbolizálják.

Az Egyesült Államokban a koronaékszerek visszaszolgáltatásával szembeni ellenállás góca az amerikai-magyar közösség, mely nagy erőket mozgatva harcolt és harcol ma is azért, hogy az ékszerek addig maradjanak az Egyesült Államokban, „amíg Magyarországon ismét alkotmányos kormány nem jön létre a magyar emberek szabad akaratából”. Az egyes amerikai-magyar szervezetek az idei választás során — ahogyan korábban is — rendkívül aktívan lobbiztak azért, hogy garanciát kapjanak arra nézve, hogy a koronázási ékszereket nem adjuk ki Magyarországnak.

A magyar kormánnyal folytatott tárgyalások során az amerikai kormány soha nem kapcsolta össze a koronaékszerek visszaszolgáltatását Budapest számára semmilyen más, konkrét, kétoldalú kérdéssel. Arra az álláspontra helyezkedtünk, hogy a Korona és a koronázási ékszerek kiadására csak akkor kerülhet sor, ha Magyarországgal való kapcsolataink természetében és alakulásában jelentős javulás áll be. Ezt a politikát a külügyminisztérium is megerősítette a tavalyi év során, amikor a Kongresszusban határozatot hoztak a kiadatás ellen. Akkor a külügy világosan leszögezte, hogy nem állt be a koronázási ékszerek visszaszolgáltatásának megfontolását esetleg indokló „jelentős javulás” kétoldalú kapcsolatainkban. Jelenleg ez a hivatalos amerikai álláspont.

Gerald R. Ford Presidential Library National Security Adviser: NSC Europe, Canada, and Oceanic Affairs Staff: Files 1974–1977: 11. doboz. dosszié: Hungary 1976 (3) WH]

Jimmy Carter elnök utasítása a Szent Korona ügyének lezárásáról
Fehér Ház, Washington, 1977. szeptember 13.

Elnöki utasítás/NSC-21

Kapja:

Az alelnök
A külügyminiszter
A védelmi miniszter

Kapja még:

A pénzügyminiszter
 Az Egyesült Államok ENSZ-nagykövete
 A Költségvetési és Igazgatási Hivatal igazgatója
 A Gazdasági Tanácsadók Tanácsának elnöke
 A Leszerelési és Fegyverzetkorlátozási Ügynökség igazgatója
 A Vezérkari Főnökök Egyesített Tanácsának elnöke
 A CIA igazgatója

Tárgy: Kelet-európai politika

Az elnök utasítása szerint a Kelet-Európával kapcsolatos politikánk célja az, hogy a térség kormányaival együttműködve elősegítsük azok nemzetközi függetlenségének növelését és belpolitikai liberalizálódását. Ezért az Egyesült Államok egyértelműen azokat a kelet-európai államokat fogja előnyben részesíteni, melyek vagy belpolitikai téren liberalizáltabbak, vagy külpolitikailag függetlenebbek.

Jugoszlávia kivételével a régió legfontosabb országai tekintetében ez a politika a következőket jelenti:

Lengyelország és Románia továbbra is kiemelt figyelmet kap hivatalos látogatások, gazdasági kérdések és csereprogramok terén. Meg kell vizsgálnunk annak lehetőségét, hogy a lengyel adósság kérdését enyhítsük, ha a probléma továbbra is fennáll.

Magyarországgal a viszonyt óvatosan javítani fogjuk, hogy megmutassuk, hogy státusa Romániáéhoz és Lengyelországéhoz hasonló. Az Egyesült Államok jelezni fogja, hogy hajlandó Szent István Koronáját visszaszolgáltatni, ha magyar részről megfelelő biztosítékot adnak arra nézve, hogy az állandó jelleggel ki lesz állítva. A Korona visszaszolgáltatását követően az Egyesült Államok kereskedelmi tárgyalásokat kezd Magyarországgal, melynek része lesz a Jackson-Vanik kiegészítés felfüggesztése, ha magyar részről a Jackson-Vanik kiegészítésben foglaltaknak megfelelő garanciákat adnak.

A Bulgáriával, Csehszlovákiával és az NDK-val fennálló viszonyunkban addig nem várható érdemi fejlődés, amíg azok a fenti két kérdésben jelentős előrelépést nem mutatnak. A három állam közül egyik felé sem teszünk konkrét lépéseket, és még csak nem is utalunk arra, hogy az MFN-ről tárgyalnánk velük. ...⁵⁷

Ennek a politikának az a célja, hogy stabilitást és haladást teremtsen, és hogy fokozza a térség biztonságát, hosszabb távon megteremtve Európa két fele között a megbékélés lehetőségét.

Jimmy Carter

Jimmy Carter Presidential Library, Atlanta, GA: Vertical File: Presidential Directive/NSC-21: Policy toward Eastern Europe. 1977. szeptember 13. Elektronikusan elérhető az alábbi címen: <http://www.fas.org/irp/offdocs/pd/>. Részben közölte: Glant: Szent Korona. 76.

⁵⁷ Az itt szereplő, a magyar olvasó számára érdektelen, további csehszlovák, keletnémet és bolgár vonatkozású információkat kihagytam

THE FORD ADMINISTRATION AND ST. STEPHEN'S CROWN, 1974–1977

by *Glant Tibor*
(Abstract)

This essay, based on Hungarian and American archival materials and oral histories, reviews the last phase of the American adventure of Hungary's Holy Crown before its return by the Carter administration on January 6, 1978. Nixon (and his administration) brought about a paradigm shift in East-West relations by embracing and championing détente, but Watergate terminated his tenure. His successor, Gerald R. Ford, kept most of Nixon's foreign policy decision makers and continued his policies. In US-Hungarian relations one notable change took place: the replacement of outgoing Ambassador Richard F. Pedersen with a diplomatic heavyweight in the person of former Brussels NATO Mission DCM Eugene V. McAuliffe. In a September 1975 cable, the new ambassador summed up the situation and asked for instructions to either move forward with the return or tell Budapest why no return was possible. This initiative was killed off by Ford's advisors who refused to move on in any direction after the signing of the Claims Settlement with Hungary in 1973. Although Kissinger clearly toyed with the idea of returning the Crown in 1970–71, Hungarian-American protests made it quite clear to the White House that by such a move there was more to be lost than gained. Earlier histories of US-Hungarian relations (Borhi and Glant) have suggested that the return was in the making before the Ford-Carter switch in January 1977, but evidence from the Ford White House Central Files clearly proves that the decision was left for the incoming democratic administration. As Robert Gates put in one of the many key documents reprinted with the article here, the White House should "[l]et the next President face up to the goulash hitting the fan."

FIGYELŐ

Karsai László

A VÉGSŐ DÖNTÉSKÉPTELENSÉG*

A holokausz a magyarországi és a nemzetközi történettudomány egyik legjobban feldolgozott és dokumentált témája. Hatalmas mennyiségű levéltári iratanyag maradt ránk, naplók, levelek, fényképek, visszaemlékezések sora látott már eddig is napvilágot. 1945 után Nürnbergtől Budapestig és Szófiától Pozsonyig át Varsóig náci háborús bűnösök, kollaboránsok sorát állították bíróság elé, és ezekhez a perekhez óriási mennyiségű eredeti iratanyagot gyűjtöttek össze. Mégis, fájóan keveset tudunk nagyon sok fontos és érdekes témáról. Nem tudjuk például azt sem, Hitler miért, és pontosan mikor adott utasítást az európai zsidók lemészárlására. Kádár Gábor és Vági Zoltán eddig elsősorban a magyar zsidók gazdasági „megsemmisítésével”, vagyis kirablásukkal foglalkozott.¹ Most megjelent könyvük bevezetőjében megjelölik céljukat: tisztázni szeretnék volna, hogy „kik, mikor, milyen körülmények között és milyen motivációk alapján döntöttek majdnem félmillió állampolgár Auschwitz-Birkenauban hurcolásáról”. (15.) Az alábbiakban először könyvük módszertani-elméleti bevezetőnek szánt részével, majd az 1944. március 19. utáni magyarországi események általuk adott interpretációjával foglalkozunk. Azt kívánjuk bizonyítani, hogy a szerzők nem ismerik kellő mélységben a holokausz európai és magyarországi történetét, mértéktelenül és mérhetetlenül eltúlozzák egyes személyek, főleg és elsősorban Endre László 1944-es belügyi államtitkár szerepét. A nemzetközi perspektíva hiánya, és a biográfusok körében nem ritkán előforduló „szereptévesztés”, nevezetesen az, hogy saját művük „főhősét” a valóságosnál jóval nagyobbak szeretnék látni, mint azt részletesen bizonyítani fogjuk, olykor szelektív, sőt manipulatív forráshasználattal párosulva nagyon is vitatható, és a döntő kérdésben egyértelműen hibás eredményekhez vezetett.

Mielőtt alaptézisük ismertetésébe és vitatásába bocsátkoznánk, előre kell bocsátanunk azon szilárd meggyőződésünket, hogy a szerzők nem egy, hanem két, különböző időpontban és céllal keletkezett kéziratukat próbálták egy könyvbe „összefésülni”. Könyvük *Bevezető*-jét egyfajta elméleti alapvetésnek szánták, amelyben, egyébként igen sok tárgyi tévedéssel, hibával tűzdelve, de

* *Kádár Gábor – Vági Zoltán: A végső döntés.* Berlin, Budapest, Birkenau 1944., Jaffa Kiadó, Budapest, 2013, 279.

¹ *Kádár Gábor – Vági Zoltán: Aranyvonat.* Osiris Kiadó, Budapest, 2001., valamint: *uők: Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése.* Jaffa-HAE Kiadó, Budapest, 2005. Utóbbi könyvük egy része Ungváry Krisztián akkor még kéziratban lévő munkájának szó szerinti átvétele, melyhez Ungváry engedélyét nem kapták meg, bár előszavukban ennek ellenkezőjét állítják. Erről lásd: *Ungváry Krisztián: A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon.* Jelenkor Kiadó, Budapest, 2012., 7/5. j.

megkísérelték összefoglalni az etnikai tisztogatások, a népirtások történetét (11–33.). A *Hitler végső döntése* címet viselő fejezet a német döntéshozatali mechanizmussal foglalkozik. A III. fejezetben ismét, a szerzőktől szokatlanul sok történelmi tévedéssel teli összefoglalót próbálnak adni az etnikai tisztogatások Kárpát-medencei 19–20. századi történetéről.² Ha már tárgyalják a 17–19. századi gyarmatosítás történetét, meg kellett volna említeni a fehér faj felsőbbrendűségét igazolni próbáló ideológiákat is. (19.) A népi németek zöme a második világháború végéig Hitler őszinte, lelkes híve volt, a 1945 után kitelepítésüket széles polgári, paraszti és munkástömegek is helyeselték, a deportáltak ingóságait, vagyonát széthordták, ingatlanjaikat elfoglalták. Nem csak elűzték a *Volksdeutsch*-okat, ők milliószámra menekültek már 1944–1945-ben Nyugat felé a Vörös Hadsereg elől. (20. és 25.) Tekintsük csak elütésnek, figyelmen kívül, hogy Katyn helyett Katynyt írtak, vagy azt, hogy másutt „fajtvörvények”-et olvashatunk „fajvédelmi”, vagy „faji”-törvények helyett. (23. és 63.) Nem igaz, hogy az eutanázia-programot a nácik csak az egyházi tiltakozás hatására állították le, országos felháborodás volt kibontakozóban, von Galen münsteri püspök és társai széles tömegek aggodalmainak, félelmeinek adtak hangot. (27.) 1941 tavaszán Jugoszlávia nem „szétesett”, hanem a Wehrmacht szétverte, a nácik felbomlasztották. (28.) Csehszlovákiát nem 1938-ban, hanem 1939-ben kebelezte be Németország. Még pontosabban: 1939 márciusában elszakították Szlovákiát a Münchenben 1938 őszén már megcsonkított Csehszlovákiától, és a maradék területen megalakították a Cseh-Morva Protektorátust. (29.) Németországban éppen a gazdag zsidókat nem fosztották meg mindenüktől, ők vagyonuk egy részét kivihették magukkal az országból, német árucikkek formájában. Ha értékesítették, ezzel enyhítették a Németországot sújtó bojkottot és vagyonuk töredékéhez készpénzben hozzájutottak.³ 1938 márciusától már nincs Ausztria, csak Ostmark tartomány. (29.) Az 1939-ben Németországhoz csatolt lengyel terület neve nem Wartheland, hanem Warthegau volt. (30.) Meg kellett volna írniuk, hogy önkéntes, tehát még a német csapatok és főleg az SS Einsatzgruppák megérkezése előtt pogromokra csak Litvániában került sor Kelet-Európában. „A döntéshozatali mechanizmus” c. alfejezet az egyébként is lábjegyzetekben bántóan szűkölködő könyv felesleges része. Témáját Christopher Browning és kollégái már hosszú évekkel ezelőtt részletesen feldolgozták. (48–52.)⁴ A III. fejezet 4. alfejezete „Birodalmi illúziók, faji téveszmék” történelmi tévedéssel kezdődik. Antiszemita apályról írnak itt, amelynek helyébe szerintük Magyarországon egy másik, új célcsoport lépett, a cigányok. (99.) Ha majd egyszer átlapozzák például a két világháború közötti, majd a második világháború alatti kormánypárti és szélsőjobbboldali napilapokat, nagytóval is

² Érthetetlen módon csak a könyvük főszövegében szereplő személy- és földrajzi neveket jelölték oldalszámokkal a mutatóban, a jegyzetekben lévőket nem.

³ A Havara-egyezményről lásd: http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/judaica/ejud_0002_0008_0_08075.html (letöltés időpontja: 2013. november 30.)

⁴ Lásd például: Browning, Christopher: *The Origins of the Final Solution. The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939-March 1942.* University of Nebraska Press, 2004. A döntéshozatali folyamatról lásd: Browning, Christopher: *The decision-making process.* In: Stone, Dan ed.: *The Historiography of the Holocaust.* Basingstoke, Palgrave, 2004. 173–196.

alig fognak találni a cigánykérdéssel foglalkozó cikkeket. Azok a politikusok, publicisták, hivatalnokok, akik egyáltalán megpróbálták a cigánykérdéssel foglalkozni, írásaikban állandóan arra panaszkodnak, hogy a széles közvéleményt ez a kérdés egyáltalán nem érdekli. Viszont nehéz lesz olyan jobboldali, vagy szélsőjobboldali napilapot a kezükbe venniük, mondjuk úgy 1937–1938-tól 1945-ig, amelyben ne lenne a „zsidókérdésről” szóló vezércikk, riport, glossza, és/vagy karikatúra.⁵

Újvidéken nem 3000 szerbet és mintegy 700–1000 zsidót öltek meg 1942 januárjában a „hideg napok” idején, hanem összesen mintegy 3300 embert, és az áldozatok kétharmada volt szerb és egyharmada zsidó. (122.)⁶

A szerzőpáros alaptézise szerint Endre László belügyi államtitkár és Adolf Eichmann SS-Obersturmbannführer (kb. alezredes), a Gestapo IV-B-4 (zsidóügyi) osztályának vezetője 1944. április 22-én, az Endre-család szentkúti birtokán döntötték el, hogy valamennyi magyar zsidót deportálják. (14.) Erről írásos bizonyítékuk is van, Endre László határidő naptára, amelyről egy helyütt megjegyzik, hogy ugyanolyan perdöntő dokumentum, mint Heinrich Himmler, az SS Birodalmi Vezetője határidőnaplója azzal kapcsolatban, hogy Hitler mikor döntött az európai zsidók kiirtásáról. (15.) Nem sokkal később korrekten ismertetik, hogy a hitleri „végső döntés” szempontjából mennyire nem perdöntő Himmler határidő naplójának inkriminált bejegyzése. (57.) Endre április 22-i határidőnapló bejegyzése is csak azt bizonyítja, hogy Jaross Andor belügyminiszter, Bakó László belügyi államtitkár, Otto Winkelmann, a magyarországi német SS és rendőri erők parancsnoka, valamint Eichmann és néhány munkatársa aznap délután Szentkútra volt hivatalos. (192.) A szerzőpárosban fel sem merül, hogy egy időpontbejegyzés nem bizonyítja, ha netán egy-két meghívott nem tudott, vagy nem akart elmenni és persze azt sem tudjuk, hogy a megjelentek miről beszélgettek.

Endre Lászlót a magyar holokauszt teljhatalmú döntőneként próbálják ábrázolni, pedig a valóságban csak egyike volt 1944-ben a három belügyi államtitkárnak, korlátozott feladat- és hatáskörrel. Mindazt, ami nem támasztja alá a „mindent Eichmann és főleg Endre döntött el 1944. április 22-én, Szentkúton” c. (hipo)tézist, azt vagy nem idézik, vagy csak jelentős kihagyásokkal ismertetik, de több esetben előfordul az is, hogy az eredeti dokumentumban szereplő szöveg tartalmát, értelmét megváltoztatják. Mindehhez járul, mint azt fentebb már említettük, a holokauszt történetének nem kellően alapos ismerete, ami lehetetlenné tette a szerzőpáros számára, hogy az 1944-es magyarországi eseményeket szélesebb európai perspektívából szemléljék, esetleg megpróbálják összehasonlítani a különféle országokban lezajlott zsidóüldözésekkel.

⁵ Erről részletesen lásd: *Karsai László: A cigánykérdés Magyarországon 1919 – 1945. Út a cigány Holocausthoz.* Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1992., különösen a könyv II. fejezetét: A magyar közvélemény a cigánykérdésről. 31–52.

⁶ Az V. hadtest parancsnoksága által 1944-ben összeállított statisztika szerint a razziák alkalmával 3340 személy tűnt el. 2550 szerb, 743 zsidó, 11 magyar, 13 orosz, 7 német, 2 horvát, 1 szlovák és 13 ruszin esett áldozatul a megtorlásnak. A „hideg napokról” részletesen lásd: *A. Sajti Enikő: Délvidék 1941–1944. A magyar kormányok délszláv politikája.* Kossuth Kiadó, Budapest, 1987. Az áldozatokról: 159–160.

Tévednek akkor, amikor azt állítják, hogy a nácik (és tegyük hozzá, cinkosaik, kollaboránsaik) a lengyel és a megszállt szovjet területek kivételével sehol sem értek el olyan kimagasló eredményeket (ti. a zsidók deportálása és lemészárlása terén), mint éppen Magyarországon. (233.) A magyar zsidók kb. 60%-át pusztították el (háború előtti létszám kb. 800.000, halottak száma kb. 500.000), míg a holland zsidók 73%-a (140.000-ből 102.000), a szlovák zsidók 80%-a (88.950-ből kb. 71.000), a görögországi zsidók 87%-a (77.380-ból kb. 67.000); és végül a szerbiai zsidók 91%-a (16.000-ből 14.500) pusztult el a holokauszt idején. A kiemelkedő magyar „eredmény” kétség kívül az európai összevetésben harmadik legmagasabb áldozati létszámban van, de ha az egyes országokban a világháború előtt élt és a holokauszt idején meggyilkoltak számarányát nézzük, akkor fentebb felsorolt országokban nagyobb „hatékonysággal” működtek a nácik és/vagy kollaboránsaik. A szerzőpáros úgy tudja, hogy Hollandiában és a Vichy-Franciaországban a nácik számíthattak a közigazgatás és a rendőrség segítségére. (245.) Ez csak igen erőteljes finomítással igaz: egy ideig Franciaországban a közigazgatás és a rendőrség (valamint tegyük hozzá, a csendőrség) valóban fegyelmezetten részt vett főleg és elsősorban a „hontalan”, rendezetlen állampolgárságú valamint egyes külföldi államok zsidóinak összeszedésében majd deportálásában. Amint a németek elkezdték a francia állampolgárságú zsidókat is deportálni, Philippe Pétain marsall kollaboráns államfő - nem utolsó sorban az igen erőteljes egyházi tiltakozás hatására - megmakacsolta magát. Széles körű társadalmi ellenállás bontakozott ki Franciaországban (ellentétben Hollandiával), a deportálások üteme a nácik megdöbbenésére lassulni kezdett, majd hosszú időszakokra le is álltak a szerelvények. Hollandiában viszont a nácik valóban számíthattak a helyi hatóságok fegyelmezett együttműködésére. Ennek köszönhető, hogy míg a holland zsidók 73%-a elpusztult, a francia zsidók 78%-a túlélte a holokausztot.

A szerzőpáros szelektív forráshasználata már Magyarország német megszállásának közvetlen előzményei tárgyalásakor megfigyelhető. Hitler szerintük Klessheimben március 18-án csak annyit követelt Horthytól, hogy oldják meg a „zsidókérdést”. (146.) Horthy viszont az 1944. március 19-i Koronatanácscon többek között arról tájékoztatta a résztvevőket, hogy: „Hitler azt is kifogásolta előttem, hogy a zsidókkal szemben nem teszi meg Magyarország a szükséges intézkedéseket. Bűnünk tehát, hogy Hitler kívánságát nem teljesítettem, és nem engedem a zsidók lemészárlását.”⁷ Az idézett mondatok nem csak arról tanúskodnak, hogy Horthy tisztában volt azzal, hogy a zsidókat a nácik lemészárolják, hanem arról is, hogy a magyar zsidók deportálását Hitler követelte és ebbe Horthy beleegyezett. Baky László később, a népbíróság előtt saját felelősségét is igyekezett csökkenteni, amikor megemlítette, hogy: „Tudomásom szerint az egész akcióhoz [ti. a magyar zsidók deportálásához] a kormányzó hozzájárulása megvolt, így tehát én nem éreztem hivatva magamat arra, hogy szem-

⁷ Benoschofsky Ilona-Karsai Elek szerk.: Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. 1944. március 19–1944. május 15. A német megszállástól a deportálás megkezdéséig. Magyar Izraeliták Országos Képviselőtársaság Kiadása, Budapest, 1958. 1. k., 17. (továbbiakban: Vádirat 1.)

behelyezkedjem az eskümmel.”⁸ Baky azt is állította, hogy egy meg nem nevezett kormánytagtól azt hallotta, hogy a kormányzó a következőket mondta: „Ki akarják vinni az országból a zsidókat. Én utálok a galíciai kommunista zsidókat, ki az országból velük, ki, ki! De Baky belátta, hogy Chorinék és Vidáék épp olyan jó magyarok, mint te meg én. Ezekről szó sem lehet.”⁹ Amikor 1945 októberében kihallgatták a Budapesti Rendőrfőkapitányság Politikai Rendészeti Osztályán (PRO), Baky a következőket mondta: „Államtitkári kinevezésem után rövid idő múlva fogadott Horthy kormányzó kihallgatáson. A kihallgatáson történeteket jól emlékezetembe véstem, ma is szinte szó szerint emlékszem egyes részletekre, összesen 48 percig voltam nála. A következőket mondotta: Régi szegedi tisztem voltál Baky, tudom, hogy hű vagy hozzám, teljes mértékben bízom benned, ezért neveztetek ki ezekben a nehéz időkben belügyi államtitkárrá. [...] Ki akarják vinni az országból a zsidókat, ezt nem bánja, s szó szerint a következőket mondotta: Utálok a kommunista és galíciai zsidókat, ki velük az országból, ki, ki [...] De Te is belátod Baky hogy itt is vannak ugyanolyan jó magyarok a zsidók között, mint Te meg én. Például itt van a kis Korin (sic!) és a Vida, hát ezek csak jó magyarok, az ilyeneket csak nem engedhetem? A többit, azt csak vigyék.”¹⁰ A két szöveg között gyakorlatilag nincs ellentmondás, csak az nem világos, hogy miért érezte szükségét Baky annak, hogy a népbíróság előtt egy meg nem nevezett kormánytagtól hallott kormányzói deportálási engedélyről beszéljen, miközben alig két hónappal korábban még az ominózus mondatokat úgy idézte, mintha azokat a kormányzó egyenesen neki mondta volna. A lényegen ez nem változtat. Horthy az általa kinevezett szélsőjobbboldali, antiszemita belügyi államtitkárnak, a nácik bizalmi emberének engedélyt ad arra, hogy a magyarországi zsidókat szívének kedves néhány gazdag zsidó kivételével, deportálják az országból.

Hitler a „zsidókérdés megoldását” Heinrich Himmlerre bízta. Himmler pedig, magát Eichmannt, a deportálások „mesterét” küldte valamennyi „munkatársával” együtt Budapestre, már ha hihetünk Adolf Eichmann-nak, és miért ne tennénk. Eichmann soha, még egyetlen országban sem szervezte a zsidók deportálását a helyszínen, a „terepen”, és most szilárdan eltökélte, hogy — engedelmeskedve a himmleri parancsnak — a lehető legtöbb zsidót a lehető legrövidebb idő alatt deportáltatni fogja Magyarországról. Ezt Eichmann Willem Sassen holland náci kollaboráns újságírónak mondta el, amikor az 1950-es évek végén hosszú órákat beszélgettek. A magnóra vett beszélgetésekből a *Life* magazin 1960 végén két hosszú részletet közölt. A szerzőpáros idézi ugyan Eichmannt, de hozzáteszi, hogy ugyanő izraeli kihallgatóinak már mást mondott, és a fogságban írott feljegyzéseiben már csak az szerepel, hogy „számos zsidót” kellett Magyarországról deportáltatnia. (152.) Ha fellelőzzük az eredeti *Life*-lapszámot, akkor kiderül, hogy Eichmann többet, lényegesebbet mondott, mint

⁸ Karsai László-Molnár Judit szerk.: Az Endre-Baky-Jaross per. Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1994. 95. (továbbiakban: Az Endre-Baky-Jaross per)

⁹ Az Endre-Baky-Jaross per, 105. Baky László tanúvallomása, 1945. december 19.

¹⁰ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban: ÁBTL) V-79.802/3, 198–199. Endre László és társai. Baky László kihallgatása a PRO-n 1945. október 15.

amit tőle a szerzőpáros idéz. Himmler arra adott neki parancsot, hogy rendkívüli alapossággal fésülje át Magyarországot, amelyet meg kell tisztítani a zsidóktól. Himmler még azt is megparancsolta neki, hogy az ország átfésülését keletről kezdje és csaknem valamennyi transzportot Auschwitzba kellett küldenie.¹¹ Nehéz, sőt inkább lehetetlen azt képzelni, hogy Himmler néhány tízezer magyar zsidó munkaszolgálatosért küldte volna Magyarországra magát a deportálások „mesterét”, ráadásul valamennyi, a német megszállás és/vagy befolyás alatt lévő európai országok „zsidótlanításában” már hatalmas tapasztalatokra szert tett munkatársával együtt. Eichmann annyira komolyan vette új feladatát, hogy a megszállás előtt kb. két héttel összehívta a mauthauseni koncentrációs táborba „zsidótlanító” szakértőit. Többek között Theodor Dannecker SS-Hauptsturmführert (kb. százados), aki 1940-től 1942 októberéig Párizsban, 1943 januárjától októberéig Szófiában, majd Veronában szervezte a zsidók deportálását, 1944-ben Magyarországon többek között a kárpátaljai és észak-erdélyi zsidók deportálásában közreműködött, a nagyváradi, valamint a szolnoki gyűjtőtábor parancsnoka is volt. Hermann Alois Krumei SS-Obersturmbannführer 1940–1941 folyamán a bukovinai, galíciai és ukrainai németek hazatelepítését, a Lengyel Főkormányzóság területén élő lengyelek, zsidók és cigányok tömeges kitelepítését irányította, 1944-ben Eichmann helyetteseként érkezett Budapestre. Dieter Wisliceny SS-Hauptsturmführer 1940-től a pozsonyi német követségen volt zsidóügyi szakértő, és 1942-ben kb. 70.000 szlovákiai zsidó deportálását irányította, majd 1943 februárjától a görögországi zsidók deportálását szervezte. 1944 tavaszától Eichmann magyarországi stábjának egyik vezetője volt, többek között a kárpátaljai zsidók deportálását segítette tanácsaival. Siegfried Seidl SS-Hauptsturmführer 1941 novemberétől 1943 júliusáig a hatalmas theresienstadti „minta-gettó” parancsnoka volt. Majd a Bergen-Belsen-i koncentrációs táborban a külföldi állampolgárságú zsidók felügyeletét bízták rá. SS-Hauptsturmführer Franz Novak volt Eichmann vasúti szállítási szakértője, akit később a „halál állomásparancsnokának” is neveztek.¹² Novak vezeti majd a bécsi szlovák-német-magyar vasúti tárgyalásokat 1944. május elején, amelyeken megszervezték a magyar zsidók deportálását. Franz Abromeit SS-Hauptsturmführer az 1939–1941-es lengyel kitelepítések egyik vezetője volt, majd Zágrábban dolgozott zsidóügyi tanácsadóként. Anton Burger SS-Hauptsturmführer Seidl utódja volt Theresienstadtban. Ötven- vagy százezer munkaszolgálatos zsidó deportálását megszervezni elegendő lett volna közülük néhányat Budapestre küldeni, ilyen feladat bármelyiküknek könnyed „ujjgyakorlat”, pár napos munka lett volna. „A németek az Eichmann-különítmény Magyarországra küldésével jelezték szándékaikat. Itt is ugyanazt a sorsot szánták a zsidóságnak, mint a többi megszállt országban, deportálást és halált.” – fogalmazta meg Ránki György már 1978-ban.¹³

¹¹ Life, 1960. november 28., Vol. 49. No. 22., 109–110.

¹² <http://www.holocaustresearchproject.org/trials/franknowak.html> (letöltés időpontja: 2013. november 28.) Angolul szó szerint: „SS Station Master of Death”

¹³ Ránki György: 1944. március 19. Magyarország német megszállása. Kossuth Kiadó, 1978., 239.

Edmund Veessenmayer teljhatalmú német követ később úgy emlékezett, hogy a német megszállás után kb. nyolc-tíz nappal, talán valamivel később Eichmann őt is felkereste és tájékoztatta: „[...] fennáll német részről az a terv, hogy a zsidókat Németországba deportálják, s erre vonatkozólag tárgyal az illetékes magyar körökkel.”¹⁴ 1944. március utolsó hetében tehát már Veessenmayer is tudja, hogy még 1943 decemberében papírra vetett tervét meg fogják valósítani Magyarországon. A német politikai vezetés már 1942-től fontos céljának tartotta a magyarországi zsidókérdés rendezését is. Veessenmayer 1943. december 10-ére datált összefoglaló jelentésében 1,1 millió magyarországi zsidó szabotőrrel írt, és legalább ugyanennyire becsülte a zsidók csatlósait a „szabotázásra és kémkedésre irányuló nagyszabású tervek megvalósításában.” Veessenmayer ehhez hozzáfűzte: „De a birodalom ma a létéért küzd, és nem tudom elképzelni, hogy a háború egyre fokozódó súlya mellett tartósan megengedhetné magának azt a fényűzést, hogy érintetlenül hagyjon ilyen szabotázsközpontot. A birodalom politikájában itt hálás és kényszerítő feladat adódik, ha hozzányúl ehhez a kérdéshez, és azt tisztázza. Annál is inkább, mert ez nem katonai, hanem szinte kizárólag politikai kérdés.”¹⁵ Sztójay Döme, az 1944-es deportálásokat megszervező kormány miniszterelnöke, 1943-ban még berlini magyar követ jelentést küldött Budapestre Ribbentrop német külügyminiszterrel 1943. december 19-én folytatott tárgyalásáról. Ribbentrop is, Sztójay is jól tudta, hogy a magyarországi „zsidókérdés” német mintára történő rendezésének legfőbb akadálya a Kállay-kormány. Ribbentrop nyomtatékosan tudtára adta a magyar követnek, hogy: „[...] itteni mérvadó helyen teljesen elutasító és koncessziókat nem ismerő álláspontot foglalnak el a nemzeti szocializmus ezen leggyűlöltebb ellenségével, azaz a zsidósággal szemben.” 1943 decemberében már „teljesen elutasító” és „koncessziókat nem ismerő”, tehát csupán országon belüli szeparálással nem megelégedő megoldást szorgalmaznak a náci vezetők és azt is tudjuk, hogyan szoktak a németek a kémekkel és szabotőrökkel bánni. Sztójay követ ismételten figyelmeztette kormányát: „az olaszországi események”, vagyis a Badoglio-kormány „árulása” óta a németek „adott esetben bárkivel szemben is habozás nélkül [a] legkíméletlenebb elszántsággal lépnek fel.”¹⁶

Hogy milyen fontos volt a náci vezetőknek a magyarországi „zsidókérdés totális, általános rendezése”, azt mutatja az is, hogy a megszállókkal együtt érkezett Budapestre maga Ernst Kaltenbrunner, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal (Reichssicherheitshauptamt – RSHA) vezetője, aki már március 20-án, a hivatalosan még ki sem nevezett új miniszterelnökkel, Sztójay Dömével többek között és fő helyen a „zsidókérdést” beszélt meg. Az RSHA vezetőjéről is elképzelhetetlen, hogy csak néhány tízezer zsidó munkaszolgálatosért utazott volna Budapestre. Sztójay később, a népbíráson elmondta: „Kaltenbrunner

¹⁴ Az Endre-Baky-Jaross per, 194.

¹⁵ Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula szerk.: A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944. Kossuth Kiadó, Budapest, 1968. 745. (továbbiakban: A Wilhelmstrasse és Magyarország)

¹⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, K63 (Külügyminisztérium politikai osztály)-21/7. (Német–magyar viszony)- Sztójay Döme berlini követ XII/pol. Főn.-1943. (december 23.) jelentése Ghyczy Jenő külügyminiszternek

anélkül, hogy egyáltalán hajlandó lettem volna vele beszélgetésbe bocsátkozni [...] azt mondta, hogy Magyarországnak most meg kell oldania a zsidókérdést, mégpedig olyan formalitások és körülmények között, mint más államokban történt, Németországban, Franciaországban stb.”¹⁷ A szerzőpáros könyvéből szinte teljesen hiányzik a holokausztra való kitekintés, a magyarországi eseményeket a náci európai „zsidópolitikájától” elválasztva tárgyalják. Az 1944. márciusi, áprilisi magyarországi események tárgyalásánál utalni kellett volna arra, hogy Németországban 1941. szeptember 18-ától kellett a zsidóknak sárga csillagot viselni, és október 15-én már meg is indult a Nagynémet Birodalomból a zsidók tömeges deportálása. Franciaországban 1942. május 29-én jelent meg a sárga csillag rendelet és június 5-én az első deportáló szerelvény már el is indult Auschwitzba. Hollandiában 1942. április 27-én jelent meg a sárga csillag rendelet és július közepén már innen is megindultak a deportálások. Belgiumban 1942. június 3-ától kellett a zsidóknak sárga csillagot viselniük, és augusztus 4-én indultak el a deportáló szerelvények. Nem különbözött ettől a magyarországi gyakorlat sem. 1944. március 29-én döntött a kormány a sárga csillagról, a rendelet 31-én jelent meg, április 5-étől kellett a hat éven felüli zsidóknak viselniük a megkülönböztető jelet, majd április közepén először Kárpátalján, majd fokozatosan az egész országban megindult a gettókba, gyűjtőtáborokba terelésük. Koncentrációs helyükre csak 14 napi élelmet vihetek magukkal, és május közepén elindultak az első deportáló szerelvények Auschwitz-Birkenaubá. Sztójay pontosan tudta, hogy ha tőle 1944. március 20-án azt kéri (követeli) az RSHA nagyhatalmú vezetője, hogy úgy oldja meg a „zsidókérdést”, ahogy az többek között Németországban és Franciaországban történt, akkor a sárga csillag és a gettó csak az első két lépés a deportáláshoz — és a magyar zsidók többségének esetében — az Auschwitzba vezető úton.

A megszállás utáni első minisztertanács, melyre március 22-én került sor, jegyzőkönyve eddig nem került elő. Több egybehangzó tanúvallomás is szól arról, hogy Sztójay miniszterelnök már ezen a napon tájékoztatta kormánytagjait, hogy az egyik legfontosabb feladatuk a „zsidókérdésnek” a németek kívánásai szerinti megoldása.¹⁸ Több mint valószínű, hogy Sztójay pontosan megmondta, mit követelt tőle Kaltenbrunner, aki persze csak megismételte Hitler döntését: sárga csillag, gettó, deportálás. Ehhez képest a szerzőpáros számára „úgy tűnik, deportálásról ekkor, [vagyis március 22-én] még nem esett szó.” (164.) Nem mondják meg, hogy nekik mitől tűnik úgy, hogy éppen a legfontosabbról, a „zsidókérdés” német mintára történő rendezéséről, amit a németek 1942-től kezdve kértek, majd 1943 végén már követeltek, miért ne eshetett volna szó? Nem idézik Jaross Andort sem, aki a népbíróság előtt úgy emlékezett: „Az egész probléma úgy merült fel, hogy talán az első, vagy második minisztertanácson a miniszterelnök kijelentette, hogy a németek súlyt helyeznek a zsidó-

¹⁷ Az Endre-Baky-Jaross per, 326–327.

¹⁸ Jaross Andor a népbíróság előtt a következőket vallotta: „Sztójay miniszterelnök a Kaltenbrunnerrel folytatott megbeszélésre hivatkozva tájékoztatta az első minisztertanácsot a zsidókérdés tekintetében megoldandó problémákról.” Az Endre-Baky-Jaross per, 196. Jaross Andor kihallgatása, 1945. december 20.

probléma ún. maradéktalan megoldására.”¹⁹ Jaross hozzáfűzte, hogy ezzel kapcsolatban Sztójay Kaltenbrunnerre hivatkozott. Jarosznak igaza volt, amikor azt mondta: „Tehát adva volt egy bizonyos irány és tökéletesen mellékes volt, hogy X vagy Y volt-e a miniszter, az adott szituációban, mikor német megszállás tényével kellett számolnunk, általában láttuk, hogy mik a német igények a zsidókérdésben, úgyhogy személyeken végtelenül kevés múlt.”²⁰

Valóban, egyes kormánytagokon kevés múlt, miután Horthy engedélyezte a zsidókérdés „német minta szerinti” megoldását. Csak Horthy adhatott és adott is engedélyt, szabad kezet a Sztójay-kormánynak a zsidókérdés „német minta szerinti” rendezésére. Endre tudta is Horthy döntésének okát. Mint erről népbíróági tárgyalásán beszámolt: a kormányzó úgy vélte és ezt közölte is vele április 17-én, amikor audiencián fogadta, hogy „addig a német nyomás és megszállás nem szűnik meg, míg az e téren támasztott kívánságoknak eleget nem teszünk és nekem azt az utasítást adta, hogy amilyen gyorsan lehet, segítsünk a németeknek végrehajtani, illetőleg ne gördítsünk akadályt ennek végrehajtása elé.”²¹ Endre tehát világos utasítást, parancsot kapott Horthytól, majd egy héttel az április 22-i szentkúti állítólagosan mindent eldöntő baráti összejövetel előtt. A szerzőpáros kétszer is ismerteti, mit mondott a népbíróság előtt Endre az 1944. április 17-i kormányzói audiencián elhangzottakról. Szerintük a kormányzói kihallgatáson Endre tájékoztatta Horthyt a küszöbönálló deportálásokról. (247–248.) Kérdéses, hogyan tud Endre küszöbönálló deportálásokról tájékoztatást adni, ha még nem is tudja magáról, hogy április 22-én miről fog dönteni Szentkúton? A szerzőpáros pár oldallal korábban, amikor ugyanerről a kormányzói kihallgatásról írt, még pontosan közölte, hogy ott mi történt. Horthy világos, egyértelmű utasítást adott Endrének: engedelmesséjének a németeknek, segítsék a magyarországi zsidók deportálását megszervezni. (179–180.)

Az illetékesek egyébként a német megszállás utáni napokban már pontosan tudták, hogy a magyarországi zsidók deportálása eldöntött kérdés. Czigány József csendőr ezredes, a csendőrség Központi Nyomozó Osztályának parancsnoka később úgy emlékezett, hogy közvetlenül a német bevonulás utáni napokban egyik embere Bakynál vacsorázott, és ott „Baky említette, hogy rövidesen sor fog kerülni a zsidók összeszedésére, gettózására, majd Németországba vitélére.” Ugyanezt jelentette Kudar Lajos csendőr alezredes, az Államvédelmi Központ parancsnok helyettese is, akinek Endrénél volt egy bizalmi embere.²² Czigány József vizsgálati anyagát a szerzők nem idézik, viszont megpróbálják Baky László szerepét a magyarországi zsidók deportálásában teljesen lényegtelennek, jelentéktelennek beállítani. Edmund Veessenmayer ezt másként tudta, látta. 1944. július 26-án a Szálasi-féle Hungarista Napló szerint kijelentette:

¹⁹ Uo. 136.

²⁰ Uo. 138.

²¹ Uo. Endre László kihallgatása, 1945. december 17., 50.

²² Czigány József gyanúsított kihallgatása a PRO-n, 1947. április 18. Budapest Főváros Levéltára (BFL), B 18.167/1949., 62. Ezúton is köszönöm Molnár Juditnak, hogy a m. kir. csendőrség holokausztban játszott szerepével kapcsolatos kutatási eredményeinek egy részét velem nagylelkűen megosztotta.

„Baky és Endre személyeiről (sic!) nem lehet lemondani; kettőjük ellen hihetetlen hajsza indult meg a zsidókérdésben tanúsított magatartásuk miatt; mind a ketten elismerésre méltót cselekedtek a zsidókérdés végrehajtásában; különösen Bakynak olyan érdemei vannak, melyek miatt [az] ő el nem ejtése a német vezetés becsületének kérdése.”²³ Eichmann sem látott lényeges különbséget Baky és Endre magyar holokausztban játszott szerepe között. Szerinte Endre volt az, aki a szükséges rendelkezéseket kiadta és Baky, valamint az ő csendőrsége ezeket végrehajtotta.²⁴

Endre egy percig sem csinált titkot abból, hogy ő valóban úgy szeretné megoldani a magyarországi zsidókérdést, ahogy az pl. Németországban történt. 1944. március 31-én az *Esti Újság* című lapban jelent meg az akkor még hivatalosan ki nem nevezett belügyi államtitkár nyilatkozata, amelyben többek között kijelentette: „Megingathatatlan meggyőződésünket abban foglalhatjuk össze, hogy a zsidóság a magyar fajta szempontjából sem erkölcsileg, sem szellemileg, sem pedig fizikailag nem kívánatos elem. Ennek a felismerésnek tudatában keresni kell azt a megoldást, amely a zsidóságot teljes egészében kikapcsolja és kiküszöböli a magyarság életéből.”²⁵ A szerzőpáros ezt az Endre-nyilatkozatot sem elemzi jelentőségének megfelelően. Nem tesz említést arról sem, hogy a német megszállók március 23-án a Tiszától keletre eső területeket, a magyar illetékeseket tájékoztatva ugyan, de engedélyüket nem kikérve, német hadművelleti területté nyilvánították.²⁶

A német hadsereg pedig el is kezdte, mindenféle magyar engedély nélkül a zsidók kitelepítését, deportálását. 1944. április 1-jén a kassai SS parancsnok Tölgyesy Győző csendőrezredeshez, a VIII. (kassai) csendőrkerület parancsnokához fordult azzal a „kéréssel”, hogy a Kárpát-Ukrajna területéről a zsidókat szállítsák át Munkácsra, Ungvárra és Beregszászra. Király Gyula csendőrezredes, a BM VII. (közbiztonsági) osztályának vezetője másnap telefonon tájékoztatta Halász Gézát, a Kárpátaljai Kormányzói Biztosság helyettes vezetőjét, hogy Jaross Andor beleegyezett az akció végrehajtásába. Egy kassai SS-parancsnok pattint az ujjával, a körzetileg illetékes csendőrkerület parancsnoka pedig 24 óra alatt megkapja a belügyminiszter engedélyét több tízezer zsidó kitelepítésére. Hogy a kárpátaljai zsidók gettókba, gyűjtőtáborokba tömörítése csak április közepén kezdődött el, az nem a belügyi hatóságokon múlt. A helyi magyar katonai hatóságok ellenállásán bukott el a kassai SS-parancsnok kezdeményezése.²⁷ Ha április első napjaiban több tízezer zsidót nem is tudtak kitelepíteni a magyar katonai hatóságok ellenkezése miatt, de néhány ezret igen. Hajnácskőy László csendőr ezredes, a IV. (pécsi) csendőrkerület parancsnoka később úgy emlékezett, hogy a magyar holokauszt szempontjából egyik döntő

²³ Az Endre-Baky-Jaross per, 540–541.

²⁴ Life, 1960. november 28., Vol. 49. No. 22., 110.

²⁵ Az Endre-Baky-Jaross per, 531.

²⁶ Számvéber Norbert: Magyarország a német megszállás időszakában. Előadás a „Vesztesnek lenni” c. nemzetközi konferencián a XX. Század Intézet szervezésében, 2005. május 9–10. (május 9-én) http://www.xxszasadintezet.hu/rendezvenyek/vesztesnek_lenni_nemzetkozi_ko/dr_szamveber_norbert_eloadasa.html#top (letöltés időpontja: 2013. október 4.)

²⁷ Karsai László: Zsidósors Kárpátalján 1944-ben. In: Múlt és Jövő, 1991/3., 60–66.

fontosságú értekezleten, amelyet április 19-én a Belügyminisztériumban tartottak, Ferenczy László csendőr alezredes a német és magyar deportáló „illetékesek” közötti összekötő tiszt többek között arról tájékoztatta a jelenlévőket, hogy Kárpátaljáról a németek már 8000 zsidót elvittek és még többet is ki fognak vinni.²⁸ Ezt az értekezleten megjelent magyar illetékesek szó nélkül tudomásul vették. A németek első zsidókitelepítési akciójának egyik oka talán az lehetett, hogy helyet csináljanak a Vörös Hadsereg elől menekülőknak. Fontosabb lehetett így is kipróbálni, mit szólnak ahhoz a magyarok, ha elkezdik a zsidókat deportálni. Hajnácskő még azt is megemlítette, hogy ő szinte véletlenül tudta meg, hogy a németek Barcsról bevagoníroztak és elvittek 900 zsidót. Felhívta a helyi SD-parancsnokot, aki közölte vele, hogy: „neki a német Birodalomtól engedélye van arra, hogy Magyarországról minden további bejelentés nélkül szállíthasson el zsidókat 2000 főig.”²⁹ Ez pedig egybevág azzal, amit a németek már napok óta Kárpátalján műveltek: kisebb csoportokban, egy-két ezresével vitték ki az országból a zsidókat. Tehették, hiszen az ő hadművelleti területükről volt szó. Ezt figyelembe véve talán nem tekinthető pusztán önmegmentető hazugságnak az, amit Sztójay Döme az Endre-Baky-Jaross perben tanúként ezzel kapcsolatban mondott: „[...] Magyarországon is a Kárpátaljáról, ahol először vonultak fel csapataikkal, eltávolították az ottani bentlakó zsidóságot arról a vidékről.” Majd hozzáfűzte, hogy Jaross belügyminiszter tájékoztatta őt arról, hogy: „[...] a németek mindenkinek a megkérdezése nélkül kitelepítették a kárpátaljai és később a hadtáp-területen lévő zsidóságot a lakóhelyeikről, összeterezték őket más városokba, Nyíregyházára stb.”³⁰ Ez nem volt igaz. Az 1944. április 7-én a Belügyminisztérium kis tanácstermében tartott döntő fontosságú értekezleten a résztvevők között kiosztott 6163/1944. BM VII. res. rendeletben foglaltaknak megfelelően április közepén Kárpátalján a magyar csendőri és rendőri erők, valamint a közigazgatási apparátus tagjai fegyverrel, olykor kifejezetten lelkes, néhol brutálisan hatékony közreműködésével megkezdődött a zsidók gettókba, gyűjtőtáborokba terelése. A szerzőpáros szerint ezen az április 7-i értekezleten Eichmann és „egyik embere”, csendőr- és rendőrtisztek, Halász Géza, és Tölgyesy Győző ezredes voltak ott.³¹ A szerzők ezzel az április 7-i értekezleten részt vevők számát és körét elfogadhatatlan mértékben leszűkítették. Faragho Gábor vezérezredes, a csendőrség felügyelője (aki maga egyébként nem volt jelen az értekezleten) úgy emlékezett, hogy erre az értekezletre az összes csendőrkerületi parancsnokot berendelték a BM-be, valamint a nyomozó alosztályok parancsnokait, az illetékes polgármestereket, és az alispánokat is.³² Baky László, aki az értekezleten elnökölt, a nép-bírótság előtt megemlítette, hogy az értekezleten a rendőrség és a csendőrség vezetői, a közigazgatás vezetői, valamint a honvédség részéről Hennyey [Gusztáv] altábornagy vezetésével 10–12 tiszt, vezérkari ezredesek, osztályvezetők vettek részt.³² Tudjuk, hogy Czigány József, Balázs-Piri Gyula csendőr ezredes, a BM

²⁸ Az Endre-Baky-Jaross per, 378. Hajnácskő László tanúvallomása, 1945. december 31.

²⁹ Uo., 380. Hajnácskő László tanúvallomása, 1945. december 31.

³⁰ Uo., 330. Sztójay Döme tanúvallomása, 1945. december 29.

³¹ Uo., 366. Faragho Gábor tanúvallomása, 1945. december 31.

³² Uo., 88. Baky László kihallgatása, 1945. december 18.

XX. (csendőrségi szolgálati) osztály vezetője és Ferenczy László biztosan ott voltak az értekezleten. A résztvevők nagy száma, magas rangjuk, az a tény, hogy a csendőrség és a rendőrség illetékes parancsnokai mellett a közigazgatási apparátus irányítóit is berendelték a BM-be, cáfolja azt, hogy itt pusztán egy viszonylag szűk, földrajzilag behatárolt terület, Kárpátalja „zsidótlanításáról” lett volna csak szó.

A szerzőpáros a wannseei konferenciával hasonlítja össze az április 7-i értekezletet. Olyan különbségek vannak az 1942. január 20-i Wannsee Konferencia és az 1944. április 7-i budapesti BM-értekezlet között, amelyek értelmetlené teszik az összehasonlítást. A wannseei értekezlet stilizált jegyzőkönyvének egyik példánya fennmaradt, az 1944. április 7-i értekezleten valószínűleg már eleve nem is készült hivatalos jegyzőkönyv. Mindabból, amit Reinhard Heydrich, az RSHA akkori vezetője és kollégái a Wannsee-parti villában elhatároztak, semmi sem valósult meg. Ezzel szemben az április 7-i értekezlet után, az ott szétosztott 6163/1944. BM VII. res. rendeletben foglaltaknak megfelelően április 15-én megkezdődött a magyar zsidók gettókba, gyűjtőtáborokba terelése, majd május közepén tömeges deportálásuk is.

A 6163/1944. BM VII. res. rendelet első mondata sokatmondó: „A m. kir. Kormány az országot rövid időn belül megtisztítja a zsidóktól. A tisztogatást területrészenként rendelem el, melynek eredményeként a zsidóságot nemre és korra való tekintet nélkül a kijelölt gyűjtőtáborokba kell szállítani. Városokban és nagyobb községekben később a zsidóság egy része a rendészeti hatóságok által kijelölt zsidóépületekben, illetőleg gettókban nyer elhelyezést.” Mindazok, akik ezt a rendeletet gettó-rendeletnek próbálják felfogni, nehezen tudják megmagyarázni, hogy a zsidók „összeszedésének” a földrajzi sorrendje miért egyezik meg szinte szó szerint a május közepén meginduló deportálások sorrendjével. A rendelet szerint: „A zsidók összeszedését az alábbi sorrendben kell fogyanatosítani: kassai, marosvásárhelyi, kolozsvári, miskolci, debreceni, szegedi, pécsi, szombathelyi, székesfehérvári és budapesti csendőrkerületek, illetve ezek területén fekvő rendőrhatóságok felügyeleti területe, legvégül Budapest székesfőváros.”³³ A 6163/1944. BM VII. res. rendeletben még vannak ki-pontozott részek, amelyeket később óhajtottak pontos tartalommal kitölteni. Még nem tisztázták, ki tekinthető zsidónak, ki fedezze a gyűjtőtáborok felállítását és a kitelepítés költségeit.³⁴ Bizonyos, hogy országos rendeletről van szó, amely országszerte útmutatásul szolgált az illetékeseknek, akiket nagyon sürgetett az idő. Kárpátalján, vagyis a kassai csendőrkerület területén előbb kezdődött meg a zsidók gyűjtőtáborokba, gettókba terelése (április 15.), mintsem kiadták volna magát a gettó-rendeletet (április 28.).³⁵

Azt még a szerzőpáros sem próbálta megcáfolni, hogy Endrének, aki állítólag „teljhatalommal” intézte a „zsidóügyeket” sok köze nem volt a 6163/1944.

³³ Vádirat 1, 126.

³⁴ Vádirat 1, 127.

³⁵ 1610/1944. ME sz. rendelet a zsidók lakásával és lakóhelyének kijelölésével kapcsolatos egyes kérdések szabályozása tárgyában. Budapesti Közlöny, 1944. április 28. Szövegét lásd: Vádirat 1, 244–250.

BM VII. res. rendelethez. Azt már készen kapta Ferenczy Lászlótól, aki szintén csak „postás” volt, hiszen magát a rendeletet a németek készítették.³⁶ Endre csak annyit tett, hogy a szövegét (és nyilván célját, vagyis az ország „megtisztítását” a zsidóktól) elfogadta és továbbította Bakyhoz. Arról, hogy pontosan mi hangzott el az értekezleten nem sokat tudunk. Jegyzőkönyv, mint említettük, valószínűleg nem készült, vagy ha igen, eddig nem került elő. Baky úgy emlékezett, hogy Endre és Ferenczy tájékoztatta a résztvevőket arról, hogy a német hadvezetőség kívánsága az, hogy Kárpátalja területén a zsidókat koncentrációs táborokba gyűjtsék. Ezt azzal indokolták a németek, hogy a zsidók olyan mértékben támogatják a partizánokat, hogy az már a hadműveletek érdekeit veszélyezteti.³⁷ Faragho Gábor később azt mondta, hogy: „[Az] 1944. április 7-én tartott megbeszélésen lett elhatározva a zsidók deportálása.”³⁸

A tömeges deportálások megkezdése előtt még néhány technikai részletkérdést meg kellett oldani. Nem azt kellett eldönteni hetekkel a megszállás után, mondjuk éppen április 22-én Szentkúton, hogy deportálják-e, vagy sem a magyar zsidókat, hiszen ezt Hitler már eldöntötte, Horthy pedig ebbe belement, hanem azt, hogy honnan szerezzenek több százezer ember elszállításához elegendő vagon. Tisztázni kellett, hogy előbb a munkaszolgálatosokat, a munkaképes felnőtt férfi zsidókat indítsák-e útnak, vagy a „civiliek” tömeges deportálásával kezdjék az ország „zsidótlanítását”. 1944. április 19-én, mint arra már utaltunk, egy másik, nagyon fontos értekezletet tartottak a Belügyminisztériumban. Ezen is Baky elnökölt, és az értekezletre berendelték az V. (szegedi), a IV. (pécsi) és a III. (szombathelyi) csendőrkerületek parancsnokait, nyomozó alosztály parancsnokait és a rendőrség vezetőit. Az alispánokat a nagy kapkodásban elfelejtették meghívni az értekezletre. Baky tájékoztatta a megjelenteket, hogy az ország északi és észak-keleti részeihez hasonlóan — német kívánságra — a jugoszláv határ mentén is egy sávból a zsidókat úgy mond „katonai okból” ki kell telepíteni. Az értekezlet után a rendőrség szegedi felügyeleti körzetének szemlélője írásos tájékoztatást adott ki a 6163/1944. BM VII. res. rendelet végrehajtásáról a déli határsávban. A tájékoztatóban hangsúlyozta, hogy a tervezett kiürítés „egyelőre Bácskának a Ferenc csatornáig terjedő alsó területére és a Tisza mentére szorítkozik, egészen fel Martonosig.” Majd hozzáfűzte, hogy a kitelepített zsidókat „egyelőre Szabadkán, Baján és Szegeden kell elhelyezni”. A kitelepített zsidók elhelyezéséről is csak „ideiglenesen” kellett a hatóságoknak gondoskodni, nyilván azért, mert az illetékesek jól tudták, nem sokáig maradnak olyan, huzamosabb emberi tartózkodásra alkalmatlan helyeken, mint a tájékoztatóban írták „elhagyott gyártelepek, téglagyárak, zsidó épületek, imaházak” területén, hanem ki fogják őket vinni az országból.³⁹

Baky úgy emlékezett, hogy valamikor május 2–3. táján Endre felkereste őt az irodájában azzal a hírrel, hogy most jön a miniszterelnökségről, megvan a hozzájárulás a zsidóknak Németországba való kiszállításához. Endre szerint

³⁶ Az Endre-Baky-Jaross per, 89. Endre László kihallgatása, 1945. december 18.

³⁷ Uo., 88. Baky László kihallgatása, 1945. december 18.

³⁸ ÁBTL, B.18.167/1949, 22. Czigány József pere, Faragho Gábor tanúvallomása, 1947. április 17.

³⁹ Az írásos tájékoztató szövegét lásd: Az Endre-Baky-Jaross per, 488–490., idézett rész: 489–490.

egyébként ez a németek kívánsága volt, mert ilyen nagy tömegű zsidóságot Magyarországon elhelyezni nem lehet.⁴⁰

A szerzők azáltal, hogy Endrét (és sokkal kisebb mértékben Eichmannt) tették meg a magyar zsidók fő hóhérének, és Horthyt pusztán passzív szemlélő szerepébe kényszerítették, a mai Horthy-rehabilitálók táborába sodródtak. Könyvük bevezetőjében is akad erre példa, amikor a deportálásokról, a vonatokról, a célállomásokról tudók hosszú sorát az egyszerű csendőröktől a kollaboráns miniszterelnöki vezetéki, „elfelejtve” megemlíteni a kormányzót. (14.) Bakó László náluk egyetlen egy deportáló értekezleten nem vett részt,⁴¹ nem említik például azt sem, hogy a június 22-i siófoki deportáló értekezleten keményen szembe szállt Endrével, akit rendreutasított és azt a parancsot adta a jelenlévő közigazgatási vezetőknek és csendőrparancsnokoknak, hogy ne törődjenek Endre kijelentésével, a mentesített zsidókat ne deportálják.⁴² Bakó valószínűleg őszintén fel lett volna háborodva, ha megtudja, hogy őt bárki a „szélsőségesek” sokéves frakcióharcaiban megkopott, a közigazgatáshoz és a joghoz alig konyító politikai államtitkárnak” merte nevezni. (163.) A valóságban ő a Nemzetiszocialista Párt egyik vezetője, parlamenti vezérszónoka, kiváló szervező, agilis politikus volt, valamint nagyon jó német kapcsolatokkal rendelkezett. Kérdéses az is, hogy miért kellett volna az 1944-es, jogállamnak még végtelen jóindulattal sem nevezhető Magyarországon egy belügyi államtitkárnak éppen a joghoz értenie? Akkor, amikor az ő feladata „csak” az volt, de ezt, mint arra már utaltunk, többek között Eichmann teljes megelégedésére látta el, hogy a csendőrséget az ország zsidótlanítása szolgálatába állítsa. A szerzők Bakóról csak azt közlik, hogy a rendőrséget és a csendőrséget felügyelte. (160.) Legyünk pontosak: felügyelte, irányítása alá tartozott a BM VI. (rendőrségi), a VIII. (rendőri büntető), a XVIII. (országmozgósítási) és a XX. (csendőrségi szolgálati) osztály is. Mivel Endre felügyelte alá „csak” a III. (vármegyei és községi), a IV. (városi) és a XXI. (lakásügyi) osztály tartozott, a szerzők azt állítják, hogy a BM 3410/1944. eln. sz. rendeletben alá rendelték a gettósító és deportáló csendőri egységeket. (160.)⁴³ Az eredeti rendeletben viszont egyetlen szó sincs sem csendőrökről, sem rendőrökről, csak a zsidók kitelepítésével, táborokban elhelyezésével kapcsolatban felmerülő és más osztályok ügyköréhez nem tartozó ügyeket rendelték Endre alá.⁴⁴

Endre határidő-naplójában csak az szerepel, hogy 1944. április 14-én találkozott Eichmann-nal. A szerzők azt is tudni vélik, hogy „véltetően a hamarosan kezdődő gettósítás részleteit tisztázták.” (176.) Több mint valószínű, hogy pontosan erről egyetlen szót sem beszélgettek. Azt mind a ketten nagyon jól tudták, hogy a zsidók „gettózása” egyes források szerint 15-én, mások sze-

⁴⁰ Uo. 90, 91. Bakó László kihallgatása, 1945. december 18.

⁴¹ A valóságban ő elnökölt, mint láttuk az április 7-i és 19-i, valamint a május 25-i értekezleten is. Utóbbin az úgynevezett III. deportálási zóna (II. és VII. csendőrkerület) zsidótlanításáról volt szó. Tudjuk, hogy ott volt a szegedi (június 10.) és siófoki (június 22.) deportáló értekezleten is. Uo., 92–93. Bakó László kihallgatása, 1945. december 18.

⁴² Uo. 96. Bakó László kihallgatása, 1945. december 18.

⁴³ Egyébként tévesen, 3140-es számmal ellátva utalnak a rendeletre. (160/265. j.)

⁴⁴ Vádirat 1, 312–313.

rint 16-án Kárpátalján megkezdődik. Ennek „részleteinek” kimunkálása, a végrehajtás megszervezése a helyi hatóságok, fő- és alispánok, polgármesterek, főszolgabírák, csendőrkerületi parancsnokok, tiszti orvosok stb. feladata volt. Eichmann amúgy sem ismerte a magyarországi helyi viszonyokat, és volt egyéb gondja-baja, mintsem éppen a gettózás technikai részleteiről fecsegni. Ráadásul itt és most, a vidéki zsidók gettókba, gyűjtőtáborokba zsúfolása kapcsán az eddig nagyszerű szervezőként, tapasztalt közigazgatási szakemberként (egyéb-ként joggal) ábrázolt Endréről a szerzők hirtelen kiderítik, hogy naiv, a közigazgatáshoz, nagyobb embertömegek mozgatásához cseppet sem értő alakról van szó. Akit hiába figyelmeztettek már az április 7-i értekezleten,⁴⁵ hogy milyen hatalmas közigazgatási, egészségügyi, járványügyi, élelmezési stb. problémákat fog okozni, ha néhány hét leforgása alatt ezreket, tízezreket zsúfolnak szűk táborokba, téglagyárak területén hevenyészve megszervezett gyűjtőtáborokba, csak most jön rá arra, hogy a gettókban, gyűjtőtáborokban borzalmas a zsúfoltság, a zsidók éheznek, nincs elegendő gyógyszer, ivóvíz, latrina stb. (176.) Endre társa, legújabb kedves jó barátja, Eichmann is nyilván most látott életében először gettót, gyűjtőtábort, még soha nem olvasott jelentéseket lágerrekről, gettókról. Endrének magának ezek szerint szemleútra kellett mennie, hogy saját szemével győződjön meg arról, hogy pl. ha sertésólakba zsúfolnak zsidókat, az nem jelent számukra komfortos elhelyezést. (176–177.) Az egyébként a PRO-kihallgatásai alkalmával, majd a népbíróság előtt is gyáván, gátlástalanul hazudozó Endre országos szemleútjáról visszatérve (április 24-től május 1-ig járta a vidéki gettókat, gyűjtőtáborokat), Budapesten azt állította, hogy „tényleg tarthatatlan a helyzet”. Ez igaz volt, de ezt a helyzetet éppen ő és Baky, Eichmann-nal és stábjával szorosán együttműködve, mozgósítva a magyar közigazgatási apparátust, a csendőrséget és a rendőrséget, szántsándékkal idézte elő. Endre azt állította, hogy körülbelül még egyszer annyi a zsidó lakosság létszáma, mint amennyire számítottak. Ez persze hazugság volt, az 1941-es népszámlálás adatait ők is jól ismerhették, és tudhatták előre, hogy az egyes falvakból, városokból, járásokból körülbelül hány fő zsidóra „számíthatnak”. 1944. április 15–16-ától Magyarországon százezreket zsúfoltak össze gettókban, gyűjtőtáborokban. Az emberek, mint már említettük, legfeljebb 14 napi élelmiszert vihettek magukkal. A fennmaradt dokumentumokban, rendeletekben nyoma sincs annak, hogy bárki fölvetette volna: Magyarországon kellene dolgoztatni a zsidókat, nem deportálni őket. Logikátlanak, sőt léletszerűtlennek tűnik úgy „szeparálni” több százezer embert, hogy megfosztják őket minden hasznos munkavégzési lehetőségtől, viszont élelmezésük minden terhe a magyar hatóságok feladata lenne.

Endre határidőnaplója mellett „az április 22-én döntött el mindent Endre”-(hipo)tézis mellett legerősebb érv néhány ekkoriban keletkezett német diplomáciai jelentés. Ezek figyelmes (újra)olvasása viszont nem támasztja alá a szerzőpáros heurisztikusnak vélt állítását. Sztójay valóban, a Honvédelmi Minisz-

⁴⁵ Az Endre-Baky-Jaross per, 89. Baky László kihallgatása, 1945. december 18. Baky említette meg a népbíróság előtt, hogy az április 7-i értekezleten: „A helyi hatóságok vezetői részéről különféle nehézségeket vetettek fel.”

tériummal karöltve, először belement abba, hogy 50.000, sőt 100.000 munkaszolgálatost átadnak a németeknek.⁴⁶ A németek számára csak ürügy volt az 50.000–100.000 munkaszolgálatos követelése. A nácik, amikor úgy értesültek, hogy néhány tízezer munkaszolgálatos zsidót a magyarok hajlandók átadni, azonnal tiltakozni kezdtek. Ha valamire nem készültek föl a náci illetékesek, akkor az 50.000–100.000 férfi zsidó kényszermunkás fogadása volt. Kaltenbrunner, amint értesült arról, hogy 50.000 magyar munkaszolgálatos zsidót kellene elhelyeznie, azonnal közölte a náci Külügyminisztériummal, hogy ilyen tömegű zsidó foglalkoztatására csak zárt táborban kerülhet sor. Majd az egész „Arbeitsjude” [munkás-zsidó]-ötletet sutba vágta. A szerzőpáros által nagy hangsúllyal, szinte döntő kiegészítő bizonyítékként kezelt 1944. április 23-i Veessenmayer jelentés nem szól másról, mint arról, hogy a német követ végre, egy hét késéssel értesült arról, hogy április 16-án megkezdődtek a „gettózási munkák”. Arról is tájékoztatást kapott, hogy május 15-től napi háromezer zsidót fognak elszállítani, és a „rendeltetési állomás Auschwitz” lesz.⁴⁷ Veessenmayer is megértette, hogy mostanra elhárultak az akadályok a magyar zsidók szervezett, tömeges deportálása útjából. Nem új döntés született arról, hogy a zsidókat deportálják, mint azt a szerzőpáros megpróbálja elhitetni, hanem azt döntötték el valamikor április második felében, hogy a nácik egyelőre lemondanak a magyar munkaszolgálatos zsidókról, fontosabb az ország „zsidótlanítása”. Az április 4-én megfogalmazott, legépelt és április 7-én az illetékes csendőri, rendőri, közigazgatási vezetőknek szétosztott 6163/1944. BM VII. res. rendeletben foglaltaknak megfelelően a keleti határszéleken kezdik a gettózást, majd a deportálást, hogy lehessen hivatkozni arra, hogy a Vörös Hadsereg előrenyomulása által fenyegetett területeket kell először „zsidómentessé” tenni.

Ami április 22-e tájékán eldőlhetett, az nem az volt, hogy a magyarországi zsidókat deportálják-e, vagy sem, hanem az, hogy előbb a vidéki zsidókat viszik ki az országból, zömüket Auschwitz-Birkenaubá, majd csak utánuk mehetnek a munkaszolgálatosok. Utóbbiak átadásához nem kellett volna kiadni a 6163/1944. BM VII. res. rendeletet, nem kellett volna országszerte gettókba, gyűjtőtáborokba terelni a zsidókat, és főleg nem kellett volna Eichmannt és egész stábját Budapestre vezényelni. A szerzők a 6000/1944. BM VII. res. rendeletet (április 19.)⁴⁸ idézik, de úgy tesznek, mintha most vennék észre, hogy Magyarországon (tegyük hozzá: miként Európa oly sok más országában) a zsidókérdés „országosan és intézményesen lesz megoldva”. Nem mintha a 6163/1944. BM VII. res. rendelet nem azzal kezdődött volna, amit egyébként Endre március 31-én fentebb már idézett újság-nyilatkozatában is kimondott: az országot meg fogják tisztítani a zsidóktól.

A szerzőpáros érdemben nem tárgyalja, hogy az elmúlt évtizedben lezajlott egy kisebb történész-vita Magyarországon is, jó két évtizeddel a hasonló témájú amerikai történész vita után. Amikor New Yorkban 1981-ben megjelent

⁴⁶ Karsai László-Molnár Judit szerk.: A magyar Quisling-kormány. Sztójay Döme és társai a népbíróság előtt. 1956-os KHT, Budapest, 2004, 249/255. j.

⁴⁷ A Wilmstrasse és Magyarország, 836.

⁴⁸ Vádirat 1, 187–190.

R. L. Braham magyar holokauszt történeti monográfiája első kiadása, a *New York Review of Books*-ban Deák István „Az ijesztő végkövetkeztetés. Túlélheték volna a magyar zsidók a holokausztot?” – címmel írt nagy vitát kiváltó recenziót a könyvről. Deák „ijesztő” végkövetkeztetése az volt, hogy ha Magyarország, miként Románia, huzavona nélkül, sőt lelkesedést mutatva akkora haderőt, és annyi nyersanyagot, élelmiszert bocsát a németek rendelkezésére, amennyit csak követeltek, akkor el lehetett volna kerülni a megszállást. Majd a megfelelő pillanatban, a katonai helyzettől függően át kellett volna állni a szovjet oldalra. A különbéke-kötésre irányuló óvatos kísérletek, és különösen az, hogy 1943-ban a magyar kormány nem volt hajlandó további, jelentős nagyságú csapatokat küldeni a keleti frontra, közvetve és közvetlenül megpecsételte a magyar zsidók sorsát, mert ezek az akciók provokálták ki az ország német megszállását. Tehát ebben a különleges történelmi helyzetben a magyar zsidók érdekei ellentmondásban álltak a Szövetségeseknek azzal az érdekével, hogy minél előbb megnyerjék a háborút. A német megszállás bekövetkezése után nem volt többé lehetőség a zsidók megmentésére.⁴⁹

2004-ben, a magyar holokauszt 60. évfordulójára emlékezve nemzetközi történész-konferenciát rendeztek Budapesten. A konferencián Christian Gerlach és Varga László azt az álláspontot képviselte, hogy a németeknek nem volt kész tervük, sőt, komoly szándékuk sem valamennyi magyar zsidó deportálására, ilyen tömegű (saját, téves számításai szerint kb. egymillió) zsidó elszállítását nem tervezték, nem készítették elő. Gerlach és nyomában Varga úgy vélte, hogy a németek esetleg kevesebbrel is megelégedtek volna: gettósítással és az országon belül felállítandó gyűjtőtáborok létesítésével, azaz a zsidó és nem-zsidó népesség teljes szétválasztásával, mint Lengyelországban, 1942 előtt és természetesen néhány tízezer munkaszolgálatossal.

A németek csak akkor döntöttek a magyar zsidók totális deportálása mellett, amikor látták, hogy a magyar hatóságok készek a kollaborációra és komoly társadalmi ellenállásra sem kell számítani. „A magyar kollaboráció vált tehát ismét a történészvita kulcskérdésévé – csak éppen ellenkező konzekvenciákkal, mint a nyolcvanas években: Aly, Gerlach és Varga álláspontjából az következik, hogy a zsidók akkor élhették volna túl még a német megszállás időszakát is, ha a magyarok *nem kollaborálnak* a megszállókkal.” – állapította meg az új magyar holokauszt történész vitát is ismertető, elemző Kovács András.⁵⁰ Kicsit árnyalva az elemzést ehhez hozzátehetjük, amit egyébként Kovács András is megállapított, hogy a magyar zsidók nagyobb számban akkor élhették volna túl a holokausztot, ha 1944 előtt lelkesebben kollaborálunk a németekkel és a megszállás után kevésbé lelkesen működünk együtt velük. Ahogy Horthy döntése kellett a magyarországi zsidók deportálásához, azáltal, hogy a helyén maradt,

⁴⁹ A vitát ismerteti és elemzi: Kovács András: Az ijesztő végkövetkeztetés. In: Buksz, 1990/1. sz. 74–78.

⁵⁰ Kovács András: A magyar holokauszt és a történészek. In: Kovács András: A Másik Szeme. Gondolat Kiadó, Budapest, 2008, 299–316. idézett rész: 314. Lásd még: Karsai, László: Could the Hungarian Jews survived the Holocaust? New answers to old questions. In: Andras Kovacs, Michael Miller (eds.): Jewish Studies at the CEU 2004–2005.; Vol. IV. CEU Jewish Studies, Budapest, 2006. 63–78.

egyedül ő volt abban a helyzetben, hogy 1944. július 6-án le is tudta állítani, pontosabban időlegesen felfüggeszteni a további deportálásokat. Némileg karikírozva a Kádár-Vági szerzőpáros fő tételét: ha Endre László abban a helyzetben volt, akkora hatalma, befolyása volt, hogy eldönthette, valamennyi magyar zsidót deportáltatja az országból, akkor ugyebár ugyancsak ő volt az, aki 1944. július 6-án utasítást adott Horthynak, hogy állítsa le a további deportálásokat. Az állítás nyilvánvalóan abszurd: államtitkárok, SS alezredek a végrehajtó apparátus fontos tagjai, de soha, sehol nincsenek és 1944-ben Magyarországon sem voltak döntéshozó pozícióban.

A Kádár-Vági szerzőpáros könyvét letéve az olvasó talán eltűnődik, mi végre volt ez a rengeteg erőfeszítés, miért próbálták a szerzők bebizonyítani, hogy nem Hitler, illetve Horthy szintjén, hanem BM-államtitkári, SS alezredek szinten dőlt el, hogy a magyarországi zsidókat deportálják? Talán az a nyilván határtalan öröm motiválhatta őket, hogy a kezükbe került Endre László rég elveszettnek hitt határidőnaplója? Amelyet egyébként gondosan meg is tartanak maguknak, eszük ágában sincs valamelyik levéltárban, mondjuk a MOL-ban, az Endre-család levéltári gyűjteményében elhelyezni. Még attól is óvakodnak, hogy akár egy-két lapot facsimilében közlétegyenek belőle. Nagyon büszkék erre a dokumentumra és azt próbálják, önmagukkal nyilván sikeresen elhitetni, hogy nagyon értékes, perdöntően új információkat tartalmazó kincs került a birtokukba. Ez a könyvük erről nem tudja a figyelmes olvasót meggyőzni.

THE FINAL INABILITY TO DECIDE

by László Karsai
(Abstract)

The present review examines the most recent book of two talented young historians, Gábor Kádár and Zoltán Vági. The authors have come across the desk diaries of László Endre, one of the state secretaries of domestic affairs in 1944, and on this basis they argue that on 22 April 1944 it was Endre himself (together with his friend, Adolf Eichmann SS Obersturmbannführer) who decided at the family estate of the Endre family at Szentkút on the deportation of the entire Hungarian Jewry. The reviewer aims to prove that the authors have an insufficient knowledge of the Holocaust in Europe and Hungary, and overemphasise beyond measure the role played by individual persons, and in particular by László Endre, in the course of events. The lack of international perspective, and the mistake frequently committed by biographers, which consists in their making their heroes appear larger than they actually were, accompanied by a selective and manipulative approach to the sources, have together resulted in highly disputable and, in the decisive question, erroneous, conclusions.

Krausz Tamás

HOGYAN ÍRNÁ ÁT UNGVÁRY KRISZTIÁN A NAGY HONVÉDŐ HÁBORÚ TÖRTÉNETÉT?

Mottó:

„Nagy érdeklődéssel figyeltem a vitát a magyar hadsereg megszállóként való viselkedéséről a háború alatt a Szovjetunió területén, 82 éves öregasszony vagyok, távol áll tőlem, hogy véleményt nyilvánítsak, arra ott vannak Önök, történészek, akiktől elvárnám, hogy mindenkor, minden korról az igazat írják. Én most a saját gyermekkori tapasztalatomat írnám le. A háború kitörésekor tíz éves kislány voltam. Édesapám hivatásos katona volt, nem tiszt, csak tiszthelyettes. Amikor visszakerült Észak-Erdély, Nagybányára helyezték édesapámat, oda is költöztünk Debrecenből. A háború kitörése ott ért bennünket és édesapámat az I. Hegyi Huszárszázzaddal az elsők között vezényelték a frontra. Pár hónapi frontszolgálat után hazatért, később újra hadba küldték, ahonnan már nem tért vissza. De az már egy másik történet. Én az első háborús részvételének emlékeiről akarok írni. Édesapám elbeszélése alapján először a művelt, kulturált magyar és német hadsereg viselkedéséről. Apám elmondása szerint terhes nőket erőszakoltak meg, csecsemőket vagdostak falhoz, idős asszonyokat gyilkoltak meg. Én mint gyerek jóformán fel sem tudtam fogni, mi még akkor nem edződöttünk TV-en, hogy megismerjük az ilyen szörnyűségeket. A fenti dolgokat csak hallottam, de voltak dolgok, amik bizonyították is, hogy milyen tatár horda volt a bevonuló hadsereg. Fosztogattak, ahol és amit tudtak. Apám, /pedig csak altiszt volt/ zongorát, csodálatos álló faliórát, gramofont rengeteg lemezzel, ezüst szamovárt, függönyöket, festményeket, órát, még sorolhatnám, hogy milyen értékeket zsákmányolt, gondolom nem csak ő. Szégyen és ne csodálkozzunk, hogy ezt 44-ben visszakaptuk. Lehet, hogy most ez úgy tűnik, hogy apám emlékét gyalázom, de az igazságot nem szabad elkendőzni, bárki is követi el. Egyébként mint általában nem volt Isten áldása a szerzett javakon, apám 1944 szeptemberében a visszavonulás alatt Gyergyószentmiklóson meghalt, mi a család 1944. okt.15-én mindent hátrahagyva, csak ami rajtunk volt abban elmenekülve az oroszok elől, mások segítségével elmenekültünk Nagybányáról. Szomorú történet és biztosan van még ilyen ezer számba...”

Sárosiné Albert Ilona (Rádió: Paprikáskrumpli, 2013. április 10.)

Ungváry módszere és ideológiai konstrukciója

Ismert, hogy Sztálin „A Szovjetunió élenjáró kolhozparasztjainak első országos kongresszusán” 1933. február 19-én elmondott beszédében körvonalazta elméletét a társadalmi formaváltozásokról: „A rabszolgák forradalma felszámolta a rabszolgatartókat és megszüntette a dolgozók kizsákmányolásának rabszolgasági formáját. De helyükbe a jobbágytartókat és a dolgozók kizsákmányolásának hűbéri formáját állította. [...] A jobbágyparasztok forradalma felszámolta a jobbágytartókat és megszüntette a kizsákmányolás hűbéri formáját. De helyükbe a tőkéseket és nagybirtokosokat állította, a dolgozók kizsákmá-

nyolásának kapitalista és földesúri formáját.”¹ E vulgármarxista történelem-magyarázat módszertani értelemben vett örököse az ún. totalitarizmuselmélet. E mainstream gondolkör ma olyan kulcs, amely mindent nyit. Központi tézise még a sztálini gondolatvezetésnél is egyszerűbb állításra fut ki – beszűkítve a tudományos gondolkodást, lezárva az elméleti elemzés határait: mind a náci Németország, mind a Szovjetunió egypártrendszer és diktatúra, tehát azonosak, Hitler azonos Sztálinnal, a náci fasizmus azonos a kommunizmussal. Sajnos Ungváry Krisztián vizsgálódásainak, gondolkodásának egész horizontját ez a megvesztegetően egyszerű tétel határozza meg. Ennek megfelelően terjedelmes, indulatoktól sem mentes recenziójának egész érvelése leegyszerűsítő, eklektikus és következetlen; önellentmondások, önkényesség, taktikázgatás, bizonyítatlan vagy téves állítások, csúsztatások egész sora jellemzi írását.

Természetesen nem magyar jelenség a historiográfiában, hogy revideálják a náci Németország, a nácizmus háborús teljesítményét és a nagy honvédő háború történetét. Ám a „felülvizsgálat” kezdetét, a mai revizionista történet-szemlélet kiindulópontjait még a rendszerváltást megelőző időkben kell keresni. A mérgezett szellemi forrás eredete, egyik főárama a történetírásban az 1980-as években jelentkező európai új jobboldalhoz, mindenekelőtt Ernst Nolte fordulatához köthető, amely az ún. német történészvita során vált szélesebb körökben is ismertté. A német történész a maga fordulatát azzal a nem titkolt céllal tette meg, hogy a nácizmus történelmi teljesítményéről a hagyományos, antifasiszta alapon létrejött történetírói és politikai pozíciót egy „antimodernista”, múltba forduló, egy sajátos „keresztény konzervativizmus” szellemében revideálja és a „baloldal kirekesztő magatartásával” szemben a „németiség védelmében” lépjen fel. Nolte fordulatáról Szabó Miklós, a 2000-ben elhunyt kitűnő történész az elhíresült Nolte-Furet levélváltás³ kapcsán összefoglalóan és igen találóan így vélekedett: „Nolte Heidegger-követő. Ez az eszmei ihletés viszi a szalon-neonácizmus táborába.”⁴ A hidegháborús logikához visszatérve már Nolte is a *totalitarianizmus* gondolatvilágában vizsgálódott és a szocializmus történetét mintegy átcsúsztatta a nácizmus történetébe: a náci fasizmust a bolsevizmussal kötötte össze „oksági alapon”,⁵ mintha az előbbi az utóbbira adott válasz lett volna. Nolte e gondolatsor részeként racionalizálta a hitlerista antiszemitizmus történelmi útját, mintha annak valóságos mozgóképként a „zsidó messianizmust” kellene tekinteni.⁶ Furet válaszelevelében határozottan elutasította Nolte furmányos „holokausz-konceptióját”, amely egy meghatározott „raci-

¹ Beszéd az élenjáró kolhozparasztok I. kongresszusán. I. V. Sztálin Művei. 13. kötet, Szikra 1951. 254–255. o.

² *Ernst Nolte: Der Faschismus in seiner Epoche* című kitűnő munkájában (München, 1963.). elsőik között ábrázolta és elemezte a náci megsemmisítő háború jellegzetességeit és okait, késői fordulatának mozgatóiról nem feladatunk itt elmélkedni.

³ E. Nolte és F. Furet levélváltását lásd: Világosság, 2000. 3. sz. 10–26.

⁴ Szabó Miklós: A „helyzethiány” ellenforradalma. Világosság, 2000. 4. sz. 55.

⁵ Ezt még F. Furet is határozottan elutasítja, aki pedig nagy empátiával viszonyult Noltehoz annak úgymond „baloldali kirekesztése” miatt: Furet válaszában igen egyértelműen fogalmazott: „... azzal, hogy nemcsak kronológiai, de okozati jelentést ad a bolsevizmus időbeli elsőbbségének. Ön annak a vádnak teszi ki magát, mintha tisztára akarná mosni a nácizmust.” Világosság, 2000. 3. sz. 16.

⁶ Vö.: Nolte levele Furetnak, Berlin 1996. február 20. Világosság, 2000. 3. sz. 11–13.

onális” dimenzióban visszacsempészi a tudományba a „zsidó világösszeesküvés” hitlerista toposzát.⁷

Sokan bírálták már a „pronáci Nolte” vonzódását a fasizmus és kommunizmus azonosításának tételéhez, amely alapján a nácizmust beemelte a történelmi fejlődés „normalitásának” keretei közé. Mégis ez a felfogás — messze túllépve a tudományos vita határait — az utóbbi negyedszázadban Kelet-Európában többfelé is a nemzetállami-, hatalmi-politikai legitimáció részévé vált. Magyarországon a dolgok odáig fajultak, hogy ma már hivatalosan heroizálják a népiertásban vétkes horthysta hadsereget. Végso soron a történetírásban is kirajzolódó revízió arról szól, hogy a Szovjetunió és a náci Németország közötti háborúért a felelősség egy jelentős részét áttolják a Szovjetunióra, a náci támadás fő áldozatára.⁸ Ehhez szolgál ideológiai kötőanyagként az ún. totalitarizmuselmélet, melyet recenzióink is oly előszeretettel alkalmaz.⁹ A náci Németország és a Szovjetunió azonosításának teorémája, egyszersmind egy ideológiai monstrum utat nyithat a képzelet legabszurdabb szárnyalása előtt a leghihetetlenebb leegyszerűsítéseket téve lehetővé. Ungváry Krisztián mindezt még megfajeli — visszájára fordítva a sztálini meggyőződést — egy kiegészítéssel: a sztálinizmust azonossá teszi a Szovjetunióval magával, vagyis a Szovjetunió népei és a Vörös Hadsereg gyakorlatilag éppen olyan rossz ügyet védtek, mint a Wehrmacht és az SS.

Ungváry Krisztiánnak e kvázi-történeti koncepcióhoz ismételtelen egy sajátos metodológiára, a **reflektor-módszerre** van szüksége. Már az 1980-as években egyes német történészek — éppen Noltéval szemben — megfogalmazták, hogy nem jó dolog, ha egy történész a „reflektor-módszert” alkalmazza. Vagyis úgy közelít a történelemhez, mintha az egy sötét barlang lenne, amelybe a napfényes felszínről egy lámpással bevilágítanak, és egyes, számukra érdekes, nekik tetsző tárgyaknál megállnak, elidőznek, jól megvilágítják azokat, más tényeken, jelenségeken, tárgyakon túllépnek, mint érekteken. Nem véletlenül marad Ungvárynál megmagyarázatlan még a legfontosabb kérdés is, hogy az eredendően magasabb technikai színvonalon álló Németországot miképpen tudta mégis legyőzni az a Szovjetunió, amely a sorsfordító sztálingrádi csatáig lényegében önerőből harcolt, komoly külföldi támogatás nélkül. Ungváry narratívájába nyilvánvalóan nem fér bele az a problémakör, amelyet legutóbb egy német történész által közreadott dokumentumkötet ragadott meg közvetlen összefüggésben a sztálingrádi harcokkal.¹⁰ A kötet fényt derít fontos pszichológiai tényezőkre, hogy megértsük: miért volt képes a Vörös Hadsereg legyőzni a nácikat és

⁷ Vö. Furet levelét Noltehoz. Világosság, 2000. 3. sz. 21–25.

⁸ Ungváry már korábbi írásaiban is tett ilyesfajta kísérleteket, melyekre már egy vitacikkben reagáltam: Jaj a győzőknek? In: *Krausz Tamás: Vitás kérdések a Szovjetunió és Kelet-Európa XX. századi történetében. Ruzsisztikai Könyvek XXXIII.* Budapest, Russica Pannonica, 2011. 100–121.

⁹ Vö. a probléma elméletlettörténeti és historiográfiai kifejtését: *Abbott Gleason: Totalitarianism: The Inner History of the Cold War.* Oxford University Press, New York, Oxford, 1995. *Bartha Eszter: Sztálinizmus és terror: régi és új irányzatok az angolszász historiográfiában. (Stalinism and Terror: Old and New Perspectives in the Anglo-Saxon Historiography).* In: Krausz Tamás (szerk.). *Gulag. A szovjet táborrendszer története.* Budapest: Pannonica, 2001, 62–83. *Bartha Eszter: Történetírás és ideológia: a totalitarizmusról folytatott vita. Múltunk, 2013, 3. sz. Az analógia tárgyi kifejtését pedig ld.: Ormos Mária – Krausz Tamás: Hitler – Sztálin.* Budapest, Pannonica, 2003.

¹⁰ *Jochen Hellbeck: Stalingrad-Protokolle: Sowjetische Augenzeugen berichten aus der Schlacht.* Fischer Verlag GmbH, Frankfurt am Main, 2012.

miért tartott ki a szovjet lakosság óriási többsége — a nácik borzalmas csapásai ellenére vagy éppen részben azért is — hosszú éveken keresztül a Szovjetunió, a haza vagy ahogyan Ungváry értelmezi a dolgokat, emlékeztetve a régi vulgár-marxista magyarázatokra, úgymond a sztálinista rendszer védelmében.¹¹ Összeomlik az a korábban főképpen Nyugaton hangoztatott érv is, hogy a sztálingrádi csata időszakában több mint 13 ezer vöröskatonát ítéltek el gyávaságért; a dokumentumok fényében kiderül, hogy összesen kevesebb, mint 300 ember ellen született ítélet, tehát az „erőszak mértéktelen alkalmazása a katonák ellen” érv is semmivé válik.¹² A német történész által publikált dokumentumok fényében kiderül az is, hogy az a kommunista, aki nem az első sorokban harcolt, ritkaság számba ment és a katonák szégyennek tekintették az ilyen eseteket. A kommunisták tekintélyét, integratív erejét illusztrálja, hogy — a diktatúra ellenére vagy talán éppen azért is? — 1942 augusztusa és októbere között a sztálingrádi fronton a párttagok száma 28 500-ról 53 500-ra emelkedett. A szovjetek morális felsőbbbsége a nácik, a Wehrmacht és az SS fölött éppen e tényekben ragadhatók meg igazán. A haza védelme „össznemzeti” meggyőződésévé vált – sokak számára függetlenül Sztálintól és a kommunista párttól.

A fasizmus-kommunizmus azonosításának „totalitáriánus” végkövetkeztetéséhez azonban szükségképpen hozzátartozik egy bakugrás, amelyet Ungváry is megtesz. A recensens egyszerűen átlép a valóság egy szegmensén, mintegy „elhallgatja” azt, hogy a hitlerizmusnak nincsen különálló története a megsemmisítő koncentrációs táboroktól, a gyarmatosító népiirtástól, az erőszak és terror tobzódásától, más népek kíméletlen elnyomásától és kirablásától. Így természetesen reflektálatlanul marad, hogy a sztálinizmus mint a terror, a Gulag, a személyi diktatúra, a hatalmi önkény és a belőle fakadó megbocsáthatatlan bűnök — bármennyire is fontos és lényeges részei, alapvető rétege a szovjet történelemnek — de annak mégis csak egyik rétegét képezik. A nácizmusnak

¹¹ J. Hellbeck kötete évtizedeken át elhallgatott források tükrében mutatja meg mindezt. A régi szovjet „neobarokk” heroizálás helyén megjelent egy új deheroizálás, egy új elhallgatás: a kommunista párttal (és Sztálinnal) való széles társadalmi azonosulás vagy legalább is megbékülés. A győzelemben a kommunista párt alapvető szervező szerepének az elhallgatása. A mai mainstream orosz történetírás is megkerüli vagy óvatosan kezeli a párt és politikai intézményeinek (a hadsereg kommisszárok, a kommunisták lelkesítő szerepét stb).

¹² A háború első periódusában az NKVD különleges részlegei a Működő (Gyejsztvujuscája) Vörös Hadseregben 80 583 embert tartóztattak le. Ezek az intézkedések nem bizonyultak elegendőnek a parancs nélküli visszavonulások megfékezésére. Ezért a Szovjetunió Védelmi Népbiztossága kiadta 1942. július 28-án a híres-hírhedt 227-es számú parancsot, amely elrendelte ún. „záróegységek” felállítását a megfutamodások megfékezése érdekében. 1942 augusztusában és szeptemberében ezek az egységek Sztálingrád körzetében 45 465 katonai alkalmazottat tartóztattak fel. Közülük mint „pánikkeltőt”, „gyávát” vagy „kártevőt” 664 embert lőttek agyon. Közel 42 ezer katona visszatért az eredeti egységéhez. A 62. hadseregben szeptember 13–15-én és 17–18-án összesen 27 dezertőrt lőttek agyon. „Kritikus helyzetekben a záróegységek maguk léptek harcba a németekkel. Eredeti feladatuk szerint, a záróegységek figyelmeztető tüzet nyithattak a szervezetlenül visszavonuló egységek katonáinak feje fölé vagy a pánikkeltőket és dezertőröket lelőhették a felsorakozott állomány előtt egyes esetekben. Azonban eddig egyetlen kutató sem talált a levéltárakban egyetlen dokumentumot sem, amely bizonyította volna, hogy a záróegységek tüzet nyitottak volna saját csapataikra.” Vö.: V. Sz. Hrisztoforov: *Sztálingrad*. Organi NKVD nakanune i v dni szrazsenija. Moszkva, Moszkovskie ucsebniki, 2008. 89–92., *uő.*: *Organi goszbezopasznoosztii SZSZSZR v 1941–1945*. Moszkva, Izd. Glavnogo arhivnogo goroda Moszkvi. 2011. 152–168.

nincs a „kriminalitáson” kívül története. A Szovjetunióknak van. Nem véletlen, hogy a háború idején tíz- és tízmillióknak volt „veszíteni valója”, amennyiben a szovjethatalom több mint két évtizede alatt tízmilliók emelkedtek fel a példátlan társadalmi mobilitás feltételei között. Egy bizonyos szinten megvalósult az ingyenes oktatás (felszámolták a cárizmustól örökölt analfabétizmust) és egészségügy, csaknem minden faluban volt orvos és iskola (amelyeket a nácik és szövetségeseik csaknem mindenütt leromboltak, mint a szovjethatalom bátyáit!), létrejött egy új tömegkultúra, egy olyan önálló kulturális fejlődés, amelyet Babel és Solohov, Majakovszkij és Gorkij, Petrov-Vodkin és Kukrinyicszi, Liszickij és Liszickaja, Sosztakovics és Prokofjev, Vaszilij Grosszman és Alekszej Tolsztoj, Szimonov és Ehrenburg neve fémjelezhet. Vagy ki ne ismerné az új szovjet filmművészet zseniális alkotóit Ejzenstejntől Dovzszenkón át Csuhrájugig... Ungváry tehát a maga ideológiai-módszertani szempontjainak megfelelően értelmezi át a II. világháborút, mindenekelőtt „Oroszország nagy háborújának” (A. Werth) történetét. A „két azonos diktatúra” ideológiai konstrukciója felszámolja az „abszolút gonoszt”, amelyet a náciizmus testesített meg. Ebben a recenzens által is képviselt narratívában igen kedvelt — Ungváry is szívesen is idézi — „a szovjet üllő és a náci kalapács közé került lakosság” tézise, amely a német náci agresszort a maga népirtó háborújával egyszerűen az agresszió áldozatával, a Szovjetunióval helyezi egy szintre.¹³ Mint Ungváry meg is fogalmazza: „a honvédő háború mítosz”. Már pedig, ha nem volt honvédő háború, akkor a náci Németország egész teljesítménye, aminek lényege maga a népirtás, egészen más megvilágításba állítható, még pronáci következtetések levonására is alkalmat nyújt, nem-hogy a magyar megszálló csapatok mentegetésére.¹⁴ Ez volna a cél?

¹³ Jelen sorok szerzője minden világos megkülönböztetés ellenére mindig is elutasította a sztálini hatalmi politika mindazon elvtelenségeit és gyakorlati tendenciáit, amelyek az 1939-es német-szovjet barátsági szerződésben öltöttek testet és amelyek dezorganizálták 1939 és 1941 között az antifasiszta harc egész európai fejlődését.

¹⁴ Hogy e tekintetben mennyire nem sztálinista apológiáról van, s ezt Ungváry pontosan tudja, világossá kell tenni: általános történelmi tapasztalat, hogy az igazságos harcot, népi háborút folytató hadseregekben, így a Vörös Hadsereg katonáiban is felszabadultak olyan ösztönök, a bosszú érzései, amelyek embertelen megnyilvánulások tömegeihez vezettek, s amelyeket nem igazolhat az a tény, hogy a Vörös Hadsereg igazságos harcot folytatott a náci Németország ellen. Ilyen tragédia, ilyen katasztrófa volt példának okáért a vöröskatonák sokaságának részvétele az 1945. április végi és május elejei győzelmes berlini csata idején vagy a Magyarországon elburjánzó nemi erőszakban, amely egyes adatok szerint nők tíz-és tízezreit érinthette. E szörnyűség története sokáig feldolgozatlan volt, hiszen egyik félnek sem állt érdekében a jelenség történetét felvetni, még kevésbé megírni. Egyesek attól féltek, hogy e kérdések vizsgálata beszenyezi a felszabadítók emlékét, a nagy honvédő háború igazságos jellegét, mások a nemzeti (kisebbségi) komplexus erősödésétől féltek Németországban, megint mások a Wehrmacht és általában a német fegyveres erők rémtetteinek relativizálódásától tartottak. Mint látjuk, nem ok nélkül. De az elhallgatás csak növeli a bajt, mert akumulálja a történelmi kataklizmák által okozott lelki sokkot a társadalom széles rétegeiben. Napjainkban e tények – sok más ún. kényes kérdéssel együtt – politikai megfontolások következtében a Vörös Hadsereg progresszív történelmi teljesítményének egészében való megkérdőjelezéséhez is anyagul szolgálnak. Történészek feladata, hogy a bűncselekményeket elkövető szovjet katonák elleni perek anyagait – a „titoktartást” (az iratok minősítésének feloldását) követően – az oroszországi levéltárakban feldolgozzák és értékeljék azokat a peranyagokat, amelyek a szovjet katonák által elkövetett bűncselekmények miatt indítottak a háború idején.

A népirtás

Ungváry Krisztián recenziójának zavarossága a népirtás kérdéskörében leginkább a következő gondolatában nyilatkozik meg: „A náci Németország megsemmisítő rablőháborút folytatott a keleti hadszíntéren és a náci tervek egyértelműen a Szovjetunió lakossága egy részének megsemmisítésére törekedtek. A népirtás szándéka ezért teljesen nyilvánvaló. Más kérdés, hogy a gyakorlatban a megszállási politika nem teljesen a tervek szerint működött. (-? *Mi lett volna, ha a népirtás a tervek szerint megy?* – KT) Krausz állítása szerint nem csak a német politika, hanem a magyar megszállók is népirtást követtek el a Szovjetunióban. Krausz népirtással kapcsolatos tézise meglehetősen furcsa annak fényében, hogy az állítólagos genocídium elkövetői zömmel maguk is az állítólag kiirtandó népcsoport tagjaiból kerültek ki.”¹⁵ Nézzük. Ungváry elismeri ugyan a népirtás tervét, de a „gyakorlatban” visszatáncol, mondván, hogy az „nem teljesen a tervek szerint működött”. Ungvárynál — így személytelenül — csupán a „tervek törekedtek” a népirtásra, a „szándék” volt meg erre, de a gyakorlatban valami más történt. A „működött” szó itt nyilvánvalóan valamiféle szenvtelen viszonyt tükröz, mintha a politika magában állna, nem lennének hordozói, nem utal közvetlenül a „működtetőkre”: a Wehrmachtra, az SS-re stb. A következő mondatban pedig már csak „állítólagos genocídiumról” beszél, amelyet nem is annyira a nácik és bűntársaik követtek el, hanem inkább „a kiirtandó népcsoportnak” a nácik alkalmazásában lévő képviselői, tehát oroszok és más nemzetiségűek hajtottak végre... (így azt is mondhatná kis túlzással, hogy Auschwitzot a zsidók üzemeltették!). Mindez Ungvárynál persze csúsztatások csúsztatása, cinizmus felsőfokon. Ám a zűr csak növekszik azáltal, hogy Ungváry par excellence a magyar megszálló csapatok esetében a népirtást kategorikusan tagadja.

Mi történt hát valójában? A szlávok és a zsidók kiirtása között mind a tervekben, mind a technikai-stratégiai parancsokban, mind a gyakorlati kivitelezésben *összefüggés* állt fenn, ha nem lenne morbid, azt mondanám, hogy a terv és a praxis között harmónia jött létre. De a reflektor-módszer számára nincsenek összefüggések. Ungváry *hic et nunc* egész egyszerűen „elfeledkezett” az Ost-tervről, amely adatok szintjén határozta meg az elpusztítandó szlávok és zsidók számát egyazon oldalon. A valóságban a terveket nemhogy nem lehet szembeállítani a gyakorlattal, hanem a kezdeti nehézségek után a nácik messze túlszárnyalták az előzetes előírásokat.¹⁶ A reflektor-módszert alkalmazó Ungváry fantáziáját e tekintetben

¹⁵ Ungváry Krisztián: A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok 1941–1947. Századok, 2013. 6. sz. 1561–1580.

¹⁶ „A Generalplan Ost 1941-ben még azzal számolt, hogy a keleti területeken három évtized alatt 31 millió „nem kívánatos” szláv és zsidó fog eltűnni. A zsidó holokauszt és a szláv népirtás eredményeképpen 1944-re a nácik polgári áldozatainak száma meghaladta a 25 millió főt. Ha a fronton eddigre elesett, illetve a fogságban elpusztult vöröskatonák millióival is kalkulálunk, akkor világos, hogy a nácik három év alatt, tehát az eredeti ütemnél tízszer gyorsabban haladva túlteljesítették tervüket. Nem csoda, hogy 1943-ra a Generalplan Ost módosított verziója már 46–51 millió ember eltűnésével számolt. A nácik szlávokkal szembeni politikája a germán felsőbbrendűség eszméjéből indult ki: az ellátás és a terület a németeket illeti meg, és szlávok tömegeinek kell elpusztulni ahhoz, hogy az „árja faj” megkapja jussát. A kivitelezés tudatossága egyértelmű, Berlin hideg számítással,

már korábbi, a témába vágó könyvében is a következő tény sor határozta meg: néhány Wehrmacht tábornok különböző okokból, de — ismeri el — nem humanitárius megfontolásokból, ellenezte a népirtás egyes parancsainak, mindenkélt előtt a komisszár-parancs betű szerinti végrehajtását.¹⁷ Ám ha a tényeknél maradunk, ezek a tábornoki „tiltakozások” Ungváry állításával ellentétben a valóságban egyáltalán nem befolyásolták a népirtás végrehajtását, még csak nem is módosították azt érdemben.

Noha Ungváry Krisztián természetesen ismeri a hitleri ún. komisszár-parancsot, de említett könyvében, amikor a népirtás programját és gyakorlatát még nem állította szembe egymással (más szelek fújtak!), már akkor sem értette e dokumentum igazi jelentőségét. Ugyanis valójában a komisszár-parancs nemcsak a komisszárokra vonatkozott egyedül, ahogyan ő értelmezte-értelmezi. Amikor Ungváry — kizárólag náci dokumentumok alapján — viszonylag kis számú komisszár kivégzését rekonstruálta,¹⁸ „elfeledkezett” arról, hogy e parancs a zsidó hadifoglyok és elvben minden kommunista vöröskatonára és parancsnokra kiirtását is magában foglalta. Márpedig ha ezt nem hangsúlyozzuk, akkor aláássuk annak megértését, hogy a náci katonai vezetés egy előre eltervezett és konkrétan parancsokban is előre megformált tudatos népirtásra törekedett és a népirtást rendkívül radikális módon meg is valósította.

Aron Shneer izraeli történész egy igen érdekes tanulmányában a népirtás kérdéskörét elemezve a náci vezetőség parancsainak ugyancsak a *belső összefüggéseire* hívja fel a figyelmet,¹⁹ ami nélkül nem érthető meg a népirtó szándék tudatossága, tervszerűsége és gyakorlati megvalósítása közötti összhang. Maga a „komisszár-parancs”²⁰ — amelyet 1941. május 5-én dolgoztak ki Hitler intenciói alapján és június 6-án erősítették meg, majd küldték szét a hadseregek parancsnokainak — „a szovjet zsidó hadifoglyok megsemmisítésének jogi megalapozása volt”.²¹ Tehát a parancsban a népirtás egyik fő irányának megjelenését kell látnunk, amely a kommunista ideológiai befolyás — lehetséges „fizikai” képviselőinek — fizikai kiirtását tűzte ki célul a Vörös Hadseregben és végre is hajtotta. Egyébként a háborút megelőzően kiadott náci parancsok, terrorintézkedésekre vonatkozó utasítások mind erősen átideologizált dokumentumok,

papíron tervezte meg milliók halálát. A népirtási koncepció azonban nem volt totális abban az értelemben, hogy nem az összes kelet-európai szláv meggyilkolását tűzte ki célul... Bár a háború kezdetén a nagy népességmozgatások az etnikai tisztogatás kategóriájába tartoznak, a németek szlávpolitikája egésze a genocídium fogalmával határozható meg.” Vági Zoltán–Kádár Gábor tanulmánya: Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Karán működő Holokauszt és Társadalmi Konfliktusok Program (HTKP) http://htkp.org/index.php?option=com_content&task=view&id=32&Itemid=33; Lásd továbbá: Piker Henry–Haffner Sebastian: Plan «Ost»: kak pravilno podelit Rossiju. Algoritm, Moskva, 2011.

¹⁷ Ungváry Krisztián: A magyar honvédség a második világháborúban. Osiris Kiadó, Budapest, 2004. 73–74.

¹⁸ Ungváry Krisztián: A magyar honvédség...70–71.

¹⁹ Aron Shneer: Fogság c. munkájának első fejezete foglalkozik e kérdéskörrel. Shneer Aron: Plen. Szovetszkije vojenno-plennije v Germanii 1941–1945. Moszkva–Jeruzsálim, 2005. [http://www.jewniverse.ru/RED/Shneyer/glava1os_v\[2\].htm#_ftn18](http://www.jewniverse.ru/RED/Shneyer/glava1os_v[2].htm#_ftn18) (Letöltés: 2013. május 21.)

²⁰ <http://www.ns-archiv.de/krieg/1941/kommissarbefehl.php>

²¹ Shneer Aron: Plen ... [http://www.jewniverse.ru/RED/Shneyer/glava1os_v\[2\].htm#_ftn18](http://www.jewniverse.ru/RED/Shneyer/glava1os_v[2].htm#_ftn18)

amelyek a Wehrmacht szigorú náci ellenőrzésére utalnak.²² A komisszár-parancs a kivégzések konkrét végrehajtását a Wehrmacht és az SS közös egyeztetésére bízta. A május 13-i Keitel-parancs, amely *büntetlenséget irányzott elő a szovjet civilek elleni katonai bűncselekmények esetében* (!), különösen kitágította a Wehrmachtnak a holokausztban és általában a népirtásban játszott szerepét. Amikor a komisszár-parancs antikommunista és komisszárelenes cikkeleket olvassuk, elkerülhetetlenül gondolnunk kell arra is, hogy a náci propagandában és számos parancsban, direktívában a „zsidó-kommunista”, „zsidó-komisszár” azonosítások oly erőteljesek voltak, hogy a katonák maguk is azonos fogalmakként kezelték a zsidókat és a kommunistákat, a zsidókat és a szovjet-hatalom képviselőit. (Ez természetesen vonatkozik a magyar katonákra is különösen 1942 tavasza, a vezérkar ún. 10-es számú füzetének kiadása után.²³) Az antiszemita és oroszellenes népirtás tehát összefolyt az antikommunista tömeggyilkosságok rendszerével, nem voltak elválasztó határok. Mindezt a Biztonsági Szolgálat 1941. július 2-i — Heydrich által aláírt — direktívája „szintetizálta”. A parancsot a szovjet területeken állomásozó SS és a rendőrség parancsnokainak címezték. A direktíva 4. szakasza, amely a *Kivégzések* címet viselte, pontosan meghatározta a megsemmisítendő ellenséget. A kivégzendők felsorolása megmutatja a népirtás igazi arcát: „... a Komintern munkatársai és az összes hivatásos kommunista államférfi; felső- és középszintű munkatársak a pártban és az alsószintű aktív munkatársak a Központi Bizottságban, a területi és kerületi bizottságok népbiztosai. Zsidók – párttagok és állami szolgálatban állók, és más radikális elemek (diverzánsok, szabotőrök, propagandisták, orvlövészek, gyilkosok, uszítók stb.)”.²⁴ Így lesz a népirtás gyakorlata teljessé és általánossá, amelyet Ungváry valamely ok miatt nézeteimre utalva „állítólagos genocídiumnak” nevez.

Az izraeli történész említett tanulmányában egy hihetetlennek tetsző dokumentummal érzékeltette a komisszár-parancs valódi „sugallatát” (és a többi említett paranccsal való összefüggését), ideológiai jelentőségét. A komisszár-parancs a maga „eredetiségével” — jelezve a parancs mélyen rasszista üzenetét — később meghílette professzor Hirtet, SS Sturmbahnführert, aki 1942. február 9-én e parancs alapján egyenesen Himmler SS Reichsführerhez fordult egy még ma is döbbenetet keltő javaslattal: „...A zsidó-bolsevista komisszárok koponyáinak a strasbourgi Birodalmi Egyetemre való tudományos célú szállítmányozását illetően: az összes faj és nép koponyáinak széles kollekciójával rendelke-

²² A hírhedt május 13-i, 4. számú rendelkezés a civilek elleni katonai bűncselekmények büntetőségéről, amelyet Keitel írt alá, oly mértékig átideologizált volt, hogy a parancs igazolásaként Keitel egy kifejezetten ideológiai pontot is benne hagyott, miszerint figyelembe kell venni: Németország 1918 vereségét követően „a német nép szenvedései és a nemzeti-szocializmus elleni harc, amely megszámlálhatatlan véres áldozatot követelt – a bolsevik hatás következményei voltak”. Presztupnie celi – presztupnie szredsztva. Dokumenti ob okkupaciiionoj politike fasisztszkoy Germanii na territorii SZSZSZSR. (1941–1944.). 2-oje izd. izdanie. Politizdat, Moszkva, 1968. 32.

²³ A folyó háború tapasztalatainak ismertetése. Partizánharcok. 10. számú füzet. Honvéd Vezérkar főnöke 4. osztály. Attila-nyomda, Bp., 1942.

²⁴ Sztatyiszticheskie dannie // Unyicstozsenie jevrejev SZSZSZSR v godi nyemeckoj okkupacii (1941–1944). Szbornyik dokumentov i materialov. /Ichak Arad – Jeruszalim, Jad Vasem, 1991. 40.

zünk. Csak a zsidók koponyáiból áll kevés rendelkezésünkre. A háború Keleten lehetőséget nyújt számunkra, hogy ezt a hiányt felszámoljuk. Ami a zsidó-bolsevista komisszárokat illeti, azok a hanyatló emberiség határtalanul visszataszító vonásaival bírnak, így lehetőségünk lesz arra, hogy koponyáikkal rendelkezvén konkrét tudományos dokumentumot kapjunk.”²⁵ Még ha a Wehrmacht tábornoki karának egy része gátolta is a komisszár-parancs végrehajtását, nem ez volt az általános hozzáállás, hanem éppen az ellenkezője. A valóságban az alsó egységeknél következetesen végrehajtották a népiirtó parancsokat, ami természetesen a német Véderő-Főparancsnokság (OKW) és a Szárazföldi Erők Főparancsnokságának utasításai nélkül nem történhetett volna meg. Az egész rasszista népiirtás vezényleéséből és megvalósításából a Wehrmacht főparancsnokságát és tábornokait „kimosni” nem lehet. E problematikát, e szerezcsenmosdatást — Ungváry Krisztiántól eltérően — az objektíven elemző német történészek munkái rég óta megvilágítják. Elegendő itt és most a heidelbergi egyetem neves történészprofesszora, Christian Streit alapművére utalni.²⁶ A német kolléga adatait Ungváry is előszeretettel használja, idézi, ám a számsorokat a szövegkörnyezetükből kiragadja, Streit kiváló következtetéseit és tudományosan megalapozott koncepcióját elhallgatja szélsőséges elgondolások kedvéért, amelyek konkrét kritikájára a maga helyén még visszatérek.

Világos, hogy a magyar megszálló csapatok tevékenységének német irányítása (beleértve természetesen mindenekelőtt a Wehrmachtot és az SS-t!) eleve meghatározta e csapatok működésének alapvető irányát. Mint Ungváry Krisztián maga is helyesen hangsúlyozta ezt tíz évvel korábbi könyvében: „A Wehrmacht és a Magyar Királyi honvédség vezetése azonban nemcsak tudott a tömegkivégzésekről, hanem koordinálniuk is kellett azok lebonyolítását. A katonai közigazgatás kezdettől fogva részt vett a zsidóüldözés megszervezésében, elsősorban azzal, hogy bevezette a zsidók számára a megkülönböztető jelzést és megszervezte a gettókat valamint a kényszermunkát. Ebben a magyar csapatok, a magyar megszálló hatóságok is részt vettek.”²⁷ „Elsősorban”, de tegyük hozzá mindjárt, mint korábban aláhúztam már, „másodsorban” aktívan részt vettek a holokauszt folyamatának végső fázisában, a zsidók tömeges legyilkolásában is.

Ungváry maga is hivatkozott ezekre a fejleményekre és az „állítólagos népiirtás” tényeire a magyar honvédség történetével foglalkozó, többször említett könyvében. Egy helyütt így fogalmazott: „A keleti fronton származás vagy partizántevékenység és annak gyanúja miatt milliós nagyságrendben végeztek ki civileket.”²⁸ Noha Ungváry ott csak 1,3 millió zsidó legyilkolásáról tud, a va-

²⁵ Sner Aron: Plen. id. m.

²⁶ Christian Streit: Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetische Kriegsgefangenen 1941–1945. Bonn 1997. A Németországban először 1978-ban megjelent munka 1997. évi kiadása orosz nyelven teljes terjedelemben 2009-ben látott napvilágot: Kristian Strait. „Oni he tovarisi” Vermacht i sovetskie boennoplennie v 1941–1945 gg. Per. s nem I Diakonova, predisz i red. I Hactenko M. Ano Russkoe istoriceskoe obsesztvo NP ID «Russkaja panorama», 2009. – 480. (Seria «Ves mip»).

²⁷ Ungváry K.: A magyar honvédség... 110.

²⁸ Ungváry K.: A magyar honvédség... 106.

lóságban mintegy kétszer ennyi zsidó nemzetiségű szovjet állampolgárt mészároltak le a náci és szövetségeseik.²⁹ De hát a zsidók szerepének tárgyyszerű megvilágítása nem illeszkedik Ungvárynak a két harcoló fél azonosításáról alkotott konstrukciójába. Míg a Wehrmacht és az SS legyilkolta a zsidókat, a Vörös Hadseregben tíz- és tízezzrel harcoltak, méghozzá halált megvető bátorsággal – állítsák őket a front bármely pontjára. A szovjet hadifoglyok között sok tízezer szovjet zsidó nemzetiségű hadifogly volt, akiknek óriási többségét legyilkolták. (Gyakorlatilag csak azok maradtak életben, akikről nem derült ki a nemzetiségük.) A zsidó vöröskatonák pontosan tudták, mi vár rájuk a fogságban, hiszen a háború első napjától éppen elégszer hallhatták a német propaganda tébolyult szavait „a zsidó-kommunista uralom fenntartóinak kiirtásáról, likvidálásáról” és nem is szólva a tetteikről. Erről természetesen tudomásuk volt a Vörös Hadsereg katonáinak és parancsnokainak is, akik már a háború elejétől nagyobb bizalommal kezdtek lenni a zsidó katonák iránt, ami a harcban elmélyült irántuk.³⁰ Ungváry nem tulajdonít annak sem jelentőséget, hogy a zsidó vöröskatonák döntő többsége — nem véletlenül — az antifasiszta harc oltárán áldozta fel életét, amely „küldetés”, mint tudjuk, magában foglalta Európa egészének felszabadítását is. E katonák — ugyancsak a mi recenzensünk elképzeléseivel ellentétben — minden szenvedésük dacára különbséget tudtak tenni a sztálini és a hitleri diktatúra között... Evidensnek tűnő dolgok ezek, ám a revizionista történetírás képtelen az ilyesfajta „finom” különbségeket megérteni és értelmezni.

Ungváry Krisztián ugyancsak a reflektor-módszer segítségével a népiértés „képéből” úgyszólván kiretusálja a magyar megszálló csapatokat, de e módszernek megfelelően nem retusálja ki a románokat, letteket és ukránokat, csak éppen a magyarokat. Ezekben az érvelésekben a népiértés egész problematikája kikerül a náci Németország és szövetségesei által folytatott háború összefüggés-rendszeréből, nem kapcsolódik össze a háború jellegével és céljaival, mint legfelső síkkal, hanem „trükkösen”, pusztán a „partizánháború” részeként értékelődik, mintha az valami légüres térben zajlott volna. Pedig Ungváry még valamikor tudta, hogy a magyarok nem vívtak a németektől független háborút: „... a magyar megszálló erők a németekkel azonos körülményeknek voltak kitéve, a lakosság és a hadifoglyok dolgában azonos parancsoknak, illetve kényszereknek engedelmeskedtek...”³¹ Most melyik Ungvárynak higgyünk? Mert a kötetünkkel polemizáló mai Ungváry így vélekedik: „Azokon a területeken, ahol harci cselekmények egyáltalán nem folytak, a magyar megszállók tömeggyilkosságokat nem követtek el, leszámítva a holokausztban történt — többnyire passzív — részvételüket.”³² Ahány szó, megint annyi hamisság. Eddigi ismereteink alapján a Szovjetunió 19 területén (ez a közigazgatási egység a magyar megyéhez hasonló, csak sokkal nagyobb területet foglal magában) történtek magyarok által elkövetett tömeggyilkosságok, sok száz, talán ezernél is több te-

²⁹ Vö. Sztatyisztjicseszkie dannie// Unyicstozsenie jevrejev SZSZSZR... 1991.

³⁰ Vö. Sner Aron: Plen. id. m.

³¹ Ungváry Krisztián: A magyar honvédség... 44., 46.

³² Ungváry K.: A magyar megszálló csapatok... id. c. Századok, 2013. 6. sz.....

lepülésen, faluban és városban, befagyott folyókon és szakadékokban, közel a fronthoz és távol a frontvonalától. S azzal mentegetni a népiertást — egyébként teljességgel tévesen —, hogy a holokausztban csak „passzív részvétel” történt, mintha az egyébként nem lenne népiertásban való részvétel (örület!?), ez a maszatolás a gondolkodást a teljes abszurdum irányába vezeti. A kötetünkben publikált (és számtalan nem publikált) levéltári dokumentumok sora, beleértve a magyar vezérkari főnökség 10-es számú füzetét, kifejezetten a szovjet zsidó nemzetiségű állampolgárok tömeges legyilkolásáról, németeknek való kiszolgáltatásáról és a gyilkosságokkal együtt járó ór- és egyéb feladatok ellátásáról tanúskodnak. Ungváry figyelmét elkerülte, hogy a kötetünk mellékletében publikált néhány ÁBTL-dokumentumban magyar katonák maguk beszélik el a holokausztban való — nagyon is aktív — részvételüket. Magyarán, egyes katonák még büszkélkedtek is a zsidók kiirtásával, a falvak felperzselésével. Erre az *aktív részvételre* magam is kitértem az előszóban a kötet dokumentumait és más dokumentumokat is idézve.³³

A náci népiertás tehát nem kizárólag német teljesítmény, hanem román, magyar, olasz, finn, lett stb. Másfelől viszont Ungváry is úgy vélekedik, hogy a magyarok kegyetlenebbek, gonoszabbak voltak mint akár az SS-ek. A józan ész, a történelmi tapasztalat azonban azt mutatja, hogy a gonosztettek elkövetésében nem lehet nemzetiségi vagy etnikai hierarchiát felállítani. Mindemellett Ungváry Krisztián ráadásul azzal is próbálja a népiertást „magyar fejezetét” relativizálni, hogy a románok még több embert öltek meg — amit egyébként soha senki nem bizonyított —, noha Ogyessza környékén a román katonai hatóságok mintegy 40 ezer, főként zsidó nemzetiségű állampolgárt gyilkoltak le, amint a recenzens is hangsúlyozza. Én ehhez hozzátenném, hogy a román hatóságok az ukrainai Bogdanovka melletti megsemmisítő táborban még vagy 50 ezer zsidót pusztítottak el. De miért lenne ez mentő körülmény a magyar megszálló csapatok megítélésében?

Ungváry vizsgálódásában nincsenek világos fogalmak, ezért narratívája szétesik. A maga történeti konkrétságában nem határozza meg a népiertás fogalmát, mely kérdésnek éppen a kötetünk vitája kapcsán Szilágyi Ákos oly világos és szépen megírt cikket szentelt az Élet és Irodalom hasábjain. Ebben pontosan kontextualizálja a náci népiertást, amelynek eszközeivé váltak a magyar megszálló csapatok: „...a náci Németország totális háborújában a népiertás nem járulékos jelenség, a frontvonal mögött vagy a hátszágban zajló népiertás pedig nem a háború mellékszíntere volt, hanem ennek a háborúnak a megkülönböztető, lényegi újdonsága és legfontosabb színtere, amennyiben a náci Németország háborús célja az egész világ *faji gyarmatosítása* („germanizálása”, „árjásítása”) volt, ami magában foglalta a meghódítandó és meghódított területek fajilag „alacsonyabbrendű” népcsoportjainak teljes vagy részleges fizikai kiirtását, áttelepítését, vagy rabszolga-munkaerőként való felhasználását (elég talán itt az úgynevezett *Ost*-tervre utalni). Nem a totális háború adja meg tehát a

³³ Egyébként Ungvárynak a fogalmakkal való taktikai játszadozására már más kutató, például Csapody Tamás is felhívta a figyelmet: *Mozgó vesztőhelyek. Index. 2013. január 22.* http://index.hu/velemenylolvir/2013/01/22/mozgo_vesztohelyek/ (Letöltés: 2013. május 21.)

népirtás kontextusát, hanem — megfordítva — a népirtás az a merőben új kontextus, amely ennek az — immár nem a jogos ellenfél (*enemy*) *legyőzése*ért, hanem a minden emberi vonásától megfosztott abszolút ellenség, az ősellenség, ősgonosz (*foe*) *megsemmisítése*ért, *kiirtása*ért folyó — háborúnak az igazi kontextusát adja. Nemcsak azt jelenti ez, hogy ebben a háborúban — nemcsak a gyakorlatban, de a parancsokban is kinyilvánított módon — megszűnt a modern európai hadijog összes megkülönböztetése, jogi elválasztása (így például háború és béke, fegyveres katona és fegyvertelen civil, ellenség és bűnöző, harcoló katona és hadifogoly, háborús és békés terület megkülönböztetése), hanem azt jelenti, hogy katonai értelemben bárhol zajlott is maga a háború, még a tisztán katonai teljesítmények, a hadászati manőverek sikerei is közvetlenül a náci „bűnöző állam” népirtási világtervének megvalósulását mozdították elő.³⁴ Ebbe a kontextusba illeszkedik tehát a magyar megszálló csapatok egész tevékenysége 1941 és 1945 között.

Természetesen a német fegyveres erők és a magyar honvédség között — ellentétben Ungváry állításával — nyilvánvalóan teszek különbséget. A Wehrmacht és az SS — ellentétben a magyar honvédséggel — eleve népirtó szándékkal és a népirtás céljával támadta meg a Szovjetuniót. A magyar vezérkari főnökség (vezérkari főnök: Szombathelyi Ferenc) 10-es számú füzeté, direktíva a náci népirtás alapvető rasszista célkitűzéseit, a zsidók kiirtását és az összes „partizángyanús” egyén legyilkolását, beleértve a gyermekeket és a nőket is, valamint a túszszedést, a polgári lakosság tömeges kivégzését elrettentés céljából stb. csak 1942 áprilisában fogalmazta meg.³⁵ Ungváry azonban a 10-es számú füzetből — ismeretlen ok miatt — mindezt egyszerűen elhallgatta.

A magyarok tehát a németektől eltérően nem a népirtás céljával érkeztek szovjet földre, de miképpen Horthy vezetésével beléptek a népirtó háborúba a nácik oldalán a Wehrmacht és az SS alárendeltségében, úgy egyúttal elkerülhetetlenül belesodródtak magába a népirtásba is. Mindezt dokumentumaink napnál világosabban bizonyítják.

A hadifoglyok

A hadifogolykérdést sem a tényeknek megfelelően világítja meg Ungváry Krisztián. A recenzens e témakörön belül is Sztálint folytonosan Hitler szerepében akarja láttatni, Hitler vagy más hitlerista vezető mundérjába akarja öltöztetni, ami nála nem újkeletű.³⁶ A recenzens megközelítésében is érződik az a

³⁴ Szilágyi Ákos: Hideg évek. A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Élet és Irodalom. 2013. március 22. 13.

³⁵ Lásd: A folyó háború tapasztalatainak ismertetése. Partizánharcok... i.m.

³⁶ A magyar honvédség háborús történetéről szóló említett könyvében – minden dokumentáció nélkül – Sztálint egyenesen az egyik fő náci tábornok „szövevényességének” nevezi: „A világnézeti háború fokozásáért Reichenau mindent elkövetett, és ebben Sztálinban a legjobb szövevényességre talált. 1941. december 20-án napiparancsban ismertette a magyar megszállókkal is azt a parancsot, amelyben Sztálin szerint: „minden orosz földön lévő németet meg kell ölni, ezzel kihirdette a teljes megsemmisítő háborút.” Ungváry, 2004. 52. o. Természetesen Sztálin ezt sohasem mondta, ha csak el nem hisszük – mint Ungváry –, hogy egy ilyen hétpróbás tömeggyilkos, mint Reichenau pontos forrásnak tekinthető a történész számára. Arról az abszurdumról pedig beszélgetni sem érdemes, hogy Ungváry „világnézeti háborúnak” tekinti a német-szovjet háborút.

„hagyomány”, amiről D. Sztratijevszkij, német történész ír: Németországban a háborút követően évtizedekig a társadalmi emlékezetben a „szovjet hadifogoly” egyáltalán nem szerepelt vagy ha mégis, úgy, hogy az „ő katonájuk”, a német hadifogoly szinonimájaként bukkant fel. A szovjet hadifoglyokat „megfosztották a kényszymunkás státuszától” és ez a helyzet gyakorlatilag máig nem változott.³⁷ (A túlélők még kompenzációt sem kaptak.) A náci hadvezetőség mindig is konspiratív kezelte a hadifogoly kérdést, hiszen tudták, a népiirtás végrehajtása a hadifoglyok körében mind faji, mind politikai okok miatt „elkerülhetetlen”. A komisszár-parancs vizsgálatakor már érintettük ezt a problémát. De arra érdemes még utalni itt, hogy a Wehrmachtban — az 1941. július 17-i, 8-as számú különleges parancs (Reinhard Heydrich, SS Gruppenführer írta alá) után — az 1941. október 30-i 14-es számú operatív parancs elrendelte: mindazokat a szovjet állampolgárokat, akik valamely hátországi katonai körzetben áttelepítő vagy hadifogoly-koncentrációs táborban vannak „tisztogatásnak kell alávetni” és „az összes parancsot végrehajtó operatív csoportok tevékenységét titokban kell tartani... és a legkisebb veszély esetén a 8-as számú és a 14-es számú operatív parancsokat meg kell semmisíteni”. Mellékesen szertefoszlik az a legenda is, hogy a Wehrmacht tábornokai — nem szólva a katonákról — nem vettek részt a tömeggyilkosságok, a holokauszt, általában a népiirtás végrehajtásában.³⁸ Ungváry — a náci parancsok konkrét tartalmával ellentétben — a *náci propagandából* indul ki,³⁹ miszerint a hadifoglyokkal (és a partizánokkal) való „rossz bánásmód” oka az, hogy a szovjetek nem írták alá a genfi konvenciót, és ez számára mindent megmagyaráz: ha aláírták volna, minde a szörnyűség nem következett volna be. Ungváry nem gondolkodott el kellő mélységben annak a ténynek a jelentőségén, hogy a nácik vajon mi okból konspiráltak el a hadifoglyok körében végzett „tisztogatásokat”. A kolléga egyszerűen nincsen tisztában azokkal az alapvető tényekkel, amelyek e tekintetben perdöntők vagy megint nem képes ezen alapvető tényeket mérlegelni, egymással összefüggésbe hozni úgy, ahogyan azok eredetileg összefüggtek a náci, illetve a szovjet politikai és katonai gyakorlatban.

Még Oroszországban is gyakran „félreértik”, félremagyarázzák a genfi konvenció és a szovjet hadifoglyok sorsának összefüggését. Pontos és népszerű áttekintést nyújtott legutóbb minderről a moszkvai Szkepszisz című internetes folyóirat szerzője.⁴⁰ A komolyan vehető történeti szakirodalom a releváns dokumentumok fényében egyértelműen kimutatta: a náci vezetők találták ki saját maguk és a náci hadvezetés igazolására, hogy mivel Sztálin nem írta alá az

³⁷ Dmitrij Sztratijevszkij: A szovjet hadifogoly alakja a német társadalmi emlékezetben és Németország historiográfiájában. Társadalmi és politikai szempontok. In: Háború és nemzeti önismert: 70 éve támadta meg a náci Németország a Szovjetuniót. Ruszisztikai Könyvek XXXII. Budapest, 2011. 165., 171–172. o.

³⁸ Krisztian Streit: Onyi nam ne tovariscsi... 2009. 11–12., 91–92. Vö.: Shneer Aron: Plen. id. m.

³⁹ Szinte ugyanaz az érvelése, mint Szabó Péteré a Történelmi Szemle 2013. 2. számában (307–323.) Lásd erről Varga Éva Máriával erre válaszul írt cikkünket: Egy könyvrecenzió – tizenkét csúsztatás. Történelmi Szemle, 2013. 2. sz. 325–340.

⁴⁰ Mihail Tyagur: Szovetszkie vojennoplennie i Zsenyevszkaja konvencija. Zapozdavsee, no neohogyimoe vozrazsenie Kirillu Alekszandrovu. http://scepssis.net/library/id_3447.html (Letöltés: 2013. június 15.)

1929-es genfi konvenciót, ezért annak tételei nem vonatkoznak a szovjet állampolgárok különféle nemzetiségű hadifoglyaira, ezért likvidálhatók. Számos náci dokumentum tanúskodik arról, hogy a szovjet hadifoglyok elpusztításának igazolására gyakran a szovjet fél aláírásának hiányát hozták fel — figyelem! — már jóval a háborút megelőző periódusban (és persze a háború egész időtartama alatt). A nácik, a Wehrmacht és mai szerecsenmosdatóik vagy csupán szovjetellenes érzelmeik által elgaloppírozott szerzők sohasem idézik a genfi konvenció 82. paragrafusát, amely pedig számos internetes oldalon olvasható franciául, angolul, oroszul vagy németül. Érthető, hiszen e dokumentum egyértelműen és perdöntő módon kinyilatkoztatja: „A magas szerződő felek jelen konvenció tételeit minden körülmények között kötelesek betartani. Még ha háború esetén a harcoló felek egyike, amely nem vesz részt a konvencióban, annak tételei akkor is kötelezőek maradnak az összes harcoló fél számára, amelyek aláírták a konvenciót.”⁴¹ Ungváry — akárcsak az orosz Kirill Alekszandrov és más, a szovjetellenes propagandát még ma is mindenek fölé helyező szerző — úgy torzítja el ezt a szöveget — talán öntudatlanul —, mintha érvényessége csak az aláíró felekre vonatkozna. Ungvárynak furcsa módon nincsen tudomása arról, hogy a szovjetek még a háború kezdetén éppen a hadifoglyok kérdésében igyekeztek megegyezésre jutni. Ám két dolgot mindenképpen tudnia kell. 1.) 1941. június végén, július elején, mintegy két héten keresztül megbeszélések folytak arról, hogy a Szovjetunió csatlakozik az 1929. évi genfi egyezményhez is. 1941. június 27-én Molotov külügyi népbiztos felvette a kapcsolatot M. Guberrel, a Vörös kereszt Nemzetközi Bizottsága elnökével a hadifoglyok névsorának kicserélése ügyében.⁴² 2.) A szovjet kormány 1941. július 17-én jegyzékben fordult a német félhez, melyben kinyilvánította szándékát, hogy kész az 1907. évi hágai konvenció elismerésére és kölcsönös alapokon való betartására. 1941 júliusában a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének nevében készült egy határozattervezet is,⁴³ amelyben rögzítették, hogy a viszonyosság teljesülése esetén a szovjet állam kész a háború alatt a hágai és genfi egyezményeket betartani, azonban e határozat életbe léptetésére nem került sor. Feltételezhetően azért sem, mert a német kormány 1941. augusztus 25-én a válaszul küldött jegyzékében elutasította e szovjet kezdeményezést.⁴⁴

⁴¹ Art. 82. The provisions of the present Convention shall be respected by the High Contracting Parties in all circumstances. „In time of war if one of the belligerents is not a party to the Convention, its provisions shall, nevertheless, remain binding as between the belligerents who are parties thereto.” Convention relative to the Treatment of Prisoners of War. Geneva, 27 July 1929. <http://www.icrc.org/ihl/sz68d14de>; <http://statehistory.ru/36/Povliyal-li-nepodpisanie-SSSR-ZHenevskoy-konventsii-na-uchast-sovetskikh-voennoplennykh/>

⁴² Konaszov V. B. Mezsduarodnij Komitet Krasznogo Kreszta-Szovetskij Szojuz: dorogoj szotrudnyicsesztva i konfrontacii (1939–1952). Isztoricseskij ocserk dokumentov. Moszkva, 1999. 5–33.; Varga Éva Mária: Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956) az oroszországi levéltári források tükrében. Ruzsizstikai Könyvek XXIII., Russica Pannonica, Budapest, 2010. 71–72., 78–80.

⁴³ A határozattervezet megtalálható: GA RF. F. R-9501. Íp. 5. D. 62. LL. 81–82; Közli: Ruzsizskij arhiv. Velikaja Otyecsesztvennaja. Nyemeckie vojennoplennije v SZSZSZR. 1941–1955 gg. Knyiga per-vaja, N°. 24 (13–2). 1999. 17–18.

⁴⁴ Vö.: Krausz Tamás – Varga Éva Mária: Egy könyvrecenzió – tizenkét csúsztatás. *Történelmi Szemle*, 2013. 330.

Ungváry recenziójában ugyan a németek gyakorlati politikáját kvázi magyarázva, de egy sajátosan értelmezett *hadijogra* hivatkozik. Am „elfelejti” megjegyezni: a náci vezérek cinikus módon már akkor sem kívántak betartani semmiféle „hadijogot”, amikor még csak készültek a háborúra. De hát mindezek a tények és dokumentumok már a nürnbergi per időszakában is ismertek voltak! A „Nazi Conspiracy and Aggression” c. híres tízkötetes angol nyelvű kiadvány, amely a nürnbergi perhez összegyűjtött dokumentumok, kihallgatási jegyzőkönyvek, eskü alatt tett nyilatkozatok angol fordítását közli – 1946-ból való. Minket itt az érdekel, amiről Ungváry megfedkezett: Franz Halder tábornok, vezérkari főnök a nürnbergi per során tett nyilatkozatáról (1945. november 22.) van szó, amely Hitler 1941. március elején elhangzott szavait idézte: „... a komisszárokat likvidálni kell. A nemzetközi jog megsértésében bűnös német katonák... felmentést kapnak. Oroszország nem vett részt a hágai konvencióban, ezért nincsenek meg az annak megfelelő jogai sem.”⁴⁵

Ez a magatartás a háború egész folyamán jellemezte a Wehrmacht vezérkarának beállítódását, s azok az ellenhangok, amelyekről Ungváry oly jelentőséggel nyilatkozik, legfeljebb színezik a képet, de nem a hadifoglyokkal való bánásmód fő áramához tartoznak. A náci Németország külügyminisztériuma még egy 1944. május 29-i szolgálati feljegyzésben is, ahol a genfi konvenciónak a szovjet hadifoglyokra való érvénytelenségéről beszélnek, azt hangsúlyozzák, hogy a szovjet hadifoglyok „különleges politikai helyzetet foglalnak el”.⁴⁶ Ebbe a „különleges helyzetbe” — szükség szerint — beletartozott a kivégzésük, éhínséggel való elpusztításuk, kényszermunkára való kiszállításuk vagy a Wehrmachtba való kényszerbesorozásuk is – természetesen ágyútölteléként (akiket nem kis cinizmussal egyesek „önkénteseknek” neveznek).

Ungváry tehát a szovjet katonai hatóságoknak a német hadifoglyokkal való bánásmódját is igyekszik — félretéve minden szakmaiságot — egy szintre hozni a nácikéval, hogy a kedvelt ideológiai alapvetését „a két totalitáriánus diktatúra azonosságáról” e téren is demonstrálhassa. Recenzensünk megint a képtelenség határára súrolva így vélekedik: „... arányaiban nem sokkal több szovjet katona pusztult el német fogságban, mint amennyi német katona szovjet hadifogságban”. Noha ez az állítás már önmagában is blöff, hiszen a németek Ungváry szerint 1,1 millió hadifoglyot vesztek, a szovjetek pedig több mint három és félmilliót. Az Ungváry-féle „számítás” szerint a német hadifoglyok 34,9% halt meg szovjet fogságban, a szovjet hadifoglyoknak pedig minimum 53,5%-a és maximum 62,2%-a pusztult el német fogságban. Az olvasó is érzékelheti, hogy a kolléga milyen „szabadon” és önkényesen kezeli a számokat, hacsak fel nem fedezett a matematikában eddig ismeretlen arány- és százalékszámítást... Arról már nem is beszélve, hogy ismételten kizárólag a német szakirodalomban hivatkozott számokkal érvel, említést sem tesz arról, hogy a két fél között még napjainkban sem született meg a konszenzus a hadifoglyok

⁴⁵ Nazi Conspiracy and Aggression. Vol. VIII., Washington, 1946. 645–646. o. (U. S. Government Printing Office.) A továbbiakban: NCA. Valamennyi e műből származó idézet és leleltetése magyarul: Shirer William L.: A Harmadik Birodalom felemelkedése és bukása. Bp., Teleteacher, 1995. 512.

⁴⁶ Lásd részletesebben: Mihail Tyagur: Szovetszkije vojennoplennie... i.m.

létszámát és a fogságban elhunytak számát illetően.⁴⁷ Nincs tudomása arról, hogy az e téren zajló kutatások — a kiváló német-orosz levéltáros és történész együttműködésnek köszönhetően is — igen előrehaladottak. A szovjet levéltári források alapján mintegy 3,5 millióra tehető a külföldi hadifoglyok (a Wehrmacht és szövetségesei – a japánok nélkül) száma, mely kontingensből 518 520 fő (15%) halt meg fogságban.⁴⁸ Természetesen ezen adatokat a kutatók még nem végleges számokként kezelik, de annyi már most is megállapítható, hogy több mint háromszor annyi szovjet hadifogoly halt meg a német fogságban, mint külföldi hadifogoly szovjet fogságban. Ungváry Krisztián megint csak légből kapott, minden szempontból pontatlan kijelentése szerint „Az 1941–1942 között szovjet hadifogságba esett német katonák 90–95%-a pusztult el, ami legalábbis arra utal, hogy a szovjet hadsereg hadifoglyokkal szembeni bánásmódja embertelen volt.” Először is, a rendkívül magas halálozási arány nem 1941–1942-ben volt jellemző, hanem a szovjet hadifogolytábor-rendszer fennállása alatt a halálozási arányok 1943-ban voltak a legsúlyosabbak.⁴⁹ A német hadifoglyok esetében a legmagasabb halálozási adatok sztálingrádi csata után 1943 elején Sztálingrád és Voronyezs környékén mutatható ki, ám ez a helyzet első-sorban nem a szovjet vezetésten múlt: a borzalmasan elcsigázott, kiéhezett, legyengült, megfagyott német katonák tömegesen pusztultak el közvetlenül a fogságba esésük után. Azoknak a számát, akik pedig el sem jutottak az első gyűjtőponthoz, azaz, még a fogságba esés és regisztrálás előtt a hőmezőn pusztultak el, talán már sosem tudjuk meg.

„Vitathatatlan — írja Ungváry —, hogy a náci vezetés szisztematikusan és felülről elrendelt parancsok alapján semmisítette meg 1942 elejéig (mint láttuk fentebb, a náci vezetők még 1944-ben (!) is igazolják a szovjet hadifoglyokkal szemben elkövetett háborús bűncselekményeket!!! – KT) a szovjet hadifoglyokat, és ezt követően sem bánt velük humánusan. (Sic! Abszurd eufémizmus, mintha a nácik bánthattak volna bárkivel humánusan – KT) Az is vitathatatlan — írja végre helyesen, hogy ilyen intenció szovjet részről nem létezett.” Ám Ungváry ennek a kijelentésnek semmiféle további jelentőséget nem tulajdonít,⁵⁰ nem elemzi az összefüggést, nem von le belőle semmiféle további követ-

⁴⁷ Terjedelmi korlátok miatt nincs lehetőség az Oroszországban e tematikában az elmúlt két évtizedben megjelent terjedelmes szakirodalomra való hivatkozásra, azonban mindenféleképpen meg kell említeni két tanulmányt, mely a számok problematikáját tárgyalja: *N. P. Dembijszkij: Szugyba plennih* http://sceptis.net/library/id_1250.html (Letöltés: 2013. július 2.) *Havkin B.L. Nyemeckie vojennoeplennie v SZSZSZR i szovetszkie vojennoeplennie v Germanii. Posztanovka problemi. Isztocsnyiki i lityeratura/Problemi vojennoeplennia: isztorija i szovremennosztj. Matyeriali mezsduarodnoj naucsno-praktyicseszkoj konferencii 23–25 oktyabrja 1997. Vologda, 1997. Cs. 2. 3–13. A tanulmány elektronikus változatát lásd: Forum novejszej vosztocsnojevropejszkoj isztorii i kulturi – Ruszszkoe izdanyie 2006. No. 1. <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhaltruss5.html> (Letöltés: 2013. július 9.)*

⁴⁸ Ebből a létszámból a német hadsereg kötelékéből fogságba esettek száma mintegy 2,36 millió fő, közülük elhunyt 381 067 személy. A számos helyen idézett forrás levéltári lelőhelye: RGVA. F. 1p, op. 32–6, d. 2, l. 8–9.

⁴⁹ Ugyan ez állapítható meg a magyar hadifoglyok esetében is, lásd: Varga Éva Mária, i.m. 183–188.

⁵⁰ Arról pedig, hogy a hadifogoly-ügyben illetékes szovjet szervek éppen az ellenkezőjéről adtak ki számos parancsot, direktívát még csak említést sem tesz a recenzens. Példának okáért azok után, hogy Sztálin az 1946 elején kiadott parancsában arról beszélt, hogy „a német hadifoglyok közül egy-

keztetést, mert nem az a célja, hogy e tények „elismerését” súlyának megfelelően kezelje, hanem csak az, hogy különféle „százalékszámításokkal” bűvészkedve „közel hozza” egymáshoz a német és szovjet hadifoglyok helyzetét, sorsát. Ungváry abbéli igyekezetében, hogy „kiegyenlítse” a szovjet és német hadifogoly-veszteségeket, odáig megy, hogy még az általa felhozott adatokat sem képes tárgyyszerűen kezelni.

A valóságban a náciknak a szovjet hadifoglyokhoz való viszonyát egyfelől a népirtás (tömeges fizikai megsemmisítés, éhhalálra kényszerítés, járvány általi elpusztítás stb.), másfelől a totálisan kizsigerelő kényszerszermunka, harmadrészt a náci egységekbe való kényszerbesorozás határozta meg a háború szinte egész időszakában. Ungváry cinikusnak tetsző beállítása csak természetes következménye annak az ideológiai törekvésnek, hogy recenzensünk az agresszort és az agresszió áldozatát a hadifoglyok kérdésében is egy szintre hozza, „kiegyensúlyozza”.

Partizánok

A népirtás tagadása a magyar megszálló csapatok vonatkozásában egyebek között arra az elképzelésre épül, amit kötetünknek a Hadtörténeti Intézetben lezajlott vitáján (2013. május 16.) Romsics Ignác akadémikus is megfogalmazott, hogy „*az atrocitásokra csak ott került sor, ahol partizánharcok folytak*”. Tehát a partizánok lennének az „atrocitások” (értsd – a népirtás) okai. Így a népirtás, ahogyan a vitapartnerek mondják, az „atrocitások” problémája nem a náci Németország háborújának jellegével kapcsolódik össze, mint legfelső síkkal, hanem pusztán a partizánháború, a partizánmozgalom, a partizánok leküzdésének részeként értékelődik csupán. Sajnos újabban Ungváry Krisztián is ezt az utat követi, mert írásában „a partizánháború és a magyarok” kérdéskörét ő is kimetszi a háború *egészének* folyamatából, mintha csak térben és időben valamiféle önálló eseménysorról lenne szó.

E felfogás a partizánok elleni háborút a *hadijoggal*, pontosabban azzal próbálja magyarázni, igazolni, hogy a partizánok nem tartották be a hadijogot, ezért harcuk igazolhatatlan. (Még szerencse, hogy a recenzens a francia, a jugoszláv és a lengyel partizánmozgalom kérdésében nem nyilatkozott. Fentebb már láttuk, hogy a partizánok és „partizángyanúsak”, a hadifoglyok és a kommunisták fizikai megsemmisítése, — nem szólva itt a zsidókról — valójában nem a hágai és a genfi konvenciók náci betartásával vagy elutasításával, hanem *már a Szovjetunió megtámadása előtt a hadijog tudatos és kendőzetlen felrúgásával függött össze*. A náci állam és magyar szövetségese a háború során az első

nek sem kell többé meghalnia”, sorra jelentek meg a központi rendeletek, utasítások a külföldi hadifoglyok halálózásának csökkentésére vonatkozóan. Lásd: *Boehme K.* Die deutschen Kriegsgefangenen in sowjetischer Hand. Eine Bilanz. In: Zur Geschichte der deutschen Kriegsgefangenen im Zweiten Weltkrieg. Bd.VII, München,1966, S.109, *Streit Christian.* Zum Schicksal der sowjetischen Kriegsgefangenen in deutscher Hand. In: Deutsch-russische Zeitenwende. Krieg und Frieden 1941–1995. Hrsg. v. H.-A. Jacobsen, J. Löser, D. Proektor, S. Slutsch. Baden-Baden,1995, S.437., *Hawkin B.L.* Nyemeckie wojennoepennie v SZSZSZR... i. m. 3.

perctől az utolsóig soha, sehol, semmiféle hadijogot nem tartott be, mivel azt eleve kizárta — mind koncepciójában, mind gyakorlatában — maga a *totális háború, a rablás, a népiirtás*. A „hadijogra” épülő magyarázat végső soron a Wehrmacht és vezérkarának szerezcsenmosdatását szolgálhatja, hiszen ez volt Himmler és Goebbels, általában a náci propaganda fő tétele is. Ungváry (és mások) mentségére mondom, egyszerűen nem érti(k), hogy veszélyesen közel kerül(nek) a náci propaganda igazolásához, amit — mint láttuk — még a náci vezetők sem gondoltak komolyan e tárgyban.

Jogi szempontból a tények a következőképpen állnak. Az első probléma mindjárt az 1899. és 1907. évi hágai egyezmények értelmezésével kapcsolatos.⁵¹ Ungváry először is egyszerűen figyelmen kívül hagyta, hogy a náci Németország, majd pár nappal később a magyar szövetségese, a horthysta állam — minden hadijognak ellentmondva — hadüzenet nélkül rontott rá a Szovjetunióra, megszegte ezzel az 1907. évi hágai III. egyezményt az ellenségeskedés megkezdéséről, amely előírta a „megokolt hadüzenetet”.⁵² A hadifogoly-kérdéssel összefüggésben már bemutattuk, hogy a hitlerista parancsok a háború kitörését megelőzően eleve — *expressis verbis* — felmondták a korabeli hadijog betartását. Így azután egyáltalán nincsen semmi értelme Ungváry „narratívájának”, amely centrumában a szovjet partizánoknak a hadijoghoz való nihilista viszonya áll. Még nem voltak a Szovjetunióban partizánok, amikor kiirtásukra már parancs született. Ungváry nyilvánvalóan „megfeledkezett” a német Véderő-Főparancsnokság (OKW) főnökének, Wilhelm Keitel vezértábornagynak már fentebb említett, 1941. május 13-i szigorúan titkos parancsáról, melyben ez állt: *„A partizánokat kíméletlenül meg kell semmisíteni harc vagy üldözés közben”*. De ez nem volt elegendő, Keitel tábornok a civilekkel szembeni háborús bűncselekményekért egyenesen büntetlenséget ígért. Ugyanis az ominózus parancs II. részének 1. pontja kimondja: *„A csapatok szolgálatában állók és a kiszolgáló személyzet által az ellenséges polgári személyekkel szemben elkövetett tettekért történő felelősségre vonás nem kötelező, még azokban az esetekben sem, ha ezek a cselekmények katonai büntetett jelentenek vagy szolgálati szabályzatot sértenek”*.⁵³ A nürnbergi perben e parancs a legsúlyosabb háborús bűncselekmények egyik dokumentuma volt. Az 1941. május 13-i Keitel-parancs, amelyet a Führer nevében adott ki, a hadbíróságok működéséről szóló hitleri direktívát ily módon konkretizálta: *„... A bűncselekmény elkövetésével gyanúsított személyeket azonnal egy tiszt elé kell vinni. Ez a tiszt dönti el, hogy le kell-e lőni őket”*.⁵⁴ Keitel

⁵¹ E problémakört részletesebben tárgyaltuk Varga Éva Máriával írott cikkünkben Szabó Péterrel vitázva: Egy könyvrecenzió – tizenkét csúsztatás. Történelmi Szemle id. c.

⁵² Lásd: 1913. évi XLIII. Törvénycikk. III. Egyezmény az ellenségeskedések megkezdéséről. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7239> (2013. 05. 21.)

⁵³ Presztupnie celi – presztupnie szredsztva...1968. 31–33. Az először 1963-ban megjelent forráskiadványban közölt dokumentum levéltári jelzete: GA RF F. 7445. Op. 2. D. 166. LL. 65–70. Keitel 1941. május 13-i titkos parancsa a nürnbergi perben is bizonyító dokumentumként szerepelt.

⁵⁴ Uo. Angolul lásd: NCA III, 637–639. p. (N.D. 886-PS). Rövidebb változata (1941. május 14-ei keltezéssel) fennmaradt a déli hadseregcsoporthoz tartozó archívumában: NCA VI, 872–875. p. (N. D. C-50). Keitel július 5-én írta Frommnak szigorúan titkos jelzet alatt, hogy amikor Hitler megtudta, hogy Sztálin felszólított a partizánháború megkezdésére, még ennek bizonyos „előnyeiről” szónokolt

alig egy hónappal később egyértelmű parancsba adta a Wehrmacht számára a terror további kiterjesztését. 1941. július 23-án Keitel Hitler előző napi parancsára hivatkozva semmiféle törvény által nem korlátozott terrorra utasította a Wehrmacht parancsnokait: „Tekintettel a keleten megszállt területek óriási méretére, a biztonság megszilárdítására rendelkezésre álló erők csak akkor lehetnek elegendőek, ha mindenfajta ellenállást nem a bűnösök elleni törvényes eljárással büntetünk, hanem a megszálló erők olyan terrort terjesztenek el, amely önmagában is elegendő arra, hogy a népesség körében gyökerestül kiirtsunk minden hajlamot az ellenállásra.”⁵⁵ Tehát a „hajlamot” is ki kell irtani, vagyis a partizánok címszó alatt bármely szovjet állampolgár kiirtható lett, hiszen a „hajlam” ott lappanghatott bárkiben. Keitel és a német hadvezetés olyan mértékig tisztában volt az égbe kiáltó bűncselekmények halmazával, hogy a tábornok 1941. július 27-én elrendelte a hadbíráóságokról szóló 1941. május 13-i utasítás összes példányának megsemmisítését, de kikötötte, hogy: „az utasítás érvényességét nem befolyásolja az írott példányok megsemmisítése”. (Mindennek ellenére fennmaradt példányok Nürnbergben előkerültek.)⁵⁶

A német hadvezetés 1939 szeptembere és 1941 májusa között egyetlen hadjárat során sem tett azonosságlelet a zsidók, a partizánok és szabotőrök között. Ám a Szovjetunióval való háború küszöbén a Wehrmacht Legfelső Parancsnokságának parancsnoka a speciális 1. számú rendelkezésében, melyet az 1941. május 19-i 21. számú direktívájához fűzött, arról szól, hogy a bolsevizmus elleni harc „szigorú intézkedéseket követel a bolsevik agitátorok, a partizánok, a szabotőrök és a zsidók ellen...”⁵⁷. Emlékezzünk rá, a magyar megszálló csapatok esetében ez a megközelítés csak 1942 tavaszán, a vezérkari főnökség 10-es számú fűzetében köszönt vissza. Szintén aláhúztuk már más vitapartnerekkel szemben is, hogy a korabeli hadijog felrúgását Himmler, SS birodalmi vezető és a német rendőrség főnöke még 1942. július 31-i különleges parancsában tovább ösztönözte, amikor pszichológiai okokra hivatkozva egyszerűen betiltotta még a „partizán” szó használatát is és helyette csak a „bandita” szó alkalmazását engedélyezte.⁵⁸ Ezt követően Keitel — Hitler utasítását teljesítve — 1942. december 16-án titkos parancsot adott ki, amelyben a „bandák” elleni harcban a

Borman, Goering, Keitel és mások társságában, hogy a partizánháború „elehetőséget ad számunkra, hogy mindent megsemmisítsünk, ami velünk szemben áll. Streit id.m. 329.

⁵⁵ Presztupnie celi – presztupnie szredsztva...1968., 77. A dokumentum levéltári jelzete: GA RF, F. 7445. Op. 2. D. 141. L. 140. NCA VI, 876.p. (N.D. C-52)

⁵⁶ Gennagyij Borgyugov: Presztuplenija Vermahta protyiv grazhdanskogo naszelenija.// Isztrebityelnaja vojna na Vosztok: Presztuplenija vermahta v SZSZSZR, 1941–1944: Dokladi/Pod re. G. Gorcika, K. Stanga – Moszkva: AIRO-XXI, 2005. 41. NCA VI, 875–876.

⁵⁷ Sztatyiszticheszkije dannie/Unyicstozsenie jevrejev SZSZSZR...1991.

⁵⁸ A parancsot közli: Vojna Germanyii protyiv Szovetszkogo Szojuza, 1941–1945: Dokumentalnaja ekspozicija k 50-letiju szo dnja napagenyija na Szovetszkij Szojuz// Pod redakciej Rejngarda Rjurupa. Berlin: Argon-Verlag GmbH, 1992. 89. sz. dokumentum. Der Krieg gegen die Sowjetunion 1941–1945. Eine Dokumentation zum 50. Jahrestag des Überfalls auf die Sowjetunion. hg. v. Reinhard Rürup, Berlin (Argon Verlag) 2. überarbeitete Auflage 1991. 1942 szeptemberében maga a magyar katonai vezetés is kiadott egy utasítást, amelyben a „bandák leküzdését” taglalja, és figyelmeztet arra, hogy kerülendő a pozitívnak tartott „partizán” kifejezés. Lásd: Pálffy Lajos: Kiállításra termosoz kávéval és szendvicsekkel. http://mandarchiv.hu/cikk/1546/Kiallitasra_termosoz_kaveval_es_szendvicsekkel (A letöltés időpontja: 2013. 05. 24.)

német katonáknak korlátozás nélkül bármilyen eszköz alkalmazását lehetővé tette, beleértve az asszonyok és gyerekek likvidálását is! Ebben a parancsban már kategorikusan kijelentették, hogy egy német sem vonható felelősségre a „bandák és cinkosaik” ellen tanúsított viselkedésért.⁵⁹ Szomorú dolog, hogy Ungváry, a Wehrmacht történetében járatos kutató mindezeket a tényeket koncepciója kialakításakor — noha ismeri a dokumentumokat — egyszerűen figyelmen kívül hagyta.

A német hadvezetés a náci hatalom megszilárdítása érdekében igyekezett a partizánmozgalom helyi ellenfeleit, akik egy vagy más okból a náciuk szolgálataiba szegődtek, felhasználni a partizánok és a „partizángyanúsak” (zsidók, szabotőrök stb.) elfogásában és likvidálásában. A háborúnak ez a kevésbé kutatott „rétege” olyan polgárháborús jellegzetességeket mutat, amely részben a korábbi szovjetellenes mozgalmak némelyikének „örökségét” vitte tovább, másfelől a német hatóságok az árulók, a hóhérfeladatokat is ellátó „policájok”, besúgók, a dezártáló, átálló tisztek, tábornok támogatására számíthattak, mint például Kaminszkijra vagy Vlaszov tábornokra. Ungváry nagy erőket mozgósított, hogy adatokkal és érvekkel szolgáljon és előtérbe állítsa a *kollaboráció* (a kollaboránsok – az eszmei elkötelezettek, a könnyebb túlélés, politikai és szociális sérelmek által motivált együttműködők stb..) és az *árulás* jelenségeit, hogy a partizánmozgalom, a hazafiak, az antifasiszta szabadságharcosok „legitim” ellenfeleiként mutassa be ezeket a náci hatóságok által korrumpált, erkölcsileg megrontott társadalmi csoportokat. Mivel a kritikus világos fogalmakkal nem ragadja meg a jelenséget, a szűkös terjedelmi keretek következtében csak egy megjegyzésre korlátozódom e tárgyban, ugyanis mindkét jelenség többsíkú, többretegű. Azonban sem fogalmilag, sem tartalmilag nem maszatolhatók el a határok a két alapvető oldal között. A szélsőséges historiográfiában az árulók és kollaboránsok — a szokásos etnonacionalista misztifikációkat követve — gyakran „*harmadik erővé*” stilizálódnak a náci Németország és a Szovjetunió között.⁶⁰ Így lesznek azután hősök a Banderákból vagy a lett SS-alakulatokból. E tekintetben nagymester a lengyel-német „revizionista” történész, a recensens egyik hivatkozási alapja: Bogdan Musial, aki a szovjet partizánok által elkövetett bűncselekményekre hivatkozva erkölcsi és politikai tekintetben még a partizánok és a partizánvadászok közötti határokat is elmosza.⁶¹ Ungvárynak a partizánmozgalom kiirtásának „hadijogszerűségére” vonatkozó egész koncepciója a fenti vizsgálódások tükrében minden hitelességét elveszítette. Természetesen nemcsak a jogi érvelése bukott el, hanem a történeti érvelése is, amely

⁵⁹ Prestupnie celi – prestupnie sredstva... 1968., C. 132–133. A közölt dokumentum levéltári jelzete: GA RF GA, F. 7445. Op. 2. D. 96. LL. 86–87.

⁶⁰ E témakörben lásd például: „Szoversilosz. Prisli nyemci!” Igvejnij kollaboracionyizm v SZSZSZR v period Velikoj Otyecsesztvennoj Vojni. Moszkva, 2012. És lásd: Sz. Bíró Zoltán gondolatgazdag ismertetését a könyvről. Sajtó alatt a Világtörténetnél. Lásd még V. Sz. Hrisztoforov: Kollaboracionysztij otgyelno vzjatogo Lokotszkogo okrug//65 let velikoj Pobedi. V 6 t. Moszkva, 2010. T. 4. Drugoe lico vojni. 181–213.

⁶¹ Lásd: *Bogdan Musial: Sowjetische Partisanen 1941–1944. Mythos und Wirklichkeit*. Paderborn, 2009.; *Uő.: Sowjetische Partisanen in Weissrussland. Innenansichten aus dem Gebiet Baranovici. Eine Dokumentation*. Herausgegeben von Bogdan Musial. München, 2004.

egész egyszerűen arra épül, hogy felcseréli az okot az okozattal: a valóságban ugyanis nem a partizánok az okai a totális háborúnak és a vérengzéseknek, a háborús bűncselekményeknek, hanem maguk a megszállók, a totális, a népi háborút kezdeményező államok és fegyveres erők.

A problémát egy vita során Szili Sándor kolléga fogalmazta meg találóan, amikor a partizánok elleni harc és a civilekkel szembeni leszámolások közötti összefüggésre lényegbe vágóan rámutatott: „A magyar partizánvadászok óvták saját életüket, és harci feladataik teljesítése helyett szívesebben választották a védtelen civil lakosság lemészárlását mintsem annak kockázatát, hogy fegyveres csoportok után kutatva az erdőben maguk is áldozatul essenek. Elszámolni a hadvezetés felé a „megfélemlítés” végrehajtásával is lehetett...”⁶²

A tábornoki perek

A tábornoki perek, különösen az Álgya-Pap Zoltán és társai perének eddig ismeretlen dokumentumait különféle vitákban, cikkekben számos hadtörténész is igyekszik diszkreditálni. Részben érthető, hiszen ezek a dokumentumok a horthysta hadsereg mai heroizálásának erkölcsi és szakmai hitelességét kétségtelenül aláássák. Másfelől azonban elgondolkodtató, hogy a recenzensünk által jól ismert németországi kultúrkörben ezeket a peranyagokat a történész szakma nagyon komoly és hiteles dokumentumoknak tekinti, a német állam saját pénzén publikálja, míg Magyarországon a magyar háborús bűnös tábornokok pereit hovatovább koncepciós perekként igyekeznek beállítani. Ungváry Krisztián úgy fogalmazott, hogy „gyanút” keltett, miszerint a fő vádlott, Álgya-Pap Zoltán altábornagy a csernyigovi perben elismerte a népiirtás tényét és az abban játszott szerepét, és „Horthy fasiszta politikájáról” beszélt, ami egy magyar tábornok szájából nem hangzik sem őszintének, sem hitelesnek, a vád képviselőjének nyelvezetében fogant.

Ám ebben a tényben egy koncepciós vagy hamis per dokumentumát látni — jóhiszeműen fogalmazva — súlyos félreértés és szakmai baklövés. Ungváry nem teszi fel a kérdést: miért éppen Álgya-Pap Zoltán (és részben Zachár) beszél ezen a nyelven? Más tábornokok és tisztek, miért nem követik ezt a beszédmódot, ha már koncepciós perről vagy annak gyanújáról van szó? Álgya-Pap Zoltán magatartását lehet persze különféle módon megítélni. A prezentista, előítéletes gondolkodásmód alapján nehéz elképzelni, hogy Álgya-Pap bűnbánatot gyakorolt, hogy a tábornok valóban „megtért”. Stomm Marcel tábornok — akit minden hadtörténész ismer — viszont igen csalódott, kiábrándult tanúságtétele másképpen értelmezi a dolgot: nem tagadja, hogy Álgya-Pap önszántából döntött úgy, hogy „átáll a szovjetek oldalára”.⁶³ Vagyis Stomm tudta, hogy itt bűncselekmények száz- és százezrei dokumentálódtak, tehát nem volt szük-

⁶² Szili Sándor közlése a kötet vitáján. ELTE BTK Ruszisztika Központ – a Magyar–oroszc történetés vegyesbizottság magyar tagozata, 2013. április 11.

⁶³ Vö. *Gróf Stomm Marcel altábornagy: Emlékiratok*. Sajtó alá rendezte: Gallyas Ferenc. Magyar Hírlap könyvek, 1990. 148–149. o. Lásd: a tábornoki dokumentumokkal kapcsolatos érvek részletesebb kifejtését Varga Évával jegyzett írásunkban a Történelmi Szemle 2. számában 334–336.

ség koncepcióra. Másfelől az Álgya-Pap-per során kiszabadult elítéltek, akik már 1955–1956-ban visszakerültek Magyarországra, majd többségük emigrált, ám egyetlen olyan dokumentumot, memoárt nem hagytak az utókorra, amely a fizikai kényszerítés vagy a per koncepciók jellegére utalt volna. A vád képviselte a tömeggyilkosságok áldozatait, a vádlottak többsége pedig igyekezett a felelősség alól kibújni, ahogyan az lenni szokott.⁶⁴ Ungváry fel sem teszi a magától értetődő kérdést: lehetséges-e egy koncepció per esetében egyáltalán olyasmi, hogy egyesek beismerik bűneiket, mások meg nem? Lehetségesek-e egymásnak ellentmondó vallomások, amelyek egyként a bűncselekmények tagadására épülnek? Miféle propagandaértéke van egy olyan koncepció pernek, ahol a vádlottak tagadnak? Teljes zavarosság e téren is, amelynek funkciója világos: a népiertást tükröző dokumentumok elhárítása, a nemzeti múlttal való tisztességes szembenézés elkerülése, a fasiszta és antifasiszta hatalmak, mozgalmak, értékek közötti világos határok relativizálása, a személyes ambíciók, a politikai érdekek előbbre valóssága a tények tisztességes feltárásánál.

Figyelem, hamisítás!

Az a „totalitáriánus” ideológiai szándék, amely minden háborús történeti kérdés megvilágítása során Sztálin és a Szovjetunió diszkreditálását tartja alapvető célnak, olykor odavezet, hogy dokumentumokat hamisítanak. Ilyen hamisítás — a sztálinista hagyomány egyfajta inverzeként — a mai antikommunista történetírásban is igen jellemző. Ungváry Krisztián betévedt ebbe a zsákutcába is. És sajnos nem először.⁶⁵ Érdemes mostani recenziójának egy mozzanatát e szempontból tanulságképpen szemügyre venni: „... Sztálin 1941. július 3-án — írja a jeles

⁶⁴ Vannak kutatók is, akik a fegyvert nem használó parancsnokokat napjainkban is igyekeznek mentesíteni. Az ilyen mentesítés jogszerűtlenségét a német és amerikai hatóságok még ma is, 70 év múltán elutasítják, legutóbb például egy 94 éves egykori ukrán SS tiszt esetében. Német ügyészek vizsgálatot indítottak az ellen az egykori ukrán SS-tiszt ellen, akire nemrég Minnesotában bukkantak rá. Az ügyészek most vizsgálják, van-e elegendő bizonyíték a 94 éves Michael Karkoc elleni eljárás megindításához és kiadatása kérvényezéséhez. Karkoc az SS irányította Ukrán Önvédelmi Légión alapítója és az SS Galícia hadosztályának tisztje volt. Náci SS-akták szerint Karkoc és egysége részt vett az 1944-es varsói felkelés leverésében, Efraim Zuroff, a jeruzsálemi Simon Wiesenthal Központ náciadásza korábbi tapasztalatai alapján állítja: „Ez Amerikában viszonylag egyszerű esetnek számít. De Németországban is... ha egy ilyen egység parancsnoka volt, még akkor is felelősnek tekinthető, ha személy szerint nem ő húzta meg a ravaszt.” Az eljárás lefolytatására Németországban vagy Lengyelországban kerülhet sor: http://index.hu/kulfold/2013/06/24/vizsgalat_egy_ukran_ss-tiszt_ellen/ (Letöltés: 2013. június 24.)

⁶⁵ Nem szólva itt arról, hogy Magyarországon Ungváry Krisztián melegítette fel azt a náci propagandatézist a nácik szovjet elleni „preventív háborújáról”, amelyet eredetileg a náci külügy „sajtótitikára” fogalmazott meg (Carell, P[aul], [d. i. Paul Karl Schmidt]: Unternehmen Barbarossa. Der Marsch nach Rußland, Berlin 1963. Vö. még *Streit* id.m. 325.), sajnos kollégánk korábban is operált már hamisított dokumentumokkal. Sztálin „világforradalmi orientációját” kívánta bizonyítani 1939-ben olyan falszifikációval, amely azonban komoly szakmai ellenállásba ütközött idehaza. Lásd a vitát Mitrovits Miklós, Sz. Bíró Zoltán, Székely Gábor részvételével: *Élet és irodalom*, 2009. szeptember 4. (38. sz.), 19. (38. sz.), 25. (39. sz.) október 2. (40. sz.), . október 9. (41. sz.), október 22. (43. sz.), december 4. (49.sz.); Krausz Tamás: *Viták Magyarországon a német-szovjet megnemtámadási egyezmény értékeléséről*. Ki a felelős a háborúért? In: uő.: *Viták kérdések a Szovjetunió és Kelet-Európa XX. századi történetében*. Ruszisztikai könyvek XXXIII., Budapest, 2011. 106–121.

kolléga — hirdette meg a „felperzselt föld”- taktikát, amelyet a Legfelső Főparancsnokság 1941. november 17-én kelt 0428. sz. parancsa megerősített. A parancs elrendelte, hogy a frontvonal előtt található településeket légierővel és tűzérségi tűzzel el kell pusztítani, tekintet nélkül a polgári lakosságra.”

Ungváry — délibábos történész módjára — egy nyilvánvalóan meghamisított dokumentum hamis idézetére épít egy egész koncepciót Sztálin és a szovjet vezetőség — a hitleristákhoz hasonló — barbarizmusát bizonyítandó. Először is Sztálin 1941. július 3-i híres rádióbeszédéről van szó, amely a náci támadás után először — „testvéreihez és nővéreihez” fordulva — vázolja a Szovjetunió népei előtt a kialakult drámai helyzetet és a tennivalókat. Recenzensünk nyilván e dokumentum valamilyen német nyelvű fordítását vagy inkább ferdítését láthatta csupán, hiszen az orosz eredetiben szó sincsen a „felperzselt föld” taktikájáról, amelyet valójában — amint azt fentebb bemutattuk — éppenséggel a nácik hirdettek és valósítottak meg a Szovjetunió ellen. E Sztálin-beszéd a nácik fasizmus „hitszegő támadásával” szemben „össznépi honvédő háborút” hirdetett, amelynek végső céljául Európa népeinek a fasizmustól való felszabadítását nevezte meg. A Sztálin-beszédben az alábbi gondolat található, ami nyilván az Ungváry-féle meghamisított verzió alapjául szolgál: „A Vörös Hadseereg egységeinek kényszerű visszavonulásakor minden mozgó vasúti állományt el kell szállítani, nem hagyni az ellenség kezén egyetlen mozdonyt, egyetlen vagon sem, nem hagyni az ellenségnek egy kilogramm gabonát, egy liter üzemanyagot sem. A kolhozistáknak el kell hajtani a teljes haszonállat állományt, a gabonát megőrzésre át kell adni az állami szerveknek, hogy kiszállítsák a hátszaki területekre. Az összes értékes vagyont, köztük a színesfémeket, a gabonát és üzemanyagot, amelyet nem lehet elszállítani, feltétlenül meg kell semmisíteni.”⁶⁶ Vajon mi mást kellett volna tennie Sztálinnak és a szovjet vezetésnek, hogy a náci megszállókat megfosszák a szovjet területek nyersanyag készleteitől és élelmiszer utánpótlásától? A második, az 1941. november 17-i hivatkozott dokumentumot egyenesen meghamisított formában említi anélkül, hogy bármilyen konkrét forrást megjelölne. (Ennyit a korrekt forráshasználatról!) Az Ungváry által harmadkézből vett hamisítvány olyan benyomást kelt, mintha Sztálin valamint a szovjet katonai és politikai vezetőség saját civil lakosságának életét sem kímélné, mintha a nácik módjára gyilkolnák le a szovjet békés lakosságot. Az égbekiáltó hamisításnak persze nem Ungváry a kiagyalója, hosszabb története van ennek, noha egy magát a téma szakértőjének tekintő németül jól tudó hadtörténésznek ismernie kellene legalább a releváns német történeti irodalmat.⁶⁷ A levéltárilag hiteles dokumentum, a Sztálin és Sapos-

⁶⁶ *Sztalin I. V.: O Velikoj Otyecsesztvennoj Vojnye Szovetszkogo Szojuza*. Moszkva, OGIZ, 1947. 9–17.

⁶⁷ A parancs meghamisítását két német történész leplezte le már több mint egy évtizede, a részleteket lásd: *Christian Hartmann–Jürgen Zarusky: Stalins „Fackelmänner-Befehl” vom November 1941. Ein verfälschtes Dokument*. Vierteljahrshfte für Zeitgeschichte 4. (2000) 667–674. A hamisított forrást először közli: *Fritz Becker: Stalins Blutspur durch Europa: Partner des Westens 1933–1945*. Arndt, Kiel, 1995. 268. A parancs eredeti példánya az Oroszországi Állami Katonai Levéltárban található: RGVA F. 4. Op. 11. D. 66. LL. 221–222. Közli: *Ruszsckij arhiv: Velikaja Otyecsesztvennaja. Prikazi narodnogo komisszara oboroni SZSZSZR 22 ijunja 1941 g. – 1942 g. T. 13 (2–2)*. Pod red. V.A. Zolotareva, Terra, Moszkva, 1997. 120–121.

nyikov által aláírt, a Legfelső Főparancsnokság Főhadiszállásának 0428. számú parancsa természetesen nem tartalmazza a civil lakosság elpusztítását. A dokumentum első pontjában elrendeli, hogy „az ellenség hátszágában az első vonaltól 40–60 kilométer mélységben és 20–30 kilométerre jobbra és balra az utaktól le kell rombolni és teljesen fel kell gyújtani az összes lakott települést a német hadtestek hátában...”⁶⁸ Azonban az eredeti dokumentum 3. pontjában az Ungváry által idézett vagy pontosabban említett követelésnek éppen az ellenkezője áll, amit a parancs eredeti példányának szövegébe Sztálin saját kezűleg írt bele: „Csapataink kényszerű visszavonulásakor egyik vagy másik részen *magukkal kell vigyék a szovjet lakosságot* (Kiemelés – KT) és feltétlenül meg kell semmisíteni a lakott településeket, hogy az ellenség azokat ne használhassa.”⁶⁹

Nyilvánvaló, hogy az ilyen típusú hamisítások természetesen nem véletlenül jönnek létre, és ezt Ungvárynak is pontosan tudnia kell, hiszen nem először téved el a szovjet történelem girbe-gurba útjain való barangolása során. Sokat segítene magának a recenzens, ha kötetünket figyelmesen és elfogulatlanul olvasná. Ennek hiányában — bármily meglepő — egyszerűen összekeveri a kötetben szereplő dokumentumok típusait és eredetét. Úgy fogja fel, mintha kizárólag RÁB-dokumentumok szerepelnének a kötetben. Nem érzékeli, hogy a könyv legalább fele a titkosszolgálati levéltárból való. A RÁB dokumentumok és az NKVD/MVD és NKGB/MGB dokumentumok szétszalazásának igazán nem bonyolult feladatával sem birkózott meg. Ráadásul a recenzens nem veszi észre vagy nem akarja észrevenni, hogy a 629 oldalas könyv nem foglalhatta magába még azokat a német és magyar dokumentumokat is, amelyeket ő sem publikált és senki nem dolgozott fel még megközelítő teljességgel sem az elmúlt két-három évtized alatt, noha kétségtelenül a recenzens jutott legtovább. Viszont éppen ezért látnia kell, hogy a RÁB dokumentumokon és a titkosszolgálati levéltár dokumentumain kívül nincsen más dokumentumcsoport, amely a népiértés *egészére* kiterjedő módszeres adatfelvételen alapulna. Ungváry végső soron egy összeesküvés-elméletre jut, amely mögött Sztálin vagy Zsdanov rendező keze munkál, ezért nem realizálja, nem értette meg, hogy a RÁB adatai, dokumentumai nem feleltek meg Sztálin és a szovjet vezetőség igényeinek, mint a bíralt előszóban megjegyeztük: 1945 őszén zárolták azokat. Ungváry folyamatosan elutasítja a végre megnyílt szovjet levéltári forrásokat, logikája szerint akár be is zárhatnák az orosz levéltárakat... Ne fordítsunk mi is hátat a dokumentumoknak! Végre kutathatók! Most meg az a baj?

Források és adatok

Ungváry Krisztián a szovjet emberveszteségek számainak labirintusában is eltéved. Ennek három oka van. 1. Közvetlenül össze nem hasonlítható adatokat tesz egymás mellé, melyek különböző típusú és különböző módszerrel készült dokumentumokból, feldolgozásokból erednek. 2. Nem veszi figyelembe, hogy a számok is, akárcsak a szavak történeti produktumok, történetileg vál-

⁶⁸ Ruszszkij arhiv...1997, 120.

⁶⁹ Uo. 121.

toznak, sohasem abszolútak; a történetírás, a demográfia, a szociológia, a matematika fejlődésével vagy visszafejlődésével átalakulnak. 3. Nem ismeri az orosz kutatók, történészek, demográfusok, szociológusok egész hadának évtizedes munkásságát tükröző összefoglaló, 384 oldalas kapitális statisztikai kézikönyvet, amely 2010-ben jelent meg.⁷⁰ Azóta e forráskötet már a nemzetközi tudományban is az „elfogadott”, az „érvényes” adatok gyűjteményének számít. Ő pedig leragadt egy általam szerkesztett 1992-es kiadványnál, amelynek adatait egyébként félreértelmezte.

Ungváry álszakmai okoskodásai kisipari módszerekre épülnek: kizárólag olyan adatokkal áll elő és olyan ellenőrizetlen adatokat konstruál különböző és részben rendkívül zavaros forrásokból, amelyekkel ideológiai céljait meg tudja támogatni. Azt a benyomást kelti recenziójában, mintha az ő számaival relativizálhatók, módosíthatók lennének azok az adatok, amelyek a szovjet lakosság veszteségeit tükrözik. „A veszteségek könyve”, ami a dokumentumkötet alcíme is, tartalmazza azokat a fő adatokat,⁷¹ amelyeket Ungváry — az orosz nyelv ismeretének hiánya miatt is — különféle publikációkból próbál összetákolni a szovjet civil emberveszteségről. A legabszurdabb, amikor a recenzius a számsorok közötti szédelgése során a háború kaukázusi kitelepítettjeihez ér, mely kérdéskörben a rendszerváltás óta számos orosz történeti publikáció jelent meg. Ő mégis egy 1976-os német, memoárszerű kiadványra hivatkozik, amelyben még használható lábjegyzetek, a tudományos publikációkban szokásos hivatkozások sincsenek, nemhogy tudományosan komolyan lehetne venni.⁷² Igaz, az orosz forráskiadványban nem fogja megtalálni, hogy az árulók és kollaboránsok között mennyi volt a halálos áldozatok száma, s azt sem, hogy vajon a veszteségek melyik kategóriájába tartoznak, vagy beletartoznak-e a veszteségekbe egyáltalán. Miként egyelőre azt sem tudjuk pontosan, hogy a szovjet hatóságok hány embert öltek meg a háború elején a börtönökben, s mely kategóriába tartoznak ezek az áldozatok.⁷³ A szóban forgó kiadvány a Szovjetunió teljes emberveszteségét 26,6 millió főre teszi, noha tudjuk, korábban jelentősen nagyobb számokkal dolgozott a történetírás. Az olvasó kedvéért, tájékoztatásul is jelzem, hogy e kiadvány szerint a közvetlenül legyilkolt, kivégzett szovjet békés, *civil* állampolgárok száma 7 420 379. (Ennek a számnak a közel egyharmada a zsidó nemzetiségű szovjet állampolgárok közül került ki,

⁷⁰ Velikaja Otyecsesztvennaja bez grifa szekretnosztji. Knyiga potyer. Novejsze szpravocsnoe izdanyie/ G.F. Krivosejev, V. M. Andronnyikov, P.D. Burikov, V.V. Gurkin. Moszkva, Vecse 2010. 384.

⁷¹ Uo. 42–61.

⁷² Jürgen Thorwald: Die Illusion. Rotarmisten in Hitlers Heeren. München–Zürich, 1976. A témára lásd: http://scepis.net/library/id_1237.html (letöltés: 2013. júl. 12.); Bugaj N – Gonov A.: Kavkaz: Narodi v eselonah (20–60-as évek), Inszan, 1998.; Bezugolnij A. Ju.- Bugaj, N.F. – Krinko E.F.: Gorci Szvernogo Kavkaza v Velikoj Otyecsesztvennoj vojne 1941–1945: Problemi isztorii, isztoriografii i isztocznikovogenyija. Moszkva, Centropoligraf, 2012. Bugaj N.: Oni szrazsalisz za Rogyinu. Predstavitelyi represszirovannih narodov nan frontah. VOV, Novoszibirszk, Novij Hronograf, 2005.; Sztalinszkije deportacii. 1928–1953. Dokumenti. Szosztavitelyi: N.L. Pobol, P.M. Poljan. Moszkva, Mezsdunarodnij fond Demokratyija-Matyerik. 2005.

⁷³ Az egykori titkos iratok folyamatosan nyílnak meg a kutatók előtt, a lemergi (lvovi) börtönökben 1941-ben lelőtt személyek listái pár hónapja már a világhálón is elérhetők: http://avr.org.ua/index.php/ROZDILY_RES?idUpCat=347

amely szám nem tartalmazza a hősi halált halt zsidó vöröskatonák és a komisszár parancs értelmében a helyszínen legyilkolt zsidó hadifoglyok számát.) A németországi kényszermunkára kiharcolt szovjet állampolgárok közül betegség, éhínség, agyondolgoztatás, gyilkosságok következtében meghalt 2 164 313. Az okkupációs rezsim rettenetes feltételei következtében (kiéheztetés, járványos betegségek, az orvosi segítség hiánya stb.) elpusztult 4 100 000 ember, *összesen 13 684 692*. De ez nem minden. Ugyanis ez a borzalmas, szinte felfoghatatlan szám nem foglalja magába a harci cselekmények során a frontövezetekben lebombázott, éhhalálra ítélt civil lakosságot, mint például a leningrádi blokád alatt meghalt, gyakorlatilag éhen halt 641 000 embert és a tűzérési tűz következtében meghalt 17 000 további áldozatot és még milliók a városokban, az adminisztratív központokban...⁷⁴

Hogy a magyar megszálló csapatok hány embert gyilkoltak meg, az valószínűleg sosem lesz pontosan megállapítható. Nemcsak az adatok pontos össze-számlálásának lehetetlensége miatt, hanem azért sem, mert a magyarok (is), ne felejtjük el, összesen több mint 100 ezer katonánkról volt szó a megszálló csapatokban, sok ember elpusztításában nem mindig közvetlenül gyilkosként vettek részt, hanem sokszor őrként vagy kísérőként, letartóztató-vallató hatóságként vagy rabszolgamunkára való „elhajtóként”. De ha nem is fontosak az adatok, azért a hozzáférhető adatokkal kell tudni bánni, ami Ungvárynak kétségtelenül nem erős oldala. Persze mindenkinek joga van és nyilván hasznos az SS adataiból is dolgozni, de nem jó, hogy kritikusunk éppen Csernyigovi területen nem igazodik ki, amelyen ő német adatok alapján „mondja meg” a „végső ver-diktet”. Ungváry ugyanis nem tudja — s ezzel sajnos nincsen egyedül —, hogy a Csernyigovi terület 12 járásában a csak magyarok által legyilkolt 38 611 ember nem az egész területet foglalja magában. A Csernyigovi terület ugyanis 22 járásból áll. A meghatározott ismeretek hiányának messzire ható következményei vannak. Ugyanis Ungváry kolléga nem értette meg, hogy a 103 614 békés állampolgár likvidálása, amely az *egész* Csernyigovi területre, annak mind a 22 járására vonatkozott — a németek és magyarok közös bűncselekményeként értelmeződik a forrásokban és az előszóban egyaránt. Éppen így az e területen említett 24 164 hadifogoly lelövése is közös, magyar-német bűncselekmény. Ugyancsak a németekkel közös bűncselekményként értékelhető a Bresztben, a Breszti területen legyilkolt 40 000 békés állampolgár, 3000 hadifogoly, Kobrinban a Breszti területen 6900 békés ember legyilkolása valamint a Szumi területen található Szeregyina Buda városában legyilkolt 2 334 békés állampolgár és 600 hadifogoly legyilkolása a magyarok számláján is megjelenik. Ennyi egyelőre a megállapítható számadat, vagyis összesen több mint 180 000 ember legyilkolása. De ez az adat persze csak töredék, az áldozatoknak csak egy része. Ugyanis a magyar megszálló csapatok gyilkosságai számításaink szerint 19 területre terjedtek ki, közöttük olyanokra, mint a Voronyezsi terület, ahol az elpusztított civil állampolgárok számát alighanem inkább tízezrekben, mint ezrekben kell számolni, de a Harkovi, a Zsitomiri, a Vinnyicai, a Brjanszki területeken és a Belorusz SZSZK további számos területén is rendkívül sok tömeg-

⁷⁴ Velikaja Otyecsesztvennaja bez grifa szekretnosztji... 2010. 48–49.

gyilkosság történt, számos olyan, amely a holokausztt tárgykörébe tartozik. Mai tudásunk szintjén határozottan csak annyi állítható, hogy a magyar katonák részvételével minimum 180 000–200 000 ezer szovjet civil állampolgár és hadifogoly elpusztításáról beszélhetünk.⁷⁵ Az itt számításba nem vett területek további kutatása nyilvánvalóan differenciálni fogja a képet. A magyar megszálló katonaság részvételével elpusztított szovjet áldozatok felső számhatáráról egyelőre találgatni sem érdemes.

Sokkal fontosabb kérdés ennél, hogy ne térjünk vissza *mutatis mutandis* a hidegháború korszakának ideológiai és historiográfiai örökségéhez. Nem kötelező, hogy a történész az új korszak két rossz véglete, a globalista univerzalizmus és a nacionalista fundamentalizmus között válasszon. *Tertium datur...* a *harmadik lehetőség* csak annyit jelent, hogy nem kötelező a tudomány helyett — eltávolodva a *sine ira et studio* szabályától — valamely politikai kurzus és legitimációs hatalmi szükséglet kielégítésének szolgálatába szegődni.

HOW WOULD KRISZTIÁN UNGVÁRY REWRITE THE HISTORY OF THE GREAT PATRIOTIC WAR?

by Tamás Krausz
(Abstract)

The article analyses those methodological foundations, factual errors and distortions and weaknesses inherent to the critique of Krisztián Ungváry which clearly reflect his attitude towards the Soviet sources. Ungváry denies the participation of the Hungarian occupying forces in Nazi genocide. He frequently mistakes causes for consequences and the other way round. In total subjection to his aim, he tries to question the authenticity of original Soviet documents published for the very first time, suggesting that German and Hungarian documents have more intrinsic value than the Soviet ones which give the impression of a real genocide. It is, however, an undeniable fact in the light of Soviet, German and Hungarian documents that the Hungarian occupying forces not only assisted in the systematic extermination of the Soviet population, the communists, as well as of the patriotic masses of the Russian, Ukrainian and Belarussian population, but also killed Soviet prisoners of war, women and children and participated to rapes and tortures. In addition to this, the Hungarian troops gave active support to the Holocaust which took place on Soviet territory, and the mass murders committed against the Jews are also underpinned by Hungarian documents published in the book. Ungváry blurs the political, moral, ideological and cultural distinctions which clearly separate the murderers from their victims, an approach which is based on a politically biased adoption of the cold-war theory proclaiming the identity of fascism and communism.

⁷⁵ Vö. A magyar megszálló csapatok...14., 31., 499.

Ungváry Krisztián

ÜLLŐ ÉS SIMOGATÁS KÖZÖTT

Válasz Krausz Tamásnak

Krausz Tamás válaszában politikai síkra tereli vitánkat. Írásának nagy részében azt kívánja bizonygatni, hogy az általam írtak azért is hiteltelenek, mivel én a totalitarizmuselmélet narratíváját alkalmazom, ami „a vulgármarxista történelemmagyarázat” örököse. Megtehetném ugyan, hogy erre válaszul azt bizonyítsam be az olvasónak, hogy Krausz nézetrendszere neosztálinista, de nem teszem. Azt azonban jelezni kell, hogy az általam írtak korántsem csupán a totalitarizmuselmélet narratívájában állnak meg — ennek alkalmazása eredeti írásomban egyáltalán nem volt célom —, de azt gondolom, hogy ennek a kérdésnek a megvitatása, mint ahogyan a Krausz által felvetett ideológiai vita, túlfeszítené ennek a válasznak kereteit.

Mielőtt részletekbe bocsátkoznék, egy kérdést még érintenem kell. Krausz munkájából és válaszából is azt szűröm le, hogy ő történeti kérdéseket aktuálpolitikai bunkósbotnak tekint. A magyar megszállókról írt kötetének hiteltelensége is végső soron erre az attitűdre vezethető vissza. Emberileg megértem, ha valaki a mai politikai helyzetben „ellenségem ellensége a barátom” elv alapján elveszti gátlásait, de jelezni kell, hogy ez meglehetősen távol áll egy megfontolt értelmiségi kíváncsú magatartásától. Jelezni kell azt is, hogy ez a stílus rendkívül megnehezíti azt, hogy minden csúsztatására érdemben válaszoljak. Az alábbiakat ezért tekintse válogatásnak a kedves olvasó.

(1) Krausz ragaszkodik a „népirtás” teóriájához, és válaszában nem tesz különbséget aközött, hogy valakit azért gyilkoltak meg, mert partizán, partizángyanús, politikailag „terhelt” vagy csak zsidó származású volt. Ezek egy csoportba kerülnek ráadásul azokkal, akik a német megszálló politika közvetett áldozatai (éhenhaltak, megfagytak, orvosi ellátás hiányában elpusztultak). Mivel Hitler népirtást akart, és a Szovjetunióban csakugyan milliók elpusztultak (számukat Krausz rendszeresen eltéveszti, legnagyobb meglepetésemre néha még alá is becsli, mint például Leningrád esetében¹) ezért a népirtás megtörtént. Ezt eddig sem vitattam.

Ha azonban a történetírás Krausz számára nem csak bunkósbot volna, hanem érdekelnék is azok az adatok és sorsok, amelyekkel foglalkozik, akkor választ kellene adnia arra, hogy miért van az, hogy a keleti magyar megszálló

¹ Itt Krausz szerint 640.000 ember pusztult el, a valós szám egymilliót is meghaladja. Lásd: Jörg Ganzenmüller: Das belagerte Leningrad 1941 bis 1944. Die Stadt in den Strategien von Angreifen und Verteidigern. 1. és 254.

csoport több tízezer ártatlan civilt legyilkol partizánvadászat címén, addig a nyugati magyar megszálló csoport 1941 és 1942 között szinte senkit sem?² Miért van az, hogy a nyugati magyar megszálló csoport bizonyos zászlóaljai 1942 nyaráig logisztikai segítséget nyújtanak zsidók kivégzéséhez, utána viszont senki sem tesz ilyet? Miért van az, hogy a magyar magatartás éppen 1942 tavaszáig a legradikálisabb, amikor még meg sem jelenik az a füzet, ami Krausz fikciói szerint elrendeli a népirtást, majd épp ennek megjelenése után a magyar csapatok brutalitása jelentősen csökken?

(2) Krausz azt állítja, hogy szerintem „a magyarok kegyetlenebbek, gonoszabbak voltak, mint akár az SS-ek”. Tudom, hogy nehéz felfognia bizonyos különbségeket, de én nem ezt állítottam, hanem azt, hogy bizonyos okokból a keleti magyar megszálló csoport hadosztályai (ez már nem egészen ugyanaz, mint a „magyarok”), radikálisabban jártak el a partizánellenes hadműveletekben, mint a legtöbb német alakulat. Ezt az állítást ráadásul statisztikailag alátámasztottam azzal, hogy a magyar egységek egy halottjára esett a legtöbb kivégzett partizán és „gyanús” elem.

(3) Soha nem állítottam, hogy ha a Szovjetunió aláírta (és be is tartotta) volna a genfi egyezményeket, akkor a náci népirtó tervek ne léteztek volna. Nyilván ebben az esetben is elpusztult volna például több millió hadifogoly azért, mert a náci tervszerűen éhen halatták volna őket. Abban azonban, hogy a fogságba ejtés pillanatában hogyan bántak a német katonák a szovjet hadifoglyokkal, mégiscsak volt valami szerepe annak, hogy szovjet részről (is) kezdettől fogva napirenden volt a német hadifoglyok megcsonkítása és legyilkolása. Krausz szerint a szovjet magatartás semennyiben nem idézett elő erőszakspirált?

(4) Krausz abból indul ki, hogy azért, mert a náci Németország vezetői népirtást kívántak végrehajtani a Szovjetunióban, mindenki, aki ott bármilyen jogcímen kivégzett egy szovjet állampolgárt, ennek a népirtási tervnek aktív résztvevője. Ez ugyan a következményt nézve csakugyan így van, de az egyéni morális és büntetőjogi felelősség szempontjából nem. Annak a katonának, aki háborúba kerül, bizonyos helyzetekben embert kell ölnie, teljesen függetlenül attól, hogy azt a háborút népirtó szándékkal indították-e vagy sem. Hogyan legyen elbírálva az egyéni felelősség, ha ezt a kérdést nem létezőnek tekintjük? Ráadásul Krausz mind a mai napig adós azzal az igazolással, hogy a magyar csapatok parancsnokságait is népirtó szándék vezette volna.

(5) Krausznak halvány fogalma sincsen arról, hogy a magyar és német parancsnokságok között hogyan működött a kommunikáció. Paradox módon ez ahhoz vezet, hogy esetenként a magyar csapatokat felmenti (!) mintha azok csak 1942 tavaszán, az úgynevezett 10-es számú füzetből értesültek volna arról, hogy szigorú intézkedések szükségesek a zsidók, szabotőrök és kommunisták esetében. Ha ellátogatna csak egyszer a Hadilevéltárba, vagy venné a fardatságot, és elolvasna egy ezzel kapcsolatos forrásgyűjteményt, akkor tudhatná, hogy a magyar csapatok kezdettől fogva minden fontosabb német parancsot megkaptak, például Reichenau inkriminált utasításait.³

² Beszédes, hogy az általa összeállított „dokumentumkötet” a nyugati magyar megszálló csoportot illetően egyetlen dokumentumot sem prezentált!

³ Lásd: Magyarország és a második világháború. Nemzet is emlékezet. Szerk. Ungváry Krisztián. Budapest 2005 Osiris, 186., 188.o.

(6) Kifejezetten humorosnak tartom, amikor Krausz velem folytatott polémijában állítólagos állításaim cáfolására olyan dokumentumokat idéz, amelyek valójában tőlem származnak, mert ez is mutatja, hogy valójában fogalma sincsen arról, amiről ír. Azt hogy a „partizán” kifejezés használatát pszichológiai okokból megtiltották, magyarul először 2004-ben publikáltam. Krausz válaszában úgy ír erről, mintha feltalálta volna a spanyolviaszt, sőt még nagy bölcsen azt is megemlíti, hogy „a magyar katonai vezetés” is kiadott egy ilyen utasítást. Ennek kapcsán viszont egy olyan kiállításra hivatkozik⁴, amelynek szakmai kurátora én voltam.

(7) Ha jól értem, Krausz szerint én a sztálinizmus kapcsán „reflektor-módszert” alkalmazok, mert csak a sztálinizmus néhány apróbb bűncselekménye foglalkoztat. Nyilván az ő narratívája az, hogy „voltak hibák”, de azért a rendszer alapvetően progresszív módon működött. Ennek illusztrálására és hiteltelenítemre azt írja, hogy a sztálingrádi harcok alatt összesen nem 13.500, hanem csak 300 szovjet katona ellen született „ítélet” – a lábjegyzetben viszont már 662 agyonlőtt vöröskatonáról ír. Jochen Hellbeck könyvében, amire ennek kapcsán hivatkozik, ráadásul nem ez szerepel, hanem az, hogy a sztálingrádi csatának csak egy időszakában és csak halálra és csak az NKVD által⁵ ítélték el 287 személyt.⁶ Ráadásul az sem egyértelmű, hogy ez az összes résztvevő alakulatra, vagy csak a 62. hadseregére vonatkozik⁷ – a sztálingrádi hadműveletben viszont összesen tizenöt különböző szovjet hadsereg vett részt. Magyarán: a Krausz által lobogtatott adat biztos, hogy valótlan arra nézve hogy a sztálingrádi hadművelet teljes időszaka alatt hány személy esett a szovjet belső terror áldozatául.

(8) Sokkal súlyosabb gond azonban az, hogy Krausz minden jel szerint saját forrásaira sem kíváncsi igazán. Szerinte a sztálingrádi fronton a párttagok száma rohamos emelkedése is a kommunisták tekintélyét és integratív erejét bizonyítja. Ha azonban tényleg figyelmesen olvasta volna Hellbeck könyvét, vagy ha csak visszaemlékezne arra az időszakra, amikor az MSZMP tagság Magyarországon is tömeges volt, akkor tudhatná, hogy az egyéneknek számtalan okuk lehetett arra, hogy belépjenek a pártba, és ezek közül a rendszerrel történő elvi ideológiai összeforrás korántsem állt első helyen.

Mondhatok azonban más példát is. Nemrégiben került kezembe egy korabeli személyes és titkos napló⁸, amelynek szerzője akkurátusan megörökítette azokat a szovjet leányzókat, akikkel a mögöttes területen csókolódnia sikerült (minden esetben erőszak nélkül). Ha Krausz logikáját követném, akkor ebből a

⁴ http://mandarchiv.hu/cikk/1546/Kiallitasra_termosz_kaveval_es_szendvicsekkel

⁵ Valójában ilyen agyonlövéseket három szervezet is végzett: az NKVD, a hadsereg különleges bíróságai és a fronton maguk a katonai parancsnokok illetve politikai tisztek.

⁶ http://www.amazon.de/Die-Stalingrad-Protokolle-Sowjetische-Augenzeugen-berichten-ebook/dp/B008259470#reader_B008259470

⁷ Amelyről Krausz azt állítja, hogy szeptember 13–15. között 27 katona agyonlövését jelentette – ha elvileg ezt a számot felsoroznánk a csatában részt vevő 15 hadsereggel, és az eltelt közel 170 nappal, akkor 68.850 agyonlőtt katonát kapnánk. Ez nyilván sokkal több mint a valós szám, mivel a csata intenzitása nem volt egyenletes, és az utolsó két hónapban biztos, hogy sokkal kevesebb ilyen eset fordult elő. Az a gyanú azonban, hogy a szovjet terrornak a sztálingrádi csata során legalább egy hadosztálynyi saját katona esett áldozatul, semmiképp sem alaptalan.

⁸ *Selmeczi István: Becsülettel élünk és halunk. Lantai Vince zászlós naplója.* Tata 2013 szerző kiadása.

forrásból azt a következtetést kellene levonnom, hogy a szovjet elvtársnők megtevédt kollaboránssá váltak. Holott a helyzet ennél sokkal összetettebb: az érintetteknek meglehetősen sok okuk lehetett arra, hogy magyar katonával csókolódzanak. Ezek között a megszállókkal való ideológiai azonosulás feltételezése szerint legutolsó helyre sorolható. Jóval valószínűbb, hogy szerettek volna valakihez tartozni, aki védelmet nyújt, azt sem zárnám ki, hogy tetszett nekik a fess magyar fiú, és könnyen lehet, hogy az említett napló elhallgat olyan tényeket, amelyeknek még fontos szerepe volt – például egy húskonzervét.

(9) Krausz nem mér egyenlő mércével, sőt bizonyos neki nem tetsző történészek morális lejáratására törekszik. Erre legjobb példa, amikor Romsics Ignácot teszi felelőssé azért, hogy hallgatás alakulhatott ki a megszállás szörnyűségeiről, mivel összefoglaló műveiben erről nem írt – miközben nem alkalmazza ugyanezt a szigorú saját egyetemi kollégáinál, akik szintén nem említették ezt a kérdést összefoglaló műveikben.⁹ Így lesz Romsicsból az elhallgatás mestere, szemben a Krausz minősítése szerint úttörő és elfogulatlan tudományos elemzések közreadó Juhász Gyulával, Ránki Györggyel, Pritz Pállal és Sipos Péterrel – akik viszont még annyit sem írtak erről, mint Romsics Ignác.¹⁰ Újabb válaszában ismét Romsics szerepel bűnbakként, mert azt merte mondani, hogy „csak ott került sor atrocitásokra, ahol partizánharcok folytak”; azt persze Krausz elhallgatja, hogy Romsics mindezt csak a magyar csapatok tevékenységével összefüggésben mondta, és a holokausztt áldozatait — mivel ők nem egy „atrocitás” halottjai csupán — nem értette ebbe bele. Krausz viszont csak úgy tud ellenkező következtetésre jutni, ha az állításokat meghamisítja, illetve ha a szovjet fél tevékenységéről nem vesz tudomást.

(10) Krausz szerint a nácizmusnak nincsen a kriminalitáson kívüli története, szemben a Szovjetunióval, amelyek mennyi zseniális művésszel és tudóssal ajándékozták meg a világot. Kíváncsi vagyok, hová helyezi akkor el Knut Hamsunt, Leni Riefenstahl vagy Martin Heideggert (a sor hosszan folytatható), illetve hová sorolja azt a nyugat-európai szakirodalmat, amely a náci rendszerek társadalomtörténetével — de nem tömeggyilkosságaival — foglalkozik?

(11) Krausz szerint bizonyító erejű, hogy az ÁBTL dokumentumaiban a magyar katonák maguk beszélik el rémtetteiket. Nyilván az jelentéktelen mellékkörülmény, hogy az említett dokumentumok az ÁVH részben szovjet szervektől átvett meglehetősen sajátos módon készült kihallgatási jegyzőkönyvei. Ezután már csak az a kérdés számomra, hogy amennyiben az ÁVH illetve a szovjet titkosszolgálatok ennyire megbízható forráscsoportot jelentenek, mikor olvashatjuk például a Rajk-, Buharin- vagy a Zinovjev-per meghamisítások nél-

⁹ XX. századi magyar történet 1900–1994. Szerkesztette Pölöskei Ferenc, Gergely Jenő, Izsák Lajos. Budapest, 1997. Korona kiadó.

¹⁰ Hozzá kell tennem, Krausz módszere két szempontból is abszurd. Egyrészt azért mert nincsen joga ahhoz hogy előírja, kinek miről kötelessége írni. Másrészt pedig azért, mert ellentétben az általa pozitív példaként felsoroltakkal, Romsics foglalkozott ezzel a kérdéssel: az általa szerkesztett Magyarország története kötetekben fontosnak tartotta, hogy a magyar megszállás sötét oldala is szerepeljen, mint ahogyan azt külön fejezetek is tárgyalják. Lásd *Ungváry Krisztián: A második világháborús magyar részvétel, mint történelempolitikai diskurzus*. In: Romsics Ignác (szerk.): *Magyarország a második világháborúban*, 55–64, 115–154, 189–200. o. Bp., 2011. Ugyanígy szerepel ez a téma a Romsics Ignác főszerkesztette 24 kötetes Magyarország története sorozatban is.

küli történetét? Hiszen nem kellene hozzá mást tenni, mint kiadni a perek eredeti anyagát, és előtte némi ideológiai körítést kanyarítani arról, hogy a magyar történettudományt ordas eszmék fenyegetik.

(12) Krausz állítása szerint a „németországi kultúrkörben ezeket a peranyagokat nagyon komoly és hiteles dokumentumoknak tekintik”. Jól tenné, ha szakítana vágyaival, és csak egy német nyelvű kiadványt kezébe venne: azokban ugyanis nem úgy kezelik a forrásokat, mint ahogyan azt ő teszi.¹¹

(13) Krausz szerint egyetlen korábban az Álgya-Pap perben a Szovjetunióban elítélt háborús bűnös sem állította később, hogy őt megkínózták volna, illetve hogy a pere koncepciók elemeket tartalmazott volna, ami ismét azt bizonyítja, hogy ezek a perek korrekt eljárások. Arra persze nem ad választ, hogy amennyiben ez így van, akkor miért kellett Bakay Szilárdot 1990 után az orosz hatóságoknak rehabilitálnia?

(14) Krausz a sztálini felperzselt föld taktika kapcsán azt a hamis látszatot kelti, mintha én egy hamis parancsot idéztem volna.¹² Ezek után ő maga idézi azt a parancsot, amelyben Sztálin azt követeli, hogy a német kézre kerülő területeken mindent pusztítsanak el. Azt, hogy ennek a parancsnak végrehajtása milyen következményekkel járt azokra, akiket nem tudtak evakuálni, döntse el az olvasó.

BETWEEN THE ANVIL AND THE CARESS
A Response to Tamás Krausz

by Ungváry Krisztián
(Abstract)

Unfortunately, Tamás Krausz has reflected on nothing of what I have written. It is especially to regret that he diverted an essentially professional debate to a political ground. For practical reasons, I react on his propositions, which contain factual errors, slips and misunderstandings alike, in fourteen points.

A vitázó felek kifejtették álláspontjukat, ezért a továbbiakban az olvasókra bízunk annak eldöntését, hogy a kifejtett érvek alapján kinek adnak igazat.

Századok szerkesztősége

¹¹ Legjobb példa erre a grazi Ludwig Boltzmann Institut für Kriegsfolgen-Forschung, amely talán a legtöbb ilyen német nyelvű publikációt adta ki. Ezek mindegyike rendkívül alapos forráskritikát alkalmaz a szovjet dokumentumokkal szemben. Lásd *Stefan Karner: Zum Umgang mit der historischen Wahrheit in der Sowjetunion. Die „Außerordentliche Staatliche Kommission“ 1942 bis 1951*, in: W. Wadl (Hg.), *Kärntner Landesgeschichte und Archivwissenschaft. FS für Alfred Ogris*. Klagenfurt 2001, 508–523.

¹² Az általa lábjegyzetben hivatkozott hamis parancsról természetesen tudok, nem is annak szövegét idéztem, sőt semmilyen parancsot nem idéztem, csupán annyit tettem, hogy a 0428-as direktívát, amelyet egyébként már Dmitrij Volkogonov is publikált, „felperzselt föld” parancsnak neveztem el, hiszen tartalmilag ezt tartalmazza. A hamisított parancsban, amelynek eredete máig tisztázatlan, de szélsőjobboldali szerzők gyakran használják, még az szerepel, hogy az ellenség hátszágában német egyenruhába öltöztetett szovjet kommandóknak kell gyilkosságokat végrehajtania azért, hogy ezzel is fokozzák a gyűlöletet a megszállók ellen.

TÖRTÉNETI IRODALOM

Gyurgyák János

MAGYAR FAJVÉDŐK
Esztétörténeti tanulmány
Osiris, Budapest, 2012. 272 o.

Gyurgyák János egy trilógia utolsó kötetét adta az olvasók kezébe. Új könyve minden bizonnyal hasonlóan eltérő, sőt, esetenként egymással is felelő reakciókat vált ki, mint előző két nagyszabású munkája (*A zsidókérdés Magyarországon. Politikai esztétörténet*. Osiris, Budapest, 2001, *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Osiris, Budapest, 2007). Könyvei azonban nem okai, hanem tárgyai a vitáknak. Az okok mélyebben, a magyar társadalom, s benne a magyar szellemi élet hosszú időre visszanyúló megosztottságában keresendők. Abban a megosztottságban, melynek kialakulásában, fennmaradásában, sőt kiéleződésében — számos, még korábbra datálható tényező mellett — kiváltképp nagy szerepe volt a 20. század sokak által és sokat emlegetett rendszerváltásainak, illetve rendszerváltási kísérleteinek. Ezek során a társadalom különböző csoportjai aláztak meg, korlátoztak jogaikban, üldöztek el az országból, fosztottak meg vagyonuktól, sőt életüktől — politikai, társadalmi, felekezeti, etnikai/"faji" stb. okokra hivatkozva — másokat, hogy aztán a következő fordulat nyomán ők szenvedjenek el hasonló sérelmeket az általuk sértettektől. Az ilyen akciók különösen mély lelki sebeket ejtettek azokban, akik személyes tevékenységükkel nem szolgáltak rá semmiféle retorzióra, „bűnük” csak az volt, hogy olyan csoportok tagjai voltak, melyek egyes elemei valóban követtek el bűnöket másokkal szemben. Vagy még erről sem volt szó, csupán bűnbakká tették őket, ezzel kreálva ürügyet a retorzió alkalmazására – hatalmi, politikai érdekek érvényesítése érdekében. Az egymást erősítve megújuló/újjaéledő konfliktusok indulatokat váltottak ki, az okokról kialakított — úgyszintén konfrontálódó — értelmezések, értékelések sztereotípiákká lettek, mi több: dogmákká merevedtek. Mindez azt is megakadályozta, hogy a vitatott kérdésekről, azok okairól higgyék, elemző, a dolgok lényegét megragadó diskurzus alakuljon ki. Olyan párbeszéd, melyben egymás véleményét meghallgatva és átgondolva, ezek hatására a saját álláspontot is kritikusan újragondolva (nem feltétlenül megváltoztatva azt) vesznek részt az eltérő véleményt képviselő felek. Olyan párbeszéd, melyben magalapozott és adatolt érvek ütköznek egymással, nem indulatos, sommás, mi több, dehonesztáló (szándékú) és megbélyegző minősítések. Azaz: álviták helyett valódi viták. Ennek következménye, hogy mind a mai napig kibeszéletlen, megemésztetlen problémák sora terheli a magyar közgondolkodást. Mert a helyett, hogy tartalmas eszmecsere(k) közelítené(n)k az eltérő álláspontokat — kölcsönösen elismerve a másik jogát saját (más) vélemény formálására —, egyes politikai, társadalmi (és értelmiségi) csoportokra inkább jellemző az, hogy a közeledést csak úgy tudják elfogadni, ha a velük vitatkozók az ő nézeteikkel azonosulnak – minden vita és ellenvetés nélkül.

A társadalom, az értelmiség jelentős részére jellemző jelenségek a történész társadalmat sem kerülték el. Annak tagjai között is találhatók olyanok, akik — a fenti jelenségek egyike-másika hatására — indulatosan reagálnak a sajátjuktól eltérő történeti értékelésekre. Megbélyegeznek – vita helyett. Akkor is, ha valaki kísérletet tesz arra, hogy egy történeti/társadalmi/kulturális jelenséget vagy személyt megkísérel árnyaltabban elemezni, sokoldalúan bemutatni, s ezzel az ilyen-olyan elfogultságok miatt árnyalatlan képet a valósághoz közelíteni.

Ebben a miliőben vizsgálta meg a magyar történelem három — egymáshoz szorosan kapcsolódó — neuralgikus problémáját Gyurgyák János. A fajvédők nézeteinek áttekintésével olyan csoportot vett górcső alá, melynek tagjai maguk is voltak sérelmek okozói és sérelmeket elszenvedők. Olyan személyeket, akiket manapság egyszerűen kezelnek egyik oldalról a kritikát nélkülöző, vagy erősen visszafogott kritikával illetett (fel)magasztalással — a jogosnak hirdetett rehabilitáció jegyében; illetve ítélik meg és el — változatlan merevséggel, az alaposabb megismerés és a (nem elfogadás értelmében vette) megértés szándéka nélkül.

Gyurgyák legújabb kötetének már az is érdeme, hogy először vizsgálja meg — ráadásul összehasonlító jelleggel — a fajvédők, illetve a fajvédő nézeteket valló és a korabeli közgondolkodásra jelentős befolyást gyakorló személyiségek ideológiai, politikai nézeteit. Ezzel hiánypótló művet alkotott.

A könyv legfontosabb tudományos értékének tartom a fajvédelem fogalmi definíciójának pontosítását, a magyarországi ideológiai-politikai mezőben történő — ezen belül a jobboldali eszmei áramlatok közötti — pontos elhelyezését. Teszi mindezt a differenciált megítélést szolgáló, több szempontú, árnyalt elemzéssel, melynek eredményeként megfelelő hangsúllyal tárgyalja és reálisan értékeli egyrészt az irányzat képviselőinek pozitív törekvéseit, másrészt a negatív, a magyar társadalomra, államra és szellemi életre, kultúrára nézve káros hatásúnak bizonyult elemeket. Ezzel összefüggésben segíti felszámolni azt a máig ható sztereotípiát, mely egyoldalúan és leszűkítően az antiszemitizmussal azonosítja, pontosabban arra korlátozza a fajvédelem fogalmát. Az általa vizsgált személyiségek nézeteit elemmezve bizonyítja — a korábban, néhány más szerző által is megfogalmazott — tételt, miszerint a zsidóellenesség a fajvédelem meghatározó eleme, de csak egyik, negatív oldala. E mellett létezett egy másik, a magyarság gazdasági, kulturális fejlesztését, szociális, egészségügyi helyzetének javítását célzó programja is. Negatívvá az tette, hogy ez utóbbi nemes célt a magyar társadalom egy „idegen faj”-ként kezelt csoportjának kirekesztése, korlátozása révén kívánta megvalósítani — ezzel az általuk megfogalmazott cél elérését, a magyarság gyarapodását is veszélyeztetve. Amit, persze, maguk a fajvédők nem ismertek fel, legalábbis sohasem ismertek el. Ennek kapcsán Gyurgyák szakít a marxista történetírás — általa jogosan és megalapozottan bírált — egyoldalú álláspontjával, mely a fajvédőket azonosította más szélsőjobboldali irányzatokkal (nyilasok, nemzetiszocialisták, hungaristák), vagy kontinuitást feltételezett közöttük. Ugyanakkor nem esett a napjainkban viruló — elsősorban a politikában és a publicisztikában tetten érhető, sőt, szerzőik által szakmainak mondott történeti közleményekben is felbukkanó — kritikátlanul dicsőítő álláspontok csapdájába sem.

A fajvédők politikai nézeteinek jellemzése, s ennek során a magyarországi szélsőjobboldali náci/nyilas irányzataitól történő elkülönítése során azonban ellentmondásos helyzetet teremtett Gyurgyák. Egyrészt — a pozitív törekvéseként aposztrofált követelések, programok sorolása után — maga hangsúlyozza: *„A másik oldalon azonban ennél sokkal több negatívum áll: a polgári társadalom, s általában a polgári szabadságjogok háttérbe szorítása vagy egyenesen semmibevétele; a vezér utáni vágyakozás; a későbbiekben katasztrofális következményekkel járó antiszemitizmus (annak majdnem minden formája, tehát a szalon-, az érzelmi, a szelektív, az elkülönítő és a kitelepítést vagy a kivándoroltatást pártoló antiszemitizmus, bár a fajvédők döntő többsége ezek közül leginkább a mindenre kiterjedő numerus clausust pártolta); a környező vagy a magyarsággal nem feltétlenül szimpatizáló hatalmak, népek lenézése, differenciálatlan megítélése, az utódállamok gyűlölete; az irracionális gondolkodásra és cselekvésre való hajlam; az erőteljes és leegyszerűsítő historizálás; a mindent politikai szempontból elbíráló primitív tudomány-, irodalom- és művészetszemlélet; a magyar nyelv — Szabó Dezső, Bajcsy-Zsilinszky Endre és Lendvai üdítő kivételével — gyakori kerékbe törése, azaz a nyelvi igénytelenség.”* (216. oldal) Az értékelő összegzésben megfogalmazottakkal szemben az egyes személyeket tárgyaló alfejezetekben azonban ezek a negatívumok háttérbe szorulnak az — egyébként indokoltan hangsúlyozott — pozitívumokkal szemben. A jelenséget egyrészt Gyurgyák fent jelzett célja, a fajvédelem helyének a magyar jobboldali irányzatok közötti pontosabb kijelölése magyarázza. Másrészt az ezzel összefüggő, nyilvánvaló szándéka, hogy a fajvédő nézeteket és politikai irányzatot eddig — a fenti idézetben soroltak alapján — egyoldalúan negatívan megítélő értékelésekkel szemben felmutassa annak pozitív elemeit is. Így teremtve meg a hiányzó egyensúlyt. Ez a realitásokat közelítő „egyensúlyra törekvés” meggyőzőbb lett volna, ha a részletek kibontása során is jobban érvényesíti a szerző.

A fogalmi tisztázást kívánta megalapozni a tematikai értelemben is gazdag, magyar és külföldi szakirodalom alapján megfogalmazott elemzésével a faj, az etnikum és a nemzet viszonyáról. Gyurgyák a fogalmi dilemmák feloldása érdekében a bevezetőben és az összegzésben az „*etnikai nacionalizmus*” kifejezés használatát tartja indokoltnak a fajvédő nézetek jellemzésére. Kételyeim vannak azonban a tekintetben, hogy ha a fajvédők által védett magyarság etnikailag sem egységes — amit maguk is hangoztattak —, lehet-e használni e kifejezést a magyar fajvédők esetében? Különös tekintettel arra, hogy Gömbös például szinte csak magyarokról és zsidókról szolt — a nemzetiségi kérdést jószerével meg sem említve. Ezért beszélt sokszor magyar nemzet helyett a nem létező „keresztény nemzet”-ről.

A könyv szerkezete világos és logikus. A kutatói kérdés pontos megfogalmazása az előszóban, illetve a bevezetés négy alfejezete — a fogalmi keretek tisztázása (*Faj, etnikum, nemzet*), a téma szakirodalmának vázlatos áttekintése (*Historiográfia*), a gyökerek legfontosabb szálainak bemutatása (*Előzmények*) és „A fajvédő sajtó” rendszerező áttekintése — a később kifejtett részletek értelmezésében segíti az olvasót. E funkcióját még inkább betöltötte volna a fejezet, ha egy újabb alfejezetben röviden áttekinti a szerző azokat a politikai szervezeteket, mozgalmakat, melyekhez a feldolgozásban szereplő személyek — hosszabb vagy rövidebb ideig — kapcsolódtak, illetve amelyekben jelentős szerepet játszottak. Ennek ismeretében az olvasó pontosabban értelmezhetné az egyes fajvédők közötti azonosságokat és eltéréseket, illetve az ideológia és a „mozgalom” közötti, esetenként ellentmondásos viszonyt.

A magyar fajvédelem legfőbb képviselőinek megválasztása helyes, tárgyalásuk sorrendje indokolt. Szabó Dezső, Bangha Béla, Méhely Lajos, Gömbös Gyula, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Lendvai István, Milotay István, Héjjas Iván, Prónay Pál „és a többiek” valóban az irányzat legfontosabb árnyalatait képviselik. Utóbbiak nem gondolati tartalmakkal, hanem aktív cselekedetekkel. Hiányérzetet legfeljebb Eckhardt Tibor kihagyása kelthet, aki az 1920-as években cikkeivel, beszédeivel és a Magyar Nemzeti Függetlenségi (Fajvédő) Párt programja egy részének megfogalmazásával fontos szerepet játszott a fajvédő nézetek formálásában. Nem mellesleg a legpregnansabban jelenítette meg az agrárérdekek védelmének szerepét a fajvédők eszmerendszerében. Na csak az 1920-as években. Azzal is, hogy a Fajvédő Párt felbomlása után a Független Kisgazdapárt tagja, majd vezére lett — magát változtatlanul fajvédőnek tartva. E felvetés indokolt voltát az is bizonyítja, hogy Gyurgyák gyakran emlegeti Eckhardt nevét, illetve szerepét főként Gömbös és Zsilinszky portréjában, s a hiányt maga is elismeri az előszóban.

Tekintettel a könyv „műfájára” (*Eszmetörténeti tanulmány*) indokolt, hogy a szerző nemcsak a politikatörténetben ide sorolt politikusi csoport tagjait (Gömbös, Bajcsy-Zsilinszky, Lendvai) és a velük szorosan együttműködőket (Méhely, Milotay), hanem a velük szemben távolságot tartó, ám a meghatározó tartalmi elemek tekintetében azonos vagy rokon nézeteket valló Szabó Dezső és Bangha Béla eszmerendszerét is e kötetben veszi górcső alá. Ez a fajvédelem fogalmának kiterjesztett használatára utal, ami esetenként ellentmondásos megfogalmazásokat is eredményezett. Mivel egyszerre jelöli a szerző által politikai nézetei alapján a magyar fajvédelem képviselői közé sorolt valamennyi személyt és — a szakirodalom eddigi szóhasználatának megfelelően — a fajvédő mozgalom tagjait. Ez eredményezi egyes esetekben, főként Szabó Dezső és Bangha kapcsán, hogy őket hol fajvédőknek nevezi Gyurgyák, hol pedig olyan személyekként említi őket, akik a „fajvédőktől eltérően” nyilatkoznak.

Külön kell szólni „A végrehajtók és mozgalmárok: Héjjas Iván, Prónay Pál és a többiek” című fejezetről, mely véleményem szerint ellentmondásosan, mondhatni szervesen kapcsolódik az előzőekhez. Nem lenne így, ha a „végrehajtók és mozgalmárok” nézeteinek és tevékenységének áttekintésére, a többiekével történő összehasonlítására szorítkozna, de két momentum miatt „kilóg a sorból”. Egyrészt itt olyan egyesületek és akciók bemutatására került sor, melyek az előző portrékban ismertetett politikai, szellemi pályák keretét is szolgálták, ezért indokolt lett volna azok előtt tárgyalni őket. (Ez is a bevezetőből hiányolt áttekintés megírását indokolta volna.) Másrészt a „Cselekedjünk! Fajvédelmi útmutató” — egyébként fontos és korrekt — ismertetésének és értékelésének is másutt lenne a helye, mert azt nem a „végrehajtók” fogalmazták. Keletkezéséről ugyan semmit sem tudunk (nem véletlen, hogy Gyurgyák sem utal rá), a szöveg tartalma és megfogalmazása azonban árulkodó, mert koncepcionálisan és egyes részleteiben is egyértelműen utal a fajvédők legfontosabb alakjaira — mindenekelőtt Zsilinszky, Gömbös és Eckhardt, részben Méhely — nézeteire, szövegeire. Ebben a fejezetben inkább azt kellett volna vizsgálni, miként hatott mindez a „végrehajtók és mozgalmárok” gondolkodásmódjára, tetteire.

Az önálló fejezetekben vizsgált politikusok, közírók gondolkodásmódját, azokat tükröző megnyilatkozásait nem csak a fajvédő politikai irányzat „virágkora” (az 1920-as évtized) időszakában elemzi a szerző, hanem életük végéig nyomon kíséri. Teszi mindezt szövegeik (írásaik, beszédek), illetve a velük és a korszakkal foglalkozó szakirodalom, teljességre törekvő, valamint az ideológiai alapvetést és a fogalmak tisztázását szolgáló legfontosabb és autentikus — jórészt külföldi (idegen nyelvű) — szakmunkák felhasználásával. Helyesen emeli ki az egyéni pályák, sorsok és az eltérő személyiségek szerepét a közös elemek mellett az egyéni vonások, árnyalatok, variációk kialakulásában. Ennek keretében pl. a faj fogalmának személyenként különböző értelmezését és használatát, melynek fontos tanulsága, hogy — jószerével Méhely kivételével — a fajvédők többsége nem biológiai, hanem társadalmi értelemben beszélt magyar fajról. A mindezt megalapo-

zó kiindulópontokat, motivációkat, életrajzi elemeket, indíttatásokat azonban következtetlenségül vagy a főfejezetben vagy a szakirodalmi áttekintés keretében ismerteti. Az olvasó számára megkönnyítette volna az összefüggések felismerését, ha minden esetben az első variációt alkalmazta volna. Pontosabb lehetett volna a hasonlóságok és különbségek értelmezése, a hangsúlyok elhelyezése annak markánsabb kiemelésével is, hogy az egyes fajvédők gyakran azonos bűnbakokat neveztek meg, de más és más érveléssel.

A fajvédő nézetek és egyes képviselőik álláspontjának forrásait illetően még a politikai irányzat képviselői esetében sem elég csak a háborús vereség, a forradalmak és Trianon hatásaira utalni, ahogy ezt Gyurgyák tette. A jelenség nem érthető meg a dualizmus kori gazdasági és társadalmi folyamatok áttekintése nélkül. A fajvédők ugyanis nagyrészt ezek következményeire reflektáltak, azok nyomán kialakult társadalmi problémákat vetettek fel, s kerestek rá válaszokat a maguk módján. Igaz, hogy Szabó Dezső és Bangha Béla kivételével elsősorban 1919-től váltak ismertté nézeteik, de a Milotaynak, Lendvainak, Zsilinszkynek és Gömbösnek a „nagy háború” idején leírt gondolataiban — legalábbis elemeiben — már megjelenik a dualizmus kori magyar viszonyok kritikája. Ezt igazolja például Gömbös 1920-ban kiadott — e tekintetben megtevesztő című: *Egy magyar vezérkari tiszt feljegyzései forradalomról és ellenforradalomról* — visszaemlékezése. Ebben ugyanis korábbi fogalmazványainak lényegét összegezte. Beépítette 1919. tavaszi bécsi emigrációjában, saját lapjában közölt cikkei egy részét, s összefoglalta benne azokat a nézeteit, melyeket részben már a bécsi hadiiskolai tanulmányok során (1912–1914) hangoztatott, részben a háború végén írt (sajnos már nem található) memorandumaiban rögzítette. Mindez bizonyítja, hogy ő sem csak a háborús vereségre és a forradalmakra reagált, hanem a dualizmus kori jelenségekre (zsidóság térnyerése, a kapitalista gazdasági rend káros szociális hatásai, a liberalizmus és szocializmus megjelenése a politikai mozgalmakban és hatásuk a magyar közgondolkodásra stb.).

Gyurgyák tételesen mutatja be a fajvédő mozgalom előzményeinek néhány szervezeti elemét és a hozzájuk kapcsolható legfontosabb akciókat, illetve az ideológiai elemek közül az antiszemitizmus dualizmus kori jelenségeit. Hiányzik azonban a fajvédelem másik fontos jellemzője, a szociális szempontok, s ezen belül különösen az agrárrétegek védelme szellemi forrásainak hasonló mélységű elemzése. E hiány pótlását szolgálhatta volna az újkonzervativizmus legfontosabb gondolati elemeinek (a szegények, a szabad versenyek kapitalizmus veszteségeinek védelmére, az agrárizmusra stb. vonatkozó álláspontok) ismertetése a bevezető fejezetben, melyek egyébként rendre felbukkannak szinte valamennyi fajvédőnél. Ezt bizonyítja maga Gyurgyák is többek között a Gömbös nézeteinek jellemzésére leírt mondattal: „Ennek a gondolkodásnak a lényege, hogy a magyarság betegségbe esett, gyenge, beteg és szegény lett, ennek következtében védelemre szorul, azaz akár törvényi eszközökkel is meg kell védeni egy 'erős fajjal', a zsidósággal szemben.” (112. oldal – kiemelés tőlem – V. J.) Gyurgyák kritikusan szemléli a fajvédők nézeteit, de általában csak egy-egy elmarasztaló, ironikus jelzővel érzékelteti véleményét. Nem végzi el azok mélyebb kritikai elemzését abban az értelemben, hogy nem mutatja be módszeresen azok valóságtartalmát, illetve utóbbi hiányát. Szinte mindenkinél említi az általános véleményt: a zsidó eluralkodását a magyar gazdaságban és szellemi életben, mint a magyar tragédia legfőbb okát. De nem foglalkozik azzal, hogy valójában elemezték-e, illetve ítélték-e meg a hivatkozott fajvédők e valós jelenség kialakulásának okait, s az abban viselt felelősség kérdését. Ezt olyan esetben is elmulasztja, amikor maga a fajvédő tesz rá kísérletet, mint pl. Zsilinszky Endre. *Nemzeti újjászületés és sajtó* című munkáját Gyurgyák lényegében csak a sajtópolitika szempontjából elemzi, holott abban a zsidók magyarországi térnyerésével kapcsolatos általános érvényű megállapításokat tett, s a jelenségért elsősorban nem a zsidóságot, hanem a magyar úri középosztály felelősségét hangoztatta: „...a magyar nép nem erősít szedte össze, hanem gyöngeségeit fordította az élet felé s az életnek úgyszólván minden vonatkozásában a negatívum dicstelen szerepét vállalta magára. Ezen a ponton bukik meg az egyoldalú szélső antiszemitizmus. Ez a magyar negatívum, ez a be nem töltött szerep az élet, főleg a termelés fáisaiban és intézményeiben, ez az el nem végzett munka, ez az elpocsékoltság és elhanyagolt erő, ez adta meg a lehetőséget és alkalmat a zsidóságnak a maga szédületes hatalmi előnyomulására. Amit a magyar nem akart elvégezni, elvégezte a zsidó, amiből a magyar kivonta magát, oda bevonult a zsidó, amit a magyar elmulasztott, azt pótolta a zsidó, amit a magyar elherdált, megvette a zsidó, amit a magyar maga számára megtartani nem tudott, megszerezte a zsidó.” (*Nemzeti újjászületés és sajtó* 46–47. oldal) Helyzetelemzését kategorikus kijelentéssel zárta: „Ha (...) a felelősség kérdését vizsgáljuk, habozás nélkül ki kell mondanunk: a felelősség ezekért a fejleményekért elsősorban nem a zsidóságot, a részt, hanem a magyar nemzetet, az egészt s annak túlnyomó többségét,

a keresztény magyarságot terheli.” (Uo. 50–51. oldal) E vélemény ismeretében válik egyrészt világossá, miért kezelték hangsúlyosan a fajvédők a magyarság fejlődésének elősegítését. De egyúttal az az ellentmondás is, hogy ezt nem csak, sőt nem elsősorban a támogatni szánt elemek szakértelmének gyarapításával, versenyképessé tételével, s ez által tanulásra, cselekvésre, vállalkozásra készítő verseny révén kívánták elérni, hanem a gazdasági és kulturális téren hatékony és ezért sikeres zsidóság korlátozásával. Zsilinszky még 1938-ban, az ún. első zsidótörvény tervezete ellen tiltakozva is indokoltan tartotta e korlátozást – csak annak akkori nemzetiszocialista/nyilas indíttatását és megoldási módját kritizálta.

A kötet végén olvasható *Kitekintés* röviden jelzi a fajvédelmi gondolat további, részben a második világháború utáni sorsát, átmeneti „eltűnését” a magyar közgondolkodásból a pártállam időszakában, majd újjáéledését a rendszerváltás után. Ez a téma azonban a fejezetben olvashatónál jóval alaposabb, s ez által pontosabb kifejtést — egy önálló tanulmányt — igényelne. Ám annak aktuális, inkább politológiai, mint történeti jellegű elemzéséhez kétségtelenül megkerülhetetlen e könyv anyaga.

Gyurgyák ezúttal is az előző könyveiben alkalmazott — más történeti feldolgozásokban ritkán látott — megoldást választotta a kérdés szakirodalmának áttekintésére. A rendkívül gazdag, szinte teljesen mondható forrásanyagot és szakirodalmat nemcsak felsorolja, hanem egyúttal kritikailag értékeli is. Ezáltal e függelék a bevezetőben olvasható, mélyebben lényegében csak az összefoglaló munkákat értékelő historiográfiai vázlat szerves kiegészítőjévé vált. Másrészt igen hasznos segítséget jelent az olvasónak a témában történő további tájékozódáshoz. Akár Gyurgyák véleményének kontrollja érdekében is.

A szöveget a szerzőtől megszokott gördülékeny, világos — okkal mondhatjuk: olvasóbarát — stílus jellemzi. Megjelenési formája pedig a gondos szerkesztőt dicséri.

Gyurgyák János tudatosan és bevallottan saját ideológiai nézetei alapján, ahogy az előszóban fogalmaz: „...egyfajta Edmunk Burke- és Michael Oakeshott-féle angolszász, szabadelvű konzervatív nézőpont”-ból vizsgálja a kérdést. (7. oldal) Ez azonban nem jelent nála eleve elrendeltetett elfogultságot. Legalább két ok miatt. Egyrészt azért, mert tudatosan törekedett mások véleményének megismerésére, mérlegelésére, és azok elemeit beépítette saját értékeléseibe. Másrészt nem ítélni akart, hanem megérteni. Nem eleve elismerni vagy elítélni a fajvédőket és nézeteiket, hanem megérteni, hogy miért reagáltak adott módon a korabeli magyar társadalom aktuális problémáira, — ahogy gyakran fogalmaztak, s amit ma is sokan hangoztatnak — sorskérdéseire.

Mint láttuk, más megközelítésből és módszertani szempontból is illetheti kritika a könyv egyes részleteit, összességében azonban alapos, fontos, a korszak történetével, s általában az ideológia- és politikatörténettel foglalkozók számára megkerülhetetlen munka. Olyan mű, mely fontos lépést jelent a magyar történelem egyik, eddig teljességében nem feltárt, ezért is kibeszéletlen kérdésének jobb megismeréséhez. Egyben kiváló alapot nyújt a témával kapcsolatos *szakmai* vitákhoz. A könyv maga is bizonyíték rá: az, hogy ezek a kíváncsú viták lezajlanak-e, s valóban szakmai mederben történik-e mindez, immár nem Gyurgyákon, hanem a potenciális vitapartnereken múlik.

Vonyó József

L. Balogh Béni

KÜZDELEM ERDÉLYÉRT

A magyar–román viszony és a kisebbségi kérdés 1940–1944 között
Akadémiai Kiadó, Budapest, 2013. 336 o.

Küllemében talán szerény, ám annál fontosabb, hiánypótló monográfia jelent meg nemrég az Akadémiai Kiadó gondozásában. Szerzője, L. Balogh Béni, a kiváló erdélyi (közelebről: temesvári) gyökerű történész, levéltáros — 25 év közel száz tematikus lapszáma után a tavaly megszűnt *Limes* folyóirat szerkesztője — új könyvével sok éves kutatás nyomán arra vállalkozott, hogy forrásközelből rekonstruálja a magyar–román viszony alakulását a második bécsi döntés s a

román kiugrás közötti négy sorsdöntő évben. Mint előszavában kiemeli: „A kötet, amelyet az olvasó kezében tart, műfaját tekintve diplomáciatörténeti mű. A fő hangsúly a kétoldalú viszony alakulásán, a „hagyományosnak” számító politikai-diplomáciai aspektusok elemzésén van, a kisebbségi kérdést ennek függvényeként tárgyalom.” A „függvény” persze — s ezt munkájában a szerző sem győzi hangoztatni — alkalmasint nagyobb súlyú és távlatosabb jelentőségű, mint a szűken vett román–magyar diplomáciai párharc, melynek legfőbb tétje kezdettől a „revízió revíziója”, a mindkét részről csak kényszerű, időleges alkunak tekintett 1940. augusztus 30-ai bécsi döntés meghataladása volt. Vajon miféle fordulatok és stratégiaváltások, világméretű és térségbeli erőeltolódások nyomán dőlt el e súlyos csapdahelyzet sorsa, ez a milliók életét érintő kis- és nagyhatalmi „tűsz-dráma”, amelyben a lokális kisebbségek — a dél-erdélyi magyarság, az észak-erdélyi románság, majd a háború végére mind jobban a zsidók és a németek is! — csak kizárólagosságra törő, ádáz hatalmi ambíciók eszközei és áldozatai lehettek, s amelyen a triumfáló náci, majd szovjet diktatúrát leszámítva, végül is egy nép vagy népcsoport sem nyerhetett semmit – legkevésbé elheto életet, szabadságot, tulajdon- és személyi biztonságot?

Mielőtt a *Küzdelem Erdélyért* tanulságait számbavéve e kérdésre érdemben felelnénk, hadd tegyünk egy rövid tudománytörténeti kitérőt. Erdély 20. századi sorsfordulóit (Trianon, a „kis magyar világ”, Maros-Magyar Autonóm Tartomány, 1989, etc.) kitüntetett figyelem övezi ma is, határon innen és túl egyaránt. Az már kevésbé öröndetes, hogy e nem szűnő érdeklődést tisztes szaktörténeti munkák és korszerű tankönyvek helyett továbbra is inkább a demagóg politikai és sajtókampányok, kétes és avitt regényszerzők nacionalista sérelmi logikája táplálja, holott a fenti témák forrásfeltárásában és értékelésében — legalábbis a határ innenső felén — immár jó ideje bátor és termékeny szakmai önrevízióknak lehetünk tanúi.

Az erdélyi tárgyú történeti munkák és a magyar kisebbségkutatás eltelt negyed századát kétségkívül látványos fejlődés jellemzi mind szellemében, mind mérhető teljesítményeiben, amit mára egy sor beérő alapkutatás, dokumentáció és összegző munka is tanúsít – köztük L. Balogh Béni számos tanulmánya, korábbi és e mostani monográfiája. (Fontos előzményként itt kíván említeni, hogy a szerző jó tíz éve önálló kötetet publikált a második bécsi döntésről s annak előzményeiről, ami nemrég angolul is megjelent: lásd: L. Balogh B.: *A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés*. Csíkszereda, 2002, Pro-Print Kiadó, továbbá: B. L. Balogh: *The Second Vienna Award and the Hungarian–Romanian Relations 1940–1944*. Boulder, CO: Social Science Monographs, 2011.) A kezdetek még 1985-ig nyúlnak vissza, amikor Juhász Gyula irányításával az Országos Széchényi Könyvtárban megalakult a Magyarságkutató Intézet, amely a rendszerváltás küszöbén számos ifjú tehetségnek kínált kiugrási esélyt, akik közül mára többen iskolateremtő tudósok lettek (mint a történész Romsics Ignác, az L. Balogh könyvéhez alapul szolgáló doktori disszertáció konzulense). Az 1992-ben megszűnt Magyarságkutató helyébe a Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézete lépett, amely bő másfél évtizedre a Kárpát-medencei magyarságkutatás elsőszámú bázisa és koordinálója lett egy sor fontos kutató-programmal, forráskiadvánnyal és konferenciával. 1998-ban egy kormánydöntés ugyan ezt felszámolta, ám programjait — és részben munkatársait — az MTA ekkor tájt alakult Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézete vette át. Legalább ilyen korszakos, új fejlemény azonban, hogy 1990 után javarészt ambiciózus fiatalok kezdeményezésére a határon túl is független kisebbségkutató műhelyek egész hálózata jött létre. A kelet-európai rendszerváltások után látványos fejlődésnek indultak a felsőoktatási intézmények műhelyei és háttérintézetei is Komáromban és Beregszászon, Kolozsvárott és Marosvásárhelyen, Csíkszeredában és Újvidéken, s ha nem is mindjárt sarkig tárt kapukkal, sorra megnyíltak a határon túli levéltárak is. A szomszédos hét államban ma mintegy ezer magyarul publikáló, tudományos kutató dolgozik, akik jelentős részben 1989 után doktoráltak, és szoros kapcsolatot tartanak a magyarországi egyetemekkel, szakmai fórumokkal is. Mindent egybevetve a kisebbségkutatás számos ágában — történelem, néprajz, politológia, gazdaság- és jogtörténet, szociológia, nyelvészet, demográfia, etc. — mára felnőtt egy sokban új szellemű nemzedék, amely miközben szorgosan pótolni igyekszik a „botrányos” 20. század sokféle adósságát, többé nem csak az elszenvedett kollektív traumákra összpontosít, hanem a kisebbségek túlélő stratégiáira, az anyaországhoz és más etnikumokhoz fűződő kapcsolatára, és nem kevésbé izgatják a jelen nyelvi, tudati és kulturális változásai, a mobilitás és migráció trendjei vagy a különböző autonómiatörekvések is.

Ha van továbbblépés az interetnikus — román–magyar, szlovák–magyar, szerb–magyar, etc — tudományos párbeszédben, az főként e mára beérkező, közép-nemzedékbéli, nem kis részt határon túli vagy onnan érkező kutatók érdeme, akik sok éves szorgos munkával megannyi elsőrangú

új forrást készek feltárni, közzétenni, majd azok tanulságait a szakmai műhelyvitákon és konferenciákon bátran megvitatni román, szlovák, szerb kollégáikkal. Elvégre a tudomány — és kivált a diplomáciatörténet! — nem ismerhet nyelvi határokat, ha pedig megreked saját „nemzeti” diskurzusa karanténjában, ezzel egy sor fontos tény és értelmezés megismerésének esélyétől fosztja meg magát, amint az L. Balogh és társai számos elődjével történt egész a közelmúltig. Ha tehát azt kérdezi valaki, mi is e diplomáciatörténeti munka fő hozadéka, azt felelem: végre akadt egy elszánt kutató, aki gonddal „egybeolvasta” s elemzön együtt ismerteti a román és a magyar archívumok idevágó anyagát, akárcsak a román-, magyar- és más nyelvű diplomáciai okmánytárakét, a magyar és külföldi szakirodalomét, a korabeli sajtóét, vagy éppen az egykori szereplők magyarul, románul, németül, angolul és franciául publikált emlékiratait. Akad persze más érdem is: a monográfus kiforrott íráskészsége (mely ritka erény lett újra!), tényisztelete és szigorú forráskritikája, kellő judíciuma, empátiája, sőt meg-megcsillanó diszkrét humora is. Ez utóbbi, valljuk meg, olykor nagyon is elkel e négy éven át tartó „idegháború” baljós fordulatait citálva: a rémhírek, atrocitások, nyilatkozatháborúk, a kölcsönös retorziók, internálások és kiutasítások nyomasztó sűrűjében.

Az efféle izgalmas, sokban máig vitatott témáról írott monográfiát a szakember rendre a historiográfia, a kötet végi összegzés, netán a névmutató felütésével kezdi, mások egy-egy kulcs-epizódnál mindjárt az esemény-rekonstrukció sűrűjébe vetik magukat, majd rákléptekkel és bakugrásokkal haladnak előre, hátra az őket leginkább érdeklő szereplők, események összefüggésrendjében. L. Balogh, mondhatni, mindkét olvasó-típust „megtréfálja” azzal, hogy szerzőként maga él a(z idő-)rendhagyó kiemeléssel. Könyve elő- és utószavában ugyanis, korszakidéző keret-játékként, két román állami ünnepség pillanatképeit villantja fel, ezzel is bizonyosságát adva, hogy nem csak a teljes vértetű filológiai forrásfeltárás mestere (több mint 300 oldalas művét közel 1200 jegyzet és majd 20 oldalnyi forrás- és irodalomjegyzék egészíti ki!), hanem a jelképértékű, frappáns jelenetzsűs is. Az első esemény helyszíne és dátuma: Bukarest, az 1942. május 10-ei királyi ünnep, a másodiké: Kolozsvár főtere 1945. május 13-án. Mindkettő az ifjú román király, I. Mihály jelenlétében zajlik, ám e jeles napok vezérszónoka mégsem ő, hanem a „conducator” Ion Antonescu, majd három rettentő háborús év múltával: Petru Groza, frissen kinevezett román kormányfő volt. (Nota bene, archív fotóik, híradófelvételeik a világhálón is könnyen elérhetők – többnyire korabeli román, magyar, német, francia vagy angol kommentárjaikkal!)

Vajon miért épp ezt a két jelenetet vélte a szerző leginkább alkalmas mementónak? Hiszen választhatott volna annyi mást is: a bécsi döntés aláírása előtti, utáni pillanatokat, a magyar honvédség észak-erdélyi bevonulását, majd a ’44 őszi összeomlást, Hitler és Mussolini tárgyalásait Antonescuval, Telekivel és Csákyval, netán a titkos román, magyar kiugrási tárgyalások jelenetét — a választék már-már kifogyhatatlan, s lám, ő mégis e két román állami ünnepet vélte érdemesnek megidézni. Ugyan miért? Nos, alighanem beszédes hasonlóságuk és különbségeik okán — és persze az egymással feleselő műtfelfogások, jövőképek, az Erdély sorsát illető kétségek, remények érzékeltetésére. Mindehhez a szerző nem csak az ünnepi szónoklatokból idéz — Antonescu nagyromán fajvédő fenyegetőzését, majd Groza „Péter” román–magyar megbékélést hirdető szavait —, hanem a háttérben felvillantja az egymást váltó totalitárius diktatúrák nyomasztó korfordulóit, mi több, a két állami protokollünnep nemhivatalos kísérvélményeit is: az észak-erdélyi román menekültek lármás revizionista tüntetéseit, nyomukban egy diplomáciai jegyzékváltással; vagy Ghibu kolozsvári professzor előadását, melyben Grozával élesen szembeszállva a hírhedten nacionalista tudós a román–magyar együttélés ezer év történelme által „bizonyított” képtelenségét taglalja.

Számos tanulságot kínál az alapos historiográfiai áttekintés is, amely egyrészt megerősíti, hogy az elmúlt bő két évtizedben valóban impozáns áttörés ment végbe a téma hazai irodalmában, másrészt gondosan nyomon követi az előítéletek, torzítások és ideologikus prekonceptiók makacs továbbélését is.

Benne a szerző korszakról korszakra haladva sorra egybeveti a párhuzamokat és ellentéteket, a román és a magyar történetírást, továbbá az ezektől olykor alig elválasztható propaganda megannyi váddal, önigazolással teli „vezérszólamainak” szinkron- és aszinkron-mozgásait. Ez utóbbiak egyik legfontosabb, máig reveláns példája az a szerzői kiemelés, amely szerint: „*A hatvanas évektől Romániában kezdetét vette a nacionalista historiográfiai hagyomány és a marxista referenciarendszer sajátos összegyűrése, Magyarországon viszont — az 1956-os forradalom nemzeti-függetlenségi jellegére válaszul — éppen ellenkezőleg »a nacionalista szemlélet maradványai« eltávolításának útjára léptek.*” Hogy kik, afelől a szerzői áttekintés sem hagy kétséget: mindenek-

előtt a téma két hatvanas évekbeli magyarországi monográfiája: Tilkovszky Loránt, Csatári Dániel s az ő követőik. (Lásd Tilkovszky L.: *Revízió és nemzetpolitika Magyarországon, 1938–1941*. Bp., 1967, Akadémiai Kiadó, továbbá Csatári D.: *Forgószelemben. Magyar–román viszony 1940–1945*. Bp., 1968, Akadémiai Kiadó. Utóbbi 1974-ben francia fordításban is megjelent *Dans la tourmente. Les relations hungaro–roumaines de 1940 à 1945* címmel.) E majd' fél évszázaddal korábbi munkák fogyatékoságait ugyanakkor L. Balogh józan méltányossággal nem annyira ideológikus premisszáiknak tulajdonítja, hanem nagyobb részt inkább annak, hogy e Kádár-kori elődök a téma elsőrangú román levéltári és más nyelvű külgügyi forrásait még nem ismerhették. Ott viszont, ahol e tudatlanságot felelősségáthárítás avagy bűnbakképző igyekezet tetézi, L. Balogh hangsúlyos óvást emel az új kutatások által sok felől igazolt tények s a történeti igazság védelmében. Így az 1941 januárjában felállított, kolozsvári és brassói székhelyű német–olasz tishti bizottságok esetében — Csatárit cáfolva — nyomtatékkal kiemeli, hogy azok célja korántsem a román–magyar ellentétek további szítása volt, hanem igenis a feszültségenyhítés, a kisebbségek védelme az Erdélyt megosztó határ mindkét felén; miként az ún. Hencke–Rogeri különbizottság 1942 második felében lezajlott vizsgálatainak is komoly része volt abban, hogy a dél-erdélyi magyarság Mihai Antonescu által még 1942 májusában elrendelt módszeres kiheztetésének sikerült elejét venni. Mint áttekintésében L. Balogh tárgyilagosan írja: „Minden hiányossága, valamint a kor ideológiai kötöttségeivel és a román külgügyi forrásanyag feldolgozásának kényszerű hiányával is magyarázható szemléleti korlátai ellenére Csatári munkája hosszú ideig a téma legátfogóbb feldolgozásának számított.” A szerző készséggel emeli ki a korábbi és a kortárs román történészek pozitív hozzájárulásait is a téma irodalmához. Így például Aurica Simion tárgyilagossága és adatgazdag monográfiáit, Vasile Pușcașnak a német–olasz bizottságokkal kapcsolatos dokumentumközléseit, Cornel Grad könyvét a második bécsi döntésről, vagy Ottmar Trașca — az újabb magyar szakirodalmat is jól ismerő, elfogulatlan — tanulmányait.

A négy év krónikáját voltaképp három nagy fejezetbe sűríti: előbb az 1940. őszi román–magyar viszonyt és a kölcsönösen retorzív kisebbségpolitika kialakulását jellemzi, majd „Holtponton” címmel a diplomáciai — és kis híján fegyveres — közelharc további két esztendejét, végül „Fordított versengés” címmel az ádázul rivalizáló szövetségesek 1943–44-es béketalapozásait és kudarcos közeledési kísérleteit összegzi. L. Balogh a téma minden fontosabb momentumára kitér — így a második bécsi döntés ellentmondásos észak- és dél-erdélyi, magyarországi és regáti fogadtatására, a döntés végrehajtására, az incidensekre, megtorlásokra, a katonai közigazgatás alatti nemzetiségi sérelmekre, a német–olasz tishti bizottságok vizsgálatára, a jegyzékváltásokra és a követek „bojkottjára”, stb —, ám a részletek mélyebb, elemző bemutatását gyakran csak forrásutalásokkal vagy a legújabb szakmunkák hivatkozásával igyekszik pótolni. Ezzel szemben bősséggel kárpótolja az olvasót, hogy könyvének vannak kifejezetten színes és élvezetes epizódjai, melyekben jellemek, helyzetek — sőt helyzetkomikumok! — során át avat be a román, magyar, német, olasz diplomácia kulisszatitkaiba, a kölcsönös áltatások, blöffök, erőfitogtatások és meghátrálások világába.

E régóta hiányzó diplomáciatörténeti összegzésben a szerző jó arányérzékkel megírt tárgy-szerű narratívája egy sor fontos ponton egészíti ki vagy revideálja elődei munkáit némely momentum vagy korabeli szereplő megítélésében. A sokféle tárgyi és filológiai korrekción túl L. Balogh könyvében olykor újraértelmező, koncepcionális hangsúlyok is felbukkannak. Így visszatérőleg az a tény, hogy Bukarest a második bécsi döntés érvényét voltaképp már 1940 őszen megkérdőjelezte, a magyar félre hátríván az elakadt kétoldalú tárgyalások kudarcának minden felelősséget, majd 1941. szeptember 15-én — mindenekelőtt Mihai Antonescu miniszterelnök-helyettes makacsul konfrontatív, becsvágyó buzgalma folytán — a döntést egy jegyzékben formálisan is felmondta, még ha azt Berlin és Róma nem is hajlandó át- és tudomásul venni. Ennél is jellemzőbb az a bizarr körülmény, hogy ezen elfektetett, ám a román revíziós törekvéseket mindennél hívebben tükröző annuláló jegyzékről a budai várban majd' két éven át mit sem tudtak a magyar kormány és diplomáciai kar vezetői. Egészen 1943 nyaráig, Bánffy Miklós konspirált és példásan kudarcos bukaresti útjáig, amikor is arra román tárgyalófele: Gheorghe Mironescu ex-miniszterelnök és külügyminiszter egy elszólásából mintegy véletlenül fény derült. (Alighanem ez volt a Bánffy-misszió egyetlen konkrét, bár lesújtó „eredménye”).

A monográfia a dél-erdélyi magyar és az észak-erdélyi román kisebbség sorsa alakulását, számos új kutatásra hivatkozva, esetek során át akkurátusan dokumentálja. Ugyanakkor csak sajnálni lehet, hogy a szerző tematikus önkorlátozása miatt e főként diplomáciatörténeti munka lapjain kevés szó esik a megosztott Erdély más — nem magyar és nem román — etnikumairól.

Így a németiség (szászok és svábok), a nagyrészt asszimiláns, magyar ajkú és magyar tudatú erdélyi zsidóság vagy a cigányság tömeges üldözéssel és tragédiákkal végződő megpróbáltatásairól, holott azok e „faji” dominanciáért vívott, ádáz közelharc nyilván egyenes következményei. A háborús logika — s az elvtelen hatalmi játszmaaként felfogott diplomácia! — csakis ellenséget vagy szövetségest ismer, s e beszűkült bipoláris szemlélet, úgy tűnik, napjainkig kísért; s nem is csupán a demagóg indulatkeltéssel és idejétmúlt vágyfantáziákkal terhelt közvélekedésben, ám a művelt köztudatban, sőt, aránytalanságaival, adósságaival itt-ott magában a történész szakmában is. Másként hogyan lehet, hogy az erdélyi romakutatásnak — akár csak egy tisztos tanulmány erejéig — ma sincs még érdemi mondandója e válságos négy évről, a helyi közösségek, családok veszteségeiről, önkéntes avagy kényszerű migrációjáról, egyéni és kollektív túlélő stratégiáiról? Az észak-erdélyi zsidóság sorsa — kivált a tragikus vég felől — mára alaposan feltárt, ám a holokauszt-kutatók szűkebb körén kívül alig számon tartott és „recipeált”, holott a Partiumban és a Királyhágón túl nem akad nagyobb község vagy város, amelynek ne lenne oka, kötelessége megemlékezni a „magyarok bejövételét” lelkesen éljenző, majd alig három és fél év múltán elhurcolt, legyilkolt ártatlan lakóiról. A dél-erdélyi szászok, bánáti és szatmári svábok — sokban úgyszintén tragikus — 20. századi sorsáról is akad még feltárni való; példa rá Baumgartner Bernadett nemrég publikált kiváló munkája (*Kisebbség a kisebbségben*, Kolozsvár, 2012, Kriterion), amely a szatmári svábok kálváriáját idézi fel a magyar, román, ismét magyar, majd a birodalmi német s a kényszermunkás milliókra éhes szovjet államérdek szorongatásai között.

L. Balogh Béni jól megírt, hiánypótló és alapos monográfiáját még bizvást sokáig érdemes lesz a témát érintő más művekkel „egybeolvasni”, kutatónak és érdeklőnek egyaránt. Közülük, továbbgondolásra leginkább érdemes művekként hadd emeljünk itt ki hármat: Boka László és György Péter magvas és eredeti szellemű erdélyi tárgyú monográfiáit (Boka L.: *Egyszólamú kánon?*, Gondolat Kiadó ill. György P.: *Allathert Kolozsváron – Képzelt Erdély*, Magvető) továbbá Kőrössi P. József Markó Bélával készített „beszélgetőkönyvét” (*A magyar kártya*, Kossuth Kiadó).

Nóvé Béla

Bálint József

MAGYARORSZÁG NEMZETI VAGYONVESZTÉSE 1941–1947

Agroinform Kiadó, Budapest é. n. 472. o.

A II. világháború során emberéletekben keletkezett a legsúlyosabb, pótolhatatlan veszteség. Pontosan soha sem fog kiderülni, hogy Magyarország hány lelket veszített a háborúban, hiszen a frontokon, az aknamezőkön, a légerekben, a ki- be- és áttelepítés közben, a katonák elől menekülve, a bombázások során vagy a bármilyen nációhoz tartozó hadseregek erőszakoskodása folytán meghaltak egy része jeltelen tömegsírban nyugszik, pontos „nyilvántartásukra” a háború vérvizatarában nem kerülhetett sor. Ugyanakkor Für Lajos, Stark Tamás, Szabó A. Ferenc és mások munkássága nyomán ma már jó becslések állnak rendelkezésre arról, hogy „hol vannak a katonák”, és „hova tűnt sok sírkereszt”.

Nem mondhatjuk azonban el ezt az országot ért ugyancsak katasztrofális mértékű háborús vagyonvesztéséről. Nagyon kevés kutató vállalkozik arra, hogy mérje a mérhetetlent, elvégezze azt a sziszifuszi munkát, amelyet egy ilyen roppant nehéz feladat megkövetel. Ezen a téren nagyjából még most is csak annyit tudunk, amit a Statisztikai Szemle 1955. februári számában Bokor Béla nyilvánosságra hozott. Eszerint Magyarország háborús kára 1938. évi, tehát még értékálló pengőben kerekén 22 milliárd volt, amelyhez hozzá adva a 10 milliárd pengős közvetlen hadikiadást, illetve a háború alatt a magyar-német külkereskedelemben felhalmozódó mintegy 2 Mrd pengős magyar többletszállítás értékét, 35 milliárd pengős háborús vagyonvesztés adódott, ami az 1938/1939. évi nemzeti jövedelmének a hétszeresét tette ki. Gerő Ernő évekkel korábban, az MDP Politikai Akadémiáján 1949. március 6-án tartott „Magyarország gazdasági újjáépítésének feltételei” című előadásában ugyan ilyen nagyságrendű, egészen pontosan 34 milliárd 618 millió aranypengő vagyonvesztésről beszélt.

Bálint József új könyvében a statisztikus aprólékosságával és alaposságával összeállított és sokoldalúan elemzett, részben eddig még nem közölt dokumentumok segítségével járul hozzá Magyarország II. világháborús vagyonvesztésének pontosításához. Tizenkét fejezetre tagolva mutatja be azt a fájdalmasan hosszú listát, amely hazánknak a háború során különféle okokból kifizőlag elszenvedett anyagi veszteségeit sorjázza. A szerző tematikus fejezetekbe rendezte azokat a

levéltári dokumentumokat, amelyek a közvetlen hadi kiadásokról és a frontokon megsemmisült hadieszközökről, az ország német megszállása után rendszeressé vált angolszász légiőrokozta bombakárokról, a háború végén nyugatra hurcolt magyar gépekről, berendezésekről, közlekedési eszközökről, lábon kihajtott állatokról, szekereken és más szállítóeszközökön elrabolt élelmiszerekről szólnak. Külön fejezet foglalkozik a Magyar Nemzeti Bank és a Pénzjegynyomda külföldre hurcolt, majd 1946. augusztus elején visszaadott arany- és devizatartalékaival, értékeivel, a mezőgazdaság, az ipar, a szénbányászt, a közlekedés vagyronvesztésével. Iratok sokasága bizonyítja, hogy a háborúban lerombolt, kifosztott ország számára milyen elképesztő terhet jelentett az eleinte egy millió főt is meghaladó megszálló szovjet hadsereg ellátása. Végül a kötet a háború végén Nyugatra, elsősorban Németország amerikai megszállási zónájába illetve Ausztriába hurcolt magyar javak felkutatásával, illetve visszaadásával, az ún. restitúcióval foglalkozik.

Talán néhány dokumentumot megérdemelt volna az a tény, hogy a háborúban lerombolt, dezorganizált gazdaság helyreállításához, a gazdaság körforgásának beindításához, valamint a leginkább veszélyeztetett társadalmi csoportok fiziológiai létének a megmentéséhez — a vagyronvesztés mértékéhez képest talán elenyésző mértékű, de az adott helyzetben mégis létfontosságú — külföldi segítség is érkezett az országba. Magyarország az ENSZ Újjáépítési és Segélyszervezetétől (UNRRA) 1946 nyarától 1947 tavaszáig 4 millió 534 ezer 700 dollár segélyt kapott élelmiszer, ruha, gyógyszer, kötszer, tápszer stb. formájában. Speciális jóléti szolgálatot látott el az Amerikai Zsidó Szociális Alap, a JOINT (American Joint Distribution Committee, AJDC), amely ruhát, gyógyszert osztott, konyhákat üzemeltetett és élelmiszert adományozott hit- és sortársainak. De segített a Vöröskereszt, a Magyarok Világszövetsége, az Egyetemes Egyháztanács, az Actio Catholica, a református egyház, az American Hungarian Relief, az Ír Vöröskereszt, a British Save the Children, a Schweizerische Comite für die Hilfe an die Bevölkerung Ungarns és néhány magánszemély is. Magyarország — néhány kisebb volumenű és rövid lejáratú kereskedelmi hitelen túl — mintegy 16 millió dollár értékben vásárolhatott az amerikai inváziós hadsereg Európába hagyott felszerelési tárgyaiból. A 25 éves lejáratú, kedvező kamatozású kölcsön feléből fél-ezer gőzmozdonyt vásárolt az ország, amelynek a jelentőségét a vasúti közlekedés újjászervezésében nem lehet túlbecsülni.

A kötetben közölt dokumentumok túlnyomó többségét a Politikatörténeti Intézet Levéltárában és a Hadtörténelmi Levéltárban őrzik. A szerző jelentős számú iratot közöl a Magyar Kommunista Párt Állampolitikai Osztályának állagából. Ugyan az MKP a háború végén még messze volt a mindenható állampárti szerepkörtől, de az 1945. november 4-ei országgyűlési választások után megalakult kigazdapárti vezetésű kormányokban a kommunisták választási eredményeikhez képest jóval nagyobb mértékű befolyáshoz jutottak. Irataik tehát alapvető és eddig nélkülözhetetlen még nem hasznosított forrás, amelyek a feltárása, közzététele fontos hozzájárulás a háború utáni magyar gazdaság történetének a megismeréséhez. Helyet kapott a kötetben a Szociáldemokrata Párt néhány korabeli dokumentuma is. Az ország háborús kiadásaival és a magyar honvédség katonai vagyronvesztésével kapcsolatos iratok zöme a Hadtörténelmi Levéltárából származik. A magyar gazdaságot ért háborús károk összegzésével a kormány a Pénzügyminisztériumot bízta meg. A PM béketárgyalási anyaga a vizsgált témának az egyik legfontosabb forrása, így az itt található dokumentumok joggal kaptak bő teret a dokumentumkötetben.

Az 1945 után keletkezett levéltári iratok gyűjtése az 1970-es évektől az egykor önálló intézményként működött Új Magyar Központi Levéltár feladata lett. Az ÚMKL 1975-ben indította el a „Források a magyar népi demokrácia történetéhez” című sorozatát, amelynek 1989-ig kilenc tematikus kötete jelent meg. A szerző az újjáépítésre, a mezőgazdaságra, a szénbányászatra és a közlekedésre vonatkozó kötetekből emelt be számos dokumentumot könyvébe. Az újraközlést az indokolja, hogy az ÚMKL nem túl nagy számban megjelent kiadványai ma már nehezen elérhetőek.

A levéltári dokumentumok mellett helyet kapott a kötetben néhány izgalmas, eddig még nem publikált, magángyűjteményekben őrzött fotó, igazolás, levelezés, korabeli pénz, naplórészlet, rendelet. A szerző koránál és életútjánál, társadalmi státuszánál fogva szemtanúja, majd részese és részben alakítója lett a II. világháború utáni magyar történelemnek. A kötetben megjelentetett saját és kortársi visszaemlékezések természetesen vitathatók, de mondandójuk mindenképpen kiegészíti, néhol pontosítja a dokumentumok száraz tényközléseit.

A recensens szívesen olvasott volna néhány dokumentumot az ún. nyugati jóvátételről is, mivel itt a nagyhatalmak nemzetközi egyezményben szentesített több milliárd Ft-os vagyronkivonási kísérletéről volt szó. A fegyverszüneti egyezmény a Szovjetuniónak, Csehszlovákiának és Jugoszláviának megítélt 300 millió dollár jóvátétel fizetésén túl arra kötelezte Magyarországot,

hogy térítse meg azokat a károkat és veszteségeket, amelyeket a háború a szövetséges államok és polgáraik hazánk területén lévő vagyonában okozott. A győztesek némi vita után úgy döntöttek, hogy Magyarország ezeknek a károknak a 2/3-át forintban köteles megtéríteni. Ezen a jogcímen az Egyesült Államok és Nagy-Britannia több mint 2 milliárd Ft háborús kár megtérítésére tartott igényt. Az más kérdés, hogy a tőkés országok a Magyarországgal kisebb-nagyobb megszakításokkal hosszú éveken át folytatott pénzügyi-vagyonjogi tárgyalásokon végül mit tudtak ezekből az igényekből érvényesíteni.

Magyarország 1949 és 1956 között pénzügyi-vagyonjogi egyezményeket írt alá a szovjet érdekszférába tartozó szocialista országokkal is. Jugoszlávia kivételével ezekben az egyezményekben a szocialista országok kölcsönös lemondtak az egymással szemben a háború előtti és az azt követő időkből fennmaradt követeléseikről, vagyis nullszaldós megállapodásokat kötöttek. Ezeknek az egyezményeknek némelyike (különösen a romániai CASBI működéséből fakadóan az 1953-as magyar-román vagyonjogi egyezmény) ugyancsak jelentős magyar vagyonvesztéshez vezetett.

Sok bírálat éri az USA-t azért, mert a szerző szerint akadályozta a nyugatra hurcolt magyar vagyon visszaadását. Tény, hogy a németországi és ausztriai amerikai megszállási zónában a háború befejezésekor a katonai parancsnokságnak az volt az álláspontja, hogy „minden magyar eredetű, a megszálló hatóságok illetékességi területén fellelhető gazdasági jószág amerikai hadizsákmány”, vagyis ezeket nem adják vissza. Ez az álláspont azonban gyorsan változott. H. F. Arthur Schoenfeld, a budapesti amerikai misszió vezetője 1946. március 19-én közölte a magyar kormánnyal, hogy az arany és a valuták kivételével az USA megszállási övezetekből meg lehet kezdeni azoknak a bizonyíthatóan magyar javaknak a hazaszállítását, amelyeket 1945. január 20-a (tehát az ideiglenes fegyverszüneti egyezmény aláírása után) erőszakkal hurcoltak ki Magyarországról.

Az Amerikában 1946-ban tárgyaló magyar delegáció olyan ígéretet kapott, hogy az MNB aranytartálékának hazaszállításán túl az Egyesült Államok kormánya visszaadja azokat a kiszállított magyar vagyontárgyakat is, amelyeket 1944. október 15 és 1945. január 20-a között hurcoltak ki a németek és a nyilasok. A restitúció kérdésében az amerikai álláspont 1947 nyarától Magyarország fokozódó szovjetizálása és az erőszakos kommunista hatalomátvétellel irányuló módosítések eluralkodása miatt vett kedvezőtlen fordulatot, majd az 1948. januári hegyeshalmi incidens miatt a kint lévő magyar vagyon hazaszállítása néhány évig teljesen leállt. Az amerikai hatóságok kiutasították az Ausztriában és a német megszállási zónában tevékenykedő magyar visszacsorgatási bizottságokat, az ott található magyar javak kezelését az osztrák és a nyugat-német hatóságokra bízta, amelyek természetesen nem a magyar javak visszaadásában, hanem az ottani gazdaságba történő lehető legteljesebb beolvadásban, felhasználásban voltak érdekeltek.

A szerző az 1945. január 20-án Moszkvában aláírt ideiglenes fegyverszüneti egyezményben a vesztes Magyarországra kiszabott jóvátételt nem sorolja az ország második világháborús vagyonvesztései közé, arra hivatkozva, hogy hazánk ezt nem a meglévő vagyonából, hanem több évre elosztva, folyó termelésből teljesíthette. Ez az érvelés azonban csak részben fogadható el, mivel az 1945. június 15-én aláírt szovjet–magyar jóvátételi egyezmény III. sz. melléklete 9,9 millió dollár értékben sorolta azokat az erőműveket, komplett gyárberendezéseket, valamint szerszámgépet, amelyeket 1946. január 20-ig jóvátétel fejében a Szovjetunióba akartak szállítani. Ez még akkor is jelentős mértékű közvetlen vagyonvesztésnek számít, ha a kérdéses időpontig „csak” 4,7 millió dollár értékben szerelték le és szállítottak ki gyárberendezéseket jóvátétel címén. (Ebben az összegben a jóvátételtől függetlenül hadizsákmány címén leszerelt és elszállított javak értéke nem szerepel.) Sajátos vagyonkivonásnak minősíthető a Dél-Erdélyben lévő Petrozsényi Román Kőszénbánya magyar tulajdonrészének az orosz jóvátétel csökkentése fejében a Szovjetunióknak történő átengedése is.

Hasonlóképpen vitatható a szerzőnek az az állítása, hogy a magyarországi német vagyon jóvátétel fejében történő átadásával Magyarországot „semmilyen vagyonvesztés nem érte, hiszen a szóban forgó ingatlanok korábban sem képezték a magyar állam tulajdonát”. A Szovjetunió a háború előtti magyarországi német, vagy annak tartott vagyontömeget 1951 és 1955 között nem *átadta*, hanem *eladta* Magyarországnak. A kereken 4 Mrd Ft-ra értékelt egykori német vagyonért több etapban 1,7 Mrd Ft-ot fizetett Magyarország, a fennmaradó összeget a szovjet kormány elengedte. Még az MSZMP apparátusa is túlságosan nagy árnak tartotta 1956 decemberében ezt a megváltási összeget ahhoz képest, hogy 1948/49-ben a többi magyarországi tőkés érdekeltségeket *lényegében kártérítés nélkül* sajátították ki.

A kötet Magyarország hadba lépésétől 1947-ig tárgyalja a nemzeti vagyonvesztést. Nem lehet tehát elvárni, hogy ennek a bonyolult problémakörnek a későbbi időszakban történt eseményeit tárgyalja, ez természetesen nem lehet ennek a munkának a feladata. Arra azonban egy kitekintésben mindenképpen utalni kellett volna, hogy a magyar vagyonvesztés ügye közel sem zárult le 1947-tel, hanem később még évtizedekig napirenden maradt.

Bálint József nem törekedett (és nem is törekedhetett) teljességre. A II. világháborúban elszenvedett vagyonvesztés feltárása további kutatómunkát igényel. A téma számos megkerülhetetlen forrása (így a kormányülés jegyzőkönyvei és előterjesztései, a Miniszterelnöki Hivatal, a Jóvávételi Hivatal, a Magyar Külügyminisztérium, a Gazdasági Főtanács, a Magyar Iparügyi Minisztérium iratanyaga) további fontos információt rejt, amelynek a feltárása egy újabb dokumentumkötet feladata lehet.

Honvári János

Varga Éva Mária

MAGYAROK SZOVJET HADIFOGSÁGBAN (1941–1956)

Az oroszországi levéltári források tükrében

Russzisztikai könyvek XXIII. Russica Pannonicana, Budapest, 2009. 392 o.

Az igényes kiállítású kötet a magyar russzisztikai kutatások magas színvonalát dicséri. A kiadványt bevezető ajánlást *Krausz Tamás* professzor írta, aki kissé korholóan megjegyzi, hogy sokan foglalkoznak ezzel a témával, „de valamilyen objektív vagy/és szubjektív okból mégsem nyúlnak a témakör eredeti forrásaihoz.” (9.) A munka erényének tehát elsősorban a forráskutatást tekint, amiben kétségtelenül igaza van. Közismert, hogy milyen nehéz volt az oroszországi kutatás, amihez nemcsak óriási türelem, anyagi lehetőség, hanem bizonyos bizalmi tőke is szükségeseltetik, mert a dokumentumok felelős őrzői, rendezői azt is feladatuknak tartják, hogy a külföldi kutatók ne használhassák fel az adatokat a magát sok tekintetben még ma is a Szovjetunió örökösének tekintő Oroszország és az orosz nép netán negatív megítélésére. Az 1990-es évektől kezdődően fokozatosan lehetővé vált a kutatás, különösen azok számára, akik bizonyították, hogy jóhiszeműen viszonyulnak a témához és megfelelő tudományos kapcsolatokkal rendelkeznek. A szerző könyvében ennek a folyamatnak az elemzését is olvashatjuk. Bevezetőjében megállapítja, hogy a kérdés kutatásához igazán azok járulnak hozzá eredményesen, akik előítélet mentesen közelítenek témájukhoz, valamint tudatában vannak a források hierarchikus voltában, abban, hogy a levéltári források mindennél előbbre valók, hiszen az emlékiratok, naplók — szerzőjük világnézeti beállítódása, szubjektív élményei következtében — kevésbé alkalmasak a valóság megragadására. Mindazonáltal többször idézi egyetértően *Örkény István: Lágerek népe* c. könyvét, amelynek hozzáállását mértékadónak tekint. A bevezető arra is rámutat, hogy nem lehet párhuzamot, főleg azonosságot kimutatni a német és a szovjet hadifogoly politika között, mert a hitleri Németország célja az ellenfél élőerejének tudatos megsemmisítése volt, míg a Szovjetunió mostoha körülményei ellenére megkísérelte biztosítani a hadifoglyok létfeltételeit, s nem ideologikus céltól vezérelve népiirtásra, hanem az országot ért szörnyűséges háborús károk helyreállítására használta fel a fogságba ejtettek munkaerejét.

A historiográfiai áttekintés is a fenti vonalon halad. A szerző mértéktartóan, bár félreérthetetlenül vitatkozik a kérdés másik ismert magyar kutatójával, *Stark Tamással*. Számadatait túlzóaknak, a levéltári kutatások tükrében megalapozatlannak tekint, s narratíváját is bírálja. Megjegyezzük, hogy a két kutató történelmi felfogása közötti különbség nemcsak a második világháború megítélésében, hanem általában is jelentkezik a szakirodalomban. A történészek jelentős csoportja a források megszólaltatását, interpretálását, a történelem szereplőinek érzésvilágát, szenvedéseit, hazájuk-népük tragédiájának felrajzolását is céljának tekint. Ami nem feltétlenül jelent „revizionizmust” a kérdéskör korábbi elhallgatásával vagy túlpolitizáltságával szemben. A másik felfogás szerint a szaktörténész feladata lényegében megszűnik az adatok és tények feltárása és közlése után. A következők szerint — a két pólus között helyezkedik el. Szükségesnek tartja a háborús felelősség kérdésének folyamatos hangsúlyozását, a fasiszta-antifasiszta szembenállás minőségi különbségének fenntartását. Mindez nem teszi lehetetlenné, hogy óriási tényanyagát, sokéves,

nem előzmények nélküli kutatási eredményeit (Főszerkesztője volt a „*Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok 1941–1953.*” 2006-ban megjelent kötetnek). igen nagyra becsüljük, s nélkülözhetetlennek tekintjük a további kutatások alkalmával. A témával való, általában megrendülést hozó szembesülés sem vezetheti el a kutatót a számszerűsíthető adatok megkérdőjelezéséhez, vagy világnézeti indítékok vezette szubjektivitáshoz. A hadifoglykérdés, éppen a téma háborús, kaotikus körülményei következtében nem vizsgálható becslések, visszakövetkeztetések nélkül. A szerző figyelmeztet, hogy további kutatásokat igényel a hadifoglyok állampolgári minősítésének tisztázása a határváltozások következtében, különösen Románia vonatkozásában, valamint a katonafoglyok és az összes Magyarországról elhurcolt polgári személy arányának és számának megállapítása. Bizonyítja a témában megjelent számos publikációval szemben, hogy el kell választani egymástól a GULAG-kérdést és a hadifoglykérdést. Felvázolja a szovjet hadifoglytábor rendszer, a „Hadifogly- és Internáltügyi /Fő/parancsnokság” rendszerét és annak működését, amely két alapvető szakaszra, az 1939–1945 és az 1945–1953 közöttire osztható. A hatalmas, túlbürokratizált szervezet anyaga nem kerülhető meg és nem kezelhető úgy, mint hiteltelen forráshalmaz. Az orosz rövidítés szerint GUPVI-nak nevezett szervezet fokozatosan épült ki és behálózta a hatalmas országot, különösen annak újjáépítésre szoruló központi és déli területeit. Az adatgyűjtés és értékelés kikerülhetetlen részét képezte a hadifoglyügy jogi szabályozásának feltárása és a hadifoglyok és az internáltak /!/ bonyolult nyilvántartásának vizsgálata. A munka függelékben közli azoknak a táboroknak a jegyzékét, ahol magyar hadifoglyok is tartózkodtak.

A szerző részletesen ismerteti a szovjetunióbeli hadifoglykérdés német nyelvű feldolgozásait, s az őket bíráló szovjet, majd orosz szakirodalmat, amelyre a rendszerváltozás után már komoly szakmaiság is jellemző. A magyar kutatók közül példamutatónak tekinti *Korom Mihály* eddigi kutatásait, s korai számadatait is lényegében helytállónak tartja, levéltári kutatásai bebizonyították, hogy becsléseken alapuló adatai lényegében helyeseknek bizonyultak. *Korom Mihály* 2006-ban, egy kéziratot tanulmányában megismételte 1984-ben kimunkált adatait és a Szovjetunióba kihurcoltak számát 550.000 főben adta meg. *Stark Tamás* 6–700.000-es számot ad meg 2005-ös tanulmányában (*Kisebbségkutatás, 1. sz.*). Szerinte legfeljebb egyharmaduk került haza. *Ungváry Krisztián* adata (2004.) 616.000 fő (56. old.), szerinte az elfogottak halálozási aránya a táborokban 11–23%-os volt. *Bognár Zsolt* PhD. disszertációjában (2007.) és *Stark Tamás* *Történelmi Szemle* 2012. 2. számában kiemelten foglalkozik a civil elfogottak kérdésével. *Stark* elismeri, hogy a foglaltszedést több szempont is motiválta. Döntőnek a munkaerő szükségletet jelöli meg, s egy újabb magyarországi forráscsoport bevonásával (*MOL XIX-j-1-q Külügyminisztérium, Hadifogly Osztály iratai*) mintegy 100.000 főre teszi az elhurcolt polgári lakosok számát. A maximális fogly-adatot *Menczer Gusztáv* adta meg a GULAG és a GUPVI adatok összegzésével, 760.000 főben. (A Gulág rabtelepei 2007.) *Varga Éva* Mária kritikus megjegyzései általában jogosak, mivel feltárta a szovjetunióbeli globális adatokat, viszont a kutatás így sem lépett igazán előre, mert csak azok kerülhettek nyilvántartásba, akik eljutottak a táborokba! A fogságba esettek, valamint az átmenő, még külföldi táborokban összegyűjtött foglyok adata jóval magasabb lehetett, s a becslések és a továbbbelemzett statisztikai kimutatások révén a kiszállítás közben meghaltakat is számba vették. Továbbra is neurálgikus területe a számsoroknak, a hazatértek arányának és számának, illetve a civilek részesedésének kérdése. A szerző monográfiájának erénye, hogy a szovjet adatok kigyűjtésével csökkentette a becslésekből és közvetett számításokból eredő tévedéseket.

Nagyon értékesek a szerző 1943. februári fogly-kimutatási adatai, amelyek tükrözik a nemzeti megoszlást is, és döntőek lehetnek a máig legnagyobb magyar katonai veszteségnek tartott doni katasztrófa következményeinek értékelésénél. Ekkor 101.655 német, 38.291 román, 37.679 olasz és 31.299 magyar foglyot írtak össze, a fronttól sokszor 60–80 kilométerre eső gyűjtő- és elosztó állomásokon. 1943 decemberében még élt 3.258 magyar, tehát a halálozási arány még a táborokba eljutottak között is 90%-os volt! (142. old.) Nincs terünk a további bőséges adatsorok ismertetésére. *Varga Éva* Mária adatai megkerülhetetlenek, továbbbelemzésre mindenféleképpen alkalmasak és ezt a munkát el is kell végezni. A magyar emberállomány pusztulásának mértékén ugyanis alapvetően nem változtat, hogy miért kerültek fogságba. *Varga* kihangsúlyozza, hogy újjáépítés céljából gyűjtötték össze a hatalmas tömeget, míg mások azt emelik ki, hogy a civil foglyok munkájának hasznosítása, körülményei és haszna nem indokolt ekkora foglaltszedést.

A szerző többször felhívja a figyelmet arra, hogy a Szovjetunió hadifogly politikáját a szövetséges hatalmak beleegyezésével folytatta. 1945-ben mégis több alkalommal nyugati táborokból hazaküldött foglytranszportokat védőrizetben küldtek Magyarországra az angolok és az ameri-

kaiak, nehogy tovább szállítsák őket a Szovjetunióba. A monográfia koncepciójának megfelelően részletesen bemutatja a fogoly munkaerő felhasználását, amit alapvetően jelentős haszonnal járónak tekint. Megállapítja, hogy a legtöbb foglyot, köztük a magyarokat is, elsősorban az Unió közepe, nyugati és déli területein dolgoztattak, szemben a közvélekedésben elterjedt „Szibéria-komplexussal”. Ez azzal magyarázható, hogy a háború pusztítása ezeken a területeken volt a legnagyobb, különösen Ukrajnában, ahol a magyarok 72%-a dolgozott. 1947. tavaszán még 211.747 fő volt a magyar foglyok összlétszáma. 70,5%-uk a szovjet népgazdaságban tevékenykedett, 20%-uk belső lágermunkát végzett, 9,3%-uk egyáltalán nem dolgozott (betegek voltak valamint tisztek) (237. old.) A szerző nyomon követi a táborvilág átszervezéseit, az újra és újra megismétlődő átsorolásokat, amelyeknek kétségtelenül a foglyok munkában tartásának meghosszabbítása volt az egyik célja. Beszámol a tisztek fogságának elnyújtásáról, megemlítve, hogy egy német katonatisztnak semmi esélye sem volt a hazatérésre. A kvalifikált munkaerőt nemcsak gazdasági megfontolásból, hanem biztonsági szempontok miatt sem könnyen engedték haza. Az építkezéseken dolgozók esetében, különösen, ha hadi jellegű beruházásokon vettek részt, az volt az indok, hogy elmondhatják otthon, mit és hogyan építettek, s ez egy újabb háborúban káros lehet az Unió biztonságára. Bemutatja a munka a foglyok ételmezését és egészségügyi ellátását. Megállapítva, hogy a korabeli szovjet viszonyoknak megfelelő ellátást kaptak. Viszonylag nagy teret szentel a hadifoglyok antifasiszta átnevelését célzó törekvéseknek, a foglyok szabadidőprogramjainak, s a kötet végén található fotókkal bizonyítja ezek lefolytatását, azt a lehetőséget, amit csekély szabadidejében a fogva tartottak szellemi szükségleteik kielégítésére fordíthattak. A felvételek nem túlságosan manipuláltak, kikövetkeztethető belőlük a többnyire 4–6 éves fogsággal sújtottak nehéz sorsa.

Összegzésében megismétli kutatásai számszerűsíthető eredményeit. Ezek szerint 555–565.000 fő kerülhetett ki a Szovjetunióba, közülük 82.500 fő volt tehát civil, magyar és német. 63.000 hadifogly az akkori Magyarország visszaszerzett területeiről került ki. Ezekbe a számokba belefoglalja a Budán 1945-ben összeszedett — szerinte — 50.000 főt. A második világháborús magyar részvételi felelősséggel foglalkozó kutatók számára a legértékesebb a Szovjetunióba került hadifoglyok nemzetiségi megoszlásának dokumentálása a kötet 236. oldalán. Az adatok 1947. elejére vonatkoznak. Ekkor az Orosz Föderáció területén dolgozó hadifoglyok 27,1%-a, az Ukrajnában felhasználottak 43,1%-a, egyes kisebb köztársaságokban 30–40%-a (igaz kisebb abszolút számokról volt szó) magyar volt. A magyarok, katonák és civilek túlnyomó többsége Magyarországon lett fogoly. Ismeretes, hogy Románia részvételének intenzitása a tengelyhatalmak oldalán 1944. augusztusáig jóval nagyobb volt Magyarországnál. A sikeres frontváltás nyomán azonban a román emberanyag javarésze „megúsza” a hadifogságot. Az 1944. évi tétozás a magyar vezetők részéről, amitől természetesen nem választható el a németek fokozott „odafigyelése” szövetségük szándékaira, magyar százvezetők tragédiáját hozta magával és jelentős mértékben megemelte az ország háborús veszteségének mértékét.

Elgondolkodtató ezeket az adatokat összevetni a könyv bevezetőjében közölt, alapvetően orosz forrásokból származó második világháborús adatokkal. Ezek szerint a Szovjetunió összesen 4,37 millió hadifoglyot ejtett. (19. old.) Az NKVD adatai szerint 3 millió 486 ezer főt regisztráltak a háterszági táborokban. Ha ezt az adatot összehasonlítjuk a szerző fent idézett adataival, megállapítható, hogy a foglyok legalább 15%-a magyar nemzetiségű volt. Abban az esetben azonban, ha Stark Tamás vagy Menczer Gusztáv adatai lennének pontosabbak, akár a fogságba ejtettek 20%-a is magyar lehetett. Tehát a magyar foglyok létszáma magasán meghaladja a magyar háborús részvétel arányait. Mi lehet a magyarázat? A maximálisan mozgósítható magyar haderő harcbevetése 1944–45-ben, az 1944. március 19-i német megszállás nyomán? A tervszerű fogolyszedés a kényszermunkásigény kielégítésére? A magyar lakosság azonos megítélése a németekével? További kutatások szükségesek a kérdések megválaszolására, akárcsak a Szovjetunió második világháborús embervesztéseinek meghatározására. Az utóbbiról a szerző 27 milliós adatot közöl, miközben megjegyzi, hogy az Unió lakosságából a németek 5,7 milliót vetettek fogságba, akiknek 57%-a, 3,3 millió halt meg a háború végére. (18–19. old.) Varga Éva Mária kihangsúlyozza, hogy ezzel szemben a szovjet fogságba esett külföldi hadifoglyoknak „csak” 15–16%-a halt meg. A második világháborús szovjet katonai veszteség *Gosztynyi Péter* szerint 8.668.500 halott volt. (A *Vörös Hadsereg, Európa Könyvkiadó, 1993. 353. old.*) Tekinthetjük-e a további 20 millió áldozatot közvetlen háborús veszteségnek? Vagy inkább arról van szó, hogy a háborús veszteségek — köztük a hadifogly veszteségek — valódi adatainak meghatározásakor a kaotikus körülmények között, többféle szempont szerint vezetett nyilvántartások, „forrásbázisok” mellett továbbra is nagy je-

lentséget kell tulajdonítanunk a statisztikai nyilvántartásokon alapuló becsléseknek, következtetéseknek. Mindez nem csökkenti a szerző sokéves kutatómunkájának maradandó értékét.

Szabó A. Ferenc

Barna Ildikó – Pető Andrea

A POLITIKAI IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS A II. VILÁGHÁBORÚ UTÁNI BUDAPESTEN

Budapest, Gondolat, 2012. 140 o.

A neves gender-kutató történész és szerzőtársa, Barna Ildikó könyve két szempontból is merész kísérlet: egyfelől tartalmilag, másfelől pedig módszertanilag. Tartalmilag azért, mert a népbíróságok működése ma is (vagy ma még inkább) a 20. századi magyar történelem és kollektív emlékezet vitás és sokat vitatott kérdései közé tartozik, hiszen, ahogyan a szerzők írják, tanúként, résztvevőként, vagy vádlottként szinte a magyar népesség egytizede került közvetlen kapcsolatba a népbíróságokkal. Módszertanilag pedig azért, mert a kötet interdiszciplináris megközelítésre törekszik és kvantitatív módszerekkel vizsgálja meg a budapesti népbíróságok működését – ami önmagában perspektivikus, hiszen megbízható és általánosítható eredményekkel gazdagítja a szakirodalmat. Emellett olyan kérdéseket vizsgál, amelyek feltétlenül hiánypótlónak számítanak a létező irodalomban: elsősorban a társadalmi nemek szerepét a bíróságokon, de arra a kérdésre is válaszolni próbál a kvantitatív eredmények segítségével, hogy milyen hatással lehetett a népbírószági igazságszolgáltatás a háború utáni zsidó identitás alakulására.

A kötetet történetileg és módszertanilag csak dicsérni tudom. Akkurátusan körbejárja a népbíróságok jogtörténetét, a meglehetősen gyakran változó törvénykezési szabályokat és összességében jó áttekintést ad a szakirodalomról, amelyet ügyesen beépít a különböző fejezetekbe. Így mintegy élő dialógust alakít ki ezzel a szakirodalommal. A módszertani fejezet pontosan rögzíti a kutatás fázisának egyes lépéseit; számomra meggyőző a rétegzett véletlen mintavétel és az adatrögzítés leírása. Az eredmények súlyát növeli, hogy kvantitatív módszerek segítségével jutottak el a kutatók a kötetben leírt következtetésekhez; így főleg ebben a kényes témában nem vádolhatók elfogultsággal vagy a források önkényes olvasatával.

A jelen recenzióknak nem célja megismételni a kötet állításait; inkább arra törekszem, hogy a kötetben megfogalmazott állítások kapcsán felvegyek néhány vitás kérdést. Az első a budapesti népbírószági akták statisztikai elemzésének azon megerősítése, hogy a posztsoa zsidó identitást nagymértékben befolyásolta az igazságszolgáltatásban való csalódottság; hiszen a hidegháború fokozódásával magát a zsidó szót is kerülni igyekeztek a hatóságok! Így lett a háború utáni zsidó identitás reaktív és negatív — miközben egy másik kollektív emlékezetben rögzült a „zsidó bosszú” képe — noha az ilyen perek fele végződött felmentéssel! Jómagam itt arra hívnám fel a figyelmet, hogy a „zsidó bosszú” mentális képe önmagában *bűntudatot* sugall; hiszen az emberek *valamiért* állnak bosszút. Hogy mi volt az a *valami*, azt mindenki tudta, aki, ha nem is vett részt közvetlenül a holokausztban, de zsidó szomszédja elhurcolása után „magához vette” annak egyes értékeit — hiszen éppen azért merte ezt megtenni, mert nem számított a szomszéd visszatérésére! Nem azt állítom, hogy mindenki egyformán volt bűnös — de a szívük mélyén ezek az emberek tudták, hogy bűnösök, és igazolást kellett keresniük embertelen — vagy nagyon is emberi — tettekre. Így lesznek a zsidók bűnösök, akik úgymond megrabolták a nem-zsidókat — hiszen hogyan lehet más racionális magyarázatot találni a közönséges tolvajlásra, netán — ahogyan Teleki Pál egy másik kontextusban írja — hullarablásra?

Az eltérő kollektív emlékezetnek nincs megoldása, legfeljebb feloldása van. Ezt a folyamatot segítené az a szembenézés, amelyhez a kötet bőven szolgáltat történetileg és statisztikailag megalapozott „municíót”. Objektíven, szigorú adatok tükrében mutatja be a népbíróságok működését, elemzi a tanúk, a bírók és a vádlottak összetételét. Cáfolja azt a tézist, hogy a szélsőséges jobboldal kizárólag a „csőcseléket” és a férfiakat szólította meg; valójában meglepő a nők relatíve magas aránya a vádlottak és a tanúk (sőt, egyes években a bírák, de nem az ügyvédek!) között. Az is meglepő adat lehet, hogy a vádlottak többsége községekben született — társadalmilag nem véletlen, hogy éppen ez a csoport igyekezett feltörekedni és hasznot húzni a zsidóság tragédiájából. Feltűnő a relatíve magas iskolázottság, ami szintén az előbbi tézist erősíti — vagyis a nyilas szervezetekhez sok feltörekvő férfi és nő csatlakozott. Ez sokat elmond a Horthy-korszakról, ahol ilyen igény volt a mo-

bilitásra – legalábbis azt, hogy a társadalom egyes csoportjai nagyobb mobilizációról álmodoztak, és ezért lehetett a gyors felemelkedést ígérő nyilaskeresztes propaganda pozitív „hívószó” nekik.

A mobilizációs tézist megerősítik Mark Pittaway kutatásai. Díjnyertes könyvében (*The Workers' State*) úgy érvel, hogy a háború utáni Magyarországon – ellentétben Ausztriával – volt bázisa a szélsőbaloldálnak, nem utolsósorban azért, mert nagyobb egyenlőséget és gyorsabb felemelkedést (vagy egyáltalán felemelkedést) ígért azoknak, akik a Horthy-korszakban legfeljebb egy ínséges szegényparaszti létre számíthattak. Éppen ezért lehetséges, hogy nemcsak a zsidó–nem-zsidó kollektív emlékezet kettős; van egy *másfajta* felosztás is, ami éppen a fenti osztályellentét mentén osztja meg a magyar társadalmat. A kötet erre nézve is szolgáltat statisztikai bizonyítékot: a magasabb státuszúak a népbíróságokon is jobban remélhették a felmentést – vagyis hiába szorgalmazta a kommunista rezsim az elitcsereit, az előítéletek és a magasabb státuszúak pozitív megkülönböztetése a háború után is megmaradtak, továbbéltek.

A társadalmi nemek tekintetében is hoznak a szerzők újdonságokat. Itt említem meg Pető Andrea Bolyai-díjas könyvét (*Napasszonyok és holdkisasszonyok*), ahol a szerző arra a látszólagos paradoxonra keresi a választ, hogyan lehetséges a konzervatív női politizálás – hiszen a politika „hagyományosan” a férfiak terítora. Ugyanígy, a kötet kitér arra, hogy a vádlottak között feltűnően sok a nő – akik általában akkor kapnak enyhébb büntetést, ha hajlandók arra, hogy eljuttassák a hagyományos női szerepeket. Ezt a tézist Pető Andrea kvalitatív kutatásai is megerősítik (Pető 2012). Feltűnő, hogy a bírák közti nőket nagy arányban az Országos Szakszervezeti Tanács és a Nemzeti Parasztpárt delegálja – miközben legkisebb arányban a Független Kisgazdapárt, ami a párt „férfias” előítéleteit és jellegét is kifejezheti.

A kötet sok mindenben hozzájárul a szembenézéshez, fogadtatása várhatóan mutatja, hogy a magyar társadalom mennyire áll készen erre a folyamatra. A Krausz Tamás és Varga Éva Mária szerkesztésében megjelent kötet (*A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban*) vegyes fogadtatása mindenestre arra vall, hogy e tekintetben hosszú még az út, és sokan ma is folytatják a sérelmi politikát. Összességében a kötet statisztikailag „rendbe rakja” a népbíróságok működésének sokat vitatott kérdését; következtései – éppen a szigorú módszertan eredményeképpen – nem megkerülhetők a témával foglalkozók számára, akik az oknyomozó történetírás módszerével közelítik meg a kérdést, és nem a sérelmi narratívákat kívánják reprodukálni.

Az egészében véve informatív és tudományosan magas színvonalú kötetrel kapcsolatban csak két kritikát említenék. Az egyiket a szerzők maguk is írják: szükséges, hogy kvalitatív kutatások egészítsék ki a képet (amelyeket Pető Andrea maga is folytat!). Itt mindenesetre megjegyzem, hogy minden ilyen irányú kutatást folytató szerzőnek nagy segítséget jelent *A politikai igazságszolgáltatás* kitűnő kvantitatív elemzése, hogy segítse az indulást és az általános tájékozódást.

A másik megjegyzés az összehasonlításra vonatkozik. Hasznos lett volna beiktatni egy kelet-európai kitekintő fejezetet a népbíróságok működéséről. A de-faszálást ugyanis nem Sztálin kényszerítette rá a magyarokra; erre nemzetközi szerződések voltak. Egy ilyen kitekintés a kelet-európai államszocialista rendszerek kiépüléséről való gondolkodást is tisztábbá teheti.

Bartha Eszter

Fr. Kálmán Peregrin OFM

DOKUMENTUMOK GRÓSZ JÓZSEF KALOCSAI ÉRSEK HAGYATÉKÁBÓL 1956–1957

Szent István Társulat–Hamvas Béla Kultúrakutató Intézet. Bp. 2011. 695 o.

A Magyar Katolikus Egyház, azon belül pedig a Kalocsa-Kecskeméti Főegyházmegye 2011-ben emlékezett meg Grósz József néhai kalocsai érsek pappá szentelésének századik, letartóztatásának hatvanadik, szabadulásának ötvenötödik, valamint halálának ötvenedik évfordulójáról. (Az ismertetés az MTA-PPKE „Lendület” Egyháztörténeti Kutatócsoport támogatásával készült el.) Az emlékvé keretében jelent meg a Szent István Társulat és a Hamvas Béla Kultúrakutató Intézet közös kiadványaként Fr. Kálmán Peregrin ferences történész három részesre tervezett munkájának első kötete, melyet a szerző, szüleinek ajánlott. Nevezett kötet Grósz József érsek 1956-os szabadulása és a forradalom leverése utáni esztendőből származó, a főpásztor hagyatékában fennmaradt forrásokat vonultatja fel. Fr. Kálmán tervei szerint a jövőben egy-egy to-

vábbi kötetben fogja feltárni a szakma és az érdeklődők számára az 1958–1959, és az 1960–1961 közötti időszakból származó iratokat.

A kötet két nagyobb részből tevődik össze. Egy nagyobb „lélegzetű” bevezető tanulmányból és a forrásközlésből, mely ugyancsak két részre van felosztva, 1956-ra és 1957-re. Ezen belül a felvonultatott források keletkezésük szerinti időrendben követik egymást (az összetartozóak, pl.: válaszlevelek esetében, ezek egymás után szerepelnek). Még a tanulmányt megelőzően Fr. Kálmán beszámol a Grösz-hagyaték általa tanulmányozott anyagának állapotáról, továbbá a még ezen felül Grösz érsekségének eme utolsó időszakából származó források Kalocsai Főegyházmezei Levéltárban található felosztásáról, illetve, hogy milyen forrásközlési módszereket, jelöléseket, hivatkozásokat, rövidítéseket, stb. alkalmazott a dokumentumközlésekben. Itt megemlíti a ferences kutató, hogy mely szakaszokban érintkeztek kutatásai Balogh Margit és társai munkájával. A dokumentumokat a kutató maga látta el címekkel, praktikussági szempontból.

A kötet bevezető tanulmánya, — mint a szerző maga is bevallja —, hosszabb, mint általában egy bevezető tanulmány szokott lenni. Fejezeteken belül alfejezetekre is felosztotta írását. Fr. Kálmán nagy arányban vonultat fel tanulmánya hivatkozásai közt — a kötet dokumentum részében szereplő források és állambiztonsági iratok mellett — visszaemlékezéseket, emlékiratokat, s ezzel eléri, hogy még sokrétűbb legyen az összeálló munka. Így, több szemszögből, egy összetettebb — s talán érdekesebb — látásmódot kapunk a korszakról. A forrásszemélyek között vannak egyaránt már elhunytak (pl.: Mindszenty József, Papp Kálmán, Shvoy Lajos, Petróci Sándor) és ma is köztünk élők (pl.: Paskai László OFM, Takács Nándor OCD). Írásában a ferences kutató először általánosságban számol be arról, hogy miként viszonyult az Egyházhoz a második világháborút követően szovjet támogatással berendezkedő államhatalom; feleleveníti az egyes püspökökkel történő állami összeütközéseket. Ezt követően tér rá a szerző az 1956–1957-es esztendő törtenéseinek behatóbb elemzésére. Ezzel kapcsolatban különös tekintettel vizsgálja az érsek szabaddulását követő, székvárosába történő visszatérésének körülményeit, illetve a főpásztornak a pártállamhoz való viszonyulását. Itt kiemelten mutatja be a rezsim kudarccal végződő törekvését arra, hogy Grösz érseket hű ügynökei között tudja. Beszámol arról is, hogy ugyan esetenként gyakorlati okokból enged a rendszernek, hogy az Egyház és hívei számára elérjen valamit, de határozottságával így is nagy fejfájást okoz a pártállami vezetésnek azzal, hogy nem úgy vezeti a püspöki kart, mint korábban Czapik Gyula, s így — pl. Beresztóczy Miklós kiküldése az ülésről — nem tudnak olyan befolyással lenni a püspöki kar döntéseire, mint számukra kívánatos lenne. Grösznek a magyar Egyház vezetőjeként megtett lépései közül különösen fontos, a szerző által felvázolt azon döntése, mellyel a Rómától történő szakadás pártállami törekvését kezelni tudta, s ahogyan a kapcsolatot az Apostoli Szentszékkal fenntartotta. Továbbiakban még bemutatja Grösz József és a Magyar Katolikus Egyház forradalomhoz való viszonyulását, reakcióját, illetve, hogy milyen álláspontra helyezkedtek a forradalom után, majd újonnan kiépülő Kádár-rendszer irányában. Fr. Kálmán megállapítást von le a Mindszenty és Grösz személyisége és önmaguk szerepfelfogása tekintetében, azaz, hogy melyikük miként tekintett saját maga szerepére, illetve pozíciójára Magyarországon és az Egyház viszonylatában.

Fr. Kálmán *Peregrin* kötete második, dokumentumközlő részét követően korabeli fotókkal — többek között az 1956–1957-es évben a magyar egyházmegyék élén álló főpásztorok sajtófotóival — tette még szemléletesebbé a könyvet. A ferences történész kötete hasznos támpontul szolgálhat a néhai kalocsai érsek munkásságának kutatásában a szakemberek számára, továbbá az érdeklődők is haszonnal forgathatják. Az '56-os események kutatói részére is szolgálhat a kötet újabb információkkal. A nagy mennyiségű dokumentum közreadása mindenképpen egyszerűbb hozzáférést biztosít a historikusok számára. A kötet precíz összeállítása elővetíti a majdani két folytatás igényességét — annak ellenére, hogy a szerző magával kapcsolatban szerényen megemlíti, hogy nem rendelkezik levéltárosi végzettséggel.

Sági György

NÉGY KÖNYV A VAJDASÁG TÖRTÉNETÉBŐL ARHIVSKI IZVORI TITOVE JUGOSLAVIJE 1–4.

Molnár Tibor: A zentai városparancsnokság válogatott iratai 1944–1945. Odabrani spisi komande grada Senta 1944–1945. Szeged – Zenta, Csongrád Megyei Levéltár – Zentai Történelmi Levéltár, 2011.

Fodor István (szerk.): *Fondjegyzék a Bánát, Bácska és Baranya katonai közigazgatása tanulmányozásához*. Spisak fondova za proučavanje vojne uprave za Banat, Bačku i Baranju. Zenta – Szeged, Zentai Történelmi Levéltár – Csongrád Megyei Levéltár, 2012.

Forró Lajos – Molnár Tibor: *Tragikus emberi sorsok 1944-ből a partizániratok tükrében*. Szeged – Zenta, Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára – Zentai Történelmi Levéltár, 2013.

A. Sajti Enikő – Juhász József – Molnár Tibor: *A titói rendszer megszilárdulása a Tisza mentén (1945–1955). Konsolidacija Titovog reima na Potisju (1945–1955)*. Zenta–Szeged, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet – Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára – Zentai Történelmi Levéltár, 2013.

A szerb és a magyar közös múlt feltárását, 20. századi történelmének objektív, szigorúan tudományos alapokra helyezkedő vizsgálatát tűzte ki célul a Magyar–Szerb Akadémiai Vegyes Bizottság. A két ország legmagasabb tudományos testületének keretében működő szervezet felállításáról 2009 novemberében, Sólyom László magyar és Boris Tadić szerb államfő találkozásán született döntés. A bizottság elsősorban a két nép modern kori történetének vitatott kérdéseire, különösen a titói Jugoszlávia létrejöttét övező, magyarok és szerbek ellen irányuló megtorlások vizsgálatára fókuszál. Az akadémiai vegyesbizottság felállítását övező politikai akarat eredményeként a szerbiai levéltárak eddig szinte teljesen elzárt anyagai is kutathatóvá váltak, így megkezdődhetett a múlt tudományos feltárása. A két, szerb és magyar tagozat Glatz Ferenc akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia volt elnöke és Vojislav Stanovčić akadémikus, a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia Társadalomtudományi Osztályának főtitkára vezetésével több mint harminc vezető történészt, levéltárost, muzeológust tömörít. Munkásságukat nívós szakmai konferenciák, kiállítások és számos publikáció jelzi. A bizottság eddig végzett tudományos és tudományos szervező munkájának összegzését, Glatz Ferenc szerkesztésében, a *Magyarok és szerbek. Együttélés, múltfeltárás, megbékélés 1918–2012. Hungarians and Serbs. Coexistence, Revealing the Past, Reconciliation 1918–2012* (Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2013.) címmel nemrég megjelent kétnyelvű (magyar és angol) kötetben végezte el.

A kiadványok sorában külön sorozatot képeznek *A titói Jugoszlávia levéltári forrása* sorozatcímekkel, a szegedi Csongrád Megyei Levéltár és a zentai Történelmi Levéltár gondozásában eddig megjelent, főként levéltári alapkutatások eredményeit közlő kötetek. Amellett, hogy az alább bemutatásra kerülő kötetek szervesen kapcsolódnak a magyar–szerb vegyes bizottság munkájához, a szegedi és a zentai levéltár igen régi szakmai kapcsolatát is mutatja. Együttműködésüket az évente Szegeden, illetve Zentán megrendezett szakmai konferenciák, közösen szervezett levéltári napok és tudományos publikációk is jelzik.

Azon történészek és kutatók számára, akik vagy már korábban is érdeklődtek a titói rezsim megszületésének körülményei iránt vagy a téma iránti érdeklődésüket a bizottság tevékenysége keltette fel, a Fodor István szerkesztésében 2012-ben megjelent *Fondjegyzék a Bánát, Bácska és Baranya katonai közigazgatása tanulmányozásához* nyújt hasznos segítséget. A jegyzékkel a zentai levéltár főlevéltárosa a témában kevésbé jártas szakemberek munkáját kívánja eredményesebbé tenni. Különösen a Magyarországról érkező kutatók számára szolgálhat hasznos információval a fondjegyzéket bevezető, a vajdasági közlevéltárak hálózatáról, az ott őrzött levéltári anyag kutatására vonatkozó jogszabályokról, a fondfőcsoportok és azok tagozódásáról, valamint a levéltári segédletekről szóló rövid ismertető.

A részletes fondjegyzék négy belgrádi (Jugoszlávia Levéltára, Szerbia Levéltára, Belgrád Város Történelmi Levéltára és a Szerb Köztársaság Védelmi Minisztériumának Katonai Levéltára), három újvidéki (Vajdasági Levéltár, Újvidék Város Történelmi Levéltára és a Vajdasági Múzeum), továbbá a Vajdasági Levéltár szakmai felügyelete alá tartozó nyolc regionális levéltár (kivéve a péterváradit) releváns fondjait közli. A jegyzékben minden esetben megtalálhatjuk a fondok alapadatait (pontos neve és jelzete, az iratképző szerv működésének évköre, az adott levéltárban őrzött iratok évköre, az irat terjedelme iratfolyóméterben kifejezve, az iratok rendezettsége); a kapcsolattartást, előzetes tájékozódást a levéltárak elérhetőségének megadása (levelezési cím, telefon, e-mail, internetes elérhetőség) könnyíti meg. A fondjegyzékből kitűnik, hogy elsősorban a közigazgatási és közfeladatokat ellátó szervek, a jogszolgáltatás szerveinek, a katonai szervek, szervezetek és intézmények, valamint a politikai szervezetek, társulások és egyesületek fondcsoportjaiban várható releváns forrás. Néhány esetben a jóléti és segélyező szervezetek (Vö-

röskereszt), a gazdasági szervek és pénzügyzetek és egyes különgyűjtemények iratai között is értékes adatokat találhatunk.

A Magyar–Szerb Akadémiai Vegyes Bizottság magyar tagozata támogatásával eddig megvalósult, vajdasági levéltárakban végzett kutatási eredményekről Molnár Tibor *A zentai városparancsnokság válogatott iratai 1944–1945* címmel 2011-ben és Forró Lajos történésszel közösen *Tragikus emberi sorsok 1944-ből a partizániratok tükrében* címmel 2013 tavaszán megjelent helytörténeti, forrásfeltáró munkáikban számolnak be. A 2011-ben megjelent forrásközlésében Molnár Tibor a Bánát, Bácska és Baranya területén bevezetett katonai közigazgatás alsó fokú szervének működéséből közöl válogatott iratokat. Mint ahogyan az a bevezető tanulmányból is kiderül, a városparancsnokság a Bácska és Baranya Katonai Körzet öt térségparancsnoksága közül a Szabadkai Katonai Térségparancsnokságnak alárendelten működött, illetékessége a Zentai járás egészére (Zenta, Magyarakanizsa, Horgos, Martonos, Ada és Mohol) kiterjedt. Működése időben a katonai közigazgatás (1944. október 20-a és 1945. február 15-e) időszakára terjedt ki. Ennek megfelelően a 80 levéltári forrást mintegy keretbe foglalja Ivo Rukavina vezérőrnagy, a Bánát, Bácska és Baranya Katonai Közigazgatás parancsnokának 1944. október 25-ei 1. számú napi parancsa a katonai közigazgatás megszervezéséről (1. dokumentum) és a zentai városparancsnokság 1945. február 11-én kelt, a katonai közigazgatás megszüntetéséről a városparancsnokság alá tartozó katonai állomásokat tájékoztató leirata (79. dokumentum). A forrásközlést a Zentán 1944. november 9-én „likvidált”, azaz bírósági ítélet nélkül kivégzett személyek 65 nevet tartalmazó listája zárja. A városparancsnokság határozatait és levelezését olvasva megismerhetjük a parancsnokság szerteágazó (katonai, közigazgatási, gazdasági, közlekedési és közművelődési) tevékenységét és bepillantást nyerhetünk az új hatalom közigazgatási és katonai szerveinek kiépülésébe. A felettes és az alárendelt szervekkel folytatott levelezés révén a forrásközlés a partizánok hatalmi és működési mechanizmusába is betekintést enged.

A parancsnokság iratanyagára a zentai Történelmi Levéltárban 1952-ben bukkantak, az iratokat 1961-ben és 1993-ban rendezték, de megtartották az iratok eredeti sorrendjét. A dokumentumok közlése során láthatóan ezt Molnár is megőrizte, a recensens azonban úgy véli, szerencsésebb lett volna egy-egy feladatkör köré csoportosítani a forrásokat. A városparancsnokság közölt iratai közül ugyanis számos dokumentum foglalkozik a rendfenntartás szempontjából legfontosabb kezdeti intézkedésekkel (a kijárási tilalom bevezetésével, az utazási korlátozások elrendelésével, az esti kivilágítás tilalmával és a sötétítés elrendelésével vagy éppen a fegyverek begyűjtésével), a tanügyi kérdésekkel (az oktatott tantárgyak, az anyanyelvi oktatás, az iskolai évközdés problémái, a zentai tanárok gyűlése; a vonatkozó dokumentumok közül az első a 16., az utolsó a 65. számon található), a szovjet katonák fosztogatásával, a dobrovoljácok visszatérése nyomán jelentkező problémákkal (52., 58. és 63. dokumentumok), a magyarellenessé intézkedésekkel (vagyonösszeírások, internálás, munkaszolgálat, likvidálások), hogy csak néhányat említssek a számos lehetséges szervezési elvből. A forrásokat olvasva folyamatában ragadhatjuk meg azt is, hogy miként módosult a hatalomnak a magyar kisebbséggel szembeni álláspontja (22., 26., 40., 42. és 48. számú dokumentumok). A szakmailag precíz forrásközlést (Molnár a dokumentumok után megadja az iratok pontos levéltári jelzetét és rövid megjegyzésben utal azok külső, formai megjelenésére és az iraton található egyéb jelzésekre (pecsét, iktatópecsét, aláírások) az olvasás során minimálisan megnehezíti a három pont zárójel nélküli használata. Molnár ezzel az írással azt kívánja érzékeltetni, hogy az eredeti iratban itt új oldal kezdődik, ennek ismerete nélkül azonban csak az eredeti szerb nyelvű iratokkal összevetve válik egyértelművé, hogy nem szövegkihagyásról van szó.

Szintén helytörténeti és az 1944-es magyarellenessé megtorlásokra vonatkozó mélyfűrészeket Molnár Tibor Forró Lajos történésszel közösen is végzett. Magyarakanizsa község és a hozzá tartozó Horgos, Martonos, Adorján, Oromhegyes és Tóthfalu települések vonatkozásában elért eredményeikről a *Tragikus emberi sorsok 1944-ből a partizániratok tükrében* címmel megjelent munkájukban számolnak be. A szerzők Forró korábban, az oral history módszerével készített interjúinak eredményeit (*Jelöletlen tömegsírok Magyarakanizsán, Martonoson és Adorjánon*. Szeged, 1995.; a bővített kiadás: Uo. 2007.) levéltári forrásokkal összevetve vetik kritikai vizsgálódás alá. A kötet ennek megfelelően a kutatás alapjául szolgáló levéltári források keletkezéstörténetének, jelentőségének bemutatásával kezdődik, majd ábécérendben 16 áldozaton keresztül ismerhetjük meg az impériumváltást kísérő megtorlásokat. A szerzők célja az volt, hogy az egyes emberi sorokon keresztül az 1941–1944 közötti események is elbeszélhetőek, bemutathatóak legyenek. A kiválasztásnál ezért bevallottan törekedtek arra, hogy egy-egy település meghatározó személyisége-

it is szerepeltessék. Így az egyszerű, hétköznapi emberek (Bárány Ferenc martonosi és Bakota Ferenc oromhegyi földművesek), iparosok (Holló Ferenc martonosi asztalos) és kereskedők (Apró István magyarkanizsai kereskedő) mellett három katolikus pap (Szabó Dénes tótfalusi, Virág István horgosi és Werner Mihály martonosi plébános) és egy falusi tanító, az adorjáni Bakota Antal személyes tragédiája is bemutatásra kerül. Az áldozatokra vonatkozó, a szerzők által legjelentősebbnek ítélt dokumentumok fordítását a kötet közel felét kitevő dokumentumgyűjteményben is közléstessük. A dokumentumok között feljelentéseket, az eltűntek és a háborús bűnösökkel vádoltak ügyében felvett jegyzőkönyveket, határozatokat, bírósági ítéleteket, a vagyoneklobzást elrendelő határozatokat, fellebbezéseket olvashatunk. A feljelentéseket sok esetben a gyilkosságok után, utólagos indoklásul, igazolásul gyártották (lásd 5. és 6. dokumentumok), visszatérő elemük a bűnesetek felnagyítása, az eljárás ellentmondásossága. Molnár Tibor és Forró Lajos több helyütt hangsúlyozza azt is, hogy (bár kisebb mértékben) de a helyi szerbek ellen is történtek atrocitások, partizánmegtorlásról pedig meglátásuk szerint azért sem szerencsés beszélni, mert a megtorlásokban nem kizárólag ők vettek részt. Magyarkanizsa esetében ugyanis a magyarok likvidálásában a királypárti helyi lakosok (csetnikek) is kivették részüket (lásd Vitéz Ferenc esetét), az elkövetőket pedig maga a partizánhatalom büntette meg (13. dokumentum).

Az iratok egyébként a zentai járásbíró, a zentai járási népbizottság, a magyarkanizsai községi népbizottság (zentai Történelmi Levéltár 127., 132. és 115. fondjai) valamint az újvidéki Vajdasági Levéltárban található, a Megszállók és Támogatóik Büntetteit Kivizsgáló Vajdasági Bizottság (közkeletű néven a 183. fond) iratai közül származnak. Ez utóbbi, mennyiségében is jelentős (82,5 iratfolyóméternyi) irategyüttesbe korábban csak kevesen nyerhettek betekintést, így a dokumentumok közlése önmagában is új adalékkal szolgál a téma jobb megismeréséhez. A fenti levéltári forrásokat a szerzők „a háborús bűnösök és népellenességek” már ismert listáival is összevetették. Munkájuk eredményeként Martonos esetében az eddig ismert 25 név mellett további 8 áldozatot azonosítottak. Adorján esetében az eddig ismert 56 név mellé további egy, az eddig ismert 66 horgosi áldozat mellett további 9 név (közülük öt királyhalmi, egy törökkanizsai és hét környékbeli) került fel a likvidáltak listájára. A legtöbb új nevet Magyarkanizsa esetében találtak, a meglévő 51 mellé 21 új nevet (közülük 14 oromhegyesi, 3 tótfalusi és 2 oromi) tudtak felvenni. A szerzőpáros egyébként a kivégzések helyett tudatosan használja a likvidálás kifejezést, utalva arra, hogy a büntetőeljárásra leggyakrabban a gyilkosságok után került sor. (245–246. o.)

A sorozat nemrég *A titói rendszer megszilárdulása a Tisza mentén (1945–1955)* címmel megjelent, három, magyar és szerb nyelvű tanulmányt közlő kötettel bővült négy kötetessé. Juhász József tanulmányában (*A titói Jugoszlávia első évtizede*) mintegy összefoglalja, szintetizálja a történetírás álláspontját a Josip Broz Tito vezette jugoszláv partizánok hatalomra kerüléséről, hatalmuk megragadásának és megszilárdításának folyamatáról. A második Jugoszlávia első 10 évét vizsgálva a történész szerző három szakaszt különít el: (1) a „nemzeti sztálinizmus” évei; (2) a Kominform-konfliktus és (3) a titóizmus kialakulása. Juhász tanulmánya elején felhívja az olvasó figyelmét arra, hogy a Jugoszláv Kommunista Párt komoly belső támogatottsággal, nemzetközi legitimitással, a többi kelet-európai országgal összehasonlítva nagy létszámú párttagsággal és Tito személyében népszerű vezetővel rendelkezett. A hatalom megragadásának folyamata már a világháború utolsó éveiben megkezdődött; az új politikai rendszer kiépülésének három fő eleme (a történész szavaival élve „csapásiránya”) a minden vélt vagy valós ellenség ellen irányuló tisztogatások, a többpártrendszer felszámolása és az egyházak ellenőrzés alá vonása volt. A szovjet mintát követő szövetségi struktúra létrehozását azonban csak *pszeudoföderációnak* minősíthetjük, az ugyanis a köztársaságok bizonyos fokú adminisztratív és kulturális autonómiájára és Tito egyensúly-politikájára redukálódott. Juhász nyomtatékkal húzza alá azt is, hogy a szovjet-jugoszláv konfliktust megelőzően nem beszélhetünk jugoszláv külön útról (erre egyébként a periodizáció első szakaszának, a nemzeti kommunizmus idézőjeles használatával is utal a szerző), vagy csak annyiban, hogy a titói vezetés a szovjet modellt „időszertlenül gyorsan” kívánta átültetni a jugoszláv viszonyok közé. (11–12.) A sztálini társadalmi modell bevezetése azonban nem Moszkva utasítására következett be, hívja fel a figyelmet, hanem belső okokból: „egy helyi sztálinista párt erejéből és szuverén politizálásából eredt, s kezdettől összekapcsolódott a nemzeti („nagyjugoszláv”) érdekek képviselésével.” (12.). Juhász ebben, vagyis a jugoszláv vezetők büszkeségében és a féltve őrzött döntési szabadságukban látja azokat a mélyebb okokat, amelyek 1948–1949 során a szovjet-jugoszláv konfliktushoz vezettek. Az éleződő hidegháborús feszültség közepette ugyanis Sztálin Jugoszláviát is „szigorú alárendeltségbe, teljes hierarchikus függésbe” kívánta juttatni. (13. o.) A konfliktus a Jugoszláv Kommunista Pártot ideológiai értelemben is válságba sodorta, a

megoldást a titóizmus eszmerendszere jelentette, amely egy belpolitikai (önigazgatású szocializmus) és egy külpolitikai (el nem kötelezettek mozgalma) komponensből állt. Az 1954-es év kettős értelemben is korszakhatárt jelentett: A szovjet nyomás csökkenése és a trieszti rendezés következtében megnőtt a jugoszláv külpolitika mozgásteret, míg az év elején kipattant Džilas-ügy világosan megmutatta a belpolitikai reformok határait és a rendszerre később is jellemző ideológiai és politikai korlátokat.

Juhász József tanulmányában felvázolt országos folyamatokat lokális szinten, a zentai járás területére vonatkoztatva, levéltári források és a korabeli sajtó cikkei alapján mutatja be Molnár Tibor zentai levéltáros (*A titói Jugoszlávia első 10 éve a Tisza mentén*). Az informatív és adatgazdag írásból intézménytörténeti áttekintést kapunk a zentai járási és városi népbizottságok működéséről, a vajdasági bírósági hálózat kiépüléséről és a zentai járásbíróság tevékenységéről. Molnár alaposan megvizsgálja az 1945. augusztus 10-én meghozott, a választói névjegyzékről szóló törvényt és a törvény 4. szakasza értelmében augusztus 23-án, a háború alatt működő, ellenségesnek nyilvánított szervezetekről szóló szerb kormányrendeletet, valamint azok választójogot korlátozó elemeit. Részletesen foglalkozik továbbá a jugoszláv agrárreform, az államosítás és a vagyonekbevitel törvényi alapjaival, összefüggéseivel és Tisza-menti következményeivel is. Molnár nem kevesebb mint 33 olyan szövetségi törvényt és rendeletet, valamint további 5 szerbiai jogszabályt gyűjtött össze, amelyek közvetve vagy közvetlenül az államosítást segítették. A végrehajtást kísérő visszasságokat, törvénytelenéseket vizsgálva a szerző több példát is megemlít. Rámutat például arra, hogy a gyakorlatban a járási népbizottságok belügyi osztályai már azt megelőzően a vagyonekbeviteli törvényre hivatkozva utasították a járásbíróságokat a háborús bűnösök és népellenségnek minősített személyek elleni konfiskálásra, hogy a zentai járási népbizottság belügyi osztálya megküldte volna a járási népbíróságnak annak a 271 személynek a névsorát, akiket az eljárás alá kellett volna vonni. (83. o.) Bizonyára a szélesebb olvasóközönség számára is érdeklődésre tarthat számot a lakosság rendszerellenes megnyilvánulásairól szóló alfejezet, ahol a korabeli peranyagok alapján, több esettanulmányt olvashatunk a helyi társadalom ellenállásáról, valamint az azt kísérő, esetenként a nyomdafestéket sem tűrő verbális inzultusokról.

Az országos és a helyi szintű folyamatok megrajzolását követően, a kötet harmadik írásában A. Sajti Enikő a magyar–jugoszláv államközi kapcsolatok egy konkrét, eddig még nem vizsgált aspektusát, a magyar vagyonok jugoszláviai kisajátítását és államosítását mutatja be magyar külügyi és pénzügyminisztériumi források alapján (*A magyar vagyonok kisajátítása, államosítása Jugoszláviában 1945 után*). A magyar vagyon kifejezést szűkítő értelemben használja, a magyar állam, a magyarországi pénzintézetek és nagyvállalatok ipari és pénzügyi érdekeltségeit, valamint a magyar állampolgárok ingó és ingatlan vagyonát érti alatta. A történész szerző rámutat arra, hogy Jugoszláviában már a világháború alatt megkezdődött a megszállók és a megszálló erőkkel együttműködők, az új hatalommal politikailag szemben állók vagyonának kisajátítása. Az új, korabeli szóhasználattal „néphatalom” kiépülése együtt járt a tulajdonviszonyok radikális átrendeződésével, a korábbi tulajdonosi rétegek és egyes politikai szempontból nevesített csoportok kollektív vagyonvesztésével. A folyamat, szögezi le a szerző, „nem nélkülözte a nemzetiségi alapú diszkriminációt, a tőke, a vagyon „délslávositásának”, nacionalizálásának szándékát sem, amely egyértelműen a hatalomkoncentráció, az egypártrendszer kiépítését szolgálta.” (133. o.) Az államosítás törvényi hátterének részletes áttekintése kapcsán Sajti megjegyzi, hogy az 1948. augusztus 1-jei hatállyal keltezett kormányrendelet, egyedüli jogszabályként, kifejezetten a magyar állampolgárok vagyonának kártérítés nélküli elkobzását rendelte el. (138. o.) A magyar kormány a vagyonekbevitelről először a fegyverszüneti egyezmény alapján kiutasított menekültektől értesült (állítását a szerző a fennmaradt korabeli jegyzőkönyvekből vett idézetekkel támasztja alá) és többször megkísérelte a kérdés tárgyalásos rendezését. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság mellé rendelt jugoszláv delegációhoz több esetben fordult kérelemmel, 1946 őszén pedig a jugoszláviai magyar vagyonok összeírása is megkezdődött (bár az összesítés csak részleges maradt). A konkrét megbeszélések azonban csak 1948 februárjában kezdődtek meg, azt több tényező is nehezítette, a szovjet–jugoszláv konfliktus eskalálódását követően pedig a téma le is került a napirendről. Habár a kisajátított vagyon esetében nem, a kettős birtokosok problémája kapcsán 1948 elején jugoszláv részről felmerült a kérdés rendezésének összekapcsolása a jugoszláv kelet-európai föderációs törekvésekkel, említi kutatásai új eredményei között a szerző. Az államosított magyar vagyonok kérdésének rendezésére majd csak 1955–1956 során, a szovjet–jugoszláv és ennek megfelelően normalizálódó magyar–jugoszláv kapcsolatok részeként, az elmaradt magyar jóvátételi szállítások és egyéb pénzügyi tartozások kérdésével összekapcsolva került sor. A jóvátétel, a pénzügyi

tartozások és a kisajátított magyar vagyonért fizetendő kárpótlás együttesen jelentősen rontotta a korábbi magyar aktívaegyenleget és ezáltal a magyar fél tárgyalási pozícióit is. A megegyezés érdekében a kormány a kisemberek Jugoszlávia által történő kártalanításáról is lemondott; az ekkor megígért kisebb ház- és földbirtokok visszaadására még tíz év múlva sem került sor.

A magyar vagyonok kisajátítása kapcsán A. Sajti Enikő is utalást tesz további kutatási lehetőségekre. Úgy vélem, a sorozat kötetei is arra utalnak, hogy a vártnál jóval több levéltári forrás maradt fenn a második Jugoszlávia létrejöttét övező megtorlásokról és általában a titói rendszer kiépülésének első szakaszáról. Mindez lehetővé teszi a korszak alaposabb és árnyaltabb megismerését és további alapkutatásokra ösztönözheti a témával foglalkozó történészeket. Öröndetes továbbá, hogy a fenti négy kötetben közölt friss kutatási eredményeikkel a szerzők nemcsak a magyar, hanem a szerb olvasóhoz is szólnak. Jelzi ezt a kötetek kétnyelvűsége. A sorozat 3. kötetét kivéve mindegyik munka magyar és szerb nyelven íródott, Forró Lajos és Molnár Tibor közösen írt munkáját pedig szerb nyelvű rezümé egészíti ki. A zentai városparancsnokság iratait teljesen, a 3. kötetben publikált dokumentumok közül a legfontosabbakat szerb eredetiben (az eredeti iratok szkennelt változatában) is olvashatjuk. A köteteket a szerzők minden esetben szakszerű, precíz lábjegyzetekkel látták el, a kötetek végén névmutató található (sajnálatos módon ez Molnár Tibor 2011-es forrásközléséből hiányzik, megnehezítve így a közölt forrásokban szereplő személyek visszakereshetőségét), a további olvasmányokhoz pedig az ajánlott irodalomjegyzékek szolgálhatnak hasznos kiindulópontul.

Vukman Péter

SZOVJET DIPLOMÁCIAI JELENTÉSEK MAGYARORSZÁGRÓL A HRUSCSOV-KORSZAKBAN

A kötetet összeállította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta

Baráth Magdolna

Napvilág Kiadó, Budapest, 2012. 494 o.

Újabb terjedelmes okmánypublikációval gyarapodott hazánk szovjet időszakának a kutatók és a korszak iránt mélyebben érdeklődők számára elérhető forrásbázisa. Ez alkalommal is Baráth Magdolna jóvoltából, akinek már eddig is számos lényeges forrásközlést, s főleg a magyar-szovjet kapcsolatok témakörében mozgó sok-sok ismereteinket gazdagító részfeldolgozást köszönhetünk.

Gyakorlott, fáradhatatlanul szorgalmas kutató munkájáról van szó, akinek keze alól ez alkalommal is gazdagon jegyzetelt, értő bevezetővel ellátott munka került az olvasó elé.

A cím és a tartalom között összhang uralkodik. A kötetben 219 olyan forrás található, amelyeket Baráth Magdolna orosz levéltárakban tárt fel, s amelyek 90%-ban a budapesti szovjet nagykövetek, a maradék mintegy 10%-ban a misszió más diplomatai magyar vezetőkkel folytatott beszélgetéseit tartalmazzák. Döntően az *Orosz Föderáció Külügyminisztériuma* levéltárának anyagából válogatott, de kutatott természetesen más forráscsoportokban, illetve más orosz archívumokban is. Mindezek mellett magától értetődően hasznosította a témába vágó (jelentős részben szintén maga által búvárolt) magyar anyagokat is. Ezeket részben a kötet élére illesztett bevezetőjének tartalmasabbá tételére, részben a közölt szovjet források szükséges, adatgazdag jegyzeteléséhez hasznosította.

Jó néhány olyan szovjet és magyar forrás van ezek között, melyeknek (részben vagy akár egészükben) helyük lett volna a kezünkben lévő kötetben. Terjedelmi korlát esetén akár a kiválasztott diplomáciai jelentések némelyikének részben vagy egészben történő elhagyása árán. Gondolunk például arra a Moszkvából érkezett utasításra, amelynek értelmében Gromov nagykövetnek „megfelelő alkalommal” Kádár János tudomására kellett hoznia: Moszkva véleménye szerint az a szándék, hogy Erdei Ferenc vezető szerepet kapjon a Magyar–Szovjet Társaságban, az bizony „nem fogja elősegíteni” a Társaság „munkájának fejlesztését.”(27.)

Megjegyzésünknek az az alapja, hogy (amint azt a kötet bevezetője is rögzíti) a sztálini korszakhoz képest a hruscsovi időszakban a Szovjetunió és szövetségesei közötti kapcsolatok jelentősen, az utóbbiak számára kedvezően megváltoztak: a diktátumok, utasítások helyébe Moszkvában a partnerségre igyekeztek a hangsúlyt helyezni. Ennek megfelelően a szovjet nagykövetségek számára kifejezetten tilalmazták a fogadó ország belügyeibe történő beavatkozást. Az 1956 utáni új helyzet nem csekély mértékben elbizonytalanította a szovjet diplomátákat. 1957. május 25-én

Andrej Gromiko — akkoron külügyminiszterhelyettes — így ír Nyikolaj Szergejevics Hruscsov-nak: „Egyes országokban nagykövetségeink jelenleg túlzottan tartózkodóak, mivel attól félnek, hogy az ország egyik vagy másik kérdése iránti érdeklődésüket úgy értékelhetik, mint a belügyekbe történő beavatkozást.” (24.)

Ez azt is jelenti, hogy a szovjet képviselőknek nem csupán a politikaformáló szerepe lett lényegesen kisebb, hanem a jelentéseik tartalma is átalakult, forrásértékük is más lett.

Ezért a kötet bevezetője nem csupán a közölt iratok bemutatása, hanem a korabeli magyar-szovjet kapcsolatok története szempontjából is lényeges. Pótolnia kell azt, ami a közölt iratokból nem válik láthatóvá.

Jelen esetben tehát a bevezetőben említett eset mutatja élesebben a magyar-szovjet kapcsolatok valóságát. Hiszen Erdei Ferencről aligha kellett féltetni az *egyenrangú* magyar-szovjet kapcsolatok fejlesztését. A moszkvai óvásnak az volt az alapja, hogy elvethették ugyan a durva sztálini módszereket, ám a hegemon pozícióról eszük ágában sem volt lemondani. Ezért emlegetik fel azt, hogy Erdei Ferenc Nagy Imre híve volt és szovjetellenes kijelentésekre ragadtatta magát. (27.)

A bevezetőből értesülünk a nagykövetség által a magyar belpolitikai helyzetről 1957. november 12-i keltezéssel készített összegző jelentésről is. E szerint a magyarok „még mindig az élősd hajlam foglyai, ami összeegyeztethetetlen a szocialista országok internacionalista kötelezettségeivel, /ezért/ a magyaroknak felül kell vizsgálniuk a népgazdaság fejlesztésére irányuló politikájukat a belső erőforrások nagyobb mobilizálása irányában”. (27.) A magyar-szovjet kapcsolatok említett időpontig terjedő időszakát egészében véve (és a későbbiekre vonatkozóan is) természetesen a legszolidabban fogalmazva is aligha helytálló az — úgymond — *magyar élődség* említése.

A szerző itt minden bizonnyal azt a pillanatnyi szovjet anyagi segítséget dimenzionálja túl, amellyel agressziója nyomán Moszkva a Kádár-rendszert stabilizálta. Ez a fajta ingerültség érződik Andropov nagykövet bő fél esztendővel korábbi jelentéséből is. Apró Antal iparügyi miniszterrel folytatott beszélgetéséről írja: partnere „meglehetősen átlátszóan célozgatott arra, hogy politikai szempontból kívánatos lenne Budapesten a Szovjetunió erejével vagy szovjet segítséggel felépíteni valamilyen objektumot abból a célból, hogy a lakosság számára a szovjet segítség még nyilvánvalóbb legyen.” (14. sz. irat, 73.)

Baráth Magdolna az ilyenkor szokásos munkán túl magára vállalta az orosz nyelvű iratok magyarra fordítását is. Ez pedig — mint a bevezetőben írja — messze nem volt egyszerű feladat. Mert az iratok — úgymond — „apparatszik nyelven” íródtak. A más-más kulturális közegből érkező lejegyzők sokszor többszörösen összetett mondatokban fogalmazták meg mondanivalójukat, teleszöve azt a szovjet terminológiának a létező valóságot nem vagy igencsak sajátos módon visszaadó fordulataival.

A kötetben különböző forrásértékű dokumentumok szerepelnek. Vannak olyanok is, amelyek helyett — ismételjük — szerencsésebb lett volna más típusú, s adott esetben nem is szovjet, hanem magyar forrás közlése. Ezzel nem vitatjuk, hogy ezek esetében is szólnak érvek publikálásuk mellett, mert ha témájukról nem is, ám más vonatkozásban adnak érdemlegeset.

A kötetben olvasható — például — a rövid ideig nálunk szolgált Tyerentyij Fomics Stikov nevű nagykövet Kádár Jánossal folytatott első beszélgetéséről szóló jelentése. Bár azt szokásos módon *titkos* minősítéssel küldte el Moszkvába, a titkolózásra valójában semmi szükség sem volt: jelentésének tartalmát akár bármelyik napilapban és azonnal közzétehetette volna. Mert Kádár János ekképpen „tájékoztatta” őt a magyar valóságról:

„...A helyzet most falun is jó, a parasztok támogatják a néphatalmat. Az 1956-os események után vidéken a termelőszövetkezetek nagyobb része szétesett, most viszont kezdenek helyreállni. 1959 elején elkezdett fejlődni a szövetkezeti mozgalom, ennek során számos megyében a parasztok tömegesen léptek a termelőszövetkezetekbe, miközben középparasztok is beléptek a szövetkezetbe. Jelenleg a szántóterület kb 50%-a szövetkezeti és állami. Úgy véljük, hogy azért került sor ilyen belépési mozgalomra a szövetkezetbe, mert a magyar paraszt hisz a néphatalomban, és úgy véli, hogy a magyar mezőgazdaság további fejlődésének útja a szövetkezetesítés.” (40. sz., 147.)

A jelentés tehát nem azért lényeges, mintha a közhelyes igazságokon túl (1956-ban a termelőszövetkezetek nagyobb része szétesett, az adott, 1959-es pillanatban a szántóterület fele van az állam és a szövetkezetek birtokában) bármiben is mondana valami érdemlegeset. A jelentés lényege annak a (véltőleg akaratlan) megmutatása, hogy Kádár János semmibe vette a szovjet nagykövetet. Szemmel láthatólag megengedte magának azt, hogy a Szovjetunió első számú buda-

pesti képviselőjét a magyar valóság bemutatása, elemzése gyanánt lapos propagandaszólammal traktálja.

Hiszen az 1956 őszen szétesett termelőszövetkezetek — ismeretesen — messze nem maguktól kezdtek helyreállni. A magyar parasztság azért adta ismét a szövetkezetekbe a földjét, mert kemény, módszeres nyomás alá vette a hatalom. A középparasztok pedig kiváltképpen nem a spontánnak ábrázolt folyamat, hanem a még keményebb elnyomatásuk súlya alatt cselekedtek.

A kötetben egyébként számos jelentésben esik szó a mezőgazdaság átszervezéséről, amelynek történetét, előtörténetét jól ismerjük. Ezért ezek az iratok leginkább egyes magyar kommunista vezetők felfogására, a közöttük dúló vitákra, nem csekély mértékben árulkodásaikra vetnek fényt. Például Jevgenyij Ivanovics Gromov nagykövet 1958. szeptember 30-i feljegyzése a Kiss Károly KB-titkár, PB-taggal folytatott beszélgetését rögzíti. A nagykövet ez alkalomban sem jött lázba a hallottaktól, mert feljegyzését csak majd egy héttel később készítette el, miközben a szeptember 23-i PB-ülésről Kiss Károly már másnap árulkodott.

Ez a magas rangú funkcionárius is azok közé tartozott, akiknek nem sok fogalmuk lehetett a nemzeti érdek mibenlétéről. Pedig tanulhatott volna Kádár Jánostól, s azoktól, akiknek az volt a törekvésük, hogy mennél önállóbb alapról fejlesszék a magyar–szovjet kapcsolatokat. Ez pedig kizárta a belügyek részletes továbbadását. Kiss Károly (nem kevés társához hasonlóan) a szovjet nagykövet előtt a legtermészetesebb módon teregetett ki mindent, semmit sem mérlegelve abból, hogy a szövetségi viszony sem szokta a partnerek közötti érdekkülönbségeket kiküszöbölni, amint azt — például — a Kádár-rendszer konszolidálásához nyújtott szovjet kölcsönök dolgában a fentebb láthattuk. Kiss Károly elmondotta, hogy az ülés nem kevesebb, mint 12 órán keresztül zajlott. Azon először a magyar munkásosztály helyzetéről beterjesztett jelentés váltotta ki heves vitát, mert abban a többgyermekes, alacsonyan fizetett munkások élete „teljesen kilátástalan”-nak, „reménytelen”-nek ábrázoltatott. Kiss elvtársat (és a testület legtöbb tagját) ez természetesen mélyen felháborította. Ezért a PB határozatot fogadott el a dokumentum átdolgozásáról, amelynek keretében azokra az adatokra kellett a hangsúlyt helyezni, amelyek „a magyarországi népi demokratikus vívmányokról tanúskodnak”. (30. sz., 119.)

Ez után tárgyalták meg Fehér Lajos előterjesztésében a mezőgazdaság átszervezésének kérdését. Fehér Lajos és munkatársai — ismeretesen — ezt az elkerülhetetlen műtétet mennél fájdalommentesebben akarták keresztülvinni. Az irathoz fűzött gazdag jegyzetapparátus jól tájékoztatja az olvasót, hogy e törekvésüket mily jelentősen kereszttezték a dogmatikusan szűk látókörű kommunisták, élükön a földművelésügyi tárcát vezető Dögei Imrével. Nos, Kiss Károly tudta, hogy miképpen lehet a legjobban Fehér Lajost és társait „eláztatni”. Egyből minősítette az előterjesztést: az nem mondja ki „kellően világosan”, hogy „a szocialista fejlődés a magyar falu fejlődésének egyetlen lehetséges útja”. (119. o.) Szerinte az előterjesztés az új szövetkezetek létrehozásakor „feleslegesen” és „gyakran” hangsúlyozza az önkéntesség elvének tiszteletben tartását. A helyes álláspontot Kiss szerint nyilvánvalóan Dögei Imre képviselte, aki azzal riogatta a testület tagjait, hogy a tervezet az egyénileg gazdálkodó parasztoknak „a korlátlan gazdagodás lehetőségét” nyújtja.

A kötetnek nem csupán a nyelvezte idéz egy egykoron roppant módon divatos, mára ellenben a szinte teljes ismeretlenségbe merült szubkultúrát. A sokszor tartalmatlan tartalmú szövegek, a számtalan üres és lapos szólam olvasása közben a recenzens eltöpreng, vajon mit fognak ezekből a szövegekből megérteni azok a késői olvasók, akiknek semmiféle életes élményük nincs/nem lesz ebből a nem csupán időben mind távolabbi, de szükségszerűen elbukott világból? Hiszen ezek az olvasók egy merőben más paradigmában élnek és gondolkodnak. Ezekben a dokumentumokban a Szovjetunió és szövetséges/csatlós rendszerek léte (ebben a térségben) maga az onnipotens valóság. Mindezzel szemben a mai realitás a Szovjetunió és szövetséges rendszereinek mintegy negyedszázada megtörtént bukására alapozódik. A tőkés termelésre ugyan visszatérünk, ám kellős közepén vagyunk annak a keserves kísérletnek, hogy ebben a térségben is megszüllessen egy itt valójában soha nem létezett polgári világ. Értve ezen természetesen az ethoszt és a mentalitást.

Ráadásul aki ezeket a dokumentumokat ma forgatja, az egy szögesen ellentétes nemzetközi feltételrendszerben él. Hiszen ezek az országok annak a NATO-nak, s kitüntetetten annak az Amerikai Egyesült Államoknak lettek a szövetségesei, amely katonai szervezet és amely szuperhatalom ezekben a dokumentumokban csak a fekete szín árnyalatlan tömbjeként jelenik/jelnehet meg. E kötet pozitív szereplőinek (legalábbis szavakban) szemernyi kételyük sincs: a Szovjetunió az emberiség napfényes jövőjének a letéteményese, míg a másik oldalon a világbéke aláásói, a dolgozók megrontói találhatók.

Baráth Magdolna dokumentumkötetének a legfőbb értéke abban van, hogy ennek az eltűnt világnak a megismeréséhez válogatott fontos, megfejtésre váró iratokat. Természetesen nem az antikorszakos gondolkodás lovagjai számára. (Rablólovagoknak azért nem tituláljuk őket, mert a legtöbb esetben igen szerény díjazásért végzik érdemes munkájukat.) Nekik, a lejártni akaróknak, s ezért csak betű szerint olvasóknak számtalan könnyű prédát kínálnak ezek az iratok. Aki ellenben arra vállalkozik, hogy megfejtse ezeknek a sokszor valóban igen sivár szövegeknek a tartalmát, számos esetben már most sincs könnyű dolguk. Meglehet, nem is sok idő múltán semmivel sem kevesebb tudásra lesz szükségük azoknak, aki erről az időszakról valós ismeretekre akarnak szert tenni, mint — mondjuk — a középkori kútfők bűvárlóinak.

Vélhetőleg a helyzet idővel még rosszabb lesz. Mert a más, még régebbi korok sokat forgatott dokumentumainak nyelvezete — lett légyen az is vallási, ideológiai traktátusokkal átszőtt — többnyire művelt emberek eszköze. Ezeknél a szövegeknél (bár itt is vannak természetesen színvonalbeli különbségek) ellenben lépten nyomon az az olvasó lehangoló véleménye, hogy jó esetben is olyanok készítették, akik nem erre a különben igen szép pályára voltak valók. Mi köze volt a diplomáciához — például — annak a nagykövetnek, aki a bemutatkozó látogatásán köntörfalazás nélkül megmondta Kádár Jánosnak, hogy nem szívesen jött ide, mert jobban szerette a pártmunkát. (40. sz. irat, 144.)

A hruscsovi korszak jellemzői közé tartozott, hogy Moszkva rendszeresen tájékoztatta csatlós szövetségeseit külpolitikai lépéseiről. Amikor — például — Kádár János a budapesti szovjet nagykövettől átveszi azt a feljegyzést, amely Hruscsov Dzsaváharlár Nehruval 1960 februárjában folytatott megbeszéléséről készült, akkor lényegében ugyanolyan cikornyásan alázatos hangon köszöni meg a moszkvai gesztust, mint ahogy hajdan a ravasz erdélyi fejedelmek hálálkodtak a török portának. S ahogy annak idején az ilyen szólamok fedezékében törekedtek mennél önállóbb külpolitikára, most Kádár János igyekezett szűk mozgásterét bővíteni. „Hálásak vagyunk a szovjet elvtársaknak és mindenekelőtt az SzKP KB-nak a részletes, rendszeres tájékoztatásért, amelyet a nemzetközi kérdésekről kapunk. Az ilyen tájékoztatással összefüggésben képpen vagyunk a Szovjetunió által folytatott nemzetközi politikáról, ismerjük azokat a fontosabb megbeszéléseket, amelyeket a Szovjetunió és személyesen Ny. Sz. Hruscsov elvtárs folytat. Az ilyen operatív és rendszeres tájékoztatás, amelyet a szovjet elvtársaktól kapunk, lehetővé teszi, hogy könnyen tájékozódjunk a nemzetközi kérdésekben, és következőképpen az országunk külpolitikai kérdéseiben komoly hibák nélkül döntsünk.” (73. sz. 221.)

Bár nem ismerjük a nagy értékű feljegyzést (a vonatkozó jegyzetben Baráth Magdolna megadja annak levéltári lelőhelyét), de megkockáztatjuk, hogy az abban foglaltak semmivel sem lehetnek informatívabbak, mint amit egy átlagosan felkészült diplomata partnereivel való szokásos találkozási révén képes kormányának jelenteni. 1960-ban ellenben a Magyar Népköztársaság diplomatáit Moszkvában képezték. Csak 1963-ban indul meg a budapesti Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen az ilyen szakemberek hazai képzése.

Békés Csaba jóvoltából mintegy évtizede ismerjük azt a hanganyagot, amelyből tudható, hogy 1981-ben Kádár János a magyar-szovjet viszonyt úgy látta: szükség esetén a nagy testvér *tetűként* kész bennünket elpusztítani. Bár a két forrást két évtized választja el egymástól, joggal feltételezzük, hogy e tudásnak cikornyás szavai kiejtésük is teljes mértékben a birtokában volt.

A kutató számára tehát e szövegek csak akkor árulják el igazi tartalmukat, ha az a korszak számtalan, s nem ritkán időben és térben messze nyúló összefüggéseit is tekintetbe veszi. A szövegek számos alkalommal túlzottan is könnyen érthetőnek tűnnek. Számtalanszor az is látható, hogy bizony a magyar partnerek felkészültsége, szellemi színvonala sem ekeget verdeső. Ám miközben megfigyeljük e gyatraságokat, nem ritkán arra is kell gondolnunk, hogy a lapos szólamokat esetenként nem csekély mértékben a mimikri *is* diktálja.

1960. májusában elmaradt a Párizsba tervezett kelet-nyugati kormányfői értekezlet, amely a két tömb közötti feszültségek enyhítése terén ígérkezett nagy jelentőségűnek. A találkozó azért hiúsult meg, mert előtte alig több mint két héttel a Szovjetunió légterébe pilóta nélküli amerikai kémrepülőgépet küldtek, azt lelőtték, s Washington nem volt hajlandó nyilvános elégtételt adni Moszkvának.

Hogyan tükröződik — például — ez az ominózus ügy a dokumentumokban? Minden esetben olyan iratokból idézünk, amelyek az állomáshelyéről visszahívott nagykövet búcsulátogatása-
it rögzítik.

Két nappal a találkozó meghíusulása után Stikov a kormányfő első helyettesével, Apró Antal-lal találkozott. A jelentésből alig lehet kihámozni, hogy valójában mi is történt. Ha hihetünk a lejegyzőnek, úgy Apró Antaltól szóvirágoknál és üres propagandaformulatoknál nem futotta többre.

„...Apró elvtárs nagy helyesléssel nyilatkozott azokról a lépésekről, amelyeket a szovjet delegáció tett a legfelső szintű tanácskozás megnyitásán Párizsban. Apró elvtárs elmondta, hogy véleménye szerint a tanácskozás ilyen kimenetele (értsd: annak meghiúsulása – P.P.) sokkal eredményesebb a béke ügye számára, mint a vég nélküli deklarációk a tanácskozás folyamán (értsd: ha egyáltalán lezajlott volna – P.P.) és az újságírók által többé-kevésbé okosan megírt cikkek a tanácskozás befejezése után (értsd: miket írtak volna, ha az mégis lezajlik – P.P.). Jelenleg, Apró elvtárs szavai szerint, az egész világ számára világos egy dolog, hogy a szocialista tábor katonai tekintetben erősebb a kapitalistánál, és hogy az idő a szocializmusnak dolgozik. Apró elvtárs ezeket a tényezőket sokkal hatalmasabb eszköznek tekinti a háború szítóinak megfékezésére.”

Ha gyjűk nyitva azt a kérdést, hogy a magyar politikus tényleges gondolkodását mennyiben tükrözték-e szavak, de egy bizonyos: azok aligha adják vissza a reálfolyamatokat. És ugyanezt kell elmondanunk azokról a szavairól is, amelyekkel a magyar társadalom véleményét fogalmazza meg: „a magyar nép a maga általános tömegében nyugodtan fogadta a csúcstalálkozóknak az amerikai hibájából történt meghiúsulásáról szóló hírt.” A téma lezárásában bukkan fel reális elem: „...az országban nem tapasztalható nagymértékben az élelmiszereknek a lakosság által történő intenzív felvásárlása, és többé-kevésbé kedvező a helyzet a takarékbetétekkel is.”

Dobi István az Elnöki Tanács elnökeként is őrizhetett még egy s mást hajdan volt paraszti életének világából. Nem cifrázta az ügyet semmivel, egyszerűen csupán azt tudakolta: „hogyan lőtték le az amerikai hírszerző repülőgépet első lövésre.” (254.)

A korabeli magyar szellemi, kulturális életet irányító Szirmai István Apró Antaltól eltérően „árnyaltabban” látta a magyar társadalom reakcióját. Szerinte „az ipari dolgozók túlnyomó többsége és a dolgozó parasztság helyeselte a szovjet kormányfő, Ny. Sz. Hruscsov elvtárs határozott fellépését az Amerikai Egyesült Államok agresszív tetteivel szemben. Az értelmiség körében a legfelső szintű konferenciának az imperialisták által néhány napra történt félbeszakítása (*sic!*) zavarodottságot, néhol pánikot váltott ki.” (88. sz. 256.)

Az elmondottak a kötet tartalmát, gazdagságát remélhetőleg érzékeltetik, ám messze nem merítik ki.

Fentebb arról írtunk, hogy mily nehéz lesz a kutatónak a dolga, ha ebben a letűnt világban jól akar tájékozódni. Most mégis azzal zárjuk sorainkat, hogy — mutatis mutandis — ebből a múltból (kicszerűlődek bár az előjelek, merőben más lett az ország szövetségi rendszere) ma és a jövőben is van még bőven mit leküzdenünk.

Mindez pedig bizony a történész nézőpontjának szerves része kell legyen. Különben történelem helyett csak egy történetet ír. Olyat, amellyel sikert ugyan arathat, valójában azonban még karcolni sem képes a múlt valóságát.

Pritz Pál

SZABÓ ISTVÁN ÉLETÚTJA NÁDUDVARTÓL NÁDUDVARIG

Szerkesztette: Romsics Ignác

Osiris Kiadó, 2012 208 o.

Romsics Ignác szeret kirándulni. Ez az állítás — egy recenzió nyitó mondataként — első pillantásra meglehetősen tünhet. A jelen esetben természetesen arra utal, hogy publikációi alapján elmondható, kutatóként időről-időre szívesen mozdul ki a politika- és esztörténet világából, s tesz kirándulásokat például a magyar agrármúlt irányába. Ezt az érdeklődését az utóbbi években immáron két könyv is bizonyítja, s ezek ráadásul össze is függnék egymással.

2009 őszén jelent meg Romsics Ignác szerkesztésében a „Csonka Mihály élete és világképe” című könyv, amelyben egy 1875 és 1964 között élt, 70 holdas kiskunhalasi tanyásgazda önéletrajzi feljegyzéseiből, néprajzi megfigyeléseiből állított össze válogatást. Ez a munka a birtokos parasztság tradicionális életformájába, gondolkodásába enged bepillantást. 2012-ben ismét szerkesztőként jegyzett egy kötetet: „Szabó István életútja Nádudvartól Nádudvarig”. Két főhőséről így vall Romsics Ignác: „Csonka Mihállyal sohasem találkoztam, életregényét tőlem függetlenül papírra vetett írásai alapján állítottam össze több mint húsz évvel a halála után. Szabó Istvánt az 1970-es és 1980-as években többször láttam a tévében, ám személyesen csak 2008-ban ismertük meg egymást. Ezt követő alkalmi beszélgetéseink során többször felmerült, hogy érdemes lenne nem mindennapi életpályáját valamilyen formában rögzíteni, s ezzel megőrizni az utókor számára. Ezt fő-

leg én szorgalmaztam. Úgy gondoltam, hogy a különböző alkalmakkor adott hosszabb-rövidebb korábbi interjúi, melyeket részben ismertem, együttesen sem pótolhatják a visszatekintésnek azt a részletesebb és strukturáltabb változatát, amit egy életútinterjú jelent. Az olvasó lényegében ennek a többrészes életútinterjúnak a szerkesztett, stilizált s így végül önéletrajzzá, illetve visszaemlékezéssé alakult változatát tartja kezében.” (199.)

Az 1924-ben, a Hortobágy-melléki Nádudvaron született Szabó István visszaemlékezéseinek első néhány fejezete tulajdonképpen párhuzamos történet Csonka Mihályéval. Azzal a különbséggel, hogy a nádudvari társadalom összetételéből adódóan a nincstelen, illetve kisbirtokos falusi rétegek életébe is betekintést nyerhet az olvasó. A két életút 1949 után, a kollektivizálás következtében válik el. Ezt az időszakot jól jellemzi Rákosi híres korabeli mondása: kényszeríteni kell a parasztot, hogy többet áldozzon a szocializmus építéséért. Közismert, hogy az erőltetett iparfejlesztést célzó sztálini minta értelmében a mezőgazdaság „belső gyarmattá” vált. A beszolgáltatási és adórendszeren keresztül intenzív jövedelemkivonás folyt az ágazatból, s ezzel egyidejűleg szintén szovjet mintára megindult a kuláknak bélyegzett jómódú birtokos parasztság, a falusi elit felszámolása. Az egyre súlyosbodó terhek közepette sok parasztcsalád került kényszerű választás elé: ipar vagy a termelőszövetkezet. Szabó István nem az ipart választotta, hanem 1951-ben belépett a Vörös Csillag Tsz-be. A kulákként megbélyegzett, valójában a kétkezi munkától még el nem szakadt parasztpolgár típusát megtestesítő Csonka Mihály számára sem egyik, sem másik lehetőség nem jöhetett szóba. Az ipari munkavállaláshoz már túl öreg volt, a tsz-nek viszont kulák nem lehetett tagja. A falusi osztályharc jegyében éppen ezt a gazdálkodói öntudattal és önálló egzisztenciával rendelkező maga-ura paraszti réteget akarták eltüntetni a falusi társadalomból. Ennek érdekében igen széles eszköztárat alkalmaztak, aminek eredményeként néhány év alatt több tízezer kulákgazdaság szűnt meg. Az így kieső jelentős árumennyiséget először a közép- és kisparasztságtól próbálta kiperéselni a kommunista párt. Kevésbé közismert, hogy amikor a kisebb parasztgazdaságok teljesítőképessége is csökkent, akkor az újonnan szervezett termelőszövetkezeti csoportokra került a sor. A sztálini kolhoz-modellből importált ún. maradék-elv révén az állami érdekek érvényesülése megelőzte a tagságét, ami annyit jelentet, hogy a tsz bevételeiből először az állami kötelezettségeket (adó, beszolgáltatás, hitel-törlesztés) kellett teljesíteni, s a tagságnak csak abból lehetett osztani, ami ezek után megmaradt. Ráadásul a kolhoz-minta szerint a tagság évente csak egyszer, a zárszámadáskor jutott jövedelemhez, aminek színvonalát egyáltalán nem lehetett előre tervezni az állami elvonás miatt. Ezzel még a szegényparasztság azon rétegeit is maga ellen fordította a hatalom, amelyek cselédként, vagy éppen summásként, részes aratóként hozzászoktak ahhoz, hogy egy nagyüzem bér munkásaként dolgozzanak, de ahhoz már nem, hogy ilyen kiszámíthatatlan bérezésben részesüljenek.

Nem volt könnyű helyzetben tehát Szabó István, amikor 1952-ben, huszonnyolc évesen megválasztották tsz-elnökké. A zsámbéki tsz-elnökképző akadémián fontos tudnivalókkal vertezték fel a szocialista mezőgazdaságról, de azt már saját kútfőből kellett kitalálnia, hogyan lehet a magyar viszonyoktól idegen kolhoz-formát működőképesé tenni. A fő gondot náluk is a munka-fegyelem jelentette. 1952/53 fordulójára már olyan katasztrofális helyzet alakult ki, hogy kénytelenek voltak feleleveníteni egy a hivatalos ideológia által elmaradott, feudális módszernek tartott, ámde annál hatékonyabb munkadíjazási formát, a részes művelést. Így emlékezett erre vissza Szabó István: „A hatékonyság mérésére és növelésére alkalmatlan, merev munkaegységrendszer problémái indítottak bennünket arra, hogy finomítsunk ösztönzőinket. 1953 elején, tehát még Nagy Imre kormányalakítása előtt bevezettük a részesművelést. Az ötlet Kacsó Sándoré volt, de a járási és megyei pártszerveknél nekem kellett tartani a hátam érte. Mit jelentett ez? Tulajdonképpen semmi igazán újat, inkább a régi részesművelés felelevenítését az új körülmények között. Vegyük például a kukorica művelését. Addig brigádok kapálták a táblákat anélkül, hogy a kapálás minőségét akár egyedenként, akár brigádonként bárki számba vette volna. Az új rendszerben a téesz gondoskodott a szántásról és a vetésről, majd a kapálást és a behordást az egyes családok vagy rokonsági csoportok végezték az általuk igényelt és kapott területen. Akkor és annyiszor kapáltak, amikor és ahányszor akartak. Viszont bármilyen volt a termés, annak 20 százaléka illette őket a munkaegységen felül. Addig csak akkor fogtak a kapáláshoz, ha az utolsó, a leglustább brigádtag is feltűnt a láthatáron. Mostantól napfelkeltétől a mezőn voltak, és senkire sem vártak. Amennyire lehetett, más növények esetében is ezt a módszert alkalmaztuk. Cukorrépából például 10 százalék volt a részesedés, a lucernát harmadába, a fűvet felébe kaszálhatták. Ez a módszer nem csak a pártbizottságnak nem tetszett; eleinte a parasztok is bizalmatlanul fogadták. Hitték is, meg nem is, hogy jövedelmük egy része közvetlenül a munkájuk minőségétől függ. [...] Az első

évi betakarítás után aztán mindenki a rendszer lelkes hívévé vált. Mi pedig ahol csak lehetett, mindenhol alkalmaztuk. Még az állatgondozóknál is olyanképpen, hogy részesedtek mondjuk a kifejt tejből és a világra segített borjúból, malacokból. A pártszervek nehezebben adták be a derekukat. Néhányan éveig a szememre hányták: Szabó Pista szétméri a közöst, pedig milyen nehezen is léptek be a parasztok a szövetkezetbe.” (59–61.)

Ennek az érdekeltségi rendszernek nagy szerepe volt abban, hogy a nádudvari Vörös Csillag Tsz túlélte mind az 1953-as, mind az 1956-os felbomlási hullámot. A hozzájuk hasonlóan továbbműködő tsz-ek szinte mindegyike jelentősen módosított a szovjet kolhozformán. Az agrárpolitika országos vezetői közül többen is voltak, akik felfigyeltek ezekre a kezdeményezéseire. Erdei Ferenc, Fehér Lajos már 1954-ben is azt hangoztatta nem kell félni a tsz-ek szocialista jellegét ezektől a helyi megoldásoktól. A pártvezetés azonban csak 1956 után lett fogadó kész érvelésükre. A hiányzó politikai legitimációt életszínvonal-politikával pótolni igyekvő Kádár-kormánynak elemei érdeke volt az agrártermelőkkel való kiegyezés. Ebben a légkörben a tsz-ek is nagyobb szabadságot kaptak, hogy a helyi adottságok és a tagság igényei szerint alakítsák működésüket.

Nem véletlenül volt kíváncsi a pártközpont Mezőgazdasági Osztálya élére kinevezett, Fehér Lajos a nádudvari tsz-re. 1957–58 telén egy debreceni értekezlet után ellátogatott Nádudvarra is. „A délutánt lényegében együtt töltöttük.” – emlékezett vissza Szabó István. „Mindent megnézett, de főleg a részesművelés és az érdekelte, hogy miből hány százalékot kapnak a tagok. Írt, mint az istennyi, aztán elviharzott. Ekkortól tegeződöttünk.” (76.o.) Szabó István valószínűsíti, hogy ennek a látogatásnak köze lehetett ahhoz, hogy 1958-ban a tsz főagronómusával, Kacsó Sándorral megosztva — többek között éppen a sikeres bérezési rendszerük miatt — Kossuth-díjat kapott.

Amikor a kollektivizálás 1958. decemberi újraindítását követően újra súlyos gazdasági és társadalmi problémák jelentkeztek vidéken, a kádári vezetésnek döntenie kellett hogyan kezeli ezt a helyzetet. Sztálinista módon, még több erőszak alkalmazásával, vagy teret enged a Fehér Lajos-féle csoport javaslatainak, s átmenetileg engedélyezi a kolhoz-formától eltérő megoldások alkalmazását a tsz-ekben. Az a tény, hogy 1960. január közepén menesztették a dogmatikus nézeteket valló Dögei Imre földművelésügyi minisztert, s a helyére Losonczi Pál barcsi tsz-elnök került, egyértelművé tette, hogy Kádár felvállalta a Fehér Lajos által javasolt problémakezelést. Ezt természetesen nem verték nagy dobra, az új miniszter időről-időre miniszteri utasításokban foglalta össze, melyek azok a munkadíjazási és munkaszervezeti megoldások, amelyek nem voltak benne ugyan az érvényes jogi szabályozásban, de alkalmazásukat a minisztérium javasolja.

A Fehér Lajos körül formálódó agrár-lobbi mindent megtett azért, hogy egyrészt tudatosítsa a termelőszövetkezeti vezetőkkel az új lehetőségeket, másrészt pedig, hogy meggyőzze a helyi párt- és tanácsi vezetőket e pragmatikus, ámde a sztálini mintától eltérő agrárpolitika helyességéről. Különösen aktív volt e téren Erdei Ferenc, akinek igen kiterjedt kapcsolatrendszere volt vidéken. Szabó István néhány évvel ezelőtt egy interjúban a következőket mesélte nekem ezzel kapcsolatban: „Erdei járta az országot, kétszer nálunk is járt. [...] volt egy csomó téeszelnök, akikkel tartotta a kapcsolatot. Volt olyan is, hogy elvitt magával egy másik téeszbe, látogatóba, pl. Sármellékre is. [...] Ezeket a szakmai kirándulásokon megtapasztaltam, hogy Erdei szót tudott érteni az okos és a buta paraszttal, ugyanúgy ahogy a kutatókkal és az egyetemi tanárokkal is. Erdeit mindenütt elfogadták, de nem azért mert hatalmas volt, neki nem volt hatalma, hanem azért, mert neki önsúlya volt.”

Az agrárlobbi tagjai azonban az 1960-as évek elejétől más irányban is keresték a kiutat. Ismerve a fejlett mezőgazdasággal rendelkező országokban zajló folyamatokat, jól tudták, hogy pusztán a kisparaszti gazdaságok eszköz- és állatállományának koncentrációjától nem fog bekövetkezni az a termelésnövekedés, ami a növekvő városi lakosság igényeinek kielégítéséhez kellett. Sikerült meggyőzni a politikai vezetést, hogy engedélyezze a fejlett nyugati termelési technológia megvásárlását. A Bábolnai Állami Gazdaság honosította meg Magyarországon elsőként az NSZK-ból megvásárolt iparszerű tojás- és baromfihús-termelést, majd rendszergazdaként hozzákezdett, hogy más, kevésbé tőkeerős gazdaságoknak is átadja a rendszert.

Mindezzel párhuzamosan az amerikai mezőgazdaság eredményeit is kezdték megismerni idehaza. Az Erdei Ferenc mind MTA főtitkárként, mind az Agrárgazdasági Kutató Intézet igazgatójaként sokat tett ennek érdekében. A gyakorló gazdasági vezetők viszont Jugoszláviába látogatva győződhetek meg arról, hogy az amerikai technológiát alkalmazó kombinátokban a hazainál mennyivel magasabbak voltak a terményeredmények. Szabó István így elevenítette fel a jugoszláv mezőgazdaságról szerzett tapasztalatait: „Valósággal letaglózott, amit ott láttam és hallottam. Addig azt gondoltam, hogy arra, amit mi Nádudvaron csinálunk, valóban büszkék lehetünk.

Tito Jugoszláviájában azonban rá kellett döbennem, hogy távolról sem mi vagyunk a Janik. Sőt valójában minden eredményünk ellenére le vagyunk maradva. [...] Jugoszláviai és nyugat-európai útjaim döntő szerepet játszottak abban, hogy minden hazai eredményünk ellenére egyáltalán nem éreztem úgy, hogy hátradó lehetek, és megpihenhetek a babérjaimon. Éppen ellenkezőleg, a külföldön látottak arra sarkalltak, hogy amit lehet, itthon, nálunk is meghonosítsak az ottani technológiákból. S ezzel nemcsak én voltam így, hanem lényegében a Fehér Lajoshoz kötődő agrárlobbi minden tagja.” (132., 135.)

A nyugati tudás-transzfer, a különböző hazai érdekeltségi megoldásokkal és a háztáji gazdálkodás liberalizálásával együtt hamarosan érezte hatását a termelési eredményekben. Az 1960-as évek közepére megszűnt a kenyérgabona és a húsimport. Ezzel olyan adu került az agrárlobbi kezébe, amelynek segítségével egyre több beruházást tudott kiharcolni. Sikertől elérni a mezőgazdasági felvásárlási árak emelését, a tsz-eknél a kollektivizálás miatt felhalmozódott hitelek elengedését, s azt is, hogy felszámolják végre a sztálini rendszerből örökölt gépállomások rendszerét. Számos tekintetben enyhült a mezőgazdaság alárendelt, „belső gyarmat” szerepe, s egyidejűleg jogilag is sikerült megerősíteni a kolhoz-modelltől eltérő szövetkezeti kezdeményezéseket. Az évtized második felében tehát példátlan sikersorozatot könyvelhetett el az agrárlobbi. Ezt a folyamatot a termelőszövetkezeti érdekképviselet létrehozása tetőzte be. Érdekes módon maga Szabó István nem nagyon hitt eleinte benne, de Fehér Lajos érvelése őt is meggyőzte. Így idézte fel az érdekképviseleti szervezet létrehozását: „A Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa [...] az ereje és hatalma teljében lévő Fehér Lajos és Erdei találmánya volt, [...] Ezt azzal a céllal kezdeményezte Fehér, hogy a szövetkezeteknek, és révükön az egész agrárágazatnak legyen egy állandó érdekvédelmi szerve. Az elgondolás nagyon jól illeszkedett Nyers Rezső és társai mechanizmuskoncepciójához, amelynek a gazdaságirányítás szorosan vett reformján túl eredetileg az érdekek megjelenítésének intézményesítése is részét képezte. [...] Lassan aztán megértettem, hogy az egész a párt egyeduralmának a korlátozására irányul. Hadd legyen a tanácsoknak, a szakszervezetnek és más érdekképviseleteknek is valami szerepe a döntéshozatalban! Ne a párt mondjon meg mindent, legyenek ellensúlyai! S mivel a mezőgazdaságban semmi ilyen nem volt, ezért találták ki ezt az új szervezetet. És hogy valóban hatékony ellensúly lehessen minden szinten, területileg felépülő országos szervezetként képzelték el. Összesen félszáz — megyénként minimálisan egy, de a nagyobb megyékben akár két vagy három — területi bizottság felállítását tervezték külön irodákkal, Volgákkal, titkárokkal és titkárnőkkel, hogy a megyei pártbizottságok se felfalni, se eljelentékteleníteni ne tudják őket.” (98.)

A TOT alakuló kongresszusára 1967. április 20–22-én a Parlamentben, a régi Felsőház tanácskozátermében került sor. Fehér Lajos végig kézben tartotta az előkészületeket. Az új szervezet élére Szabó Istvánt javasolta, aki ekkorra már nemcsak tsz-elnökként szerzett országos ismertséget, hanem a politikai elitnek is tagja lett. Országgyűlési képviselővé 1958-ban, a párt Központi Bizottságának tagjává 1962-ben, az Elnöki Tanács tagjává 1966-ban választották meg először. A TOT vezetőségének névsorát Szabó Istvánnal egyeztetette, aki így idézte ezt fel: „Lajos ragaszkodott hozzá, s ezzel én is egyetértettem, hogy az elnökség tagjai ne kimustrált emberek, hanem sikeres, és lehetőleg valamennyire már ismert téveszelnökök legyenek. Olyanok, akik már mutattak valamit magukból. Miniszterek és állami cégek igazgatói nem ülhetnek be akadémuskodni és pöffeszkedni.” (100.)

Fehér Lajos ötlete volt az is, hogy a kongresszuson a nyitó előadást az új mezőgazdasági és élelmezésügyi miniszter, Dimény Imre tartsa, a zárszót pedig a régi szövetséges, Erdei Ferenc. Erdei zárszavára négy évtized elteltével is szinte szó szerint emlékezett a TOT elnökévé megválasztott Szabó István. „És akkor ezen a kongresszuson Erdei kimondott egy nagyon fontos, akkoriban igazán páratlanul fontos dolgot! Azt, hogy a magyar parasztság hozta létre és alakította olyanná a téeszeket, hogy azokban jól érezhesse magát! Szó szerint azt mondta, hogy a párt- és az állami vezetés ehhez igazodott! Nem fordítva! Olyan agrárpolitikát alakított ki, amelyik rugalmasan alkalmazkodott a magyar adottságokhoz és a lehetőségeinkhez. Ez nagyon nagydolog volt, és ez önbizalmat is adott nekünk, parasztnak!”

Erdei mindig azt hangoztatta, hogy a szövetkezeteknek, és a téeszeknek is nagyon sok változata lehetséges és sokféle megoldás lehet jó! Nem szabad mindent egy kaptafára csinálni, és az jó dolog, hogy végül aztán minden másként alakult, mint ahogyan eredetileg elképzeltük! Szó szerint azt mondta, hogy az eredmény a nép ’kollektív alkotása.’”

Habár az egypártrendszerben az érdekek nyílt ütköztetésére és képviseletére nem volt lehetőség, mégis nagy jelentősége volt a területi szövetségek és a TOT létrehozásának. Azzal, hogy

az agrárlobbi eljutott az érdekhálózattól az intézményesülésig, az addigi, zömmel informális érdekvérvényesítési csatornák mellé újabb, immár törvényileg garantált lehetőségek nyíltak meg. Az már kérdés, hogy mikor milyen sikerrel lehetett ezeket kihasználni. A kezdeti nehézségeket sem hallgatta el Szabó István: „Az 1967-es szövetkezeti törvény kimondta, hogy a TOT beleegyezése nélkül egyetlen állami szerv sem hozhat fontos döntéseket a termelőszövetkezeteket érintő ügyekben. Minden minket érintő kérdésben ki kellett kérni a véleményünket, és ha az illetékes miniszterrel nem értettünk egyet, akkor a kormány elé kellett terjeszteni a vitás kérdést. Az első hónapokban, sőt években ennek ellenére sem engem, sem a szervezetünket nem vették komolyan. Nemcsak egy miniszter vagy miniszterhelyettes, gyakran még egy főosztályvezető sem hívott vissza. Én azonban erőszakos voltam, s ha valaki nem akart telefonon szóba állni velem, elmentem hozzá személyesen. Mint téveszelnök és a TOT elnöke. A harmadik és a negyedik évre aztán megváltozott a helyzet. Akkor már mindenki visszahívott, még Timár Mátyás miniszterelnök-helyettes és a Gazdasági Bizottság, majd a Magyar Nemzeti Bank elnöke is. Kikönyököltük, igen, ez a pontos fogalmazás, kikönyököltük magunknak a hatalmat. [...] Az V. kerületi fiúk [...] megtanulták, hogy a Szabó Pistát vissza kell hívni.” (103.)

A TOT elnöki posztja mellett Szabó István mindvégig tsz-elnök maradt Nádudvaron. Ahhoz, hogy mindkét feladatkört sikerrel tudja vinni, kiváló munkatársakat gyűjtött maga köré. A könyvben részletesen be is mutatja mind a két csapatát. Mint már említettem a mezőgazdasági modernizáció terén az állami gazdaságoké volt a kezdeményező szerep. A baromfi után a kukoricatermesztésben is meghonosították az iparszerű termelést. A Bábolnai Állami Gazdaság 1969-ben vásárolta meg az első John Deere gépsorokat. Egy-egy gépsor többek között traktorból, mélyszántó ekéből, tárcsából, fotocellával és vetésellenőrző monitorral felszerelt 12 soros vetőgépből, sorközművelő kultivátorból, permetezőgépből és kombájniból állt. Ennek a vásárlásnak a szimbolikus jelentőségét egyik beszélgetésünk során Szabó István így fogalmazta meg: „Azt sokan tudták, és közülük többen ki is mondták, hogy nincs értelmes magyarázat arra, miért terem a magyar földön fele annyi kukorica mint, az amerikai. Voltak is aztán kísérletek a vetőmagcsere-re, próbálgattak mindenféle vetési módszert, de nem mentünk igazán ötről a hatra. Burgert zsenialitása abban volt, hogy kimondta: mindent, az egész termelési folyamat minden elemét egyszerűre kell megvenni és átültetni a mi viszonyaink közé, ráadásul a legfejlettebbet, a legsikeresebbet, az amerikai, Iowa államból. Kapott is érte hideget-meleget, de meg tudta győzni azokat, akiknek az engedélye kellett az egészhez. De amikor jó tíz év alatt megduplázódott a kukorica átlagtermése, akkor ezzel már nem lehetett vitatkozni!”

A versenyszellem által hajtva a nádudvari tsz-elnök Fehér Lajos és Dimény Imre segítségével kiharcolta, hogy olyan devizahitelhez juthasson, mint Bábolna. Ennek az volt a lényege, hogy az állam által devizában nyújtott hitel segítségével az adott vállalat korszerű, modern gépeket, technológiákat és know-how-t tudott vásárolni Nyugatról, s a hitelt csak később, a többlettermék exportjából kellett visszafizetni. A nádudvari tsz is a világhírű John Deere céggel vette fel a kapcsolatot, de hamar kiderült, hogy egyedül túl kicsi egy ilyen üzletkötéshez. Ezért 1972 őszén 8 környékbeli tsz-el együtt megalakították a máig működő Kukorica és Iparinövény Termelési Együttműködést (a továbbiakban: KITE). A termelést 1973-ban kezdték, 16 komplett gépsorral és 10 300 hektár kukorica, majd 5500 hektár cukorrépa területtel. Az első évben 30%-os hektáronkénti termésnövekedést értek el az országos átlaghoz képest, így egyre több gazdaság szerette volna csatlakozni a termelési rendszerhez. 1974-ben közel 200-ra nőtt a KITE tagszövetkezeteinek száma. Mivel a termelésnövekedés a későbbiekben is folytatódott, így az eredetileg öt évre kapott devizahitelt négy év alatt visszafizették.

A nádudvari példa a mezőgazdasági modernizáció egyik meghatározó sajátosságára mutat rá. Magyarországon az új termelési eljárások kimunkálását és elterjesztését, általában az innovációs központ szerepkört nem egy állami főhatóság monopolizálta, hanem ez a tevékenység az állami gazdaságokhoz és néhány innovatív, tőkeerős tsz-hez kötődött, amelyek aztán rendszergazdaként horizontálisan terjesztették ki a modernizációs kapacitásuk hatósugarát. Ez a tényező még inkább felértékelődött, amikor a reformellenes erők támadásba lendültek a 70-es években. A tsz-ek a reformpárti és a reformot ellenző erők politikai küzdelmének célkeresztjébe kerültek. Ismeretes, hogy ez a konfliktus, a moszkvai nyomásnak is köszönhetően, az agrárlobbi vezetőinek (Fehér Lajos, Dimény Imre) és fő szövetségeseinek (Nyers Rezső, Fock Jenő) menesztésével ért véget.

Szabó István is Romsics Ignáccal folytatott beszélgetései során többször utalt arra, hogy mindez mennyire rontotta a lobbizási pozícióit. Ugyanakkor hozzátette azt is, hogy a modernizáció

folymata nem szakadt meg. Így fejezte ezt ki: „A nehézségek és problémák ellenére a Fehér Lajos névvel fémjelezhető agrárpolitika a 70-es évek második felében és a 80-as években is tovább élt. Bíraltak bennünket sok mindenért, de az idő kerekét nem lehetett visszafelé forgatni. Néhány téveszelnök börtönbe került, kissé csökkentek a felvásárlási árak, de alapvető változtatások nem történtek. A magyar mezőgazdaság regenerálódása folytatódott, és ennek legfőbb patrónusa maga Kádár volt. Bármit gondolt is Fehér, az Öreg nem jószántából, hanem kényszerből vált meg a reformerektől, és csak az alkalomra várt, hogy a moszkovita dogmatisták között szétcsaphasson. [...] 1978-ban aztán Kádár nemcsak KB-titkári posztjától fosztotta meg /Biszkú Bélát/, hanem az egyszerű KB-tagságtól is.” (114.)

Kádárnak az agrárpolitika formálódásában betöltött szerepét így összegezte Szabó István: „A mezőgazdasághoz Kádár valójában nem értett. Azt azonban látta, hogy az 1950-es évektől eltérően kenyérből, húsból, tejből és gyümölcsből egyaránt elegendő mennyiség állt rendelkezésre, sőt kemény valutáért exportálni is tudtunk. [...] az 1970-es évektől feleslegeink jelentős részét Nyugaton és a harmadik világban értékesítettük. Ez is tetszett neki, mert így szabadabbnak érezhette magát. És mindezt viszonylag kis ráfordítással értük el. A háztáji gazdaságokba például semmit sem kellett beruházni. Az ipar esetében azonban más volt a helyzet. [...] Úgyhogy Kádár mellét dagasztotta a büszkeség, ha nyugati vendégeit a magyar mezőgazdaság fellegrájaiban kísérelgethette, és sikereiről beszélhetett. Valahogy az volt a benyomásom, hogy a nagybetűs eszmében, amelynek fiatalon a szolgálatába állt, az 1960-as évek elejétől már nem hitt. Kifelé mondta azt az ideológiai dumát, amit elvártak tőle, a valóságban pedig csinálta azt, amit az ország érdekében csinálhatott. [...] Hivatalosan építettük a szocializmust, a gyakorlatban pedig egyre nagyobb teret engedtünk a piacnak, a magánérdekeknek és a magánkezdeményezéseknek. E téren és az agrárérdekek védelmében sokszor elmentünk a falig, és olykor a zsarolás eszközeitől sem riadtunk vissza. Mindezt azonban nem azzal a céllal tettük, hogy a rendszert megdöntsük, hanem azzal, hogy megjavítsuk.” (114.)

A megértésre és nem ítélkezésre törekvő történész érdeme, hogy a pártállami rendszer leg-sikeresebb parasztemberét, magas pozíciókhoz jutott lobbistáját úgy tudta megszólaltatni, hogy nemcsak a sikerekről, hanem a kudarcokról is nyíltan vallott. Ez a sajátos beszélgetős könyv kötet értékes hozzájárulása a közelmúlt megismeréséhez, s remélhetőleg elősegíti a fekete-fehér megítélésektől való elmozdulást. Legalább a szakmai körökben...

Varga Zsuzsanna

Ilko-Sascha Kowalczyk

STASI KONKRET

Überwachung und Repression in der DDR.

Verlag C. H. Beck, München 2013. 427 o.

KONKRÉT STASI

Megfigyelés és elnyomás az NDK-ban

A recenzió tárgyát képező kötet a keletnémet állambiztonsági szolgálat — közismert nevén a Stasi — történetének a legújabb kutatási eredményeken alapuló monografikus feldolgozását tűzte ki céljául. A könyv szerzője, Ilko-Sascha Kowalczyk több éve a BStU (Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatsicherheitsdienstes der ehemaligen Deutsche Demokratischen Republik) Stasi-Unterlagen-Behörde kutatási osztályának projektvezetője, számos tanulmány és önálló kötet szerzője.

Az imponáló terjedelmű kötet logikus felépítésű: az előszót követő hat fejezetből áll, melyek még további alfejezetekre tagolódnak. Az első fejezet a „Titkosrendőrség és kommunizmus” címet kapta. A második világháború befejezését követően Németország területét a szövetségesek megszállási övezetekre osztották. A Vörös Hadsereg által megszállt területeken a társadalmi és a gazdasági élet radikális átalakítására került sor, mely a szovjet típusú rendszer kiépítését eredményezte. A diktatúrához vezető út első lépéseként a szovjet katonai igazgatás (SMAD) felügyelete és hathatós segítségével vezető pozíciót biztosítottak Németország Kommunista Pártja (KPD), majd — a Németország Szociáldemokrata Pártjával (SPD) való 1946. április 21–22-én egyesülés után — Németország Szocialista Egységpártja (NSZEP) részére. Ezzel egyidejűleg el-

kezdődött a szovjet titkosszolgálati apparátus kiépítése a megszállási zónában, melynek létszáma az 1946-os évben 8000 és 15 000 fő között mozgott. A kommunista diktatúra kiépítését példátlan terror kísérte, melyben fontos szerep hárult a keletnémet politikai rendőrségre és a hírszerzésre. Feladataik közé tartozott a nemzetiszocialista múlttal rendelkezők eltávolítása, illetve a politikai ellenfelek üldözése és kirekesztése. A „vörös Gestapo” önálló minisztériummá válásának egyik legfontosabb mérföldkővét az NDK 1949. október 7-ei megalakítása jelentette, ekkortól ugyanis a pártvezetés legfontosabb törekvése az lett, hogy magas szintű állambiztonsági apparátust építsenek ki az ország területén.

A következő fejezet az Állambiztonsági Minisztériumnak (Ministerium für Staatssicherheit – MfS) a NSZEP-diktatúrában játszott szerepét tárgyalja. A minisztérium formális megalakítására 1950. február 8-án került sor. A 2700 főt számláló minisztérium alapítóit a szerző négy nagy csoportba sorolja. Eszerint a hosszú ideje szovjet párt és titkosszolgálati megbízottként tevékenykedő, úgynevezett orosz csoport tagjai a teljes apparátus 25%-át tették ki. Közük tartozott többek között Richard Stahlmann, Wilhelm Zaisser, Ernst Wollweber, Joseph Gutsche és Josef Kiefel is. A koncentrációs táborok egykori foglyai és az antifasiszta csoport az alapítók 30–30%-át tették ki. Az előbbi társasághoz tartozott Richard Horn, Hermann Gartmann, Erich Wickert és Otto Walter is. Kowalczuk az antifasiszta csoport legjellemzőbb vonásaként a viszonylag magas életkort emelte ki, ami azt jelentette, hogy az 1905–1916 között született generáció tagjai képviseltették magukat. A fennmaradó 15%-ot az állambiztonsági pályafutásukat 1949-ben, illetve az 1950-es években elkezdő káderek tették ki. A szerző által közölt életutak szerint a csoportok tagjai megfelelő katonai, politikai és titkosszolgálati képzéssel rendelkeztek. A fejezet további részében a miniszterkérdés témakörét érintve, a szerző azt az álláspontot képviseli, hogy Wilhelm Zaisser elsősorban a kiváló szovjet kapcsolata miatt lehetett az MfS első vezetője. Ezt követően kiter az 1950-es évek elejétől úrrá lett terror (elnyomás, megfigyelés, üldözés), a Sztálin halálát követő enyhülés és az 1953. június 17-i felkelés ismertetésére, amikor is a szolgálat totális kudarcot vallott. Emiatt a felkelés után néhány héttel a minisztérium élére Ernst Wollweber került, akinek az irányítása alatt szeptembertől újra kiépítették a megfigyelő és az elnyomó apparátust, ráadásul 1955-től a minisztérium ismét önálló szervvé vált. Az 1956-os év újabb sokkot jelentett a kommunisták számára (az SZKP XX. Kongresszusa, illetve a magyarországi forradalom és szabadságharc miatt), és a társadalmi krízis jelei kézzelfoghatóvá váltak az NDK-ban is. Ennek is tulajdonítható az újabb minisztercseré, ugyanis a következő év novemberében Erich Mielke került a minisztérium élére. Az ő vezetése alatt érte el a terror a csúcspontját, amit a berlini fal 1961. augusztus 13-ai felépítése és az azt követő több ezer letartóztatás fémjelzett. A fejezet hátralévő része az 1968-as „prágai tavasz” eseményeit és a Stasi Honecker-időszakban betöltött szerepét tárgyalja. A szerző részletesen bemutatja a NSZEP azon törekvését, mellyel igyekezett az NDK katasztrofális pénzügyi és gazdasági helyzetét a Német Szövetségi Köztársaságra hárítani, és ismergeti a Stasinak a külső ellenség elleni küzdelme mozgatórugóit.

A kötet harmadik fejezete a Stasi hivatásos állományú és hálózati személyeinek teljes körű elemzését nyújtja. A szerző először is felsorolja azokat a tényezőket, amelyek kizáró okként jelentkeztek az alkalmazás során, majd kiter a hivatásos munkatársak életkori sajátosságainak az ismertetésére. Ezt követően a személyi állomány létszámalakulását veszi górcső alá az 1950–1989 között eltelt majd négy évtizedre vonatkozóan. Ebből kiderül, hogy a kezdetben 2700 munkatárssal rendelkező minisztérium 1989-re 91 015 főt foglalkoztató csúcsszervvé vált. Mindez persze nem jelentette azt, hogy a gépezet tökéletesen működött. A legnagyobb gondot a nomenklátúra iskolázottságának hiánya okozta, ami azt jelentette, hogy a káderek között nagyon alacsony volt a főiskolai végzettséggel és az érettségivel rendelkezők száma. Ez utóbbival 1969-ben a majd 40 ezer fős állomány mindössze 12%-a rendelkezett, ami igencsak alacsony számnak mondható. Az állomány jellemzése során Kowalczuk felhívja a figyelmet az apparátus nagy részét érintő alkoholproblémákra és az öngyilkosságok számának folyamatos emelkedésére, amit elsősorban a családi életben jelentkező problémák feldolgozásának nehézségeivel indokol. A hálózati személyekre rátérve, az olvasó valóságos számháborúba keveredik. Eszerint az 1950-es években évi 10 ezerrel nőtt a hálózati személyek száma, ami azt jelenti, hogy a berlini fal felépítésének évében 100 ezer főt meghaladó ügynökhálózattal kellett rendelkeznie az NDK-nak. A szerző kutatásaiból kiderül, hogy a csúcspont 1962-ben volt 108 ezer ügynökkel, míg a mélypontot 1965 jelentette, amikor is 92 ezer főre csökkent az ügynökök létszáma. A diktatúra végén Kowalczuk álláspontja szerint mintegy 109 ezer hálózati személy állt az állambiztonsági szolgálat alkalmazásában. Magukat az ügynököket különböző kategóriákba sorolja, melyekben többek között a különleges bevetésekre

alkalmazott ügynökök és az egyházi besúgók is megtalálhatók. Érdekes a fejezet azon része mely az ügynökök párttagságát elemzi, ebből ugyanis kiderül, hogy az 1980-as években mindössze a harmaduk rendelkezett párttagkönyvvvel.

A negyedik fejezet az Állambiztonsági Minisztérium NDK-n kívüli tevékenységét tárgyalja. A külföldi bevetések elsősorban az NSZK és Nyugat-Berlin területét érintették, itt ugyanis nem voltak nyelvi problémák. A külföldi munka — melyben jelentős létszámú női ügynök is részt vett — legfontosabb része az NDK-ba akkreditált sajtótudósítók, illetve az újságírók, továbbá nyugati politikusok és üzletemberek megfigyelése volt. Ezenkívül figyelemmel kísérték és segítették a titkosszolgálatok működését többek között Kubában, Nicaraguában, Mozambikban, Etiópiában, Angolában és nem utolsósorban Észak-Koreában. A szerző szerint a minisztérium különös hangsúlyt fektetett a katonai, gazdasági és a technológiai területeken végzett ügynöki munkákra, melyek elengedhetetlenek voltak az NDK gazdaságának fejlődése szempontjából. A fejezet Franz Kniffel történetével végződik, akinek viszontagságos életútját a szerző szinte évről évre mutatja be. A nemzetiszocialista állam üldözöttjeként élte át a Vörös Hadsereg bevonulását Németországba, már-már rajongott a pártért és az NDK-ért, melynél kiválóbb országot nem tudott volna elképzelni, mégis az 1970-es és 1980-as években ügynökként vált a rendszer ellenségévé, a börtönt is megjárva.

Az ellenzék és az ellenállás témakörét az ötödik fejezet tárgyalja. Bevezetésként a szerző emlékeztet arra, hogy az 1950–1989 közötti időszakban mintegy 250 ezer embert ítéltek el politikai alapon az NDK-ban. Ezt követően kitér az 1950. október 15-ei választásokra és az azt megelőző, elsősorban fiatalok által szervezett és véghezvitt politikai akciókra. Az egyik ilyen akció volt Hermann Joseph Flade esete, akit 186 „rendszerellenes” röpcédulának a választások előestéjén való terjesztése miatt 15 év fegyházban letöltendő szabadságvesztésre ítéltek. A fékevesztett terror és elnyomás következményeként kirobbant 1953. június 17-ei felkelést szinte azonnal fasiszta puccsként próbálta beállítani. Ebben fontos szerepet kapott a Sasi is, amelynek prezentálnia kellett a nyugati háttéremberek és ügynököket. Mindez nem tartott sokáig, ugyanis 1953. szeptember 23-án jelentették a párt vezetésének, hogy sikerült leleplezniük a szervezetet, ráadásul a „főkolomposokat” is sikerült őrizetbe venniük. A következő évben megrendezték a kirakatpert, melynek vádlottjai Wolfgang Silgradt, Werner Mangelsdorf, Hans Földner és Horst Gassa voltak. Az ítélet szerint Silgradt és Mangelsdorf 15, Földner 10, míg Gassa 5 év börtönbüntetést kapott. A felkelés utáni antikommunista ellenállás a különböző csoportok által szövegezett rölapok és plakátok terjesztésében merült ki. Az egyik ilyen csoport az Eisenberger Kör volt, mely az 1954. október 17-ei választások kapcsán többek között a szovjet megszálló csapatok kivonulását, szabad választásokat és sajtószabadságot követelt. A fejezet hátralévő részében a fal felépítéséről olvashatunk és az 1968-as prágai tavaszt követő egy-egy pert ismerhetünk meg, illetve a Ludwig Mehlhornról közölt rendkívül érdekes esettanulmányt.

Az utolsó fejezet az 1989–1990-es évek eseményeit és azok következményeit veszi górcső alá. Az 1989. október 9-i fordulópontot követően — a SED-vezetés ekkor tolerált először egy közel 70 ezer fős demonstrációt Lipcsében — leomlott a berlini fal, lehetővé vált az újraegyesítés, továbbá a Stasi is kénytelen volt lassacskán beszüntetni a közel négy évtizedig tartó tevékenységét. Ebben az időszakban egyre gyakoribbá váltak a Stasi elleni megmozdulások, aminek bizonyítékeként a szerző az 1989. október 8. és 1989. november 20. közötti időszakra vonatkozóan 83 város 150 tiltakozására és nyilvános gyűlésére hívja fel a figyelmet. Ilyen körülmények között 1989. november 17-én került sor az NDK-ban az utolsó választásra, melyet követően az egyik legfontosabb változás az volt, hogy létrehozták a Nemzetbiztonsági Hivatalt (AfNS). Egy hónappal később, 1989. december 14-én Hans Modrow pártfőtitkár befejezte a Stasi felszámolását. Az átalakulás rendkívül kaotikus napjaiban többek között elkezdődött a Stasi-akták megsemmisítése és a megfigyelő hálózat működéséhez szükséges technikai háttér felszámolása. Ezt követően sor került a Stasi-„kirendeltségek” lefoglalására, melynek befejezéseként 1990. január 15-én a Berlin-Lichtenbergben lévő központ is bezárta a kapuit. Az Állambiztonsági Minisztérium hivatalosan 1990. június 30-ig szűnt meg. Végül a szerző kitér a Stasi utóéletének elemzésére, az aktanyilvánosságra és a témát feldolgozó filmek ismertetésére is.

A kötet végére érve megállapíthatjuk, hogy tartalmilag nagyon gazdag munkáról van szó. Jó ötletnek tartom, hogy a szerző a főszövegben, az adott esemény ismertetésénél közli a „főszereplők” részletes életútját. A könyv használhatóságát névmutató és a rövidítések jegyzéke segíti. A válogatott irodalomjegyzék alapján az olvasók a témában megjelent legfontosabb kötetekről is tájékozódhatnak. A könyv legvitatottabb pontja a hálózati személyek számának a közlése, ami minden bizonnyal heves vitákat fog kiváltani. (A számot 189 ezerről csökkentette le a szerző 109

ezerre.) A recenzens véleménye szerint helytálló Kowalczuk azon megállapítása, mely szerint az NDK nem Stasi-diktatúra volt, hanem a Stasi jelentette a NSZEP-diktatúra fenntartásában érdekelt egyik legfontosabb szervezetet.

Wencz Balázs

Bartha Eszter

MAGÁNYOS HARCOSOK

*Munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Németországban és Magyarországon
Kelet-európai monográfiák II.*

L'Harmattan Kiadó – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék,
Budapest, 2011. 335 o.

Kevesen írnak manapság munkásokról ebben az országban, ahol nem is oly rég egy ún. „munkásállam” létezett. Németországban egy picit más a helyzet, ott az egykori NDK-nak és a munkástörténelemnek egyaránt százával vannak elmélyült kutatói. A téma a szó legszorosabb értelmében az utcán hever, mert a tökelogika nem kíméli a feleslegessé váló munkaerő kifejtőit, amelyet az itt tárgyalt kötet egyik interjúalánya a rendszerváltás után hajléktalanná vált Jan is illusztrál. Bartha Eszter most megjelent könyve hiánypótló munka: a rendszerváltás munkás-narratívája elevenedik meg bő háromszáz oldalon, a Carl Zeiss Jena és a győri Rába munkásainak tapasztalatait villantja fel egy nem reprezentatív minta interjúiból, valamint a párt- és állami szervek levéltári anyagaiból. Folytatása ez a két évvel előtte kiadott későszocialista munkástörténetnek (Bartha Eszter : A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában 1968–1989. (Kelet-európai monográfiák I.) Budapest, 2009, L'Harmattan Kiadó – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 388 o.), mivel a két könyv ugyanazon kutatás eredményeiből született. A szerző a kiterjesztett esettanulmány módszerével dolgozik, amely osztársadalmi kontextusba helyezve illeszti be a látszólag egyedül a társadalmi totalitásba, kapcsolatot teremtve a mikroközösségek és a nagy folyamatok mozgásai között. Michael Burawoy, a kaliforniai Berkeley egyetem szociológusa a módszer szellemi atyja, aki maga is végzett kutatásokat magyarországi gyárakban. Akárcsak Burawoy, Bartha Eszter is az összehasonlító módszer híve, amely Németország és Magyarország különbözőségét tekintve nem kis kihívás. Mégis vannak közös pontok az egyébként teljesen más irányba fejlődő országok múltjában. A szerző az NDK-t és az államszocialista Magyarországot „jóléti diktatúráként” írja le, amely a fogyasztáson keresztül vásárolta meg általában a munkások, de elsősorban a nagyipari munkásság állampolgári lojalitását. A pozitív jelző társítása egy alapvetően negatív fogalomhoz tökéletesen kifejezi az államszocialista rezsim ambivalens megítélését az interjúalanyok körében, egyesítve a koraszülött jóléti állam és a politikai diktatúra sokszor eltérő narratívákba illeszkedő fogalmait. A tranzitológia irodalma fogalmilag általában a demokrácia-diktatúra ellentétpárból indult ki, amely egyfajta politológiai síkra terelte a történeti diskurzust. A munkásság alapvetően gazdasági megalapozottságú elbeszélismódja azonban kitágítja az értelmezési horizontot. A hatalmi jogosítványok és az életesélyek ugyanis nem csupán politikai vagy kulturális, de gazdasági és szociális szinten is eltérően oszlanak meg. A különféle elemzési síkok összeolvasása egy többdimenziós kép megrajzolását teszi lehetővé. Ha figyelembe vesszük a lakásépítéseket, a nyaralási lehetőségeket, a fogyasztási cikkek és szolgáltatások egyre bővülő körét, a brigádmozgalom felülről szervezett, ellentmondásos közösségiségét, az informális nyomásgyakorlás eredményességét, érthetővé válik az államszocialista munkásság főként, de nem kizárólagosan gazdasági-szociális ihletésű demokrácia fogalma. Az a redukcionista érvelés, amely az új rendszert jelzők nélküli demokráciának és a régi rezsimet kommunista diktatúrának tartja, csak egyféle munkásvéleményt enged meg. Ha az államszocializmust differenciálatlanul lediktatúrázzuk, akkor a munkásság nosztalgiáját csak paternalista beállítódással írhatjuk le és elsikkad a szociális teljesítményből következő valós egalitarizmus és közösségiség, amely értékelhető a diktatúra elvetése mellett is. Ezen a ponton a kelet-német és a magyar interjúalanyok között markáns különbség jelentkezik: bár mindkét csoport kifejez nosztalgikus érzelmeket a múlt iránt, a keletnémetek egységesen elvetik a honeckeri NDK-t és pozitívan tekintenek a fordulatra, míg a magyarok között az államszocializmus vegyes megítélése mellett a rendszerváltást a többség negatív színben tüntette fel. Ezt részben a két ország különböző kulturális-politikai hagyományai, részben a gazdaság mai állapotának különbözősége magyarázza, de visszautal az államszocializmusok jellegére is. Az NDK politikai légköre sokkal dog-

matikusabb, fojtogatóbb, elnyomóbb volt, mint a kádári kompromisszum Magyarországa. Ennek a politikai kompromisszumnak a milyensége kiváló látületét adja a hatalom jellegének, ugyanis nem két egyenlő fél közötti egyezségről van szó. A szakirodalom sokszor beszél láthatatlan vagy ki nem mondott kompromisszumról. Bartha Eszter fentebb már hivatkozott előző könyve külön fejezetet szentelt a hatalom és a munkások viszonyának. Az állampárt munkáspártként határozta meg magát, amely elsősorban nem azt jelentette, hogy munkások vezetik vagy a munkások érdekében kormányoz. Az államszocialista Párt a nagybetűs munkáosztály élcsapata, egy absztrakt munkáosztály, egy ideologikus disztillátum konstruált osztálytudatának szervezeti formája. Ez az empirikusan létező munkáosztályt mint passzív anyagot kezelte, amelyre politika építhető, de valós politikai szubjektumként nem határozható meg. Sőt amilyen mértékben kiüresedett az állampárti marxizmus ideológiája, olyan mértékben csökkent a munkáosztályt érő mobilizációs kényszer. A késő szocializmusban már passzív politikai bázisként is egyre kevésbé számított a pártvezetés a munkásságra. A kötetből azonban kibontakozik a hús-vér nagyipari munkásság képe, amely politikai-gazdasági fragmentáltsága ellenére kulturálisan meglehetősen homogenitást mutat még a posztoszocialista korszakban is. Ez alól jelentős kivételt a magyarországi elsőgenerációs, kétlaki, legtöbbször már város lakó, de paraszti származású ingázók jelentenek. Ez a relatíve homogén kulturális háttér tette lehetővé egy összetartó osztálykultúra kialakulását, amely a közösségiség és az informális nyomásgyakorlás hajtóerejét adta. Rainer M. János az első kötetről szóló recenziójában vitába szállt az úbaloldali munkáskritika megalapozottságával. Szerinte reális politikai alternatívát nem jelentett Bartha Eszter könyveiben gyakran szereplő munkásonigazgatás, mivel a munkásonigazgatást „közelebbről megvizsgálva inkább az derül ki, hogy a munkáson belüli kulturális és érdekkülönbségek tudata nagyon is elevenen élt.” (<http://mozgovilag.com/?p=3663> Utolsó letöltés: 2013. január 3.) Ennek természetesen van némi alapja, de Bartha Eszter talán nem véletlenül tart ki egy olyan politikai alternatíva történeti realitása mellett, amely a jugoszláv önigazgatási kísérletek 1950-es évek eleji felfutásától és az 1956-os forradalom munkástanácsaitól 1987-ig az ellenzéki útkeresések állandó és jelentős eleme volt. Az interjúkból ugyanis az anyagi problémák emlegetése mellett egyértelműen rekonstruálható a közösség utáni vágy egyéni kifejezése és az emberi kapcsolatok megromlásának sajnálata. Az igazán érdekes részek azonban a termelési tanácskozások és az üzemi demokrácia üressége felett gyakorolt munkáskritika. Ez ugyanis egyöntetűen jelzi, hogy az 1970-es évekig a munkások többsége bele akart szólni a termelési kérdésekbe, de a részvételi fórumok valódi funkciója csupán a feszültség levezetése volt. A felülről szervezett termelési tanácskozások és az üzemi tanácsok formalitása késztette kritikára a munkásokat: nem a munkásonigazgatás értelmetlensége, hanem a felülről szervezett álrészvétel demagógiája. Itt amúgy Bartha Eszter is inkonzisztens saját álláspontjának kifejtésében. Sokszor érezhető a szövegben, hogy a rendszer kudarcát részben annak a számlájára írja, hogy az állampárt nem volt fogékony az úbaloldali kritikákra és képtelen volt a megújulásra. Ha a fenti megállapításaim helyesek, akkor mivel a pártnak nem volt érdeke saját maga helyett egy új politikai szubjektumot pozícióba juttatnia, nem lehet számon kérni a munkásonigazgatást egy alapvetően centralizáltan működő hatalmi szervezeten. A munkásonigazgatás annál inkább. A szerző egyik nagy kérdése: miért nem mozdult meg 1989-ben a munkásonigazgatás? A fogyasztói attitűdök által gerjesztett atomizáció és az állampárt által indukált általános ideológiátlanítás végletesen depolitizálta a munkásokat. Ennél jobb választ még nem produkált a történeti irodalom. Érdekes volna ehhez hasonló vizsgálatokat megcsinálni Magyarország keleti felén vagy más kelet-európai országokban például Romániában, Belaruszban, Szerbiában, Oroszországban. Bartha Eszter könyve beemeli a tudományos diskurzusba a munkások rendszerváltását. Multidiszciplináris megközelítése, didaktikus ismétlései és empatikus hozzáállása egyetemi oktatásban is kiválóan használható tankönyvi jelleget kölcsönöznek a műnek.

Vázsonyi Dániel

KRÓNIKA

MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNY KULTÚRNEMZETI ALAPOKON, HATÁROKON TÚL ÉS HATÁROKON INNEN, 1920–2013

*Beszámoló az MTA BTK Tudománytörténeti és az Európa-történeti
Témacsoport 2013. november 21-én megrendezett műhelykonferenciájáról.*

Glatz Ferenc „Államhatárokon átnyúló magyar történettudomány, 1920–2013. Kutatásra ösztönző felhívás” címmel kutatási tervkonceptiót küldött szét a konferencia meghívottjainak és előzetesen számba vett előadóinak. A szöveg a következő volt.

„A magyar történetírás a 18. század végétől napjainkig Európa egyik leg-rangosabb történetírása volt. Ezt már az elmúlt évtizedek rész- és összefoglaló tudománytörténeti tanulmányai bizonyították. A magyar nyelven művelt történetírói műnemek — forráskiadványok, monográfiák, tankönyveink — nyugat-európai mintákat követtek. Ugyanígy a Magyarországon kiépült tudományos intézményrendszer — folyóiratok, tanszékek, kutatóintézetek, az emléktőrző helyek — európai mércével is fejlett kutatószervezet. (1867-től bizonyára.) *Európai — de talán ennél is tágabb — összehasonlításban igazán egyedi esetet képvisel a magyar történetírás és a magyar történettudomány 1920 utáni történelme.* A történeti kultúrát hordozó és azt elsősorban fenntartó állam, a magyar állam szétesik, a történelmi ismereteket használó magyar nyelvű nemzeti közösség hét államba tagozódik, a maradék anyaállam a térség szerény gazdasági és politikai tényezőjévé lesz, amelynek kultúrpolitikája viszont különleges erőfeszítéseket tesz a nemzeti kultúra intézményrendszerének hazai továbbéltesére. Így nem utolsósorban a történeti ismereteket ápoló, alakító intézmények fejlesztése érdekében. Ennek — no és magyar értelmiség, a civil társadalom elhivatottságának köszönhetően is — a magyar nyelvű történetírás színvonala nem törik meg: mind a nemzetközi tudományosság legújabb módszertani törekvései, mind az írói műfajok újításai, mind a történeti közgondolkodást alakító új fórumainak birtokbavétele kiállja a német, francia, angol, olasz összehasonlítást.

A kérdés az: *hogyan él a történettudomány 1920 és 2013 között a Kárpát-medence államaiban.* (Valójában beszélünk a magyarság történelméről alkotott közgondolkodásról, beszélünk a magyar történelmet kutató-oktató arról író történetművelőkről, és beszélünk a magyar történettudomány intézményeiről és a történeti közgondolkodás fórumairól. És 2013-ról beszélünk, amikor Szerbia uniós felvétele belátható közelségbe került, amikor a Kárpát-medencei magyarság ismét egy igazgatási egységbe, az Európai Unióba kerül és európai uniós program része lehet a kulturális intézményrendszerünk kiterjeszkedése — így a történettudományé is — a nemzeti szállásterület egészére. És ez össze-

fér a kisebbségi sorssal, a kettős — európai uniós, valamint nemzetállami — igazgatási rendszerrel.)

A kérdés az: *az állampolgári lét és a kultúrnemzeti lét szétválása 1920 után hogyan befolyásolja egy nemzeti kultúra, és ezen belül a történetírás művelését?* (Kérdés ez mind a tudománytörténet, mind a jelenlegi kultúrpolitika, sőt a magyar tudomány és kultúra jövője számára is.) Mi lesz 1920 után — egészen máig — a határok túlsó oldalára szakadt írókkal- kutatókkal, intézményekkel? Milyen lokális fenntartói költségeket vállaltak át az új államrendszerek? (S hogyan történt ez a hasonló esetekben Európában: a dél-tiroli, elzászi, lengyel, orosz területeken?) Hogyan mozgósultak a világi és egyházi civil szervezetek — politikai pártok, egyesületek, felekezeti közösségek — az anyanyelvi kultúra, ezen belül is a történeti ismeretanyag felszínen tartására: az oktatásban, közművelődésben, egyházi közösségekben? Milyen újabb feszültségek jelentkeztek az új többségi nemzeti-állami történeti legitimációs törekvések és a magyar történettudomány között? (Határokon túl és határokon innen?) Hiszen azt nagy vonalakban tudjuk: a szomszédos új államok értelmisége legalább annyira igyekezett a történeti legitimitást — mintegy a „történelmi jog”-ot — megteremteni az új államterülethez, ahogy 1918 előtt a magyar értelmiség felhasznált minden historikus „érvet” a magyarság „történeti jog”-ának bizonygatására az ezeréves államterülethez. *Tematikai viták*, ezekhez kapcsolódó új szakmai-módszertani iskolák, intézmények elhalása és átszervezése... Mind kapcsolatba hozható, eddigi kutatásaink szerint az 1920 utáni államhatalmi váltásokkal, akár az 1920–38, akár az 1938–45, akár az 1945–1990 közötti időszakok ragadjuk ki a térség magyar vagy szomszédos nemzeti történetírásaiból. (Eddigi kutatásaink kimutatják, hogy ezek a viták és intézményes átrendeződések ténylegesen inspirálták a térségben — így a magyar történetírásban is — jelentkező új módszertani iskolákat, legyen szó a településtörténet, a társadalom-, vagy a kultúrtörténet, szellemtörténet műhelyeiről. Mondhatnánk: az új politikai célok a történetírást szakmódszertani megújulásokra is ösztönzi és a történészek képesek ennek kidolgozására.) És eddigi kutatásaink azt is bizonyítják: a térségben — így Magyarország esetében is — *a történettudomány minden korábbinál erősebb politikai funkciót kap.* (Amelynek a politikai ideológia historizáló vonásainak felerősödése a következménye. Amely historizáló hagyomány azután a politikai ideológiát a két háború közötti két és fél évtizedben áthatotta, sőt, amelyet a kommunista ideológusok is átvettek és átörökítettek az 1945 utáni politikai eszmevilágba. S hogy milyen kihatása lehet ennek a társadalom politikai kultúrájára, az ha nem más, hát a mai újraerősödő historizáló hajlamunk következményein is tanulmányozható.) Ahogy azt is tudjuk: az államok komoly költségeket vállaltak fel saját nemzeti történeti intézményrendszereik fejlesztésére, amiből a szakma igen sokat erősödött. (Mind a magyar, mind a szomszédos társadalmakban.)

És így tovább és így tovább a sorjázó kutatási tematikákkal. Nem utolsósorban: az összehasonlítások lehetőségével! (Ide felkiáltó jelet raknék.) Hiszen az 1920–2013 közötti magyar nyelvű történetírás és a szomszédos történetírások összehasonlítása kínálja is az egyedülálló lehetőséget a nemzeti történetírás-

ok összehasonlítására. Egy ugyanazon földrajzi térség (a Kárpát-medence, vagy Duna-medence) egy ugyanazon többitnikumú társadalom (merthogy mindig is kevert volt), egy ugyanazon társadalmi fejlődésen végiment népesség – hogyan jelenik meg a különböző nemzeti történetírásokban? Mindenki sorolhatná e témakörben, az összehasonlítás témakörében is, a szempontokat már most, a kutatás kezdetén... A történeti koncepcióalkotásban a metafontikus (azaz tudományon túli), a forrástani tényezők megjelenésének tanulmányozása éppen úgy, mint a történettudomány „nemzetállami hasznosításának” esettanulmánya is lehet. ... No és csak ezen összehasonlítás révén vonhatunk le, de szomszédaink is érvényes következtetéseket az államnemzeti célok torzító és előrehajtó erejére a történettudományon belül. S vizsgálhatjuk: vajon jól gondoljuk-e: *a történettudomány soha nem adhatja fel az egyetemes szakmai követelmények érvényesítését, mert ezen követelmények érvényesítése révén fejtheti ki csak a történettudomány társadalmi közhasznát...* (És azután beszélhetünk majd a jövőről is. Tudjuk: a nemzeti közösségek öfenntartásáért, helyet teremtséért folyó harcok voltak ezek. Amelyet talán *felülír napjaink történelme és a holnap új szempontjai. A nemzeti-állami tényezők fontossága mellett elnyerik helyüket újra az ősi-vadonatúj egyéb identitás szempontok, a szociális, világnézeti, létfenntartási ökológiai szempontok...*)

Azután... Hogyan fejleszthetők ki Európában — jelen esetben a Kárpát-medencében és a történetírás keretében — *a kultúrnemzeti lét feltételei*? Amikor az államhatárok kereteit átlépi a nemzeti alapon működő kulturális intézmények? Akár a magyar, akár a szerb, vagy szlovák, német, román *kultúrnemzeti intézmények*. Melyek már nem az államhatárok szerint, de a nemzetek szállásterületei szerint épülnek ki. ... Azután... Az újabb területi integráció — ugyanis az EU — nyújthat-e alkalmat a térségben a kétszáz év alatt kifejlődött nemzetállami háborúskodások és az ezekbe belebujtatott történettudományos háborúskodások újraértékelésére? Azután... A civakodások során keletkezett valós szakmai nyereségek felhasználására? Egy folyamatos és állandó párbeszéd kialakítására a térség történevilágában? ... És így tovább, és így tovább...

Kedves Kollégák! Az európai történelemben talán a legnagyobb történettudományos háborúskodások zajlottak le a Kárpát-medencében az utóbbi másfél évszázadban. És ennek legdurvább szakasza az 1920–1990 közötti (de beszéljünk nyugodtan a máig terjedő időszakról) évtizedek voltak. Kétségtelen, ezen időszakban, a nemzeti történetírások nem csak torzították a térségben a politikai gondolkodást, a nem csak a jelen valamelyik politikai irányához *festettek lelkesítő történelmi szimbólumrendszert*, nem csak közreműködtek abban, hogy ne nyíltan beszéljünk a jelen szociális-nemzeti konfliktusainkról, hanem a történelemben jelenítsük meg azokat, *de erősödtek is a történettudomány intézményei*, több oktatói-kutatói állást hívtak létre az államok, jelentős pénzeiket fordítottak a folyóiratok, majd történelmi tévéműsorok, filmek létrehozására. Ed-digi ismereteink arról szólnak, hogy így volt ez mind a magyar, mind a szerb, horvát, román, szlovák történetírás esetében. Ennek a sokarcú folyamatnak a kutatása az európai művelődéstörténelem egyik szellemi „csemegéje”-nek ígérkezik...

Csak jelzésként, én hogyan gondolkodom e most induló kutatási téma helyéről az európai történetírás keretében...

Biztassuk tehát magunkat: munkára fel..."

A Magyarországról, Szlovákiából, Romániából, Szerbiából visszajelentkezett előadók és résztvevők számára a szervező a következő tematikai preferenciákat jelölte meg. „A leszakadt területeken kik, milyen körülmények között, milyen intézményrendszerben dolgoztak történészként, hogyan segítette az 1920 után szerveződő helyi magyar politikai elit és pártjai, az egyházak, oktatási intézmények, civil szervezetek a magyar nyelvű történetírást? Milyen volt a kapcsolata a helyi magyar történetíróknak a többségi nemzetek történetírásával, és az anyaország történészeivel, intézményeivel? Milyen tematikákban jelentkeztek a nemzeti ideológiákhoz kötődő viták? Mennyire és mit ismerünk a történeti közgondolkodást erősen befolyásoló szakmán kívüli intézmények (napi sajtó, politikai és kulturális egyletek, egyházak) történetéből? Hol publikáltak, vagy adtak elő a korabeli történetművelők? Milyen szinten mozgott a helytörténetírás, amely — eddigi ismereteink szerint — a nemzeti történethez kötődés talán legfontosabb fóruma volt? (Csak jelzésként, én hogyan gondolkodom e most induló kutatási téma helyéről az európai történetírás keretében...)

A november 21-én megrendezett konferencián („kutatásindító megbeszélés”-en) Magyarországról, Szlovákiából, Romániából, Szerbiából meghívott történészek 11 előadást tartottak, az előadásokat estig tartó, majd éjszakába nyúló vacsora-brain storming követte. (Ezt az Europa Institut Budapest és a História alapítvány támogatásával. A kutatás szakmai programját az OTKA K 78051. sz. projektje támogatta.)

A konferenciát megnyitó beszédében *Glatz Ferenc* akadémikus, az MTA BTK Tudománytörténeti kutatócsoport vezetője felidézte 1986 augusztusát, a magyar történészek első világtalálkozóját, amely a magyar történettudományban a kultúrnemzeti szervezet kiépítésének szerinte nyitánya volt. „A kultúr-nemzeti lét, azaz az állami határoktól független nemzeti közösség építésének előtörténete a rendszerváltás előtörténetének fontos eleme. Ez az építés a szellemi életben az 1970-es évek második felében kezdődött meg, a különböző értelmiségi szakmákban és a mindennapokban a közgondolkodásban: a határokon túl élő és a világban élő magyarság iránti tudományos, kulturális és turisztikai érdeklődésben. A történettudományban ennek intézményesedése 1986-hoz köthető. Elemzésre érdemes majd a magyar történészek első „világtalálkozójának” (1986. augusztus 29.) szakmai és politikai körülményeinek története. A rendező az MTA Történettudományi Intézet új vezetése (1986. január 1.) és a História folyóirat szerkesztősége volt; az alkalom az a nemzetközi konferencia, amelyet Buda felszabadításának 300. évfordulójára rendezett egy „intézmények közötti szerkesztőbizottság”. A világtalálkozó már mutatta azt a pluralizmust, amely mind a politikában, mind a szakmai vezetésben mind a kultúrpolitikában élt az 1970-es évek végétől. És amely feszülő ellentéteknek valódi szemléleti alapjai, néha a reformgondolatot féltések, néha a valós egyet nem értés, vagy éppen csoportérdekek voltak a mozgatói. Ahogy ez lenni szokott. (A három napos tudományos konferencia szerkesztőbizottságát az a Köpeczi Béla vezette,

aki akkor miniszter volt, és aki idővel — természetesen a legfelsőbb pártfórumokkal egyeztetve — elvállalta és tevőlegesen végezte az 1976 óta a Történettudományi Intézetben készülő háromkötetes Erdély történetének főszerkesztését, miután azt az intézet igazgatója nem vállalta. De a világtalálkozón és a konferencián — neve a védnökök listáján szerepelt — nem jelent meg. A három megnevezett személy közül csak egy jelent meg rövid időre a szakmai vitákon... A világtalálkozó helyszíne az MTA központi épülete volt — az akadémia új elnöke Berend T. Iván volt, egyben a párt központi bizottságának tagja — a világtalálkozó intézeti szervezőbizottságának vezetője az intézet osztályvezetője Hanák Péter volt (szervező titkára a korábban csehszlovákiai illetőségű Szarka László a budapesti intézet fiatal munkatársa). Hanák megnyitójában az egyetemes és magyar történelem viszonyáról és a világ különböző részein élő magyar történészek együttgondolkodásának szükségéről beszélt, de mind az akadémikusok, mind a tisztviselők egy része távol maradt, sőt hangos vitákban kritizálta a rendezvényt. Ugyanakkor a világtalálkozó főelőadója Glatz Ferenc, a világtalálkozót rendező akadémiai intézet új igazgatóhelyettese és egyben a História felelős szerkesztője az államhatárok nélküli kultúrnemzeti lét kialakításának szükségéről, az állampolgár-központú korabeli ideológiai szemlélet meghaladásáról és a magyar–magyar, valamint magyar és szomszédos népek párbeszédének megindításáról beszélt az átalakuló Európában. (Ránki, az új igazgató egyben az általa alapított új amerikai magyar intézetet is vezette, természetesen pontosan tudott a rendezvényről, azon a szomszédos országok kutatói közül az Intézettel a 70-es évektől kapcsolatban álló nyugat-európai és amerikai emigráns magyar történészek meghatározó szerepet játszottak.)

Ezen a több mint százfős találkozón Amerikából, Franciaországból, Németországból, Angliából, Ausztriából, Csehszlovákiából, Romániából, Jugoszláviából — a Szovjetunióból meghívottak nem jöttek el — született meg a magyar történészek világszövetségének eszméje, amely azután majd 1990-ben, a Történettudományi Intézet kereteiben megalakult, elnöke Benda Kálmán, titkára Szarka László volt. És ezután, 1988-ban jelent meg a „Magyarok a Kárpát-medencében” — a História könyvtár és a Lapkiadó vállalat üzleti vállalkozásaként, két kiadásban több mint 80 000 példányban —, amelyik programszerűen hirdette meg a magyar történelem tárgyalását kultúrnemzeti alapon, államhatároktól függetlenül. Közben a közgondolkodást erősen mozgatva, még 1986. februárban került napirendre a térség történeti közgondolkodását felizgató Erdély-problematika. Az 1976-ban az Intézetben megindult Erdély története munkálatairól csak a bennfentes értelmiségiek tudtak, de 1986 februárjában a História „Erdély, a közös haza” címmel tematikus számot közölt, amely 70 000 példányban, két kiadásban jelent meg, s amelyet belső viták ugyan követtek, de a hivatalos intézmények részéről semmi kritikát nem kapott, a szovjet rendszert a nemzeti önállóság felszámolása miatt kritizáló, érlelődő demokratikus politikai ellenzék részéről elismerés fogadta. És 1986 novemberében megjelent az Erdély története I–III., amelyet nagy nemzetközi vita követett, de amely a határokon túli történelemről, magyarságról a hazai szellemi életben a reformgondolkodók — párttól függetlenül — hevesen üdvözöltek. 1988-ban az MTA

tagjai közé választotta a határokon túli történettudomány nesztorát, Jakó Zsigmondot. A viták a határokon túli magyar kultúrával és így a történelemmel való intézményes foglalkozásról azután a politika döntött. 1989 júliusában a kormány a kultúrpolitikát „kultúrnemzeti” alapon szervezte át, miniszteri szintre emelte a határokon túli magyar kultúrával foglalkozást, 1991-ben az MTA a határokon túli magyar tudományosságot szervezni hivatott „albizottságot” hívott létre, amely azután 1996-ban önálló elnöki bizottsággá emelkedett és 2001-ben az MTA kultúrnemzeti alapon szerveződött intézménnyé alakult: a köztestületi tagságot kiterjesztette határokon túli magyarságra – mind a Kárpát-medencében, mind a nyugatiakra. 2003 után pedig létrejöttek a határokon túli magyar tudományos bizottságok az MTA szervezésében és támogatásával. A történettudományos kutatások beilleszkedtek az erősödő kultúrnemzeti szervezetbe. (Utólag is ki kell emelni a 80-as évektől fokozatosan magukat aktívizáló helyi tudományos, egyetemi műhelyeket: mindenekelőtt a debreceni és nyíregyházi, a szegedi, pécsi egyetemeket, majd 1996 után az MTA területi bizottságait, Miskolcon, Debrecenben, Szegeden, Pécsen, Veszprémben.) Ennek a kultúrnemzeti kultúr- és tudománypolitikának, szakmai gondolkodásnak a történetét kutatjuk most, célzottan azzal a szándékkal, hogy a múltról beszélünk de a jelenre és a jövőre gondolunk, ajánlva is utódainknak megfontolókat.” Annál is inkább, tette hozzá Glatz Ferenc, mert „az átalakuló világban nem zárkozhatnak be a nemzeti történetírások államhatárokon belülre, különösen vonatkozik ez a magyar történelemírásra, hiszen a magyarság egy jelentős része az ország határain kívül él. A szomszédos államok többségi nemzetének csoportjai is élnek kisebbségi sorban a mi államunkban.”

A konferencia első szekciójában először *Benkő Elek*, az MTA BTK Régészettudományi Intézet igazgatója kapott szót, aki *A régészet helye a magyar-román történeti diskurzusban* címmel tartott előadásának elején kihangsúlyozta, a magyar-román történeti és régészeti viták helyett elsősorban az együttműködésről kell beszélni. Kifejtette, hogy a régészeti leletek sokszínűsége, a Kárpát-medence történeti etnikai keveredése lehetetlenné teszi a tárgyak, tárgyi kultúrák mögé szűken értelmezett népek vagy nemzetek besorolását, különösen a népvándorláskori kutatásoknál. Leszögezte, hogy nem lehet az egyes népeket, mint germánokat, szlávokat elkülönítve vizsgálni. A régészeti leletek különböző kulturális és gazdasági hatásokról tesznek tanúbizonyságot, ezért nem lehet egységes magyar őstörténeti képet felvázolni, de ugyanígy fragmentált a román őstörténeti kutatás is. Példaként említette a néhány hónapja befejeződött régészeti programot, amelynek során az erdélyi, partiumi és kelet-alföldi régészeti leletek összehasonlítására került sor.

Az egyes ásatásokon új kérdések vetődnek fel, amikre csak közös összefogással lehet megnyugtató válaszokat adni. Az előadó később vázlatosan ismertette az együttműködési lehetőségeket, kihangsúlyozva, hogy ami a szocializmus idején elképzelhetetlennek tűnt, az 1990-es évek tétova útkeresései után, napjainkban egyre gördülékenyebben zajlanak, különösen a határ közeli kuta-

tások, mint Nyíregyháza és Szatmárnémeti vagy Békéscsaba és Arad kooperációja. A közös lehetőségek közé sorolta a habán kerámiák erdélyi kutatásait is. Kiemelte, hogy nem csak Erdély, de az egész Kárpát-medence történetének alapos megismerését szolgálhatná a középkori utak régészeti feltárása, melynek révén az egyes gazdasági vonzaskörzetek, gazdasági és kulturális kapcsolatok rendszerére derülhetne fény. Véleménye szerint átfogó, államhatárokon túlívelő kutatást csak nemzetközi összefogással lehet megvalósítani. Ugyanilyen érdekességeket tartogathat a középkori élővilág feltárása, a kultúrnövények és a környezet változása az évszázadok során.

A közös kutatások nem csak a tudományos élet számára lehetnek fontosak, hanem a turizmus révén gazdaságilag is hasznot jelenthetnek az adott térségnek. Itt Egres cisztercita kolostorára utalt Benkő Elek, a távlati tervekben ugyanis a régészeti feltárás mellett turisztikai szempontok is szerepelnek. Előadása zárásaként kifejtette, hogy bár az együttműködés még nem minden téren problémamentes, a közös úton járással szélesíteni kell az együttműködés ösvényét, amelyhez a tudománypolitikának biztosítani kell a hátteret.

Ózer Ágnes, az Újvidéki Városi Múzeum tanácsosa *A szerb történetírás a magyarokról, 1918–1941* című előadásában a két világháború magyar vonatkozású szerb történetírását három korszakra bontotta. Hangsúlyozottan a szerb történetírásról beszélt, nézete szerint ugyanis egységes jugoszláv történetírás nem alakult ki az államalkotó nemzetek ellentétei miatt. Trianont követő években elsősorban a magyarországi szerbek történetével foglalkoztak a délszláv államban, majd a magyar revíziós törekvések ellensúlyozásaként jelent meg az antirevizíós irodalom, majd ezt követően az 1930-as évek végén, az I. világháború kirobbantásának vádjá került a szerb történetírás előterébe.

A vajdasági történetírás intézményi hátterét az 1927-ben Stanoje Stanojevic által létrehozott Vajdasági Történelmi Társulat biztosította. A szerbek állandó veszélyként élték meg a magyar revíziós törekvéseket, ezért élénk figyelemmel kísérték a magyarországi eseményeket és a magyar történetírást, hogy az érdekeiket sértő megnyilvánulásokra azonnal reagálhassanak. Történeti publikációikban emiatt erős aktuálpolitikai hatások figyelhetők meg. Stanojevic 1908-as *A szerb nép története*, Dimitrije Kirilovics 1937-es *Magyarosítás az egykori Magyarországon*, valamint Jovan Jovanovic 1938-as *Tisza István és Szerbia 1914–1916 között* című munkák a magyar-szerb konfliktusokról, magyar elnyomásról és az asszimilációs törekvésekről szólnak. Stanojevic 1937-ben úgy fogalmazott, hogy a magyarság és a szerbség között súlyosabbnak bizonyulnak a konfliktusok, mint az egymást segítő pillanatok. Ózer Ágnes kiemelte, hogy a vajdasági szerb történetírást nem tudott felülemelkedni Stanojevic programján, és ezt a merev történelemszemléletet az erős politikai befolyás, valamint a revíziótól való félelem csak elmélyítette.

Bárdi Nándor, az MTA TK Kisebbségkutató Intézet osztályvezetője *Erdélyi magyar történészek és intézmények magyarországi szakmai és szakmán túli kapcsolatai 1920 után* címmel tartott előadását egy meghatározó kérdéssel indította. Létezett-e egyáltalán erdélyi magyar történetírás a két világháború között? Az Erdélyben 1921 és 1940 között kiadott magyar nyelvű publikációk

elemzésével rámutatott az egyházak fontos szerepére az 1920–30-as évek erdélyi historiográfiájában, mivel az állami kutatóhelyek többsége a magyarok számára megszűnt az impériumváltással, illetve sok kiváló történész települt át az anyaországba. A magyarsághoz köthető református, unitárius és római katolikus egyházak levéltári intézményeiken kívül a kolozsvári Erdélyi Múzeum Egyesület és a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum tudtak helyet adni az erdélyi magyar értelmiségieknek. Az előadás kitért a magyar államhatáron túli kisebbségpolitikára, Budapest kisebbségi irányzatokat egyesítő törekvésére, és a kultúrpolitika irányítására.

Az 1999-ben alapított Kisebbségkutató Intézet honlapján is elérhető bibliográfia szerint, mintegy 7000 önálló magyar nyelvű kötet jelent meg a korszakban, ebből 2400 tudományos ismeretterjesztő, 772 történetírói munka és 1100 irodalmi, irodalomtörténeti mű. Az erdélyi magyar történetírás sajátossága volt az életrajzi munkák nagy száma, amelyeknek többsége különnyomatban látott napvilágot. Történetírói munkák elsősorban a dák-román kontinuitás elmélet cáfolásával, a székelység eredetével, valamint a magyar és román kisebbségi jogok összehasonlításával foglalkoztak, az egykori román nemzetiségi igényeket állítva szembe Bukaresttel. A történelem természetesen nem csak politikai eszközként szolgált, hanem a kisebbségbe szorult közösség identitásteremtő eszközeként is. Az erdélyi történetírás olyan virtuális történelmet teremtett, amely a közösség összetartozás-tudatának elengedhetetlen elemévé vált. Előadása elején feltett kérdésre, összefoglalva az addig elhangzottakat, Bárdi Nándor szerint lehet önálló erdélyi magyar történetírásról beszélni.

A délelőtti előadássorozatot Szarka László, az MTA BTK Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa zárta *A felvidéki magyar történetírás helyzete, fejlődése és teljesítménye 1920-tól napjainkig* című referátumával, amelyben a felvidéki magyar történészek generációs skáláját felállítva mutatta be az egyes történésznemzedékek képviselőit, kitűzött feladatait és kutatási lehetőségeit. Szarka László rámutatott, hogy a szlovákiai magyar kutatás intézményi háttere még nem szilárd, ennek is köszönhetően rengeteg helytörténeti munka született az elmúlt évtizedekben, amelyek között vannak igen kitűnő monográfiák is, például Dunaszerdahely, Mátyusföld, Csallóköz vagy Gömör területéről. A fent említett műveken keresztül is jól látható, hogy sok régió alkotja a Felvidéket, ezért nem lehet egységes szlovákiai magyarságról beszélni. Az előadó kiemelte, hogy sokan jönnek Magyarországra a Felvidék történelmét kutatni, ugyanakkor ezek a kutatások csak a nyelvhatárig terjednek, az északi területek már kívül esnek a magyar történészek horizontján. Szarka László szerint a szoros együttműködésen alapuló multietnikus és multiregionális kutatások előrelépést hozhatnak mind a magyar, mind a szlovák történettudomány számára, és ezzel egyidejűleg az egymástól elzárkózó történetírást meg kell haladnia a kutatóknak.

Az erdélyi magyar történetkutatás a román történészek látószögéből 1920 után címmel tartott előadást Stelian Mândruț, az Institutul de Istorie și Arheologie tudományos főmunkatársa, aki szerint a párizsi békék után a román értelmiségre egyre erőteljesebben hatott a politika, amit a budapesti revíziós törek-

vések csak felerősítettek. Erre válaszul jelent meg az antirevizíós irodalom. A két világháború között a román és magyar történészek közé válaszfal emelkedett, és amíg a filológusok között létezett párbeszéd, addig a történészek elzárták a másik fél meghallgatásától. 1940–44 között teljesen megszűnt a tudományos diskurzus a két nemzet között, annál több volt a polémia, majd a háborút követő néhány évben új intézmények és folyóiratok jelentek meg Romániában. A szovjet tudománypolitika romániai átvétele, 1948-ban gyökeres fordulatot hozott az ország tudományos életében, ami az 1950-es években szűk korlátok közé szorította a történettudományt. A múzeumi és levéltári évkönyvek, periodikák tudtak csak a szélesebb közönséghez eljutni. A román történetírás csak azokat a magyar történészeket ismerte el, akik elfogadták a hivatalos román álláspontot. 1965-ös liberalizáció ugyan kedvezően hatott, de a '70-es évektől újra mélyült a magyar és román történészek elválasztó szakadék, majd a '80-as évtizedben a politika hatására vulgarizált történelemírás lett az irányadó. Az 1986-os három kötetes Erdély történetében, a mű pozitív hozadékaival nem törődve, csak támadást láttak a bukaresti történészek. Referátumát összegezve Stelian Mândruț kijelentette, hogy mind a magyar, mind a román, mind a szász történészek párhuzamosan végeztek Erdély-kutatásokat, bármi-féle valós párbeszéd nélkül. Az 1980-as generáció kezdett el új, közös történelemben gondolkodni, de véleménye szerint a politika még mindig erős befolyással bír a romániai tudományos életre.

Varga Sándor levéltáros a *Történetírásról, levéltárról, magyarokról, kultúrpolitikáról Szlovákiában a második világháború után* című beszámolójában a szlovákiai levéltárügy Trianon és a rendszerváltás közötti kialakulását és fejlődését mutatta be. Rámutatott, hogy a közigazgatási irattárakból és a magyar főnemesi családi levéltárakból fejlődött ki a szlovák levéltárügy. A levéltárak tudományos hasznosítása azonban akadozva történt, ugyanis a szocialista állam korlátozta a kutatásokat.

Sajti Enikő, a Szegedi Tudományegyetem professor emeritája *A délvidéki magyarság helye a 20. századi történetírásban* címmel tartott referátumot. Előadását a történelemtudomány társadalmi szerepével kezdte, amelyben felvetette, hogy milyen igényeknek kell, kellene megfelelnie a történetírásnak. Szerinte „a történelem elvesztette ártatlanságát”, a politika szolgájává szegődött, ami befolyásolta a történettudományt. Az akadémiai, vagy professzionális történetírás mellett egyre nagyobb teret hódít a public history, amit nem csak hivatásos történészek, hanem lelkes amatőrök, autodidakták is művelnek. A public history egyik fontos feladata egy közösség önképének kialakítása, illetve támogatása, ennek megfelelően fokozottan ki van téve a közösség igényeinek, amely lehet serkentő, de káros eltorzulásokhoz is vezethet. Kedvelt témája a szenvedéstörténet — esetünkben az 1942-es hideg napok, vagy a jugoszláv partizánok mézszárlásai- ébrentartása, vagy elhallgatása, ezáltal pedig jó és rossz társadalmi csoportok létrehozása. Sajti Enikő szerint ez azzal a veszéllyel fenyeget, hogy megmerevedik az adott közösség történelme, egy sosem létezett dicsőséges múltba záródik, a sérelmek elefántcsonttornyába, hogy az áldozat és a tettes soha ki nem békítő szempontjából vizsgálja a történelmet.

Ebből a szempontból kellene átgondolni a délvidéki magyarság történetírását is –folytatta az előadó. Tapasztalata szerint a délvidéki magyar történészek számára adott intézményi háttér szűkös, többségükben civil alapítványokat jelent. A múlt sérelmein felülemelkedő, integráló történetírás érdekében szükséges az intézményi hálózat erősítése és tudományos fokozatú történészek támogatása. Nélkülözhetetlen a szakmai kapcsolatok erősítése a szerb történészekkel, a hídépítés egymás felé, ugyanis a másik fél munkáinak negligálása hosszú távon nem vezet eredményre.

Pejin Attila, a zentai Thurzó Lajos Művelődési–Oktatási Központ múzeumvezetője *A vajdasági zsidók a szerb és magyar történetelemzés ütközőpontjában 1920 után* címmel először a zsidóság magyar történetírásban való jelenlétét boncolgatta, kitekintéssel a vajdasági zsidóságra. Nézete szerint Trianon után az új hatalom a zsidóságnak a magyaroktól való leválasztására törekedett, ezért felekezeti helyett nemzetiségként kezelte őket. Budapest ugyanakkor a nemzetiségek elvesztésével már nem szorult rá a zsidóság felhasználására asszimilációs törekvéseihez, ennek ellenére az anyaországi és határon túli zsidóság között megmaradtak a kapcsolatok. Példaként említette, hogy az 1929-es magyar zsidó lexikon, valamint az I. világháborús hadviselt zsidók aranyalbumának összeállításába is bevonták vajdasági hittestvéreiket. Sem a szerb, sem a magyar, sem a II. világháború utáni jugoszláv történetírás nem foglalkozott a délvidéki zsidók történetével, csak egy halvány kísérlet történt a budapesti rabbi képzőben, ám a rendszerváltásig komoly tudományos munka nem született. A közöny falán az MTA Judaisztikai Kutatócsoport felállítása ütött először rést, amely nem csak a magyarországi, hanem a határon túli zsidósággal is foglalkoztak.

A délszláv háborúk utáni közhangulat kedvező körülményt nyújtott az olyan „semleges” témával való kutatáshoz, mint a szerbiai zsidóság, így született meg 1997-ben Nebojsa Popovic munkája, az 1918–41 közötti szerbiai zsidóságról. Hosszú szünet után 2008-ban adták ki Milan Koljamine művét, amely a Jugoszláv Királyság zsidóságát és antiszemitizmusát mutatta be. Pejin Attila szerint még mindig rengeteg „fehér folt” van a vajdasági zsidóság történetében, ráadásul a szerb történettudomány vonakodva hajlandó szembenézni a II. világháború alatt elkövetett népiirtásokkal, azokat a megszállók terhére írja.

A konferenciát *Bíró László*, az MTA BTK TTI tudományos főmunkatársa előadása zárta *A Jugoszláv Kommunista Szövetsége állásfoglalásai a történelemről* címmel. Előadásában kifejtette, hogy még a háború befejezése előtt meghirdették a partizánok a népek egyenlőségének és barátságának elvét, amit később az alkotmányban is rögzítettek. A JKP állásfoglalása szerint addig csak a kiváltságos, elnyomó osztályok írtak történelmet, ami torz képet adott a múlt-ról, ezért új történelemszemléletre volt szükség, hogy a munkásmozgalom és a parasztfelkelések tanulmányozásával leránthassák a leplet a polgári történetírásról. Jugoszlávia létrejöttét szükségszerűnek tartotta, de az új korszakot a JKP vezette Jugoszlávia hozta el. A fenti előzmények után érthető, hogy a jugoszláv népek összefogásáról készült publikációk különösen kedvesek voltak a hatalom számára, ezzel szemben a nemzetiségi ellentétekkel és a szerb királyi di-

nasztiával csak szűk keretek között lehetett foglalkozni, a levéltárakban 1914-ig lehetett csak kutatni.

1949-ben tettek először kísérletet a közös múlt feltárására, majd 1963-ban jelent meg a JKSZ története és a Jugoszláv Enciklopédia, ám ebben az évben látott napvilágot Velemir Terdic könyve az 1941-es áprilisi felkelésről, ahol a horvátok mint a jugoszláv állam felbomlasztói szerepeltek. A következő évben Tito a JKSZ VIII. kongresszusán elítélte a történészek „nemzetiségek közötti feszültségkeltő tevékenységét”, és azt, hogy csak a nemzetiségek történetével foglalkoznak, amíg a közös múltat elhanyagolják. Beszéde a polgári történelem- és irodalomszemlélet elleni támadás volt. Az 1970-es évek eleji alkotmánymódosítás, illetve új alkotmány révén az egyes tagállamok újabb jogokat és anyagi forrásokat kaptak, ami kihatott a tartományi kutatóintézetek lehetőségeire is – bővült a mozgásterük. Tito halála után sorra jelentek meg a nemzetiségi ellentétekről írt munkák amelyek, elsősorban az 1941-es áprilisi felkeléssel, illetve a II. világháborús áldozathozatallal foglalkoztak. Végül a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia 1986-ban létrejött memoranduma előtérbe helyezve a szerb sérelmeket, kimondta, hogy nincs jugoszláv szolidaritás. A JKSZ már nem tudott, nem is akart fellépni a történetírói viszályal szemben, a későbbi háborúhoz vezető tagállami marakodás ezzel de facto szentesítve lett.

A konferencián elnöklő *Szász Zoltán*, az MTA BTK TTI nyugalmazott tudományos tanácsadója — az 1986-ban kiadott Erdély történet egyik szerkesztője, „intézeti felelőse”, később az Intézet igazgatóhelyettese, majd igazgatója — a műhelybeszélgetés tanulságait összefoglalva kiemelte, hogy az antirevizíós irodalom feldolgozásában jelentős tartozása van a magyar történettudománynak. Nem adhat teljes képet az a historiográfiai kutatás, amely önmagában áll, és nem veszi figyelembe a köztörténeti hatásokat. Ugyanez vonatkozik a revíziós irodalom feltárására is, teljességében csak az utódállamok antirevizíós irodalmának tükrében látszódhat a két világháború közötti magyar történetírás teljesítménye. Több előadásban is elhangzott a történelem identitásalkotó szerepe, amit a kutatók nem hagyhatnak figyelmen kívül, különösen annak fényében, hogy komoly felelősséggel is jár a történetírás. Szólt arról, hogy a kisebbségi magyar történészeknek mind kutatási lehetőségeit, mind munkáját nehezítette az 1948 utáni évtizedekben, hogy a formális rendszerazonosság dacára a négy-öt szomszéd országnak sem a tudománypolitikája, sem történetírása nem volt szinkronban egymással. Végezetül az előadások utáni eszmecsere egyik fontos tanulságát emelte ki, miszerint a történetírásnak nincs egyetlen üdvöztető útja; a konfrontációknak lehet időnként szakmai fejlesztő funkciója, mint ahogy a felülről erőltetett álbárátkozásnak, az ún. harmónia-terrornak is voltak visszafejlesztő következményei – így különösen a nemzetiségtörténeti kutatások területén.

Guth Réka – Péterffy Gergely

SZABOLCS OTTÓ
(1927–2013)¹

A temetés, a végső búcsú egyszerre fájdalom és felemelő érzés mindazok számára, akik ismerték, becsülték, szerették halottunkat. Fájdalom, hiszen egy sokunk számára példamutató életút zárult le, de felemelő is, hiszen azért gyűltünk össze, hogy emlékezzünk és emlékeztessünk rá. Az emlékezés mérlegképszerűsítés is: mit adott az elhunyt családjának, szakmájának, társadalmának és milyen lehetőségeket nyitott számára, netán amilyen korlátok közé zárta őt élete közel kilenc évtizede során az a világ, amelyben élnie rendeltetett.

A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpontja Történettudományi Intézete és a Magyar Történelmi Társulat nevében búcsúzom most Szabolcs Ottótól s próbálom felidézni: mit tehetünk élete szakmai mérlegének serpenyőjébe.

1927-ben született. Szerencsésebb generáció tagjaként 18 éves korában nem a túlélés képességéről kellett volna bizonyosságot adnia, hanem az iskolai munkáját megkoronázó érettségire kellett volna készülnie. Dacolva a 20. század kegyetlen erőivel, mindkét vizsgát sikerrel állta és Sztálin halálának évében már le is zárta történelem szakos egyetemi tanulmányait. A tehetségesnek gondolt pályakezdők akkori tipikus lehetőségét is megkapja: aspiráns az MTA Történettudományi Intézetében és 1961-ben már kandidátusi disszertációját védi. Magánélete és pályája gyorsan ível: 1959-ben nősül, első gyermeke 1960-ban születik, 1962-től szakmai intézményt építhet az Országos Pedagógiai Intézetben, rendszeresen publikál, elsősorban az 1920-as évek magyar értelmiségi-alkalmazotti társadalmáról, de Unger Mátyás társszerzőjeként ő írhatja az 1965-ben megjelent, sok évig igen széles körben használt magyar történeti szintézist is. Az 1960-as évtized végére a történelemoktatás módszertanának (egy nagy csapat vezető tagjaként) elismert szakértője, a vonatkozó szakfolyóirat szerkesztője, tantervi reformok kezdeményezője, szakmai konferenciák és tanári továbbképzések fáradhatatlan szervezője. Lendülete nem független attól a szellemi és politikai légkörtől, ami a kádári amnesztia és az új gazdasági mechanizmus bevezetése közötti időszakban formálódik. Hajdu Tibor gondolatát és szavait idézve: Hruscsov 1964-es bukása után a Brezsnyev éra feladta a kommunizmus hagyományos koncepcióját, de ezt nem deklarálta és nem is keresett helyette újat – stagnált. Ebben a helyzetben a kádári vezetés kis lépésekkel próbált közeledni a realitásokhoz, élhetőbbé téve az országot. Ez akkor is így volt, ha ma már tudjuk: a hatvanas években is érlelődött már a nyolcvanas évek második felének válsága. Ugyancsak Hajdú Tibor mutatott rá a legeggyértelműbben arra, hogy az aki nincs ellenünk, az velünk van kádári elvének Magyarországon, ha sok feszültséggel is terhelve, de megkezdődött az új, főleg az állami bürokráciára épülő középosztály összefonódása a régi középosztály leszármaz-

¹ Szabolcs Ottó búcsúztatása: Farkasréti temető, 2014. január 8.

zottaival. Három év alatt majd 50 százalékkal emelkedett (megközelítve a 100 000-es számot) az egyetemi és főiskolai hallgatók létszáma, miután 1963-ban eltörölték a felvételre kerülő diákok származás szerinti kategorizálását. (Hajdu Tibor: A diplomások létszámnövekedésének társadalmi hatásai a 20. század ötvenes-hatvanas éveiben. *Történelmi Szemle* XLIX (2007)1:63–89.) Szabolcs Ottó a történelemtanításban próbálta érvényesíteni azt a realitásokhoz közelíteni próbáló, bár sok-sok régi kolonccal terhelt politikát, amit számos nemzedéktársa az élet más területein épített. Igen vékony jégen járt. Szakterülete történetiszemléleti és oktatáspolitikai viták metszéspontjában állt, s ő igen aktívan vett részt mindkét terület elvi vitáiban és gyakorlati konfliktusaiban. Bázisa az Országos Pedagógiai Intézetet követően (itt 1984-ig dolgozik) az ELTE Bölcsészettudományi Kara és a Magyar Történelmi Társulat, ahol 1975-től 1985-ig főtitkár, 1986-tól 1999-ig alelnök, 1992-től pedig a vezetése alatt a történelemtanítók leghatékonyabban működő szervezetévé fejlődött intézmény, a Társulat Tanári Tagozata vezetője. A 21. század első évtizedének vége felé érezte erejének gyengülését és fokozatosan visszalépett az aktív munkától.

Mi is kerül tehát e fél évszázados pálya szakmai mérlegének serpenyőjébe?

Kezdjük egy jelentős társadalomtörténeti munkássággal: Szabolcs Ottó elsőként foglalkozott a Horthy korszak tisztviselőrétegével, a dogmatikusnak értelmezett osztálystruktúra helyett széles körű forrásbázis alapján elemezte a Trianon után rendkívüli mértékben felduzzadó tisztviselő réteg (családtagokkal együtt a lakosság közel 10 százaléka) összetételét, mobilitási mutatóit, politikai törekvéseit, mentalitását. Vonatkozó kutatásait időben és az értelmiség más rétegeire is kiterjedően az 1990-es évek közepéig folytatta. Andrew C. Janos 1982-ben megjelent, a témakörben mérvadónak tekintett könyvét (*The Politics of Backwardness, 1825–1945*. Princeton University Press) jóval megelőzően elemezte az állami bürokrácia szerepét a bethleni konszolidációban, de kutatói figyelme kiterjedt a magántisztviselői rétegekre is. Munkássága része annak a Berend T. Iván, Ránki György, Ádám Magda, Gunst Péter, Juhász Gyula, L. Nagy Zsuzsa, Ormos Mária, Sipos Péter és jó néhány más, e generációhoz tartozó kolléga nevével fémjelezhető erőfeszítésnek, amely elsőként tett kísérletet a Horthy korszak ideológiai előfeltevésektől nem mentes, de tudományos alaposságú kutatására, keresvén mind a konszolidációs mind a válság időszakok mélyebb gyökereit és nemzetközi kontextusát.

Legjelentősebb azonban a történeti közgondolkodás soktényezős összefüggérendszerében értelmezendő tevékenysége a magyarországi történelem-oktatás elveinek és gyakorlatának formálásában. 1982-ben a *Történelem és közgondolkodás* c. egri tanácskozáson mondta ma is elgondolkoztatóan a korábbi történelemoktatásról: „inkább az eszmei és politikai törekvések vezérelték tananyagának és tanítási koncepciójának kialakításában, mint a személyiségfejlesztés... lehetőségei és szükségletei... A történelemtudomány új eredményeinek ismerete és a politikai szilárdság azonban önmagában senkit sem avat a történelemtanítás szakemberévé” (*Történelem és közgondolkodás*. Szerkesztette: Vass Henrik. Kossuth, Budapest, 1982. 231–2.) Arra figyelmeztetett, hogy nem pusztán az anyag megtanítását, hanem a mindenhol szerzett informá-

ciók rendszerezését kell a történelemtanítás középpontjába állítani. Próféták és agitátorok kijelentéseinek ismételtetése helyett a kritikus rendszerezéshez ad segítséget a modern társadalomtudományok eredményeinek, módszereinek integrálása a történelem oktatásába. Ezt a célt s a magyar történelem minden kori egyetemes történelmi összefüggésekbe helyezését, az információs robbanás következményeinek mérlegelését, a modern technikai eszközök használatának sürgetését, egy szóval az élményszerűség minél teljesebb körű kibontakoztatását szolgálta életműve legnagyobb része.

Ezer körüli publikáció, megszámlálhatatlan országos és nemzetközi konferencia szervezése, lebonyolítása, Magyarország bevonása a nemzetközi tankönyvegyeztetési folyamatokba, szakfolyóiratok és történelempedagógiai szakkönyvsorozatok szerkesztése, közvetlen és kreatív reagálás a történelemoktatás politikai környezetének változásaira, emberség és empátia: címszavak a most véglegesen lezárt életmű összegező értékeléséhez és tanulságainak mérlegeléséhez.

Ez a szomorú alkalom is emlékeztet ugyanis bennünket: a mi szakmánkban is csak az egyes generációk egymásra épülő teljesítményei bizonyíthatják a történetírás ma különösen erőteljesen igényelt „társadalmi hasznosságát”. Szabolcs Ottó egy olyan generáció tagja, amely az 1950-es 60-s évek fordulójától kezdve mélyre fúró forrásfeltárásokkal, részmonográfiákkal és szintézisekkel, érdekfeszítően megírt népszerűsítő művekkel gondolkottatta el a szakmai közösséget, a gondolkodni akaró és képes közvéleményt haza és haladás viszonyáról. Számukra sokkal világosabban látszott, hogy merre van előre, mint a későbbi nemzedékekhez tartozó kollégáknak. Irigylésre méltó magabiztossággal tervezett és építkezett Szabolcs Ottó, szenvedélyes tenni akarása, a keskeny ösvények és széles utak párhuzamos használata, az egyszerre kritikus és konstruktív szemléletmód és napi gyakorlat sikeres megvalósítása szakmán innen és túl egy egyre ritkább, de annál értékesebb közéleti értelmiségi magatartásmóddal inspiráló példája. Elporladó teste az elmúlásra, a közemlékezetbe épülő intellektusa a jelen- és jövőformálás minden igazi értelmiségi számára kötelező feladatára hív fel minket e szomorú, de mégis felemelő pillanatban.

Pók Attila

CONTENTS

STUDIES – *Balázs Sipos*: Modern American Girl, New Woman and Hungarian Lady in the Horthy Era. A Media Historical Analysis from the Perspective of Women’s History – *Gergely Fejérdy*: The First Decade of Official Relations between Belgium and Hungary – *Péter Gábor*: The Hungarian Indemnities to Be Paid to Yugoslavia (1945–1949) – *Miklós Mitrovits*: Together or in Separate Ways towards Communism? The First De-Stalinization in East-Central Europe – *Zsuzsanna Varga*: A Search for a Solution of the Agrarian Crisis during the „New Period” (1953) – ARTICLES – *Petra Hamerli*: The Evolution of Hungaro-Italian Relations in 1918–1919 – *Tibor Glant*: The Ford Administration and St. Stephen’s Crown, 1974–1977 – OBSERVER – *László Karsai*: The Final Inability to Decide – *Tamás Krausz*: How Would Krisztián Ungváry Rewrite the History of the Great Patriotic War? – *Krisztián Ungváry*: Between the Anvil and the Caress. A Response to Tamás Krausz – HISTORICAL LITERATURE – CHRONICLE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
1014 Budapest, I. Úri u. 53.
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Krónikás Bt. Biatorbágy
F.v.: Horváthné Nagy Erzsébet
HU ISSN 0039-8098

Következő számunk tartalmából

Csákó Judit: A Magyar–Lengyel Krónika és a hazai elbeszélő hagyomány

Feld István: A magánváarak építésének kezdetei a középkori Magyarországon
a régészeti források tükrében

Neumann Tibor: A gróf és a herceg magánháborúja (Szapolyai István és Corvin János harca
a lipthói hercegségért)

Tóth Valéria: Szempontok a 13–14. századi nemzetségnevek értékeléséhez

E számunk munkatársai

Bartha Eszter PhD, egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Kelet-Európa Története Tanszék) – *Fejérdy Gergely* PhD, egyetemi adjunktus, tudományos főmunkatárs (Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, Magyar Külügyi Intézet, Budapest) – *Gábor Péter* PhD-hallgató (Good Change KFT, Budapest) – *Glant Tibor* PhD, habil, tanszékvezető egyetemi docens (Debreceni Egyetem, Észak-amerikai Tanszék) – *Guth Réka* tudományos dokumentátor (Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet) – *Hamerli Petra* PhD-hallgató (Budapest) – *Honvári János* kandidátus, habil., egyetemi docens (Széchenyi István Egyetem, Győr) – *Karsai László* kandidátus, tanszékvezető egyetemi tanár (Szeged) – *Krausz Tamás* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Ruszisztikai Központ, Budapest) – *Mitrovits Miklós* PhD, tudományos munkatárs (Politikatörténeti Intézet, Budapest) – *Nové Béla* történész (Budapest) – *Péterffy Gergely* tudományos segédmunkatárs (Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet) – *Pók Attila* kandidátus, habil., tudományos tanácsadó, igazgatói megbízott, Jelenkortörténet témacsoport, igazgatóság (Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet) – *Pritz Pál* az MTA doktora, ny. egyetemi magántanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar) – *Sági György* gyakor. (MTA-Pázmány Péter Katolikus Egyetem, „Lendület” Egyháztörténeti Kutatócsoport) – *Sipos Balázs* PhD, habil, egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék) *Szabó A. Ferenc* kandidátus, egyetemi tanár (Nemzeti Közszerológiai Egyetem Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar, Budapest) – *Ungváry Krisztián* PhD, tudományos munkatárs (Országos Széchényi Könyvtár – 1956-os Intézet) – *Varga Zsuzsanna* kandidátus, habil., egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék) – *Vázsonyi Dániel* PhD-hallgató (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar) – *Vukman Péter* PhD, tudományos munkatárs (Szegedi Tudományegyetem, Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszék) – *Wencz Balázs* levéltáros (Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltára)

Számunk szerzői hozzájárulnak ahhoz, hogy a Századok szerkesztősége írásaikat — külön díjazás nélkül — DVD-n és a folyóirat internetes adatbázisában megjelentesse